379

ВЛ. СТ. РЕЙМОНТ.

МУЖИКИ

Сучасна повість.

Авторизований переклад із польського
М. ПАВЛИКА.

I.

ОСІНЬ

ЛЬВІВ, 1907.
Накладом редакції „Діла".
З „Народної Друкарні" вул. Лїндого ч. 9.

ОСІНЬ

329

ВЛ. СТ. РЕЙМОНТ.

МУЖИКИ

Сучасна повість.

Авторизований переклад із польського
М. ПАВЛИКА

I.

ОСЇНЬ

ЛЬВІВ, 1908.
Накладом редакції „Дїла“.
З „Народної Друкарні“ вул. Лїндого ч. 9.

Digitized by the Internet Archive
in 2019 with funding from
John and Mary A. Yaremko Foundation

https://archive.org/details/muzhykysuchasnap00reym

I.

. . . . . .

. . . Слава Йсу' Христу.

— На віки віків, моя Аґато, а куди ви се мандруєте, га?

— У сьвіт, до людий, єґомостику любий — ув о-тілький сьвіт!... — зачеркнула паличкою лук від сходу до заходу.

Ксьодз поглянув мимохіть у ту далечину, та швидко прижмурив очи, бо над заходом висїло осліпляюче сонце; а потім запитав ся тихіще, мов би боязкіще...

— Прогнали вас Клемби, га? А може то лиш незгода?... може...

Не зараз відповіла, випрямила ся трохи, повела важко старими поблеклими очима по полях з-осенїлих, пустих, та по дахах села, затопленого в садах.

— І... не проганяли... де би там... добрі люде, свояки. Тай незгоди нїякої бути не було. — Лиш я сама зміркувала, що треба менї в сьвіт. — Із чужого воза, то злази й серед моря.

Треба було... роботи вже для мене не мали.. до зими йде, то як-же — чи дурно ми дадуть харч, або й той закуточок до спаня?...

„ОСЇНЬ", із виданя 2-го, Варшава 1906.

А що, рихтик, і телятко відлучили від мами... тай гусочки треба загнати під стріху, бо то вже холодні ноченьки — то я й зробила місце... якже, худібки шкода, те-ж боже сотворінє... А люде добрі, бо мя хоть лїтї притулять, закутка нї ложки страви не жалують — аж си чоловік гей яка господиня парадує...

А на зиму в сьвіт, за прошеним.

Не богато ми треба, то си у добрих людий випрошу тай до весни з Панайсусовою ласкою перехирляю, тай ще ся трохи й гроша зложить, — то, рихтик, для них на передновок . . . атже свояки. . .

А вже-ж Ісусичок пренайсолодший бідної покинути не покине.

— Не покине, нї! — скрикнув палко тай уткнув їй соромливо в жменю золотівку.

— Добродїю наш сердешний, добродїю!

Припала йому до колїн трясучою ся головою, а сльози мов горох посипали ся по її лицю сїрім та поморщенім, як ті з'орані під озимину поля.

Идїть із Богом — идїть — шептав затурбований, піднимаючи її з землї.

Зібрала дрожучими руками торби та паличку з їжаком замість головки, перехрестила ся тай пішла широкою вибоїстою дорогою к' лїсам ; лиш раз-у-раз обертала ся до села, до піль, на котрих копали картофлю, і до тих димів пастуших ватер, що стелили ся низенько понад стерниска — дивила ся жалібно тай щезла за придорожними корчами.

А ксьондз, вернувши ся, сїв на колїсницї від плуга, понюхав табаки тай отворив бревіяр, але очи сховзали ся йому з червоних лїтер і летїли по величезних, оповитих осїнною задумою землях, то блукали по блїдому небі, або задержували ся на парубцї, похиленім над плугом.

— Валєк... борозна крива... те... — крикнув, палахкотячи з-лехка і ходив уже очима, крок у

крок, за парою товстих сивих коний, що тягли плуг, поскрипуючи.

Почав знов мимохіть перебігати червоні лїтери бревіяра та рушати ротом, але що мінута погоняв очима сивих, то стадонько ворон, котрі обережно, з витягненими дзюбами підскакували в борознї та раз-у-раз, за кождим посвистом батога, за кождим наворотом плуга, перелякані підлїтали тяжко, падали зараз на з'орані загони тай гострили дзюби о тверді, зсохлі скиби.

— Валєк! а смагни-ко праву по портяницях, бо лишає ся з заду!

Всьміхнув ся, бо дїйсно після вдару права вже рівно тягнула, і коли конї дійшли до дороги, спалахнув живо, поплескав їх щиро по шиях, аж витягали до нього ніздрі тай обнюхували дружно лице.

Геєет-аа! — кричав сьпівучо Валєк, витяг блискучий, мов би срібний плуг, занїс його лехко, сїпнув конї лїцами, так що зробили короткий лук, устромив блискуче вістрє в стерниско, смагнув батогом, конї рванули з місця, аж орчики заскреготїли — тай орав далї великий лан землї, що, під простим кутом спадав від дороги с-похила і тягнув ся гей довга основа згрібних скиб, аж до села, лежачого низько, і мов би вповитого червонявими та жовтавими садами.

Було тихо, тепло й сонно.

Сонце, хоть то був уже кінець вересня, пригрівало ще несогірше — висїло в половинї дороги між полуднем і заходом над лїсами, так що вже корчі, і лїсницї і груші по полях, і навіть ізсохлі тверді скиби, кидали нічну й холодну тїнь.

Тишина була на полях опустїлих і нїжна солодкість у повітрю прихмаренім сонїчною курявою; на високім, голубавім небі лежали сям-там порозкидувані без ладу величезні білі хмари, мов би снїгові насипи, навіяні вихрами та пошматовані.

А під ними, як око засягне, лежали сїрі поля, гей величезна миска, з синїми краями лїсів, — миска, крізь котру мов срібне прядиво, розблисле в сонцї, михтїла в закрутах ріка з-під вільх і набережних лоз. Росла серед села в величезний подовжний став і тїкала на північ перебоєм між горбами; на днї балки, довкола ставу лежало село та михтїло в сонцї осїнними красками садів — не мов червоно-жовта гусениця звита на сїрім листю щавника, від котрої до лїсів тягло ся довге, поплутане трохи прядиво загонів, плахти сїрих піль, шнури меж повних лїсниць і терня — де-не-де в тій сріблястій сїринї розливали ся течії золота — липи жовтїли пахучим цьвітом, то білїли омлілї, висохлі русла потоків, або лежали пісковаті сонні дороги і над ними ряди величезних тополь піднимали ся на горби тай хилили ся на лїси.

Ксьондз отямив ся з задивленя, бо довгий, жалібний рик почув ся десь недалеко, аж ворони перелякані підняли ся з криком і летїли скоса на викорчовані поля — а чорна михтяча тїнь бігла за ними низом по стернисках і з'ораних на озимину полях.

Прикрив рукою очи тай дивив ся під сонце — дорогою від лїсів ішла якась дївчина і тягла за собою на воловодї велику, червону корову; йдучи попри ксьондза, віддала честь Богу тай хотїла звернути, аби ксьондза поцїлювати в руку, але корова рванула її в бік і знов стала ричати.

— На продаж ведеш, га?

— Нї... лиш до мельникового бика... а стій же заповітрена... Сказилась ся, чи що! — кричала задихана, силкуючи ся здержати, але корова її потягла, так що обі бігли в-вибрики, аж курява їх укрила хмарою.

А потім телепав ся важко пісковатою дорогою Жид шматяр, пхав навперед себе тачки, до-

бре накладені, бо раз-у-раз присїдав і тяжко дихав.

— Що там чувати, Мошку?

— Що чувати?... Кому добре, то й добре чувати... Картофля, фалабі, зародила, жито сипле ся, капуста буде. Хто має картофлю, хто має жито, хто має капусту — тому добре чувати! Поцїлював ксьондза в рукав, заклав на бік пояс від тачок і пхав далї, вже лекше, бо зачинав ся лехкий спад.

А потім ішов серединою дороги, в куряві, бо замітав ногами, слїпий дїд, ведений товстим кундлем на мотузї.

А потім летїв від лїса хлопець із фляшкою, але той, побачивши ксьондза при дорозї, обійшов його з-далеку тай біг на-поперек полями до коршми.

То знов мужик із сусїдного села віз у млин, або Жидівка гнала стадо куплених гусий.

І кождий похвалив Бога, перекинув ся кількома словами, тай ішов собі своєю дорогою, відведений щирим словом і поглядом ксьондза, котрий, бачучи, що вже сонце чим раз більше низило ся, встав і крикнув на Валька:

— Доори до берізок тай до дому... нї на що конї змахають ся.

І пішов поволи межами, відмовляв пів-голосом молитви тай ясним, повним любови поглядом обіймав поля...

... Ряди жінок червонїли на викорчованих полях... чув ся гуркіт ізсипуваної в міхи картофлї... сям-там орано ще під засїв... стада сорокатих коров пасли ся по паренинї... довгі попелясті загони ржавіли молодою щіткою сходячого збіжа... то гуси, мов би кулки снїгу, білїли на витертих, порудїлих левадах... корова десь зарикала... ватри горіли і довгі, голубі кучері димів тягли ся над загонами... Віз затуркотїв або плуг заскреготїв о камінь... то тишина знов обіймала землю на часок, так що чути було глухий хлюскіт ріки та торкіт

млина, схованого за селом, у збитій гущавині пожовклих дерев... то знову співанка зірвала ся або крик незвісно відки вийшовший, летів низенько, товк ся по борознах і низах і поринав без відгуку в осінній сірині, на стернисках опрядених сріблистою павутиною, в пустих сонних дорогах, над якими хилила ся рябина з крівавими, важкими головами... то шкороджено рілю і туман сірого, давновічного ковпоту знимав ся за боронами, протягав ся тай лїз аж на горбок і спадав, а з під нього, мов би з хмари, висував ся босий, простоволосий мужик, перевязаний плахтиною — йшов поволи, набирав зерна з плахтини тай сїяв рухом монотонним, набожним і благословлячим землю, доходив до кінця загонів, набирав із міха збіжа, повертав ся й підходив поволи під горб, так що найперше голова розкудовчена, потому плечі, а вкінцї вже був увесь видний на тлї сонця, з тим самим благословлячим рухом сївби; з тим самим сьвятим замахом розкидав збіже, що мов би золотий порох, падало круглястим виром на землю.

Ксьондз ішов чим раз поволїще, часом ставав, аби відітхнути, то знов оглядав ся на свої сиві, то придивляв ся хлопцям, обтовкуючим камінєм величезну грушу, аж гурмою прибігли до нього й ховаючи руки поза себе, цїлювали в рукав одежі.

Погладив їх по головах і сказав упоминаючо:

— Лиш не ломіть галузя, бо на-рік грушок не мати мете.

— Ми не кидали у грушки, лише що там є гнїздо вороняче — обізвав ся сміливіщий.

Ксьондз усміхнув ся добрячо і зараз знов став коло копачів.

— Боже помагай!

— Дякувать за слово добре! — відповіли разом, піднимаючи ся тай рушили всї до поцїлювання рук добродія любого.

— Пан Біг дав сего року врожай на картофлю, га ? — говорив, витягаючи табакерку для мущин — брали онимио й з пошаною в пушки, не сьміючи при нїм нюхати.

— А вже-ж, картофлї як конячі голови тай богато під корчами.

— Га, то свинї подорожіють, бо кождий схоче годувати.

— Уже й так дорогі ; на пошесть лїтї вигнбли тай до Прусів купують.

— Правда, правда. А чію то картофлю копаєте ?

— А Боринову.

— Господаря не бачу, то й не пізнав-єм.

— Тато поїхали з моїм у лїс.

— А, то ви, Анно ? Як же ся маєте ? — звернув ся до гарної молодицї в червоній хустцї на голові, котра маючи руки заваляні землею, взяла його руку крізь запаску тай поцїлювала.

— Як же ся має той ваш хлопчик, що-м його в жнива хрестив ?

— Біг заплать, єґомосць, дужий, Богу дякувати, і трохи порачковує.

— Но, бувайте здорові.

— Ідїть здорові.

І ксьондз подав ся на право, до цвинтаря, котрий лежав по цїм боцї села при дорозї з тополями.

Довго дивили ся за ним мовчки, на його струнку, трохи схилену стать, аж як перейшов низьку камінну обгорожу цвинтаря та йшов поміж могили до каплицї, що стояла серед пожовклих берез і червоних кленів, розвязали ся їм язики.

— Лїпшого то й на всему свїтї не найти — почала котрась жінка.

— А вже-ж; отже хотїли його взяти в місто... як би батько з вийтом не їздили просити біскупа — то бисьмо йґо й не мали... Копайте

но, люде, копайте, бо до вечера мало далеко а картофлї мало богато — говорила Анна, висипаючи свій кіш на купу жовтїючу на розкопаній землї, повній сухих гичок із картофлї.

Взяли ся живо за роботу і серед тишини, так що чути було лехкий стукіт сап о тверду землю, і часом сухий дзенькіт залїза о камінь. Колись-неколись хтось випрямив зігнений і зболїлий хребет, відітхнув глибоко, подивив ся бездумно на сїючого перед ними, тай знов копав, вибирав із сїрої землї жовту картофлю та кидав у кіш навперед себе.

Людий було кільканацятеро, переважно баб і комірників, а за ними білїли дві купі снопів, зложених на-вхрест, під котрими лежали в плахтах дїти раз-у-раз поплакуючи.

— А так і стара пішла в сьвіт — почала Ягустинка.

— Хто ? — запитала Анна, підводячи ся.

— А стара Аґата.

— На жебри...

— А вже-ж, що на жебри! Галє! не на солодощі, лиш на жебри. Обробила свояків, вислужила ся їм через лїто — тай пустили єї на вільний віддих.

— Верне ся на весні, тай назносить їм у торбочках ба цукру, ба гарбати, ба й гроша дещо — зараз ї будуть любити, скажуть їй спати в ліжку, під периною, робити не дадуть, аби собі відпочила... А вуйна, а тета їй кажуть, поки того послїдного грошика від неї не витягнуть... А з осени, то вже для неї місця нема в сїнях, анї в хлївї. Стерво, собачі свояки і заповітрені — виговорювала Ягустинка і так розсердила ся, що старе її лице посинїло.

— Бідному то все, як то кажуть, вітер ув очи — докинув один комірник, старий, нужденний мужик із викривленим писком.

— Копайте-но, люде, копайте — підганяла Анна, нерада сїй розмові.

Яґустинка, не можучи довго видержати без говірки, подивила ся на стоячого тай сказала:

— Тоті Пачесї, то старі хлопи, що аж їм уже прядиво на головах росте...

— Але, все кавалєри — сказала друга жінка.

— А стілько дївок старіє ся, або й служби шукати йде...

— Таже вони мають цїлий пів-загін і ще й левадку за млином.

— А вже-ж, або то їм мати дасть оженити ся... або то їм попустить...

— А хто би корови доїв, хто би обпирав, хто би коло господарства або й коло свиний ходив...

— Обслугує матїнка й Яґусю — бо якже? Яґна гейби яка панї, гейби й друга дїдичка, лише наряджує ся.. та миє ся, та в зеркальце дивить ся, та кіски заплїтає.

— І дивить ся лиш кого би пустити під перину, котрий дужчий! — додала знов з лютим усьміхом Яґустинка.

— Юзек Бандхів посилав з горівкою — не хотїла.

— Игій... дїдичка заповітрена.

— А стара лиш у косцьолї сидить, із книжки молить ся та на відпусти ходить!

— Правда, але-ж бо вона й чарівниця; а Вавржиновим коровам, то хто молоко відобрав, га? А як на Йоханового хлопця, що їй сливки в садку зривав, якесь лихе слово сказала, то йому зараз такий ковтун ізбив ся і так його покрутило, що Сусе!

— І має-ж тут благословенство Боже бути над народом, коли оттакі в селї сидять...

— А давно, як я ще татусеві корови пасла, то, тямлю, таких із села прогоняли — додала знов Яґустинка.

— Тим ся кривда не стане, бо має її хто сперігти!... — і знижуючи голос до шепоту та див-

лячи ся скоса на Анну, що копала на передї перший з краю рядок, казала Ягустинка сусїдкам :

— А, бачу, перший до оборони, то вже-ж чоловік Ганчин... тїкає ся за Ягною гей той пес...

— Господи Боже... мої кохані... чудеса розказуєте... Галє ! то би вже гріх і образа божа була... — шептали до себе, копаючи і не піднимаючи голов.

— А бо то він один... таже то як за сукою, так парубки за нею вганяють.

— Але-ж бо й гарна раз, гарна ; випасена як яловиця, лице біле, а очи в неї рихтик як цьвіт лену... а міцна, що й не один хлоп ї не порадить...

— Або то вона що робить, лише жре, та висипляє ся, тай не має бути гарна...

Мовчали довгенько, бо треба було картофлю висипати на купу.

А потім уже з-рідка побалакували то про се то про те, тай замовкли, бо котрась заздріла, що від села, стерниском, біжить Юзка Боринянка.

І дїйсно та надбігла і вже з-далека кричала :

— Ганка, а ходїть же до хати, бо корові сталo ся щось.

— Єзус, Марія, та котрій ?...

— Таже перістій... а то ще раз... — дихнути не можу...

— Господи Боже, аж тьохнуло в мині, гадала-м, що моїй... — сказала з полекшею Анна.

— Вітек що йно ї пригнав, бо злїсний їх вигнав із загаїв. Корова збігала ся, бо така товста... і зараз перед оборою впала... і нї пити не пє, нї їсти не їсть, а лиш качає ся та рикає так, що Сусе Христе !

— А тата-ж нема ?

— Нї нема, тато ще не приїхали. О Сусе мій, Сусе, така корова, що нераз і добри гарнець молока давала.

Та ходїть же бо швидче.

— Духом лечу, на млї-ока.

І дїсно вийняла дитину з плахти, надягла на него шапочку з кугасиками, обвила плахтою тай пішла живо, та така була затрівожена вісткою, що навіть не спустила запаски, забула як заорала, аж їй ноги заголені до колїн, білїли по ріли. Юзка бігла на перед.

А копачі, кождий схилений над своїм рядом, посували ся поволи, копаючи лїнивіще, бо нїхто не квапив і не нагоняв.

Сонце вже перевалювало на захід і нїби розжарене скаженим бігом, червонїло ся, мов величезне колесо та зсувало ся за чорні, високі лїси. Сумерк густїв і повзав уже полями ; сунув борознами, затаював ся по ровах, ріс у гущавинах і розливав ся поволи по землї, пригашував, оповивав і давив краски, так що лише вершки дерев, вежі та дахи косцьола горіли полумям. І дехто вже сходив із піль до дому.

Голоси людські, ржанє, порикуваня, туркоти возів роздавали ся чим раз гостріще в тихім омеркненім повітрю.

Сиґнатурка на косцьолї почала дзвонити Пречисту Дїву спіжевим щебетанєм, а люде ставали і шепіт молитов ішов мов шелест опадаючого листя в сумерки.

Зо співанками та веселим гойканєм ізгоняли з пасовиск худобу, що йшла стиснувши ся дорогами в туманах куряви, лиш раз у-раз висували ся з неї могутні голови та кручені роги.

Вівцї побекували сям-там, то гуси зняли ся з пасовиск і летїли стадами геть затоплені в зорях заходу, лише крик діймавий значив їх у повітрю.

— Але шкода, тота періста то тїльна корова.

— І... не на бідного трафило.

— А так і телятка жаль, що змарнує ся.

— Господині Борина не має, то все летить мов крізь сито.

— Або то Ганка не господиня?

— Для себе... як у комірнім у батька сидять, то вже-ж дивлять ся, аби лиш на свій бік щось урвати, а батькове нехай собака доглядає.

— А Юзка то ще дурне курча, то й що-ж порадить.

— Галє, або то Борина не міг би ґрунт віддати Анткови, га?

— А сам піде до них на ласкавий хлїб, га?... Старі-сте, Вавржку, а дурнїсїнькі — почала живо Яґустинка. — Го, го, Борина ще кріпкий, може оженити ся, а дурний би був, аби дїтям записував.

— Галє, кріпкий то кріпкий, але вже му зо шісдесять років.

— Не бій се, Вавржку, кожда молодиця піде за него, аби лиш писнув.

— Уже дві жінцї поховав.

— Най си поховає й третю, Господи Боже му поможи, а най дїтям доки жиє не дає нї загону нї грядки одної, нї стілько, що деревляною підошвою притопче. — Стерво, вирихтували би його, як мої мене. Дали би йому ласкавий хлїб! аж на заробок би ходив, з голоду би здихав, або й на жебри, за прошеним ішов. Лише дай, що маєш, дїтям — то ти віддадуть, рихтик ти того стане на мотуз, або й на той камінь до шиї...

— Люде, та вже пора до дому, смеркає ся.

— Пора, пора! сонце вже зайшло.

Позбирали швидко сапи, кошики, то близнюки від обідів і йшли поволи гусаком, межею, побалакуючи десь-щось, а лише стара Яґустинка викрикувала в-одно палко, на власні дїти, а потім уже й усїх кляла.

А по-ровень із ними, якась дївчина гнала свиню з поросятами тай співала тонким голоском:

Ай, не ходи коло воза —
Ай, не держи ся оси,
Ай, не дай хлопцю губи,
Ай, хоть тя гарно проси.
— Игій, дурна, верещить, як би їхто лупив.

II.

На Бориновім подвірю, обставленім із трьох сторін господарськими будинками, а з четвертої садом, котрий віддїляв його від дороги, вже зібрало ся досить народу; кілька жінок радили та впадкували над величезною червоно-білою коровою, що лежала перед оборою, на купі гною.

Стара собака, трохи крива тай з облїзлою на боках шерстю, стерігла періcту, обнюхувала ї, то бігала в оплітки і зганяла на дорогу дїти, котрі вилїзали на плоти та зазирали цїкаво в обійстє, або добігала до свині, що лягла була під хатою та розпростерта постогнувала з тиха, бо ссали ї білі, молоді поросята.

Власне надбігла Ганка задихана, припала до корови тай стала ї гладити по писку й чолу.

— Павунко, бідна, павунко! — заводила слїзно тай заголосила сердечно.

А жінки радили раз-у-раз нове ратованє хорої: то сіль розпущену вливали їй у горло, то топленого зо сьвяченої яронцї воску з молоком; хтось радив мила з сироваткою — инша знов волїла, аби кров пустити — але корові нїчо не помогало, протягала ся чим раз довше, деколи піднимала голову й порикувала довго, мов би за ратунком, болїзно, аж їй гарні очи з рожевими білками заходили мракою, й тяжка, рогата голова падала з натуги, що лиш висувала язик і полизувала ним руки Ганчині.

— А може би Ямброжи що порадив? — запропонувала котрась.

— Правда, на слабостях він знає ся — завторували.

— Бігай-ко, Юзя. На Пречисту дзвонили, то мусить іще бути при косцьолї. Господи Боже, а як тато над'їдуть, то-ж то буде клятя, буде! — А ми-ж нїчо не винні! — нарікала з плачем.

А потім сїла на поріг обори, упхала хлопцеви у рот, бо поплакував, білі, повні цицьки і зо страшенною трівогою поглядала то на корову, то через оплітки на дорогу та наслухала.

За отченаш або й два надбігла Юзя з криком, що Ямброжи йдуть.

І дїйсно прийшов зараз дїд, може столїтний, простий гей сьвічка, хоть і з деревляною ногою тай з палицею, лице мав сухе, поморщене як картофля на весні і таке-ж сїре, обголене й потяте шрамами, волосє біле як молоко спадало йому кучерями на чоло й шию, бо був простоволосий.

Пішов просто до корови і документно ї оглянув.

— Ого, бачу, що сьвіжину їсти мете.

— Таже поможіть їй що, вилїчіть, таже корова зо триста золотих варта — тїльна, таже поможіть! О Сусе мій, Сусе! — завела Юзя.

Амброжи вийняв із кешенї пущадло, потяг його до холяви, прозирнув ся під зорю вістрю тай перетяв перістій артерії під черевом — але кров не сикнула, а текла поволи, чорна, спінена.

Всї стояли довкола нахилені й дивили ся без віддиху.

— За пізно! Ого, худібка послїдну пару пускає — сказав урочисто Ямброжи. — А се не що, лиш паскудник, або й що инше... треба було зараз, як захорувала.., але тоті баби, то лиш юхи до плачів мудрі, а як треба радити то бекають гей вівцї. — Плюнув згірдно, обійшов корову, заглянув їй ув очи, придивив ся язикови, обтер

закрівавлені руки в її мнягку, влискувату шкіру тай збирав ся йти.

— На сї похорони дзвонити не буду ; задзвоните в горшки самі

— Тато з Антком ! — крикнула Юзка тай вибігла аж на дорогу, на зустріть. бо глухий, тяжкий гуркіт почув ся з другого боку ставу, де в розчервонїлій від західних зір куряві чорнїв ся довгий віз і конї.

— Татусю, таже.... павуна вже здихає! — кричала, добігаючи до батька, котрий саме звертав на сей бік ставу ; Антек ішов із заду та підтержував, бо взяли довгу ялицю.

— Не плети марно бі-зна чого ! воркнув, чвяхаючи конї.

— Ямброжи пускали кров і нїчо... і віск топлений льляли їй у горло і нїчо... і сіль... і нїчо... певно паскудник... Вітек казав, що злїсний вигнав їх із загаїв і павунка зараз лягла тай стогнала, і так ї пригнав...

— Павуна, найлїпша корова, бодай вас, стерви, покрутило, коли так пильнуєте ! — кинув лїци синови і з батогом у руцї побіг на перед.

Баби розступили ся, а Вітек, котрий увесь час щось найсупокійнїще майстрував під хатою, скочив у город і пропав зо страху ; навіть Ганка підняла ся з порога тай стояла безпорадна, залякана.

— Змарнували ми худібку !... — скрикнув нарештї старий, оглянувши корову. — Триста золотих, як у болото ! До миски то стерв аж густо, а припильнувати нема кому. Така корова, така корова ! А то чоловік рушити ся з дому не може, бо зараз шкода й упадок...

— Таже я від самого полудня була при копаню — виправдувала ся стиха Ганка.

— Або ти що коли бачиш ! — крикнув скажено. — Або ти дбаєш за моє !

— Така корова, така здоровенна що другої такої і не в кождому дворі найшов би !

Нарікав чим раз жалібніще тай обходив її, трібував підняти, сіпав за хвіст, зазирав у зуби, але корова хропіла чим раз то тяжче, кров перестала текти, лише кріпла в чорні спечені жужлї — виразно вже здихала.

— Нема иншої ради, лише треба ї дорізати, хоть тілько верне ся!

Сказав нарештї, принїс косу зі стодоли, погострив ї трохи на точилї, що стояло під окапом обори, скинув із себе спанцирку, засукав рукави і взяв ся до різаня...

Ганка з Юзею заголосили, бо павунка, мовби, чуючи смерть, підняла з трудом голову, зарикала глухо тай... упала з перерізаним горлом, гребучи лиш ногами...

Собака злизувала стинаючу ся в повітрю кров, а далї скочила на доли від картофлї та гавкала на конї стоячі з возом ув оплїтках, бо там їх лишив Антек, а сам супокійно придивляв ся хлївови.

— Не руй, дурна! Татова корова, то не наша втрата! — сказав сердито жінцї тай узяв ся випрягати й розбирати конї, котрі вже Вітек тяг за гриви до стайнї.

— Картофлї в полї богато? — запитав ся Борина, миючи під колодязем руки.

— Та не мало, буде зо двацять міхів.

— Треба нинї звезти.

— Галє, звозїть собі самі, я вже ніг не чую нї крижів... тай підручний храмає на передню ногу.

— Юзка, заклич-ко Кубу від копаня, най кобилу запряже за підручного і треба нинї звезти. — Атже дощ може бути.

Але кипів злістю й журбою, бо раз-у-раз поставкував перед коровою та кляв сїрчисто, а потім лазив по подвірю й заглядав ба до обори, ба до стодоли, ба під шопу, і сам не знав чого шукає, така його жерла втрата.

— Вітек ! Вітек ! — почав кликати тай розвязував широкий ремінь із клубів, але хлопець не показав ся.

Люде порозходили ся, бо розуміли, що така шкода й жаль мусять искінчити ся бійкою, тим більше, що Борина звичайно був до неї скорий; але старий нині лише кляв і пішов у хату.

— Ганка, а дай-ко їсти ! — крикнув на синову в відчинене вікно тай пішов на свій бік.

Дім був звичайний, селянський — передїлений на скрізь величезними сїньми ; задом виходив на подвірє, а лицем чотировіконним на сад і на дорогу.

Одну половину від города займав Борина з Юзею, а в другій сидїли Антки. Парубок із пастухом спали коло коний.

В кімнатї було вже чорняво, бо крізь малі віконця, заступлені окапом і замаєні деревами, мало протискало ся сьвітла тай смеркало ся на сьвітї, так що лише влискували ся скла образів сьвятих, що чорнїли рядом на білених стїнах; кімната була велика, але придавлена чорною стелею та величезними сволоками під нею, і так обставлена ріжною посудою, що лише коло великого комена з окапом, котрий стояв при стїнї від сїний, було трохи вільного місця.

Борина роззув ся й пішов у темний алькир, зачиняючи за собою двері, відсунув кватирю, так що західне сьвітло зальляло крівавим блиском алькир.

Хатчина повна була ріжного лахмітя та статків господарських: на поперечних жердках висїли кожухи, червоні вовняні плахти в пояси, білі сердаки, ба цїлі купки мотків згрібної пряжі ті позвивані в клубки брудні руна овець і міхи з пірем. Витяг білий сердак і пояс червоний, а потім довго чогось шукав у бочках наповнених збіжем, ба в кутї під купою старого реміня й залїзя, та

вчувши Ганку в першій хатї, зачинив кватирю тай знов чогось довго гріб ся у збіжю.

А на лавиці під вікном уже йшла пара з їди; від величезної ринки з капустою розходив ся запах солонини, як і від яєшниці, котрої несогірша мисчина стояла побіч.

— Де Вітек пас корови? — запитав ся, краючи величезний шмат із бохонця хлїба, великого як решетило.

— На двірських загаях і злїсний його відти прогнав.

— Стерво, змарнували ми худібку.

— Еге-ж, таже корова й подвигала ся в тій гіньбі, так що в нїй щось запалило ся.

— Дїди собачі! Пасовиско наше, в табелї стоїть гей бик, а вони все проганяють і кажуть, що їх.

— Инших те-ж попроганяли, а хлопця Валькового так побив, так побив...

— Га! до суду треба, або й до комісаря. Триста золотих варта, як нїчо.

— Певно, певно — потакувала, страшенно рада, що тато подобрів.

— Скажіть Антькови, що скоро картофлї звезуть, то най беруть ся до корови, треба ї облупити та почвертувати. Прийду від війта, то вам поможу. В сусїках за сволок ї повісити — буде беспечно від собак або від иншої твари...

Скінчив швидко їду тай устав, аби вгорнути що на себе, але таку тяжінь почув у собі, таке ломанє в кости, таку сонність, що як стояв упав на ліжко, аби з отченаш передрімати ся.

Ганка пішла на свій бік і крутила ся по хатї та раз-у-раз вихиляла ся у вікно дивити ся на Антка, котрий їв на ґанку, перед домом; відсунув ся від миски, як яло ся, і поволи волїк ложка за ложкою, шкробаючи міцно в криси і поглядаючи инодї перед себе на став — бо вже був захід і на водї ставали золото-багряні веселки та палахкотячі круги, крізь котрі, мов білі хмарки,

перепливали з ґеґотом гуси, розливаючи дзюбами шнури крівавих жемчугів.

Село починало мурашкувати та клекотїти рухом ; на дорозї, з обох боків ставу, все знимали ся куряви та гуркоти возів і порикуваня коров, котрі входили у став по колїна, пили по-маленьку та піднимали тяжкі голови, аж тонкі смуги води, мов низки опалїв, опадали їм із широких писків.

Десь, із другого кінця ставу чути було лускіт бабських прапників і глухий, монотонний лопіт ціпів у якійсь стодолї.

— Антек, нарубай-ко пеньків, бо сама-м не година — просила несьміливо й боязко, бо йому нїчого не значило клясти ба й вибити за будьщо.

Не відповів навіть, як би не чув, так що вона не сьміла повторити і вже сама пішла скипати трісок із пнїв — і мовчав лихий, утомлений страшенно цїлодневною працею, та дивив ся тепер на став, на другий бік, у великий дім, сьвітячий білими стїнами та шибами вікон, бо захід бив у него. Купки червоних ґеорґінь вихиляли ся із-за муру тай горіли яскраво на тлї стїн, а перед хатою, в садї, то поміж оплітками увихала ся висока стать — але лиця пізнати не можна було, бо що мінута губила ся в сїнях — ба під деревами.

— Сплять собі, як дїдич, а ти, парубче, роби! — воркнув злісно, бо хропіт батьків чути було аж на ґанок.

Пішов на подвірє і ще раз придивив ся корові.

— Воно то правда, що татова корова, але й наша втрата — сказав жінцї, котра, побачивши, що Куба привіз картофлю з поля, покинула коленє дров і йшла до воза.

— Доли ще не злагоджені, то треба зсунути на тік.

— Коли-ж бо тато казали, аби-сь на тоцї корову з Кубою обдер і випорядив.

— Змістить ся і корова, змістить ся і картофля — шептав Куба, відчиняючи двері стодоли на розтвір.

— Я не лупій, аби-м корову лупив зо шкіри — бовтнув Антек.

І вже не говорили, чути було лише гуркіт ізсипуваної на тік картофлї.

Сонце погасло, вечоріло, сьвітили ще зорі смугами сцїпленої крови та застиглого золота і сипали на став мов би мідяним порохом, аж тихі води дрожали ржавою лускою та сонним шумом.

Село западало в сумерки та в глибоку, мертву тишину осїнного вечера. Хати малїли, мов би приплескували ся до землї, мов би тулили ся до дерев сонно похиленних, до сїрих плотів.

Антек із Кубою звозили картофлю, а Ганка з Юзею ввихали ся коло господарства, бо гуси треба було загнати на ніч, ба свинї нагодувати, бо пхали ся квичучи до сїний і витикали пажерливо рийки до цебриків, де стояло пійло для худоби. Ба корови подоїти, бо власне Вітек пригнав решту з пасовиска та закладав їм за драбини по жменї сїна, аби супокійнїще стояли при доєню.

І справдї Юзя стала доїти першу з краю, коли се Вітек вилїз із жолобів і запитав ся стиха, боязко :

— Юзя, а господар лихі ?...

— О Сусе, спарять тебе, небоже, спарять... так дуже кляли — відповіла, висуваючи до сьвітла голову та закриваючи рукою лице, бо корова бацькала хвостом, обгоняючи ся від мух.

— Але... хиба-ж я винен... але... злїсний мене прогнав і ще хотїв буком випарити, лиш я утік... а павунка зараз почала прилягати та порикувати, та стогнати, аж-єм до хати пригнав...

Замовк, але чути було тихе, болїзне хлипанє та сюркане носом.

— Вітек... а не руй гей теля, хиба тобі се першина, що тя тато спарять...

— А вже-ж, що не першина, але всїгди так бою ся... бо нїякого видержаня на битє не маю...

— Дурень єсь, тілький парубок, а боїть ся... вже я витовмачу татусеви...

— Витовмачиш, Юзя? — сказав радісно — бо то злїсний мене прогнав із коровами, бо...

— Витовмачу, Вітек, лиш не бійся!...

— Коли-ж так... то на-ж тобі отсю птицю! — шепнув радісно тай виняв із пазухи деревляне чудо. — Подиви ся лиш, як сам рушає ся.

Поставив її на поріг обори, накрутив і птиця почала кивати ся, піднимати довгі ноги та проходжувати ся...

— Бузько, Сусе Христе, таже рушає ся як живий! — сказала зачудована, відсунула дійницю, причакла перед порогом і дивила ся з найживіщою радістю та зачудованєм.

— Сусе! а то ще з тебе механїк! І то сама так рушає ся, га?...

— А сама, Юзю, лиш ї кілочком накручу, то вже си спацирує гей дїдич по обідї — о... — відвернув її і птиця поважно та сьмішно піднимала довгу шию, піднимала ноги тай ішла.

Стали сьміяти ся сердечно та бавити ся його руками, лиш Юзя иноді підводила очи на хлопця — здивованє в них було та зачудованє.

— Юзя! почув ся голос Борини з перед хати.

— А чого?... — відкрикнула.

— Ходи сюда.

— Коли я корови дою.

— Пильнуй тут, бо йду до війта — сказав, всуваючи голову до темної обори, — а нема тут того найди, га?

— Вітка ?... нї, нема, поїхав по картофлю з Антком, бо Куба мав нарізати сїчки для коний... — відповіла швидко й трохи несупокійно, бо Вітек причак за нею зо страху.

Стерво той хлопець, то лиш паси дерти, аби змарнувати таку корову — воркотїв, вертаючи ся до кімнати, де одяг ся в нову білу капоту, вишивану на всїх швах чорними тасемками, надїв високий чорний капелюх, обвив ся червоним поясом і пішов дорогою понад став до млина.

— Роботи ще тілько... звозити дерево... сївба нескінчена... капуста в полї... листє незгреблено... під'орати би треба й під вівси... а тут їдь до суду... Господи Боже, таже чоловік нїколи обробити ся не обробить, лиш раз-у-раз як той віл у ярмі... що й виспати ся нїколи анї пропочити — роздумував... А тут і той суд... Мішок стерва, галє, я з нею спав... бодай-єсь язик утратила... нехтолице якась... сука... плюнув злісно, набив люльку кепським тютюном і довго тер відвоглі сїрники у портяницї, поки запалив.

Пакав у ряди-годи тай телепав ся поволи; болїли його всї косги і жаль за коровою раз-у-раз діймав.

А тут анї відбити ся на кім, анї вижалувати ся, нїчо... сам як той кіл; сам за все думай, сам міркуй лобом, сам коло всего бігай як той пес... а нї-до-кого слова промовити і поради нї відки, анї помочи — а лише втрата й упадок... а всї гей тї вовки за вівцею... а лише скубуть, а дивлять ся, коли розірвуть на кусні...

Темненько вже було в селї, крізь повідхилювані двері й вікна, — бо вечір був теплий, — садили смуги ватер і запах вареної картофлї та джуру зо шкарками; денеде їли в сїнях, або й перед хатами, лише чути було шкробанє ложок та балачку.

Борина йшов чим раз поволїще, бо давило його роздражненє, а далї згадка про небіжку, ко-

тру поховав був на весні, стиснула його за горло.

— Го! го!... за неї, що ї згадую в вечір добрим словом, не стало би ся так павунцї... господиня то була, господиня!... Правда, що й воркотуха і проклінниця, що й слова доброго нїкому не сказала та все з бабами чубила ся... але все-ж жінка й господиня! Тут зітхнув набожно на її інтенцію і ще більший жаль душив його, бо нагадав собі, як то бувало...

Прийшов з роботи, спрацьований — то й їсти масно дала і нераз ковбаси підсувала крадки від дїтий... А як усе вело ся!... і телята і гуси, і поросята... що ярмарку було з чим їздити в місто, тай гріш був усе готовий, покладний із самого приплодку... А вже що капусти з горохом, то вже друга зовсїм так не вдасть...

А тепер що?...

Антек лиш на свою руч тягне, коваль теж дивить ся, аби що вхопити, а Юзка? От дурне курятко, котрому ще полова в голові, тай не дивниця, бо дївчинї мало що на десятий рік їде... Ганка гей цьма лазить, а лиш хорує, і тілько зробить, що пес наплаче...

Тай марнує ся все... павунку треба було дорізати... у жнива пацюк издох... ворони гусенята так перебрали, що з половина лишила ся!... Тілько руїни, тілько впадку!.. Крізь сито все летить, крізь сито...

— Але не дам! — викрикнув майже голосно — поки рушаю тими ножищами, то анї одного морґа не відпишу і до вас на ласкавий хлїб не піду...

Лише Ґжеля з війська до дому верне ся, то най си Антек на жінчине господарство вертає ся... не дам...

— Слава Йсу Христу — почув ся якийсь голос.

— На віки слава... — відповів махинально тай звернув з дороги в широкі й довгі оплітки, бо війтова оселя лежала трохи в глибині.

У вікнах сьвітило ся і собаки стали уїдати.

Увійшов просто в світлицю.

— Війт дома? — запитав ся товстої жінки, що клячіла коло колиски та плекала дитину.

— Зараз вернуть ся, поїхав по картофлю. Сїдайте, Матїю, таже й вони ждуть на него, — вказала рухом бороди на дїда, що сидїв коло печи; то був той слїпий старець, воджений собакою; червоняве світло скипок обпливало гостро його величезне обголене лице, лисий череп і широко втворені очи засновані бїльмом, нерухомо стремлячі під сивими, косматими бровами...

— А відки Пан Біг провадить? — запитав ся Борина, сїдаючи з другого боку ватри.

— Зо сьвіта, відки-ж би — відповідав спровола розлїзлим, стогнучим, дїйсно прошацьким голосом і нащурував пильно вуха, тай витяг табакерку.

— Понюхайте, господарю.

Матїй понюхав ретельно тай чихнув раз по разу двічі, аж йому сльози стали в очах.

— Міцна, бестія! — тай тер рукавом заплакані очи.

— На здоровлє вам! Петербурка, добра на очи.

— Поверніть завтра до мене, я корову дорізав, то там якийсь кусень для вас найти ся найде.

— Простибі... Борина, бачу, га?...

— А вже-ж, пізналисьте?... но, но.

— Лише по голосї, по мові.

— Що-ж там у сьвітї чувати? Мандруєте все.

— Мої кохані, а що-ж би! Ба зле, ба й добре, ба й усяко, як у сьвітї. А всї пищать, а нарікають, як прийде ся дїдови що дати, або й иншому, але на горівку то мають.

— Правду кажете, бо так воно й є.

— Го, го! тілько років чоловік телепає ся по тій сьвятій землї, то й знає ся всячину.

— А деж-єсьте подїли того найду, що то вас водив торік? — запитала ся війтиха.

— Пішов собі, стерво, пішов; вимів він менї добре торби... Мав-єм щось того гроша від людий добрих, і нїс-єм на гофіру до Ченстоховської Панянки, отже ми, бестія, вкрав тай пішов у сьвіт! Тихо, Бурек! бо то певно війт! — потяг шнурком і собака перестала гаркати.

Вгадав, бо війт увійшов, кинув батіг у кут і вже з порога кричав:

— Жінко, їсти, бо-м голоден, гей вовк! — як ся маєте, Матїю, а ви чого, дїду?...

— Я до вас у тій моїй справі, що має бути завтра.

— Я-ж зажду собі, пане війте. Кажете в сїнях — добре й там буде, а лишите коло ватри, тому що-м старий, то лишу ся, а дасьте ту мисчину картофлї, або й хлїба окрайчик — то Отче наш за вас відмовлю, один або й другий... як бисьте дали готовий гріш, або й шістку....

— Сидїть собі, дістанете й вечерю, а хочете, то й заночуйте...

І війт сїв до миски, вкритої парою сьвіжо натовченої картофлї тай посипаної щедро шкварками, а в другій мисцї стояло квасне молоко.

— Сідайте, Матїю, з нами, з'їсте, що є — запрошувала війтиха, кладучи третю ложку.

— Дякувать. Приїхав-єм із лїса, то-м си вже добре під'їв...

— Лише беріть ся до ложки, не зашкодить вам, тепер уже вечери довгі...

— Довга молитва та велика миска, ще від сего нїхто не вмер — докинув дїд.

Борина онимав ся, але нарештї, як солонина міцно вражала йому нїздрі, присунув ся на лавицю тай їв поволи, делїкатно, як звичай велїв.

А війтиха вставала раз-у-раз і докладала картофлї, ба молока доливала.

Собака дїдова вертїла ся та скавулїла приязно до їди.

— Тихо, Бурек, атже тепер їдять господарі... і ти дістанеш, не бій ся... — втихомиряв її дїд і втягав ніздрями смашний запах та пригрівав руки коло ватри.

— То Євка вас, бачу, запізвала — почав війт, під'ївши трохи.

— Та вона-ж! що-м їй заслуженину не виплатив! Заплатив-єм, як Бог на небі, тай ще-м поверх того з доброго серця ксьондзови за хрестини дав мішок вівса...

— Вона каже, що та дитина то...

— В імя Отца й Сина. Сказила ся, чи що?

— Го, го! старий з вас, а ще майстер! — Війт і війтиха стали сьміяти ся.

— Старому швидче трафить ся, бо прахтик і знавець! — шептав дїд.

— Циганить, як той пес, анї-м ї доторкнув ся. Ще би така торба... така під плотом іздихала та скавулїла, аби ї за самий харч і куток до спання взяти, бо до зими йшло. Я не хотїв, але небіжка каже — возьмімо, придасть ся дома, що маємо принаймати... буде своя під рукою... Я не хотїв, бо зимі роботи нїякої, а один рот більше до миски. — Але небіжка повідає: не жури ся, уміє бачу плахти та полотно робити, посаджу ї та нехай си стїбає, все щось устїбає. — Но, й лишила ся, але лише відпасла ся тай зараз постарала ся о приплодок... А хто в спілцї, то вже всяко говорили...

— Вона позиває вас.

— Обезвічу, стерво, цигана собачого!

— Але до суду мусите йти.

— Піду. Дякувать вам, що-сьте ми сказали, бо я знав лише тілько, що за заслуженину — але я заплатив, на що сьвідків маю! А пискач запо-

вітрений, а стариця! Господи Боже, тілько грижі, що либонь видержати не видержу — таже менї й корова впала, так що мусїв-єм дорізати, робота не покінчена, а тут чоловік сам, як той палець.

— У вдівця то гей між вовками вівця — сказав знов дїд.

— За корову я чув, говорили мн вже в полї...

— То двірська справа, бо бачу злїсний прогнав із загаїв. Найлїпша корова. Зо триста золотих вартувала, збігала ся, бо тяжка була, запалили ся в нїй печінки, так що мусїв-єм дорізати... Але дворови того не дарую... Подам до суду.

Та війт почав йому товмачити й переконувати, аби здержав ся, тим більше, що в першій злости все зле радить ся, бо стояв за двором, і нарештї, аби звернути розмову в инший бік, моргнув на жінку тай сказав:

— Та бо бисьте ся оженили, Матїю, і буде кому господарства пильнувати.

— Жартуєте, чи що?... Таже на Зїльну скінчило ся менї пятдесять і вісїм років. Що се вам у голові, ще тамта добре не застигла...

— Возьміть жінку до свого віку, і зараз вам загоїть ся все — додала війтиха, тай стала збирати зі стола.

— Добра жона голови чоловічої корона — докинув дїд, обмацюючи миски, котрі перед ним поставила війтиха.

Вжахнув ся Борина, але задумав ся глибоко, що йому се самому в голову не прийшло. Бо-ж яка вже там жінка лучить ся, а все-ж таки з нею лїпше нїж самому бідувати...

— Хоть і дурна й нездарна, хоть і сварлива, хоть і до мужицьких ковтунів сяглива, хоть і жартівлива й лїтава по музиках і коршмах — а все-ж таки чоловікови з нею лїпше й вигода — говорив далї дїд, поїдаючи.

— Аж тодї би в селї дивували ся — сказав Борина.

— Галє, а люде-ж вернуть вам корову або й коло господарства ходити муть, або вас пожалують — заговорила горячо війтиха.

— Або й теплу перину приладять — засьміяв ся війт. — А в селї тілько дївок, що як іде ся поміж хати, то бухає гейби з печи...

— Але, бач його, розпустник... чого йому захочує ся...

— А Зоська Григорова, наприклад, тонка та висока, гарна, тай віно несогірше.

— А що-ж то, чи то Матїєви треба віна, чи-ж то не перший господар у селї?

— Хто би там мав добра тай ґрунту досить — заперечив дїд.

— Нї, Григорова не для них — завважав війт — за млава тай молоде то ще.

— А Єндрикова Кася — вичисляла далї війтиха.

— Заручена. Вчера Рохів Адам посилав з горівкою.

— Та є ще Стахова Веронка.

— Проклінниця, лїтавиця тай один клуб має грубший.

— А вдовиця по Томкови, якже то їй... цїлком іще до віддання...

— Троє дїтий, чотири морґи, два коровячі хвости та старий кожух по небіжчику.

— А Улися того Войтка, що то за косцьолом сидить?...

— І... то для кавалєра.... з приплодком, хлопець міг би вже бути за пастуха, але Матїєви того не треба, має вже свого пастуха.

— Та є ще, є того насїня панянського, але я вибираю лише такі, аби пасували для Матїя.

— А забула-сь за одну, що була би для них як раз.

— Котра?...

— А Яґна Домінїкова?

— Правда, цїлком за неї забула-м.

— Кріпка дївка, а здорова така, що через плїт не перелїзе, бо перелази під нею тріщать... а гарна, білява, а пишна гей яловиця.

— Яґна — повторив Борина, що слухав мовчки вичислювання — та бо то кажуть за неї, що ласа до хлопців.

— Ая, а був хто при тім і знає! Плетїнники плетуть, аби плести, а все лиш із заздрости — боронила палко війтиха.

— Я й не кажу сам із себе — лиш так поговорюють. — Але треба менї йти... поправив пояс, поклав вуглик у люльку тай пакнув кілька раз.

— На котру то в судї? — запитав ся спокійно.

— На девяту написано в візваню. Мусите до-світа встати, коли пішки.

— І... кобилою поїду собі поволи. Бувайте здорові, дякувать вам за вечеру й сусїдську пораду.

— Ідїть здорові, а подумайте, що-сьмо вам радили... Скажете, то з горівкою піду до панї матки і ще перед Різдвом справимо весїлє...

Борина не відповів нїчого, лупнув лиш очима тай вийшов.

— Як старий молоду бере, то дїявол тїшить ся, бо користь із того мати-ме — сказав дїд поважно, шкробаючи голосно по днї миски.

Борина вертав ся поволи та пережовував у собі розважно, що йому радили. Не дав знати по собі, там у війта, що йому ся гадка страшенно подобала ся, бо як же: господар був а не який хлопець, котрому ще молоко під носом, а на згад-

ку про женячку аж квичить і з ноги на ногу перескакує.

Ніч уже вповила землю, звізди срібною росою поблискували з темних, глухих глибин, тихо було в селї, лиш иноді собаки погавкували, а тамсям із поза дерев блискали слабі світельця... часом вохкий подих завіяв із ливад, аж дерева стали з лехка хитати ся та пошептувати листєм.

Борина не вернув ся тою самою дорогою, котрою був прийшов, але подав ся в долину, перейшов міст, під котрим вода булькотячи переливала ся в ріку й валила глухо на млин, і звернув на другий бік ставу — води лежали тихо та вликскували ся чорняво, набережні дерева кидали на тафлю чорні тїни і мовби рамками вбіймали береги, а серед ставу, де було ясніще, відбивали ся звізди мовби в зеркалї сталевім.

Матїй сам не знав, чому не пішов просто домів, а вибрав довшу дорогу: може, аби перейти попри дім Яґни? а може, аби скупити трохи гадку та подумати.

— А вже-ж, що було би несогірше! а вже-ж! А що там за неї говорять, то така правда. — Плюнув. — Кріпка дївка! — Дрож істрясла ним, бо й холод вохкий ішов від ставів, а в війта дуже було горячо. — А без жінки треба пропасти або дїтям господарство записати — гадав — а здорова бестія і гейби мальована. — А корова найлїпша впала, а хто знає що буде завтра?... Може то й треба пошукати жінки? Тілько одежини є по небіжцї — придала би ся. Але стара Домінїкова то пес.. а що-ж, мають хату й ґрунт, то би на своїм лишила ся. Троє їх, а мають пятнацять моргів, бо нїби на Яґну пять і сплата за хату та левентар. Пять моргів, то рихтик те поле за моїм картофлиском, жито бачу посіяли сего року, так... Пять моргів до моїх, то... трицять і пять без чогось! Кусень поля!...

Затер руки та поправив пояс. — То лиш мельник має більше... злодїй, кривдою людською

та процентами тай ошукою тільки набрав... А нарік я підвізби гною тай обробив і пшеницю посіяв на цілім кусникy; коня би треба прикупити тай по павунці коровку яку... Правда, корову би дістати дістала...

І так розбирав, числив, мрів по-господарськи, аж иноді поставкував з тяжкого міркованя. А що мудрий мужик був, то й усе збирав у собі та глибоко в голову дивив ся, аби чого не переслїпити та не забути.

— Верещали би, бестії, верещали! — подумав про дїти, але швидко хвиля сили й певности зальляла йому серце тай скріпила глухі ще, хиткі постанови.

— Ґрунт мій, вара кому иншому до него. А не хочете, то... — не скінчив, бо став перед хатою Яґни.

Світило ся ще у них і крізь відчинене вікно падала широка смуга світла тай ішла через корч ґеорґінії та низькі сливи аж на пліт і дорогу.

Борина став у тїни тай запустив зір у хату.

Лямпочка тлїла над окапом, але в печи мусїв палахкотїти великий вогонь, бо чути було троскіт ялини і червоняве світло заповняло величезну, темну по кутах хату; стара скорчена перед коменом читала щось голосно, а Яґна проти неї, лицем до вікна, сидїла; була лише в сорочцї і з закоченими до плечий рукавами — підскубувала гуску.

— Пишна, бестія, пишна! — думав.

Підводила часом голову, наслухала матери, зітхала важко, то знову брала ся скубти піре, аж гуска заґеґала болїзно та стала рвати ся їй з рук і бити крилами, аж пух розвіяв ся по хатї білим туманом. Утихомирила її швидко і міцно стискала колїнами, так що гуска лиш поґеґувала стиха й болїзно, та відповідали їй инші десь із сїний чи з подвіря.

— Гарна дівка — подумав і відійшов поквапно, бо йому вдарило до голови, аж почіхав ся, запняв стїжку та стиснув пояс.

Уже був у своїх воротах і входив в оплітки, коли се оглянув ся на її дім, бо рихтик стояв напроти, лише по тім боцї води. Хтось акурат виходив, бо крізь двері відчинені люнула смуга сьвітла і мов блискавка замихтїла тай упала аж на став, потім задуднів чийсь міцний хід і почув ся хлюскіт набираної води, а врештї, крізь темряву й мраки, що зволїкали ся з ливад, обізвав ся притишений сьпів:

Я за водом, ти за водом,
Якже я ти лиця подам?...
Подам ти го на листочку,
А на-ж тобі, коханочку....

Слухав довго, але голос швидко пропав і сьвітла незабаром погасли.

На небо котив ся із за лїсів місяць у повнї та розсрібляв вершки дерев і сїяв крізь галузє сьвітло на став та зазирав у вікна хат, що були напроти него. Навіть собаки помовкли, тишина незглиблена вповила цїле село й усяке сотворінє.

Борина обійшов подвірє, заглянув до коний, порскали та гризли обрік; упхав голову до обори, бо двері через горяче стояли на розтвір. Корови лежали переховуючи та постогнуючи, як то звичайно у худібки — припер ворота від стодоли.

Знявши капелюх, ішов до хати й говорив пів-голосом молитви.

А що спали вже всї, то роззув ся по-тиху і зараз ляг спати.

Але вснути не міг; ба перина його парила, так що ноги з-під неї висував, ба йому по голові ходили ріжні справи, та турботи, та гад-

ки... ба в животї його страшенно давило, так що аж постогнував і воркотїв.

— Все кажу, що квасне молоко лише розпирає живіт, аби на ніч не давати...

А далї став думати про Яґну; як би то добре було, бо й пишна і господарна і тілько поля... То знову пригадував собі дїти, ба ту говірку на Яґну, так що мутило ся в нїм усяке розізнанє, і вже не знав що дїяти, аж трохи спалахнув і, як то було звичайно, хотїло ся йому до другого ліжка закликати та порадити ся.

— Марись! Женити ся, чи не женити ся з Яґною?...

Але нагадав собі загодї, що Марись уже від весни на цвинтарі, а там си спить Юзка та хропе, а він є сирота, котрій порадити ся нї з ким, то лиш зітхнув тяжко, перехрестив ся тай став говорити Богородицї Дїви за небіжку тай за всї душі, що в чистилищі.

III.

Вже сьвіт побілив дахи та згрібною, сїрою плахтою застелив ніч і зьвізди поблеклі, коли рух учинив ся на Бориновім обійстю.

Куба зволїк ся з леговища і визирнув перед стайню — иней лежав на землї й сїро було ще та вже зорі загорали на східній сторонї і червонили вершки дерев об'инеєних — протяг ся любо, зївнув кілька раз і пішов до обори, аби крикнути на Вітка, що час уже вставати, але хлопець підняв трохи сонну голову тай шепнув:

— Зараз, Кубо, зараз! — і притулював ся до леговища.

— Попісни си трошечки, небоже, попісни! — Прикрив його кожухом і поштульгикав, бо що ногу мав колись перестрілену в колїнї, то храмав дуже тай волїк її за собою; вмив ся під колодязем, пригладив долонею рідке, поблекле волосє, що було йому позвивало ся в ковтуни тай укляк на порозї стайнї говорити молитви.

Господар спали ще, у вікнах хати загорали кріваві відблиски зір, а густі білі мраки знимали ся поволи зо ставів, гойдали ся важко та посували ся в гору подертими шматами.

Куба пересував у пальцях коронку та молив ся довго, а бігав очима по подвірю, по вікнах хати, по садї засмерклім іще внизу, по яблінках обвішаних яблуками гей кулаки; кинув чимось у буду, що стояла зараз коло дверий, у білий лоб

Липи, аж собака заворчала, звила ся тай спала далї.

— Але, до самого сонця спати меш, бестіо! — тай кинув у неї раз і другий, аж собака вилїзла, протягала ся, позївала, махала хвостом, присїла біля буди тай стала дряпати ся й робити зубами в густих кудлах порядок.

. . . І гофірую сю молитву Тобі й усїм сьвятим. Амінь! — Бив ся довго в груди, а встаючи сказав Лапі:

— Галє! алїґант, вибирає си блохи гей баба на весїлє!

А що робітний був, то зайняв ся порядком — віз витяг зі стодоли і намастив, напоїв конї і приложив їм сїна, аж порскати почали та бити копитами, а далї принїс із сусїка трохи сїчки, добре помащеної вівсом і всипав те кобилї у жолоб, бо стояла в загорідцї окремо.

— Їж стара, їж; лоша мати меш, то ти моци треба, їж! — Погладив її по ніздрях, аж кобила поклала йому голову на плече та пестливо хапала губами за ковтуни.

— . . . Картофлю до полудня звеземо, а над вечір у лїс, по листє — не бій ся, листє лехке, не змахаю тя...

— А ти, валконю, батогом дістанеш, бач його, овес йому пахне, лїнюхови — говорив валахови, що стояв побіч і втикав писок між дошки перегороди, до жолоба кобили — гримнув його кулаком у зад, аж кінь відскочив у бік і заржав.

— Галє, парубок жидівський! Жерти то бись хоть і чистий овес жер, а до роботи тебе не ма, без батога, бестіо, з місця не кинеш ся, га?

Обминув його і заглянув до лошицї, що стояла при самій стїнї і вже здалеку протягала до него каштановату голову з білою стрілкою на чолї тай ирзала стиха.

— Тихо, мала, тихо! Підїж собі, бо поїдеш із господарем у місто! Звив віхоть сїна й вичи-

стив їй заваляний бік. — Тілька лошиця, що вже до оґера час, а свиня-сь. Заваляєш ся всїгди гей свиня поросна — побалакував усе тай пішов до хлївів випустити свині, бо квичали, а Лапа ходив за ним і зазирав йому в очи.

— Зз'їв би-сь і ти, га? То на-ж тобі хлїбця, на! — Вийняв із пазухи шматок і кинув, собака вхопила тай сховала ся в буду, бо свині вже летїли їй видерти.

— Галє, ті свині, то гей чоловік декотрий, аби лиш ухопити чуже та зжерти.

Заглянув у стодолу й довго дивив ся на висячу на сволоці корову.

— Дурна лиш худоба, а й тій прийшов кінець. Завтра, бачу, зварять мняса.. Тілько й з тебе, бідачко, що чоловік си під'їсть у неділю...

Зітхнув до тої їди тай поволїк ся будити Вітка...

— Сонце ось-ось покаже ся... корови треба вигоняти.

Вітек воркотїв щось, боронив ся, притулював ся до кожуха, але нарештї встати встав і лазив отяжілий і сонний по подвірю.

Господар заспали нині, бо сонце вже зійшло й розчервонило иней і запалило відблиски у водах і шибах, а з хати нїхто не показував ся...

Вітек сидїв на порозї обори та чіхав ся завзято й позївав, а що воробцї стали злїтали з дахів до колодязя та тріпати ся в коритї, то принїс драбинку і вилїз під окап заглянути до гнїзд ластівчих, бо якось там тихо було.

— Померзли, чи що?

І став витягати делїкатно поморені птички і класти їх у пазуху.

— Куба, знаєте, не жиють, о! — Побіг до парубка й показував йому пругі, погаслі ластівочки.

Але Куба взяв лиш у руку, притулив до вуха, хихнув ув очи й сказав:

— Задеревіли, бо приморозок порядний. Але що то дурні не пішли ще в теплі краї, но, но... — І пішов до своєї роботи.

А Вітек сїв назад хати, бо сонце вже там доходило й обливало білені стїни, по котрих і мухи лазити починали; витягав із пазухи ті, що вже огріті з-де більшого його тїлом, кивали ся трохи, хухав на них, роззявляв їм дзюбки, поїв із власного рота — аж оживали, втворяли очи й починали видирати ся до втеків, тодї правою рукою заходив по стїнї і раз за разом захопив яку муху, нагодовував нею ластівочку тай пускав.

— Летїть собі до матїнки, летїть — шептав, дивлячи ся, як ластівочки сїдали на дах обори, чесали ся дзюбками тай щебетали подяку.

А Лапа сидїв перед ним на задї та скавулїв радісно, а що котра птичка вифуркнула, кидав ся за нею, біг кілька кроків і вертав ся назад на сторожу...

— Але, злови вітер у полї — воркотїв Вітек і так затопив ся в розгріваню ластівок, що й не бачив, коли Борина вийшов із-за вугла тай став перед ним.

— Пташатами, стерво, граєш ся, га?

Кинув ся тїкати, але вже господар ухопив його цупко за потилицю і другою рукою швидко відпинав широкий, твердий ремінний пояс.

— Та не бийте, та! — встиг лише крикнути.

— А ти такий пастух, га? Так пильнуєш, га? Найлїпша корова змарнувала ся, га... Ти найдо, ти почваро варшавська! ти! — і бив завзято, де попало, аж ремінь свистав, а хлопець вив ся гей вюн і верещав.

— Не бийте! Господи Боже! Убє мене! Господарю!.. О Сусе, ратуйте...

Аж Ганка визирнула із хати, що дїє ся, а Куба плюнув і сховав ся в стайню.

А Борина лупив його ретельно, вибивав йому на шкірі свою втрату так завзято, що Вітек мав уже губи посинїлі і з носа пішла йому кров, кричав під небеса, і чудом якимось вирвав ся, вхопив ся обома руками ззаду за портяниці тай летїв ув оплітки.

— Сусе, вбили мене, вбили мене! — рув і так летїв, аж йому решта ластівок вилїтала з-за пазухи та розсипала ся по дорозї.

Борина ще й погрозив за ним, оперезав ся тай вернув ся в хату й заглянув на Антків бік.

— Сонце вже на два хлопи, а ти ще вилежуєш ся! — крикнув на сина.

— Зміг-єм ся вчера гей худоба, то мушу пропочити.

— До суду поїду... Звези картофлю, а як люде скінчать копанє, то загнати їх до згрібаня листя, а ти міг би кілки позабивати на обставини.

— Обставте собі самі хату, нам оттут не вієе.

— Сказав-єсь... отже свій бік обставлю, а ти мерзни як валкінь.

Тріснув дверима тай пішов на свій бік.

Юзка вже затопила в печи та йшла доїти корови.

— Борзо давай їсти, бо менї треба їхати...

— Таже ся не розірву, двох робіт не заможу — тай пішла.

— Супокійного млї-ока нема, лиш свари ся з усїма! — гадав і взяв ся до одяганя, але злий був і згрижений. Як-же, вічна війна із сином, і слова не можна сказати, бо зараз до очий із пазурями скаче, або скаже щось таке, що аж у печінках почуєш. Нї на кого здати ся, лише гаруй та гаруй!

Злість у нїм підходила, аж проклинав істиха та кидав шматєм по кімнатї та чобітьми.

— Слухати повинні, а не слухають! Чому то так? — гадав.

— Видить ми ся, що без бука з ними обійти ся не обійде, без твердого! Давно то їм належа-ся, зараз після смерти небіжки, коли сварити ся зачали за ґрунти, але ще вагував ся, аби спокуси в селї не робити. Атже-ж господар був не-абиякий, на трицяти морґах, і родом не хто будь — Борина, звісно. Але добрістю з ними не скінчить ся, нї. Тут упав йому на гадку зять, коваль, котрий усїх по-тихоньки бурив, а й сам усе настоював, аби йому шість моргів ґрунту відписати та морґ лїса — а вже за решту хотїв зачекати...

— То нїби, як умру! Зачекай, бестіо, зачекай — гадав злісно. — Поки лиш рушаю ся, не понюхаєш ти анї загона! Бач його, — мудрагеля!

Картофля вже міцно фолькотїла в печи, коли Юзка прийшла від доєня і духом приладила снїданє.

— Юзка. А мясо-ж сама продавай. Завтра неділя, люде вже звідували ся, то їх тут назлїтає ся; лиш не боргуй нїкому. Зад лиши для нас; закличе ся Ямброжа, то засолить і зладить...

— Таже й коваль уміють...

— Але подїлив би ся, як вовк із вівцею.

— Магдї буде маркітно, що то наша корова, а вона й не побачить.

— То для Магди виріж яку штучку тай занеси, але коваля не клич.

— Добрі-сьте, татусю, добрі.

— Галє, донечко, галє. Пильнуй тут, а вже ти булочку привезу, або й що.

Під'їв собі несогірше, обвив ся поясом, пригладив послиненою долонею розкудовчене й гладке волосє, взяв батіг і ще роздивляв ся по кімнатї...

— Аби-м чого не забув. — Хотїло ся йому заглянути в комору, але здержав ся, бо Юзка дивила ся, то перехрестив ся та й рушив.

А вже з візка, збираючи в руки лїци з грубого прядива, сказав Юзцї на ґанок:

— Скінчать картофлю, то зараз іти згрібати листє, квіток є за образом. А най зітнуть якого грабка, або й ялицю — здасть ся.

Віз рушив і вже був в оплітках, коли Вітек замихкотїв під яблінками.

— Забув-єм... прру... Вітек! Прру! Вітек, пусти корови на ливади, а пильнуй, бо тя, бестіо, сперу, що попамятаєш!

— Але, поцїлюйте мене десь... — відкрикнув гордо, щезаючи за стодолою.

— Будеш тут пискувати, як ізлїзу, то побачиш...

Скрутив з оплїтків у лїво, на дорогу, ведучу до косцьола; чвяхнув батогом лошицю, аж побігла бігцем по вибоїстій, повній каміня дорозї.

Сонце було вже трохи над хатами тай сьвітило чим раз тепліще, бо з об'инеєних стріх піднимали ся випари тай вода скапувала, лише в тїнях — під плотами, в садах, по ровах, лежав іще сивий мороз; по ставі тягли ся остатні зрідлі мраки і вода починала з під більм кипіти зорею та відблискувати сонце.

В селї починав ся вже звичайний рух: ранок був ясний і холодний, а що приморозок осьвіжив повітрє, то й жвавіще рушали ся і натовпнїще; виходили громадно на поля: котрі до копаня йшли з сапками та кошиками в руках, доїдаючи снїданок; котрі з плугом тягли на стерниска; котрі на возах борони везли та міхи повні насїня; а декотрі обходили к лїсам із граблями на плечах, листє згрібати — аж дуднїло по обох боках ставу і крик змагав ся, бо дороги були затовплені худобою йдучою на пашу, гавканєм собак, викриками, що

вибухали раз коло разу з низької важкої куряви, яка була знимала ся з оросїлих доріг.

Борина обминав обережно череди, смагнув иноді по вовнї яке ягнятко дурне, що не вступалося лошицї, ба теля яке, аж обминув усїх і коло косцьола, котрий стояв захищений могутним валом лип жовкнучих і кленів, виїхав на широкий гостинець обсаджений з обох боків величезними тополями.

А що в косцьолї була служба божа, бо сигнатурка передзвонила жертву тай гудїли приглушеним голосом органи, то зняв капелюх і зітхнув набожно.

Дорога була пуста й застелена обпалим листом так щедро, що вибоїни й глибокі колїї вкрили ся ржаво-золотястим килимом, потятим густими пругами тїней, які кидали пнї тополь, бо сонце з боку сьвітило.

— Вйо, маціцька, вйо! — Свиснув батогом і лошиця кілька гонів пішла жвавіще, але потім охляла й волїкла ся поволи, бо дорога трохи йшла під горби, на котрих чорнїли лїси.

Борина, котрого та тишина сумрачила, то позирав крізь колюмнаду тополь на поля купаючі ся в рожевому ранньому сьвітлї, або намагав ся думати про справу з Євкою, то про павунку — але не міг собі дати ради, так його сон морив...

Птички цьвірінькали в галузю, то часом вітер перегорнув легесенькими пальцями по вершках дерев, так що який-такий листочок, гей мотиль золотий, відривав ся від матери, спадав кочелясто на дорогу або й на припорошені остяки, що завогненими очима цьвітів гордо дивили ся в сонце — а тополї заговорили, пошуміли стиха галузками тай помовкли — гей ті куми, що на підняте очи підоймуть, руки розпіструть і зітхнуть молитвенно, тай падуть зараз у порох, перед маєстатом захованим у тій золотій монстранції, завислій над землею сьвятою, над рідною...

Аж під лїсом пробудив ся на добре тай здержав коня.

— Сходить несогірше — шепнув, придививши ся під сьвітло сїрим загонам оржавленим короткою щіткою сходячого жита.

— Кусень поля, а вдало ся в моє, гей би хто навмисно зладив. Жито бачу вчера посїяли. Обсяг жадним зором вишкороджені загони, зітхнув і в'їхав у лїс.

Поганяв часто коня, бо дорога йшла по рівнім і була твердша, лише густо переросла корінєм, на котрім віз підскакував і торохтїв.

Але вже не дрімав, овіяний гострим, холодним подихом лїса.

Гай був величезний, старий — стояв збитою гущавиною в маєстатї віку й сили, дерево коло дерева, майже сама сосна, а часто дуб росохатий і сивий із старости, а часом берези в білих сорочках, із розплетеними косами жовтими, бо вже була осїнь. Підлїщі корчі, як ось лїщина, та карловата грабина, та осичина дрожуча — тулили ся до червоних, величезних пнїв, так ізчеплених вершками та поплутаних галузєм, що лиш десь-недесь продирало ся сонце та повзло мовби золоті павуки по мохах і зелених порудїлих папоротях.

— Усе-ж таки моєго тут — є чотири морги! — гадав і їв очима лїс і вже на око вибирав що найкращий. — Чейже Господь Ісус не дасть нас іскривдити — або й самі не дамо ся, нї... Дворови, бачить ся, богато, а нам мало. Зараз... мої з чотири, а Ягусино морґ... чотири й один... Вйо! дурна, сорок бояти ме ся! — Тріпнув її батогом, бо на сущї, що двигала Боже Роспятє, сварили ся дві сороцї так завзято, що лошиця стригла вухами та поставкувала.

— Сорочино весїлє — дощу буде богато. — Влїпив кілька ударів лошицї тай їхав у чвал.

Добре було вже по восьмій, бо люде на полях сїдали до снїданкових близнюків, коли в'їжджав у Тимів, на пусті вулички обставлені позаладаними домівками, що присїли гей би старі перекупки над ровами повними сьмітя, курий, Жиденят обдертих і безрог.

Зараз після в'їзду обступили його Жиди й Жидівки і ну же зазирати у візок, мацяти під гороховиною, під кізлом — чи не везе чого на продаж.

— Геть, пархи! — воркнув, уїжджаючи в ринок, під тїнь старих, пообдираних каштанів, конаючих серед майдану, де вже стояло кільканацять возів із випряженими кіньми.

І свій візок там помістив, лошицю присилив головою до пів-кошика, насипав їй у кобіль оброку, батіг сховав на дно — під козел, обтрїпав ся із соломи тай рушив просто до Мордка, там де блищали три мосяжні тарелї, аби трохи підголити ся — вийшов незабаром обструганий чисто й лише з одним урізанєм на бороді, залїпленім папером, крізь котрий слезїла кров.

Суди ще не зачали ся були.

Але перед судовим домом, що стояв зараз у ринку, напроти величезного, колись манастирського, косцьола, ждало вже досить народу. Сидїли на витоптаних ступенях, то купили ся під вікнами та раз-у-раз зазирали в середину, жонота-ж попричакала під біленими стїнами, поспускала червоні плахти з голов на плечі тай балакала.

Борина, заздрівши Євку з дитиною на руках, стоячу в громадї своїх сьвідків, розсердив ся зараз, бо був скорий до злости, плюнув і ввійшов у сїни другі, що проходили наскрізь судову домівку.

По лївім боцї був суд, а по правій сидїв секретар, і власне Яцек внїс самовар перед самий поріг і роздував його холявою так завзято, що курив гей би фабричний комен, а що мінута го-

стрий, гнівний голос кричав із глибини задимлених сїний :

— Яцек ! черевики панянкам !

— Зараз, зараз !

— Яцек ! воду панови умивати ся.

— Таже зараз, ізробить ся все, зробить ! — І упрілий, не свій, лїтав по сїнях аж дудніло, вертав ся, дув і знов летїв, бо пані кричала.

— Яцек ! дурбасе один, де мої паньчохи !...

— Але ! стерво, не самовар !

Тривало се добрих пару отченашів, або й з коронкою, аж нарештї двері судові відчинили ся і нарід почав наповняти велику, вибілену кімнату.

Яцек, уже тепер яко возний, босий, у синїх портяницях і такім же лейбику з мосяжними ґузиками, з червоним упрілим лицем, котре раз-у-раз обтирав рукавом, увихав ся за чорними кратами, дїлячими кімнату на дві половинї, та кидав головою мов кінь, як його вкусить овад, бо руде волосє спадало йому гривою на очи, то зазирав обережно в сусїдну станцію та потім сїдав на мінуту під зеленою грубою.

А народу навалило, що нї пальця встромити, та натискали чим раз то кріпше на крати, аж тріщали ; говірка, зразу тиха, піднимала ся поволи, нарікала — хвилювала по кімнатї, гудїла часом, переходила місцями в сварку, так що яке-таке кріпке слово падало чим раз густїще.

Жиди шварготїли під вікнами, а якісь баби в голос оповідали своїкривди та ще голоснїще поплакували, але не можна було розізнати хто й де, бо тїснота була й голова коло голови, як той загін повен маків червоних і колося житного, що його вітер жене, а він захитає ся і говорить і шумить, а потому стає рівно колос коло колоса. То знов Євка, заздрівши Борину, припертого коло

кратів, стала договорювати та викрикувати на него, так що вилаяний відповів гостро:

— Мовчи, суко, бо ти кости порахую, так що й рідна мати не пізнає!

А на те Євка розлючена нуже пазурі протягати та дерти ся до него крізь гущавину людську, аж їй хустина спала з голови і дитина розкричала ся, і не знати чим би то скінчило ся, коли се Яцек ісхопив ся, відчинив двері тай крикнув:

— Тихо будьте, стерви, бо суд іде!...

І дійсно суд увійшов; по переду грубий, високий дїдич із Рациборович, а за ним два лавники тай секретар, котрий сїв коло столика на боцї під вікном і розкладав папери та дивив ся на судцїв, як стали коло великого стола, накритого червоним сукном і надягли золоті ланцюхи на грубі потилицї...

Тихо стало, так що чути було тих, що на вулицї під вікнами балакали.

Дїдич розложив папери, кашельнув, поглянув на секретаря і грубим, чутним голосом заявив, що суди починають ся.

Потім секретар перечитав справи на нинїшний день, щось шепнув першому лавникови, той подав те судцеви, котрий кивнув головою притакуючо.

Суди почали ся.

Перша йшла справа з жалоби полїцiянта на якогось міщанина за непорядки в подвірю.

Присуджений поза очи.

Потім за побите хлопця, що випас кіньми конюшину.

Погодили ся — мати дістала пять рублїв, а хлопець нові портяниці та лейбик.

Справа за в'оранє.

Відкладена через недостачу доказів.

Справа за крадїж лїсову, в гаю судця, ставав ржондца — обжалувані мужики з Рокіцїн.

Присуджені на кари грошеві або відсиджене в арештї по два тижнї.

Не прийняли присуду, підуть до апеляції.

І так голосно почали викрикувати на несправедливість, бо лїс був спільний, сервітутовий, що аж судець моргнув на Яцка і той загримів:

— Тихо будьте, тихо будьте, бо тут суд, не коршма!

І так ішла справа за справою, мов борозною, рівно й доволї супокійно, лиш иноді підоймали ся нарікання, або хлипанє, або й проклін, але ті Яцек зараз утихомиряв.

Із кімнати вийшло трохи людий, але намість них увійшло стілько нових, що стояли збиті гейби в сніп, так що нїхто рухнути ся не міг і стало так горяче, що анї відітхнути, аж судець казав відчинити вікна.

Тепер ішла справа Бартка з Липець, за кражу свинї у Марціянни Антонівни Пачесь. Сьвідки: та-ж Марціянна, син її Шимон, Варвара Пєсек т. д.

— Сьвідки чи є? — запитав ся лавник.

— Є! — сказали хором.

Борина, котрий доси самітно й терпеливо стояв при кратї, присунув ся трохи до Пачесьової, привитати, бо се-ж була Домінїкова, мати Яґни.

— Обжалуваний Бартек Козьол, ближше, за крату!

Низький мужик перепихав ся із середини так напрасно, аж клясти почали, що топче по ногах і одежину рве.

— Тихо будьте, стерви, бо суд говорить! — крикнув Яцек, пускаючи його.

— Ви Бартоломій Козьол?

Мужик чіхав ся журливо в густе, рівно підстружене волосє; дурноватий усьміх іскривляв йому сухе, обголене лице, а малі рудаві оченята хитро скакали по судцях гей білиці.

— Ви Бартоломій Козьол? — запитав ся знов судець, бо мужик мовчав.

— А вже-ж, він ти Бартоломій Козьол, прошу ласки пресьвітлого суду! — пищала величезна баба, впихаючи ся силоміцю за крати.

— А ви чого?

— Прошу ласки, таже я жінка того небора-ка Бартка Козла! — тай кланяла ся рукою до землї, аж рурковатим чіпцем доторкала ся стола судецького.

— Сьвідкуєте?

— Нїби то за сьвідка? нї, лише прошу...

— Возьний, викинь її за крати.

— Виходїть, жінко, бо не для вас тут місце... — Вхопив її за плечі тай пхав задом

— Прошу пресьвітлого суду, коли бо мій не дочуває на той приклад... — кричала.

— Виходїть поки що по-добру — тай аж йойкнула, так її шпурнув на крату, бо нї кроку по-добру вступити ся не хотїла.

— Вийдїть, будемо голосно говорити, то хоть він Козьол, а вчує!

Почало ся нарештї допитуванє.

— Як називаєте ся?

— Ге?... а, прозиваю?... Атже кликали ме-не, то нїби знати знають...

— Дурень єсь. Як називаєте ся? — випиту-вав невмолимо судець.

— Бартек Козьол, пресьвітлий суде — доки-нула жінка.

— Кілько років?

— Ге?... а, років?... або я памятаю! Мамо, кілько то менї років?...

— Пятдесять і два, бачу, буде на весні.

— Господар?...

— І... три морґи піску та той один коровя-чий хвіст . . . сїльський господар.

— Був уже караний?

— Ге?... караний?...

— Чи сидїлисьте в козї?

— То нїби в кремiналї?... Караний?... Мамо, а чи був я в кремiналї, ге?...

— А був-єсь, Бартку, був-єсь, а то тебе ті стерви двірські за тото здохле ягнятко...

— А вже-ж, а вже-ж... на пасовиску найшов-єм і здохле ягнятко... взяв-єм, що мали собаки порозтягати... запізвали, присягли, що-м украв, суд засудив... усадили мя тай сидїв-єм... Несправедливість є лиш, несправедливість... — говорив глухо тай обзирав ся злехка на жінку.

— Обжалувані сьте за крадїж льохи у Марціянни Пачесь! Узяли-сьте її з поля, загнали до дому, зарізали тай ізз'їли! Що маєте на свою оборону?...

— Ге? Я зз'їв! Аби-м так Бога при конаню не бачив, що-м не зз'їв....

Мої ви мостиві, зз'їв-єм!... о сьвіте, сьвіте рідний, я зз'їв! — кликав жалібно.

— Що-ж маєте на свою оборону?

— Оборону?... чи мав я що сказати, мамо?... А вже-ж, уважаю; свинї не зз'їв-єм, а Марціянна Домінїкова на той приклад, гавкає будь-що гей та собака, що лиш ухопити за той паскудний писок і вибити... і...

— О люде, люде!... — йойкнула Домінїкова.

— То вже собі пізнїще зробите, а тепер кажіть, яким чином свиня Пачесьової найшла ся у вас?...

— Свиня Пачесьова... у мене?... Мамо, що то вельможний дїдич ісказали?...

— Та же, Бартку, то за тото порося, що то за тобою прилїзло до хати...

— Вважаю, а вже-ж що вважаю, бо порося тото було, а не свиня нїяка; прошу ласки вельможного суду, най чують, що я сказав і повторю: порося тото було, а не свиня; біле порося, а коло хвоста, або й трошечки нижче, чорні латки.

— Добре, але відки взяло ся у вас?

— Ніби у мене?... Зараз усе документно скажу, з чого покаже ся для пресьвітлого суду тай для зібраного народу — що я не винуватий, а Доміні́кова Циган баба, сплетниця й пискачка заповітрена!

— Я циганю! Отже ту Найсьвятїщу Панянку впрошу, аби вас грім без сьвятої сповіди не тріснув! — сказала тихо, з тяжким зітхненєм до образа Матери Божої, висячого в кутї кімнати, Доміні́кова, а потім, не можучи вже того стерпіти, простягла стиснений, худий пястук до него тай засичала:

— Ти злодїю свинячий, ти розбишако! ти... — і розчепірила пальцї, як би його вхопити хотїла.

Але Барткова кинула ся до неї з криком.

— Що, билаби-сь, суко одна, била би-сь, відьмо, кате, синівський, ти!

— Тихо — сказав судець.

— Стулїть морди, коли суд говорить, бо вас витручу на окромішність! — підпер Яцек, підтягаючи капоту, бо йому був обертелєк обірвав ся.

Втихомирило ся зараз, а баби, після того як то вже було близько до вхопленя себе за чуби, стояли вже тихо, лиш очима їли ся та зітхали зі злости...

— Говоріть, Бартоломію, говоріть усе, а правду.

— Правду?... Саму чисту гей скло правду скажу, ретельно скажу, як на сповіди, як господар до господарів, як свій до свояків, бо-м господар із дїда прадїда, а не комірник, не пефесиянт який або й инший міський дерун.

То так було.

— Диви ся добре в голову, аби сь чого не забув — радила жінка.

— Не забуду, Магдусь, нї. То було так. І-шов-єм... а бачу, що то рихтик весна була... і

за вовчою долиною, коло Боринової конюшини... йду собі тай говорю молитви, бо на той приклад передзвонили вже на Пречисту Дїву... тай ніченька йшла... іду собі... коли чую: голос не голос?... Пробі, гадаю собі: хрунькає або й не хрунькає?... Обіздрив-єм ся поза себе — нїчо не видко, тихо цїлком.

Лихе мя спокушує чи що?... Іду далї і, що мя трохи мурашки облїзли зо страху, говорю си Богородице Дїво. Хрунькає знов! Игій, гадаю собі, се нїчо', лише свиня, або-ж порося. Злїз я трішки в бік, у конюшину тай обіздрив ся... а вже-ж що щось лїзе за мною, став я — стало й воно, а біле, низьке та довге... а вочи сьвітили ся як у кота або навіть у щезника... Перехрехрестив-єм ся, а що й шкіра ми потерпла, то-м рушив лїпшим кроком — якже, або то знатє, що по ночах товче ся?... А всї в Липци знають, що на вовчій долинї страшить.

— А вже-ж, що правда, бо торік як Сїкора ходив там у ночи, то його вхопило за горло тай кинуло до землї, і так ізбило, що хлоп хорував дві неділї — пояснила жінка.

— Тихо Магдусь, тихо! Йду, йду, йду... а то форт лїзе за мною та хрунькає!

А що то був рихтик місяченько вийшов си на небо, то дивлю ся, а то лише порося, не лихе. Росердив-єм ся, бо си той дурень гадає, — страшити, то-м кинув у него патиком і йду до дому. Йшов-єм межею межи Михайловими буряками та пшеницею Бориновою, а потім межи ярим житом Томка та вівсом оттого Яська, що його торік до війська взяли, а котрого то жінка акурат учера злягла... Порося форт за мною, як собака, то си йде поруч, то влїзло в картофлю Домінїкової, і тут пискне і там пискне, і хрунькне і квікне, а не лишає ся, лише за мною...

Скрутив-єм на стежку, що біжить на поперек — воно за мною. Горяче ми ся зробило, бо пробі, така свиня, що може не свиня! Скрутив-єм

на дорогу біля фігури, порося за мною... Бачив-єм, біле було, а коло хвоста, трошечки нижче, чорні латки! Я без рів — воно за мною; я на ті могилки, що за фігурою — воно за мною, я на каміне, а воно як не кине ся менї під ноги — гепнув-єм, як довгий. Біснувата чи що?... Ледви-м устав, а вона як не задре хвіст та в чвал на вперед мене! А лети-ж собі, заповітрена, погадав-єм. Але не втекла, лиш усе навперед мене, аж до самої хати — аж до самої хати, пресьвітлий суде, аж в огорожу ввійшла, аж у сїни влїзла, а що двері хатні були відчинені, то й у хату пішла... Так ми, Господи Боже, поможи. Амінь!

— А потім зарізали-сьте і зз'їли, правда? — сказав судець, розбавлений.

— Ге! Зарізали і зз'їли!... А що-ж малисьмо робити? Минув день — порося не відходить; минув тиждень — є, анї її прогнати, бо з квіком вертає ся!... Моя підтикала їй, що могла, бо як-же голодом морити, те-ж боже сотворінє... Пресьвітлий суд є мудрий, то справедливо си виміркує, що що-м із нею, бідний сирота, мав зробити? Нїхто по неї не приходить, а дома біда — а жерла, що й дві другі тілько не зз'їдять... Іще місяць, і була би нас ізжерла з бебехами... Що було робити? Мала вона нас — то-сьмо ми її зз'їли; але й то не цїлу, бо в селї дізнали ся, а Домінїкова запізвала, прийшла з солтисом і забрала все...

— Все?... а цїлий зад то де?... — засичала зловіщо Домінїкова.

— Де? Запитайте ся Кручка тай инших собачат. Винесли-сьмо на ніч у стоділку. Собаки — бо чуткі, песї пари, а ворота були дїраві — витягли і баль си справили моєю кервавицею, так що ходили обжерті, як дїдичі.

— Галє, свиня сама пішла за ним! дурень повірить, але не суд. Злодїй, бестія, а барана мельникови, а гуси Єґомостеви, то хто пікрав, га?

— Бачила-сь, га? Бачила-сь! — заверещала Козлова, прискакуючи з пазурями.

— А картофлю з органїстової долини, то хто?... А раз-у-раз щось комусь пропадає, ба гуска, ба кури, ба начинє яке — говорила далї невмолимо.

— Ти стерво! Що-ти зробила за молоду тай що твоя Яґна тепер виробляє з парубками, то ти того нїхто не випоминає, а ти, як та собака...

— Вара тобі від Яґни! Вара, бо ти ту морду так випарю, що... Вара!... — заричала великим голосом, поцїлена як у живе мнясо.

— Тихо будьте, пискачі, бо за двері викину! — втихомиряв Яцек, підтягаючи капоту.

Почало ся переслухуванє сьвідків.

Насамперед сьвідчила пошкодована, Домінїкова — а зізнавала тихим, набожним голосом і присягала що мінута перед тою Ченстоховською, що свиня її, тай хрестила ся й била ся у груди — що правда є, що вкрав її з пасовиска Козьол, і не домагала ся від пресьвітлого суду кари на него, — нехай йому вже там Ісусичок чистилища за те не пожалує — але домагала ся великим голосом суду й кари за те, що так урвав чести їй та Яґнї перед усїм народом.

Сьвідчив потому Шимек, син Домінїкової; шапку повісив на руках, зложених як до молитви, очий не спускав із судця та гикавим, нестямним голосом зізнавав, що свиня була материна, що біла була вся, а лиш коло хвоста чорну латку мала, а вухо розірване, бо ї був Лапа Бориновий ухопив на весні, а так квичала, що хоть у стодїлцї був — учув...

Потім покликано Марціянну Пєсек і иншых.

Сьвідчили по черзї і присягали, а Шимек усе стояв із шапкою на руках, задивлений набожно в судця, а Козлова дерла ся за крату з криком заперек і лайок, а Домінїкова лише зітхала до образа та позирала на Козла, котрий скакав очима, наслухав тай обзирав ся на свою Магдусю.

Нарід слухав уважно і раз-у-раз шум, то замітки злобні або сьміх глухий почув ся під стелею, так, що аж Яцек мусїв притишувати грозьбою.

Справа тягла ся довго, аж до перерви, коли суд пішов у сусїдну кімнату на нараду — а нарід висипав ся в сїни та перед дім відітхнути трохи: хто попоїсти дещо, хто зі своїми сьвідками змовити ся, хто виводити кривди свої, а инший знов нарікати на несправедливість і проклинати — як то звичайно буває на рокових судах.

По перерві й відчитаню присудів, прийшла на стіл справа Борини.

Євка стала перед судом і погойдуючи дитину, обвиту в плахту, почала плаксиво виводити кривди свої та жалї; як то вона служила в Борини та працювала, аж їй ноги відпадали а нїколи доброго слова не вчула, кута не мала на спанє анї їди досить, так що аж у сусїдів живити ся мусїла, а потім заслуженини не заплатив і з його власною дитиною прогнав її в увесь сьвіт... бухнула врештї великим плачем і впала на колїна перед судцями з криком.

— Кривда то моя, кривда! а хлопець його, пресьвітлий суде!

— Циганить, як та собака — воркнув Борина з переляком.

— Я циганю?! Таже всї, таже цїлї Липцї знають, що...

— Що-сь сука й лїтавиця...

— Вельможний суде, а вперед то ми лише казали: Євка, Євусь і ще солодче, а то ми пацьорки привезли, а то часто-густо булку з міста тай казали: на-ж тобі, Євусь, на тобі, бо-сь менї наймильнїща... а тепер, о мій Сусе, мій Сусе!... — почала рости...

— Циган юха, може-м тя щ' периною вкрив і казав: спи си, Євусь, спи!...

— Або нї, га? Або-сьте не збрехали, як та собака, або-сьте мало обіцювали, га?

— Про-бі, люде, чому то грім не вбє таку почвару! — скрикнув здивований.

— Вельможний суде, увесь сьвіт бачив як то було, цілї Липцї можуть посьвідчити, що правду кажу. Служила-м у них, то ми все супокою не давав. О бідна я сирота, бідна... О доле моя нещаслива... Або то я могла оборонити ся від тілького хлопа?... Кричала-м, то мя вибив і зробив, що хотїв... А де-ж я подїну ся з отсею дитинкою де?... Сьвідки скажуть і присьвідчать! — говорила серед плачу та крику.

Але сьвідки в дїйсности нїчого не зізнали, окрім сплетень і здогадів, отже знову стала доказувати та переконувати, аж нарештї як останний доказ, розповила дитину тай поклала її перед судцями; дитина трепіцкала голими ніжками та кричала під небеса.

— Вельможний суд сам побачить чиє воно: той ти самісїнький ніс як картофля, ті самі бурі очи та каправі... Капля в каплю нїхто инший, лише Борина!... — казала...

Але вже й суд не міг іздержати ся від сьміху, а нарід аж гудів з утїхи, придивляли ся дитинї, то Боринї і раз по разу хтось ісказав:

— То ти відданиця, гей та собака облуплена!

— Борина вдовець, оженив би ся з нею а хлопець іздав би ся до худоби...

— Лїнить ти ся вона, як корова на веснї.

— А пишна! лише гороховиною притрясти та в просо встромити — всї ворони втечуть...

— Уже й так собаки тїкають, як Євуся селом іде!..

— А лице ти в неї, як помиями вимальована...

— Бо господарна, раз у рік миє ся, аби на мило не видавати...

— Жидам у печи топить, ніколи їй, то й не дивниця !...

Договорювали чим раз то злобніще та лютіще, а вона змовкла і нестямними очима згоненої собаки дивила ся по людях і важила щось у собі...

— Тихо будьте! То гріх так насьмівати ся над бідною ! — крикнула Домінїкова так сильно, що помовкли і який-такий чіхав ся в голову з устиду.

Справа скінчила ся нїчим.

Борина почув безмірну полекшу, бо хоть і не був винуватий, але все-ж таки бояв ся людської обмови, ну, та й того, що присудити можуть, аби платив — бо право вже-ж є таке, що нїхто не знає кого за лоб ухопить — винувата того чи справедливого. Бувало вже так не раз, не два, не десять... бувало.

Вийшов зараз із суду і чекаючи на Домінїкову, став міркувати та важити в собі цїлу ту справу. Не міг порозуміти пощо й нащо позивала ?

— Нї, то не її розум і голова, то йинший, хтось другий почерез неї сягає, але хто ?...

Пішли з Домінїковою та з Шимком у коршму напити ся та перекусити дещо, бо було вже добре по полудни і хоть йому Домінїкова натякала злехка, що цїла та Євчина справа, то мусить бути робота коваля, зятя його, то не міг повірити.

— Що би йому з того прийшло ?

— Ляш, аби вас укусити та дати на посьміховище та на грижу. Инший чоловік є такий, що з другого для самої втїхи паси би дер.

— Дивно менї з того завзятя Євчиного ! Бо-ж не скривдив-ем її нї в чім, а ще-м за хрестини того її бенькарта дав єгомостеви міх вівса...

— Служить вона у мельника, а той у компанії з ковалем ходить... міркуйте !...

— Міркую, лиш ані раз розізнати ся не можу! Напиймо ся ще!

— Біг заплать, пийте вперед, Матїю!

Напили ся раз і другий, ізз'їли другий фунт ковбаси з пів бохонцем хлїба, старий купив рядок булок для Юзї тай збирали ся вертати ся.

— Сїдайте, Домінїкова, зо мною, скушно самому, побалакаємо...

— А добре, лише скочу ще до кляштору змовити молитву.

Пішла, але за добрі два отченаші вже вернула ся і зараз поїхали.

Шимек волїк ся за ними вільно, бо однокінкою тай піски були страшенні, але розібрало його трохи, бо не був увиклий до питя тай був ошоломлений судом так, що лише хитав ся сонно в півкішках і раз-у-раз будячи ся знимав шапку з голови, хрестив ся набожно та задивлений нестямно в хвіст кобили, як у дїдичево лице в судї, лепотїв: ... свиня мамина, біла вся, а лиш коло хвоста чорну латку мала...

Сонце вже перекочувало ся на захід, коли в'їхали в лїс.

Мало богато побалакували, хоть і сидїли побіч себе на кізлї.

Часом котресь закинуло якимось словом, бо не яло ся сидїти так гей ті мруки, але лиш тілько того було, аби сон не морив та язик не засох...

Борина поганяв лошицю, бо попускала, бо то вже до пів боків упріла з утоми та спеки, часом посвистував а мовчав і щось жував, щось важив у собі, щось розмірковував і часто та незамітно позирав на стару, на її сухе гей би з білого воску лице, всю в подовжних борознах застилу — рушала беззубими губами, гейби молила

ся по-тиху; часом істягала червону плахту більше на чоло, бо сонце сьвітило просто в очи тай сидїли непорушно, лиш її бурі очи горіли.

— Чи викопали-сьте вже, га? — запитав ся нарештї.

-- А вже-ж. Зародили сего року несогірше.

— Приховати буде вам лекше.

— Я й заперла пацючка у кучу, бо в мясниці може здати ся...

— Певно, певно... — казали, що Валєк Рафалів присилав з горівкою?...

— Не він один, нї... але марно лише гріш теряють... не для таких Яґусь моя, нї.

Підняла голову і ястрібячими очима вдивила ся в него, але Борина, яко чоловік у роках, не вітер який, лице показав холодне й супокійне не до розізнаня. Довго не сказали й слова, гейби тою нїмотою змагаючи ся з собою.

Боринї нїяково було починати першому, бо як-же, в роках уже був і господар на цїлі Липцї перший; но, тай не міг так таки просто сказати, що йому Яґусь удала ся... Гонір преціньь свій мав і гадку — але, що крови горячої був із роду, то аж його злість хапала, що мусить так уважати на себе, так колесувати та забігати.

Домінїкова прозирала його трошечки тай міркувала, що його так смутить і розбирає, але нї словечком не помогла, лиш раз-у-раз позирала на него, то в той сьвіт і ту далечину небесну, — аж і сказала не-хотячи:

— Спека така, гей би в жнивя.

— Сказали-сьте.

Та так воно й було, бо дорогу окружали могутні стїни гаю, так що нїякий вітер анї продув не продирав ся з піль, а сонце висїло просто над головами і так припікало, що розпражені де-

рева стояли без руху й омлїлі вершки схиляли над дорогою та лиш раз-у-раз пускали бурштинову живицю, що закрутцями спливала на дорогу. Грибний запах гущавин і листя дубового аж вертїв у нїздрях.

— Знаєте, дивно то менї тай другим, що такий господар, що то й розум не аби-який має, і ґрунту тілько і послух у народу — як ви на той приклад, а до уряду амбіту не маєте..

— Попали-сьте, що амбіту нїякого не маю. Що менї з того? Солтисом був-єм без три роки — то-м доплатив готовим грошем. А що-м намарнував себе й конисків! що-м ся нагриз і набігав — що й та собака польова не більше... А впадок у господарстві був і марнація, так що аж ми моя не дала доброго слова...

— Мала й вона свій розум. Урядником бути то все й гонір є тай профіт.

— Біг заплать. Полїціянтови кланяй ся, писаря стискай на ноги і леда цяраха [1]) з уряду — теж... Великий ми гонір! Не платять податків, міст попсує ся, сказить ся собака, що дістане друком по голові," — хто винуватий?... Солтис винуватий, штроф із солтиса стягають! Галє, є профіт! Досить я писареви тай до повіту наносив ся курок, і яєць і гуску не одну...

— Правду кажете; але Пєтркови вийтівство у горло не вертає ся, нї; ґрунту вже докупив — і стодїлку добудував, і конї має як ті велитнї!...

— А вже-ж, лише не знати що му з того лишить ся, як уряд искінчить ся...

— Гадаєте....

— Дуфний ти він у себе тай з єґомостем коти дре.

— А що му веде ся — то лиш без жінку;

---

[1]) Згірдна назва шляхтича. — М. П.

він си війтує, а вона в жмени все держить.

Мовчали знов із добрий отченаш.

— А ви чи не пішлете з горівкою до котрої?... — запитала ся обережно.

— І... не тягне вже мене до жінок, за старий-єм...

— Не кажіть марно! Лиш той старий, що рушати ся не може, ложки сам до рота не донесе та на припічку вік свій коротає. Бачила-м, якєсьте міх жита несли.

— Та вже-ж, що я в собі ще кріпкий, але котра би то пішла за мене?...

— Котрий не пробант то що знає? побачите!

— Старий-єм, дїти доростають.... а першої з берега не возьму...

— Зробіть лиш запис, то й перші вам не спротивлять ся...

— Для запису! Як ті свині! За той морґ, то й дївчинка найчистїща а піде хоть би за дїда з під косцьола...

— А хлопи то за віном не дивлять ся, га?

Не відповів уже, лише вдарив батогом лошицю, так що рушила з місця у чвал.

Мовчали довго.

Аж як виїхали з лїса на поля, межи придорожні тополї — Борина, котрий увесь той час бурив ся в собі та перегризав, вибухнув:

— На пси такий порядок у сьвітї! За все плати, хоть би й за те добре слово! Зле є, так що гірше й бути не було. Вже навіть дїти на

батьків важать, послуху нема нїякого, а всї жруть ся з собою як собаки.

— Бо дурнї, не вважають, що всїх однаково та сьвята земля вкриє.

— Леда один або другий від землї відріс, а вже до батьків з писком, аби му його часть давати. Зо старших лиш насьмівають ся! Стерви, в селї їм тїсно, порядки старі їм злі, навіть убрання встидають ся декотрі!

— То все без те, що Бога не боять ся...

— Без те й не без те, а зле є.

— Не йде до лїпшого, нї.

— Має йти, хто-ж їх усилує?

— Кара Божа! Бо прийде та година суду Панайсусового, прийде.

— А що вперед народу намарнує ся, того нїхто не відбере.

— Часи такі, що лїпше, аби пошесть зайшла...

— Часи! А вже-ж, але й люде винні. А коваль то що? А війт? Із єгомостем друть ся, людий бунтують і туманять, а дурнї вірять.

— Той коваль, то моє трійло, хоть і зять теж...

І так си посполу нарікали на сей сьвіт, позираючи на село, що було вже чим раз більше видне, крізь тополї.

Під цвинтарем червонїв уже з-далеку ряд жінок похилених і обснованих делїкатною мракою димів, а незабаром і глухий, монотонний лускіт терлиць став раз-у-раз допливати з подувом, що піднимав ся був із низових левад.

— Добрий час на тїпанє. Злїзу коло них, бо там є й Яґусь моя.

— Нїчо' менї дорога, то вас підвезу...

— Добрі-сьте, Матїю, що аж ми дивно... Всьміхнула ся хитро.

Скрутив із тополевої на полеву доріжку, що бігла до цвинтарних воріт, і підвіз її під цвинтар, де під сїрим муром, у тїни беріз, кленів і тих хрестів, що з могилок похиляли ся на поля, кільканацять жінок тїпало завзято сухий лен, аж мрака порохів висїла над ними і довгі волокна чіпали ся жовтих листочків беріз і звисали із чорних плечий хрестів; неодалїк, на прутах розпялених над долами, в котрих горіли ватри, пересушувано лен мокравий ще.

Терлиці гостро клапали, аж цїлий ряд жінок исхиляв ся без перестанку в коротких і хутких дрожанях і лиш усе котрась випрямлювала ся, розтріпувала жмит лену з остатних волокон, і звивала його в віхоть або дашковатий сніп і кидала на розпрістерту плахту перед себе.

Сонце, котре вже було перекотило ся над лїси, сьвітило їм просто в лиця, але то нїчого — робота, сьміхи, веселі слова не вгавали анї на млї-ока.

— Щасти Боже до роботи! — сказав Борина Яґнї, котра тїпала зараз із краю; була лише в сорочцї, а в червоній плахтї та в хустцї на голові, від куряви.

— Біг заплать! — відповіла весело й підвела на него сині величезні очи тай усьміх перелетїв через її пишне, обгоріле лице.

— Сухий, донечко, га? — питала ся стара, обмацюючи обтїпані жмити.

— Сухий, як перець, аж ломить ся... Знов поглянула на старого з усьміхом, аж дрож перейшла по нім, так що свиснув батогом і від'їхав, але раз-у раз обертав ся за нею, хоть уже видна не була, бо йому гей жива стояла в очах...

— Дівка, як ланя... В сам раз — розгадував.

IV.

Була неділя — тихий, опавутинений тай осонїшнений вересневий день.

На стерниску, зараз за стодолами, пас ся сегодня ввесь інвентар Бориновий, а під оборогом, високим і бокатим, окруженим зеленою щіткою жита, лежав Куба, давав позір на інвентар і вчив молитов Вітка — часто покрикував на него, або й штуркав пуджівном від батога, бо хлопець милив і лїтав очима по садах.

— Уважай, що-м ти сказав, бо то молитва— впоминав поважно.

— Таже вважаю, Кубо, вважаю.

— То чого-ж дивиш ся по садах?

— Бачить ся менї, що ще є яблука у Клембів...

— Ізз'їв би-сь! а чи садив-єсь їх, га? Повтори „Вірую".

— Ви-сьте теж не вивели перепелиць, а взяли-сьте цїле стадо.

— Дурень-єсь! Яблука Клембові, а птички Панайсусові, розумієш!

— Але-сьте їх узяли з дїдичевого поля...

— І поле Панайсусове. Галє, який мудрагель, повтори „Вірую".

Повторяв швидко, бо його вже колїна болїли від клячіня, але не втерпів...

— Бачить ся менї, що лошиця йде в Михайлову конюшину — крикнув готовий до скоку.

— Не бій ся за лошицю, а диви ся на молитви...

Кінчив нарештї, але вже не міг видержати, присїдав на пятах, викручував ся на всї боки, а заздрівши гурму воробців на сливах, кинув у них грудкою землї і поквапно бив ся в груди.

— А гофіроване то зз'їв-єсь, як улежане яблуко, га?

Сказав офіроване і з великою пільгою взяв ся до спячого Лапи тай став з ним барашкувати.

— Але, грати ся все буде, як те дурне теля.

— Понесете єґомостеви птички?

— Понесу...

— Спеклибисьмо в полї.

— Спечи си картофлю. Чого йому забагає ся!

— Ідуть уже до косцьола — сказав Вітек, замічаючи крізь плоти та дерева михтячі червоні плахти на дорозї.

Сонце пригрівало несогірше, так що всї вікна й двері хат повідчинювано на скрізь; сямтам, під приспами мили ся ще; де инде знов чесали ся та заплїтали кучері, ще де инде витріпували сьвяточну одежину змяцкану цїлотижневою лежанкою по скринях, а ще де инде вже виходили на дорогу, так що раз-у-раз мов би маки червоні, мов би ґеоргінїї жовті, що доцвитали під стїнами, або ті карафіоли та настурції — так ішли жінки повбирані, йшли дївчата, йшли парубки, йшли дїти, йшли господарі в білих капотах, похожі на величезні житні снопи, — а всї змагали вільно до косцьола, дорогами над ставом, котрий гей миска золота відбивав у собі сонце, аж очи разило.

А дзвони все били радісним голосом недїлї, відпочивку, молитви.

Куба чекав, поки передзвонять, але що не міг дочекати ся, то сховав вязочку птиць під капоту тай сказав:

— Вітек, як передзвонять, то зжени худобу в обори тай приходи до косцьола.

Рушив яко мога швидко, бо кривуляв страшенно, стежкою, котра бігла попід городи і так була встелена жовтим листом тополї, що йшов гей би по шафрановім килимі.

Плєбанія стояла просто косцьола, лише переділена від него дорогою, в глибинї великого городу, повного ще грушок зелених і яблук румяних.

Перед ґанком, оброслим почервонїлим виноградом, Куба задержав ся безпорадно, позираючи несьміливо у вікна та в сїни, відчинені на розтвір, а що ввійти не сьмів, то подав ся взад під кльомб повен рож, лєвконій тай астрів — від котрих бив солодкий, упоюючий запах; стадо білих голубів лазило по зеленім порослім мохом даху та зфуркувало на ґанок.

Ксьондз ходив по доріжцї з бревіяром у руках, але раз-у-раз потрясав грушкою ба яблінкою, так що чути було важке бацьканє овочів о землю, позбирав їх у полу сутанни тай нїс до дому.

Куба перейшов йому дорогу тай обіймив покірно за колїна.

— Що-ж то скажете? Ага... Куба Бориновий.

— Еге-ж... таже пару перепеличок єґомостеви принїс-єм.

— Біг ти заплать. Ходи зо мною.

Куба ввійшов лиш у сїни тай став коло порога, бо нїяк не сьмів увійти на покої, позирав тілько що через двері відчинені на образи висячі по стїнах і перехрестив ся набожно тай зітхнув, а так чув ся осліплений тими красотами, що аж сльози стали йому в очах і конче хотїло ся йому відмовити молитву, лише що бояв ся вклякнути на блищачу, ховзьку підлогу, аби і не поваляти.

Але й ксьондз зараз вийшов із покоїв, дав йому золотівку тай сказав:

— Біг ти заплать, Кубо; добрий з тебе чоловік і набожний, бо що неділї ходиш до косцьола.

Куба вбіймив його за ноги, але був так ошоломлений радістю, що й не стямив ся, коли впинив ся на дорозї...

— Игій, за ті пару птичок тілько гроший! Добродій любий! — шептав, придивляючи ся грошеви. Нераз ти він носив єґомостеви ріжні птички, ба заяця, ба грибів, але ще ніколи тілько не дістав; що найбільше то шістку або й те добре слово... А нині!... Сусе мій любий! Цїлу золотівку тай на покої його кликав і тілько доброти йому сказав... Сусе! Аж за горло його щось ухопило і сльози самі летїли йому з очий, а в серцї почув таке горяче, як би йому хто підпалу насунув за пазуху...

— Лиш один ксьондз ушанує чоловіка, лиш він один!... Най ти Біг дасть здоровля і та Панянка Ченстоховська... Добрий з тебе пан, добрий!... Атже цїле село: і парубки і господарі і всї, то лиш його кривулею прозивали, та нездарою, та непотрібом, та дармоїдом, а нїхто доброго слова нїколи не сказав, нїхто не пожалував — хиба лиш отті кониска або й ті собачки... а преціньже родовий був... господарський син... не найда якийсь... не волоцюга, а христіянин правдивий, католик...

Піднимав голову чим раз вище та чим раз більше випрямлював ся, як міг, і з гори, майже визиваючо дивив ся на сьвіт, на людий входячих на цвинтар і на ті конї, що стояли під муром коло возів; надїв шапку на сковтунену голову і вільно, гідно рушив до косцьола, як який господар, запихаючи руки за пояс і так замітаючи кривою ногою, що курява за ним уставала.

Нї, не лишив ся нині в сїнях, як усїгди, як яло ся йому, але міцно почав перепихати ся крізь тїсноту тай пер просто аж перед великий вівтар — аж там, де ставали самі господарі; де стояв

Борина і сам війт ; де ставали ті, що носили бальдах над єґомостем, або й ті, що зо сьвічками гей друки сторожили коло вівтаря в час піднесіня.

Дивили ся на него з дивом і переляком а часто густо вчув прикре слово тай відобрав такий погляд — як та собака, котра тисне ся там, де її не кличуть. Але Кубі се було нині байдуже ; стискав у пригорщі гріш а душу мав повну солодкости та доброти, мовби по сповіди чув ся, або й краще.

Почало ся набоженство.

Прикляк коло самої крати тай сьпівав з иншими, задивлений набожно у вівтар, де вгорі був Бог Отець, сивий Пан і гострий, рихтик похожий на дїдича з Джазґової Волї, а в середині сама Ченстоховська в золотястій одежі дивила ся на него... а скрізь улискувала ся позлітка, горіли сьвічки та стояли букети паперових червоних квіток... а зо стїн і з вікон закрашених вихилювали ся золоті круги та сьвяті, гострі лиця, та смуги золота, пурпури, фіолєту — мовби веселка падали на його лице й голову, зовсїм як би поринав у ставі перед заходом, коли сонце бє в воду. І почув ся мов би в небі в тих красотах, так що рушати ся не сьмів, лише клячав задивлений у чорняве, солодке материно лице Ченстоховської, лише говорив молитву за молитвою запеклими губами, а потім лише сьпівав, та так палко, так з усїх сил віруючої душі, так серцем повним екстази — що його засохлий, скриплячий голос чути було найдужше.

— Бекаєте, Кубо, як та жидівська коза ! — шепнув йому хтось із боку.

— Для Господа Йсуса тай тої Панянки... — воркнув, перериваючи, бо косцьол утих. Ксьондз вийшов на казальницю, і всї задерли голови та вдивляли ся в єґомостя, котрий у білій комжі похилив ся над народом і читав євангеліє — а сьвітла та краски били на него з вікон, так що видавав ся всїм мов ангел той пливучий на

веселції... Ксьондз говорив довго та так сильно, що який такий зітхнув сокрушеним серцем, не одному сльози потекли, а декотрий знов спустив очи та каяв ся в совісти — тай обіцяв поправу... А Куба дивив ся в єґомостя як в образ сьвятий і аж йому дивно було, що се той самий добрий пан, що говорив до него тай дав йому золотівку — бо тепер виглядав як архангел на вогневім возї зір, лице йому поблїдло, очи метали блискавиці, коли почав піднимати голос і випоминати народови всякі гріхи: а скупість, а пянство, а розпусту, а робленє шкід, а нешанованє старших, а безбожність! І кликав великим голосом отямити ся, молив, заклинав, просив — аж Куба не видержав і почав трясти ся в собі з вини тих усїх гріхів, із жалїв, із каяня, тай зарув голосним плачем а за ним увесь нарід: жінки, навіть господарі, — так що плач учинив ся в косцьолї, хлипанє, витиранє носів, а коли ксьондз із покаянною молитвою звернув ся до вівтаря та впав на колїна — зойк перелетїв косцьол і нарід як лїс угнений вихром упав лицями на підлогу, аж курява зняла ся і мов облаком оповила ті серця сокрушенї та сльозами, зітхненями, криком кличучі до Господа за помилованє.

А потім тишина настала, тишина розмоленя та сердешної розмови з Господом, бо почала ся велика служба божа — органи гудїли приглушеним, покірним а глубоким голосом — аж душа Куби завмирала з любощів та щастя нескаваного...

А потім голос ксьондза піднимав ся раптом від вівтаря тай плив над похиленими головами річкою звуків пронизуючих і сьвятих; то дзвінки короткою сальвою дзеленькали, то дими кадил били пахучими стовпами та мов облаком укривали клячучих і розмолених — а Кубу наповняли такими любощами, що лиш зітхав, розпростирав руки, бив ся в груди та завмирав із тої солодкої несили, а шуми молитов, зітханя, напрасні

викрики й де-не-де зойки, горячі віддихи, сьвітла, дими, голос органів — затоплювали його мов у сьвятому снї, мов у забутю.

— Сусе! Сусе мій любий! — шептав осяяний і нестямний, а золотівку міцно держав у жмени, бо коли після піднесїня Ямброжи почав обходити з тацкою та подзенькувати, аби чули, що збирає ся на сьвітло, Куба встав, кинув міцно гріш і довго, як то робили господарі, вибирав собі решти двацять і шість сотаків.

— Біг заплать — почув любо.

І коли розносили сьвічки, бо набоженство було з виставленєм і процесією, Куба протяг сьміливо руку і хоть хотїло ся йому страшенно взяти цїлу — взяв однако найменьшу, майже огарок, бо зустрітив ся з гострим, картаючим поглядом Домінїкової, що стояла побіч него з Ягусею — запалив її зараз, бо вже й ксьондз узяв монстранцію, обернув ся з нею до народу, так що впали на лице. Розпочав пісню тай сходив вільно по ступенях вівтаря у вулицю напрасно зроблену з голов розсьпіваних, сьвітел горючих, красок гострих і голосів гикавих; процесія рушила, органи гукнули могучо, дзвінки почали ритмічно дзвонити, нарід завторував і сьпівав одним, величезним голосом віри; а перед натовпом, у закрутах розхитаних сьвітел, михтїв срібний хрест, гойдали ся несені феретрони цїлі в тюлях, а цьвітах і коронках обшитих золотястими тасемками а вже в дверях великих, котрими крізь облаки димів кадильних бухало сонце, розвивали ся на вітрі похилені хоругви та, мов птиці багряні й зелені, лопотїли крилами.

Процесія обходила косцьол.

Куба закривав долонею сьвічку та тримав ся вперто коло ксьондза, над котрим Борина, і коваль, і війт, і Томек Кломб, несли червоний бальдахин, а з під него с'яла промінєм монстранція золота та так була вся в вогнях сонця, що крізь

середину склянну видко було блїду, прозору Гостю сьвяту.

Куба так був обезтямлений, що все шпотав ся та настолочував другим ноги.

— Уважай, незграбо!

— Почвара, кривак один! — кидали йому, поштуркуючи нерідко.

Не чув нїчого з того; сьпів народу звучав могутним голосом, піднимав ся гей стовп, гей хвиля, бачило ся, плив і бив у сонце блїде; дзвони гудїли без угаву спіжевими устами, аж трясли ся липи та клени, і раз-у-раз якийсь червоний лист відривав ся та гей птиця сполошена спадав на голови, а високо, високо над процесією, над вершками дерев похилених, над вежею косцьола крутило ся стадо сполошених голубів...

. . . . . .

А по набоженстві нарід висипав ся на цвинтар коло косцьола; вийшов з иншими й Куба, але нинї не квапив ся до дому, хоть і знав, що буде на обід мнясо з тої дорізаної корови — нї, поставкував, побалакував зі знакомицями та присував ся до своїх господарів, бо й Антек із жінкою стояли вкупі з другими та радили, як то в неділю по службі божій звичайно.

А в другій громадї, що вже була скупила ся за брамою на дорозї, верховодив коваль, здоровий хлоп, одїтий вже зовсїм із міська, бо в чорній капотї, обкапаній воском на плечах, і в ґранатовім кашкетї, сподні мав поверх чобіт і срібну девізку на камізельцї; лице було червоне та руді вуса й волосє кучеряве; балакав голосенно та насьмівав ся, аж реготав, бо сьміхованець то був на все село, що най Біг боронить дістати ся йому на язик. Борина лише стриг очима к' нему, та наслухав, бо бояв ся його говірки, бо то навіть рідному коваль не дарував, а не то тестеви, з кокрим воював за віно жінчине — але не вимірковав, бо йому наскочили на очи Домінїкова з Яг-

ною, виходячі з косцьола ; — йшли поволи, бо й густо було народу на цвинтарі, тай здоровкали ся ба з сим ба з тим і побалакували дещо, бо хоть усї були собі знакомицї, куми й свояки тай з одного села, так що часто лише без пліт або в межу сидїли — а все-ж побалакати перед косцьолом мило та й треба... Домінїкова розводила ся тихим, набожним голосом над єґомостем, а Яґна роздивляла ся по людях, тим більше, що зростом рівна була й найвищим хлопам, а наряджена нинї так, що аж очи рвала парубків, котрі збили ся в купу перед брамою, курили папіроси та шкірили до неї зуби. Бо й пишна була, й наряджена тай такої стати, що й не одній дїдичівнї з нею не рівняти ся.

Дївчата та й молодицї, переходячі попри неї позирали на неї з заздрістю, або й задержували ся близько, аби наситити очи тою її вовняною плахтою пасемистою та богатою, що гей веселка мазурська мінила ся на нїй, ба на її чорні високі черевики, зашнуровані аж під білу паньчоху червоними шнурочками, ба на ґорсет із зеленого аксаміту так вишитий золотом, що аж ув очах мінило ся, ба на шнури бурштинів і коралїв, що вкружали її білу, повну шию — китиця биндів ріжної краски звисала від них на плечах і, як ішла, вила ся за нею мов веселка.

Але Яґна не бачила заздрісних поглядів, блудила синїми очима по головах і наскочивши на вдивлені в себе очи Антка, зачервонїла ся тай сїпнувши матїр за рукав, рушила на перед, не чекаючи.

— Яґна, зажди — крикнула на неї мати, здоровкаючи ся з Бориною.

Задержала ся на дорозї, бо й парубки гурмою її вкружили тай стали здоровкати та дотинати Кубі, котрий ішов за нею, вдивлений мовби в образ.

Плюнув лиш і поволїк ся до дому, бо й господарі вже тягли, і треба було заглянути до коний.

— Зовсїм як на тім образї! — сказав несьвідомо, сидячи вже на ґанку.

— Хто, Кубо? — питала ся Юзя, лагодячи обід...

Спустив очи, бо встидно йому стало тай страшно, аби не пізнали.

Але що обід був ситий і довгий, то швидко й забув; бо мнясо було, була й капуста з горохом і юшка з картофлею, а на амінь поставили несогіршу мисчину каші ячмінної упраженої з солониною.

Їли поволи, поважно й мовчки, аж як заситили перший голод, почали побалакувати та смакувати в їдї...

Юзя, котра нинї була за господиню, лише присїдала часами на краю лавки, поїдала квапно а вважно дивила ся чи варя не виходить, аби принести з кімнати горшки та доложити, аби не сказали, що в мисцї днїє.

А обідали на ґанку, бо то час був тихий і теплий.

Лапа крутив ся і скавулїв, ба обтирав ся в ноги їдцїв, зазирав у миски, аж йому раз-у-раз хтось кинув яку вістку, з котрою тїкав під приспу — або-ж урадований присутністю господарів і тим, що згадувано його імя, гавкав радісно та вганяв за воробцями, що вішали ся були по плотах, очікуючи на крішки.

А дорогою часто хтось переходив і здоровкав їдцїв, котрі гурмою відповідали.

— Бачу, птички носив-єсь єґомостеви? — питав ся Борина.

— Носив-єм, носив-єм! — Поставив раптоно ложку тай став оповідати, як то його ксьондз вакликав на покої, як там гарно, що тілько знигів.

— Коли то він усї перечитає? — обізвала ся Юзя.

— Коли? А вечерами! Ходить собі по покоях, попиває гарбату і раз-у-раз читає.

— Мусить бути... набожні всї — вкинув Куба.

— Таже не лєментарі.

— А газети то що днини побігущий приносить — докинула Ганка.

— Бо в газетах пишуть, що дїє ся в сьвітї... — обізвав ся Антек.

— І коваль із мельником держать газету.

— І... така то ковалева й газета! — сказав глумливо Борина.

— Така самісїнька як ксьондзова — сказав гостро Антек.

— Читав-єсь? знаєш?

— Читав-єм і знаю, або раз!

— І не змудрів-єсь нїчо з того, що заходиш собі з ковалем.

— Для тата то лиш той мудрий, що хоть із пів-загона має або й хвостів коровячих із мандель.

— Стули морду, поки-м добрий! А то лиш оказії шукає, аби сварити ся! То хлїб тебе розпирає, бачу... мій хлїб...

— Кістю ми він уже стоїть у горлї, кістю...

— Шукай си лїпшого, на Ганчиних трьох моргах їсти меш булки.

— Жерти му картофлю, але ми і нїхто не випімне.

— Не випоминаю ти й я...

— Лише хто другий?... Гаруй, як той віл, і ще й слова доброго ти не дадуть...

— У сьвітї лекше, не треба робити, а дадуть усе...

— Певно, що лїпше.

— То си йди та посмакуй.

— З голими руками не піду.

— Палицю ти дам, аби-сь мав чим від собак обгоняти ся.

— Тату! — заверещав Антек, ісхаплюючи ся з лавки, але присїв зараз, бо Ганка вхопила його в пояс, а старий подивив ся грізно, перехрестив ся, бо вже було по обідї, тай відходячи в кімнату, сказав твердо:

На ласкавий хлїб до тебе не піду, нї!

Порозходили ся зарав, лиш Антек лишив ся на ґанку та міркував; а Куба вивів коні на конюшинизко за стодоли, звалив ся під оборіг, аби переспати ся, але спати не міг, давила його в животї їда тай та гадка, що як-би мав яку стрільбу, то міг би тілько настріляти птичок, або й заяця якого, що кождої недїлї носив би єґомостеви.

Коваль би стрільбу зробив, бо й побережникови змайстрував таку, що як повхне в лїсї, то аж у селї відгукує ся!

— Механїк, юха! Але пять рублїв треба му за таку заплатити! — міркував. — Галє, відки взяти?... до зими йде, кожух би купити, чоботи теж довше як до Різдва не видержать... Воно правда, винні ми ще десять рублїв і двоє шматя, портяницї та сорочку... кожух хотьби зо пять... короткий буде... чоботищі зо три... тай шапка би ся здала... а рубля треба занести єґомостеви на поминки за батьків... Стерва... і нїчо не лишить ся!... — Плюнув і почав із кешенї в лейбику вибирати кришки та попав на ті грошї, за котрі був забув підчас обіду...

— Та є-ж покладний гріш, є! — Відхотїло ся йому раптово спати; від коршми чути було далекий, процїджений голос музики і мов би відгуки викриків.

— Танцюють собі, юхи, та горівку пють і папіроси курять! — зітхнув і ляг ізнов на черево та дивив ся на спутані коні, бо збили ся в купу та кусали ся по шиях, а роздумував, що в вечір

мусить і він зайти до коршми та купити собі тютюну і бодай подивити ся на балюючих.

Раз-у-раз оглядав гроші та позирав на сонце, високо було ще тай ішло нині так поволи к' заходови, мов би си также дрібочку пропочивало недільно... А рвало його так у коршму, що видержати не міг, перевертав ся лише з боку на бік і постогнував із туску, але не пішов зараз, бо акуратно зза стодоли вийшов Антек із Ганкою тай ішли межею в поля.

Антек ішов на перед а Ганка з хлопчиком на руках за ним, часом щось ісказали тай ішли поволи, а раз-у-раз Антек ісхиляв ся над рілею та доторкав ся рукою сходячих стебел.

— Сходить... густо як щітка... — воркнув і вбіймав очима ті морґи, котрі обсівав за відробок батькови.

— Густе, але батьково краще, сходить як гай! — говорила Ганка, дивлячи ся на сусідні загони.

— Бо ріля краще доправлена.

— Мати зо три корові — то би й земля поживила ся.

— І коня свого.

— І приховати що на продаж. А так, що? Кожду полову, кожду лупинку тато рахують і мають за великі річи.

— І все випоминає!...

Замовкли раптом, бо почутє кривди зальяли їм серця жалем, гнівом і глухим, сїпаючим бунтом.

— Лиш вісїм морґів випало би — скрикнув мимохіть.

— А вже-ж що не більше. Таже то й Юзка, тай ковалиха, тай Ґжеля, тай ми — вичисляла.

— Ковалево би сплатити тай лишити ся при хаті й пів-загонї...

— А чи є чим?... — аж йойкнула в тім почутю несили так міцнім, що сльози їй потекли по лицю, коли обхопила очима ті поля батьківські, ту землю як золото чисте, де й пшениця і жито і ячмінь і бураки від скиби до скиби сїяти було можна... тілько добра, а все чуже.. не їх...

— Не руй, дурна, все з того вісїм морґів наше...

— Коби бодай половина з хатою, та з тим капусниском! — показала на лїво, в ливади, де синїли довгі ряди капусти; скрутили к' ним.

Сїли на краю ливад під корчами, Ганка поплекала дитину, бо плакати стала, а Антек звив папіроса, закурив і хмарно дивив ся перед себе...

Не казав він жінцї, що його жерло в печінках, анї що йому лежало на серцї мов вуголь розжарений — бо анї би міг виповісти, анї би не порозуміла його добре...

Звичайно, як женщина, що й не думає, анї нїчого не виміркує сама, лише жиє собі як та тїнь падаюча з чоловіка...

— А господарство, а дїти, а куми — то й увесь сьвіт її. Кожда женщина така, кожда... — роздумував гірко тай аж його стиснуло за серце... — Тій птицї, що лїтає над водами, краще нїж декотрому чоловікови... Що їй там жура! лїтає собі, посьпівує, а Господь Ісус обсїває для неї поля, що лиш їй збирати та живити ся...

— Або то й покладних гроший тато мати не має! — почала Ганка.

— Хиба!...

— Таже Юзцї справив коралї такі, що й корову би купив за них, а Ґжелї то все до війта посилає гроші.

— Посилати посилає... — відповідав, думаючи про що инше.

— А се-ж іспривдженє всїх! А одїж по мамі, то душить у скринї і навіть на очи не пока-

же... А плахти такі, а хустки, а чіпці, а пацьорки... — почала довго вичисляти всяке добро та кривди, та жалі, та надії, а Антек мовчав завзято, аж ізнетерпеливлена штовхнула його в плече.

— Ти спиш?...

— Слухаю, говори собі, говори, буде ти від того лекше! А коли скінчиш, то менї скажи.

Ганка, тому що була плаксива, тай зібрало ся їй богато в душі, бухнула плачем і почала йому виговорювати, що відзиває ся до неї як до дівки якої, що не дбає про неї, ані про дїти.

Аж Антек ісхопив ся на рівні ноги тай сказав глумливо:

— Викрикуй собі, тоті ворони тебе вчують і змилують ся над тобою! — вказав очима на ворони перелїтаючі над ливадами, натис шапку тай великими кроками пішов у село...

— Антку! Антку! — кликала за ним жалібно, але ані відвернув ся.

Обвила хлопчика і поплакуючи йшла межами назад до дому; важко їй було на серцї — ані поговорити, ані пожалувати ся перед ким на свою долю. А то чоловік жиє все, як той самсон, що навіть до сусїдів піти не піде та поговоренем серця не розважить. Дав би їй Антек куми! Нїчо, лиш сиди в хатї та гаруй, та запобігай, а ще й слова доброго не вчуєш! Инші до коршем ходять та на весїля... а той Антек... або то йому догодити можна?... Часом такий, що й до рани приклади... то знов цїлими тижнями ледви бовтне яке слово, та нї подивить ся... нїчо, лиш міркує та міркує... Правда, що має й про що! Бо чи не міг би то вже й той батько ґрунт їм відписати, чи не пора то старому йти на ласкавий хлїб... Таже догоджала би йому, що й рідному не було би у неї лїпше...

Хотїла сїсти коло Куби, але той припер ся плечима до оборога та вдавав, що спить, хоть йому сонце сьвітило просто в очи, аж як ісчезла за

вуглом стодоли, підняв ся, обтріпав ся з соломи тай почав поволи переходити попід сади д' коршмі... пекла його та золотівка...

А коршма стояла край села, за плєбанією, на початку тополевої дороги.

Людий було мало що; музика часом цегенькала, але нїхто не танцював ще, за рано було, і молоді волїли дуріти в садї та вистоювати на під'їздї та під стїнами, де на сьвіжих, жовтих іще клецках сидїло чимало дївчат і жінок, а в великій кімнатї з чорною, задимленою стелею майже було пусто, малі перепалені шибки просївали червоне перед-західне сонце так слабо, що лише смуга лежала на повибиваній підлозї, а в кутах залягав сумерк. Якісь люде сидїли під стїною, але розізнати не розізнав, хто такий?

Один Яиброжи зо сьвічкогасом стояв під вікном із фляшчиною в руцї — пили часто до себе та побалакували...

— Танцюють, як мухи в смолї! Євка, а рухай же ся! Вганяла десь по ночи а тепер спить у танцю! Томку! а швидше! а то ти такий тяжкий від тої чвертки, щось ї продав Янклеви, га?... Не бій ся, батько ще не знають! Марися! а вдавай ся з рекрутами, вдавай, та проси мене з місця за куму...

І так Ягустинка доїдала по черзї танечникам; непоміркована була тай лиха на всїх, бо дїти її скривдили а вона на старість на заробок ходити мусїла, але що нїхто не відповідав, то викричала ся тай пішла собі в алькир, де сидїв коваль із Антком і кілька молодших господарів.

Лямпа звисала з чорної стелї і млавим жовтавим сьвітлом роз'яснювала біляві, покудовчені голови — сидїли довкола стола, підперли ся міцно на руки та впялили очи в коваля, котрий похилений над столом, червоний, розкладав широко руки, часом бив кулаком о стіл і говорив стиха.

Баси гудїли гей той чміль, як улетить у кімнату з надвору та лїтаючи гудить... а иноді скрип-

ка раптом запищала важко, гей птичка кличуча, і бубен загуркотів та подз'енькував... але швидко стало тихо.

Куба пішов просто до шинквасу, за котрим сидів Янкель у ярмурці та в самій сорочці, бо тепло було, погладжував сиву бороду, хитав ся та вичитував у книжці, прикладаючи очи майже до самих карток.

Куба надумував ся, переступав з ноги на ногу, перечисляв гроші, почіхував ся в ковтуни і стояв так довго, аж Янкель позирав на него та не перестаючи хитати ся та молити ся, дзенькнув раз і другий порціями...

— Півкватирку, але міцної! — запорядив нарештї.

Янкель наливав мовчки і лїву руку протягав по гроші...

— У скло? — запитав ся, згорнувши в скринку заплїснілі мідяки.

— А вже-ж що не в чобіт!...

Подав ся на самий край шинквасу, випив першу порцію, плюнув і став позирати по коршмі; — випив другу, придивив ся фляшчинї під сьвітло, стукнув нею міцно.

— Дайте-ко другу тай мархотки! — сказав сьміливіще, бо люба теплота пройняла його по горівці і чудна сила розільляла ся йому по костях.

— Заслуженину нинї Куба відобрав?

— Де би . . . хиба-ж то Новий Рік?...

— Може досипати гараку?

— Але... не стане... — Перечислив гроші тай поглянув жалібно на фляшку гараку.

— Поборгую, або то я Куба не знаю!...

— Не треба... хто боргує, той ся з чобіт роззує... — сказав гостро.

А про те Янкель поклав перед него флящину гараку.

Опирав ся, вже навіть іти хотїв, але юха гарак так запах, що аж у носї вертїло, то й не змагав ся довше, лише випив не міркуючи.

— Заробили-сьте в лїсї?... — запитав ся Янкель терпеливо.

— Не в лїсї... птичок, що-м їх у сильця ймив, занїс-ем єґомостеви шість і дали менї золотівку...

— Золотівку за шість! Я би-м за кожду дав Кубі шістку.

— Якже, а чи то перепелицї кошерні?... — З'умів ся.

— Най Кубу голова від сего не болить... най лише принесе богато, а за кожду дістане зараз, на руку по шістцї. Асенцію поставлю на згоду, га?...

— І по цїлій шістцї Янкель заплатить!...

— Моє слово не вітер. А за тих шість... то Куба мав би не дві півкватирцї чистої — а чотири з гараком, тай оселедця, тай булку, тай пачку мархотки... розуміє Куба?...

— А вже-ж... чотири півкватирцї з гараком, тай оселедця... тай... а вже-ж, я-ж не худоба, то міркую... рихтик правда! Чотири півкватирцї з гараком... тай мархотка, тай булків... тай цїлого селедця... — Морочила вже його горівка і трохи ослабляла.

— Принесе Куба?...

— Чотири півкватирцї... тай оселедець... тай... Принесу... Ба, коби то я мав стрільбу... — обізвав ся розумнїще, тай знов обчисляв — кожух на той приклад зо пять рублїв... чоботи би ся здали... зо три рублї... нї, не стане.. а коваль би хотїли зо пять рублїв за фузію... тілько, що від Рафала... нї... — думав голосно.

Янкель зробив швидко обчисленє крейдою тай шепнув йому стиха в вухо:

— Застрілив би Куба серну?...

— Але, з кулака не застрілю, а з фузії то би-м юху застрілив...

— Куба вміє стріляти?...

— Янкель Жид, то й не знає, а в селї знають усї, я-ж ходив з дїдичами в гай, там менї й отсю ногу перестрілили... то вміти вмію...

— Я дам стрільбу, дам порох, дам що треба... а Куба що застрілить, то принесе менї! За серну дам цїлого рубля... чуєш?... цїлого рубля! За порох Куба заплатить пятнацять копійок від штуки, відшибну... А за те, що фузія буде псувати ся, то Куба принесе чвертку вівса...

— Рубля за серну... а нїби я за порох пятнацять... цїлого рубля!... нїби як-то!...

Янкель знов вичисляв йому докладно...

— Вівса?... Таже коням від писка не відойму... — се одно порозумів.

— Пощо брати коням! У Борини є й деинде...

— То нїби... — витріщав очи й міркував.

— Всї так роблять! А Куба гадав, відки парубки мають грошї?... Кождому треба мархотки, та порції горівки, та потаньцювати в недїлю!... То відки взяти?...

— Якже... хиба-ж я злодїй, пархо якийсь, чи що?... — загримів раптом, бючи кулаком о стіл, аж порції підскочили.

— Що Куба кине ся! Най Куба платить і йде собі до чорта!...

Але Куба не заплатив і не пішов, не мав уже гроший і винен був Жидови... то лише припер ся тяжко до шинквасу тай почав сонно обчисляти, а Янкель подобрів і ще раз насипав йому, але вже чистого гараку... тай нїчого не казав.

Тим часом, у коршму напливало чим раз більше людий, бо вже смеркало ся, запалили сьвітло, музика жвавіще обізвала ся і гамір підникав ся; — нарід купив ся коло шинквасу, під стїнами або й серед кімнати, тай радив, побалакував, жалував ся, а хто не хто то й пив до другого, але зрідка, бо не на пиятику прийшли, лише так собі, по сусїдськи постояти, поговорити, скрипок

послухати, або й басів; десь щось почути нового; — атже неділя — то пропочити ні попустити цікавости не гріх, а хоть би й ту порцію випити з кумами... аби чемно та без образи божої обійти ся обійшло, то й сами єґомость не боронили... як-же, таже то й худоба, на той приклад, по праці пропочити рада тай мусить. А коло стола позасідали господарі старші та деякі жінки, одягнені в червоні плахти та хустки, що виглядали як ті розцвилі мальви, а що разом усї говорили, то лише шум ішов по коршмі, мов воркіт, та тупіт ніг, мов валене ціпами по тоцї, та голос тих скрипок, що все сьпівали фіґлюючи:

— А хто буде за мнов бігать... за мнов бігать...

— Таже я... таже я... таже я... — відгукували стогнучі баси, а бубен лише тряс ся, та хохотав, та барашкував і вереск робив дзенькалами.

Не богато людий танцювало, але так гостро притупували, що аж підлога скрипіла та стіл тряс ся, аж раз-у-раз фляшки подзенькували та вивертали ся порції...

Але охоти великої не було, бо й оказії, як то буває при весілях або й заручинах — не було. Танцювали от так собі, для самої втїхи або для випростуваня ніг і хребтів — лише хлопці, що мали пізно в осени до війська ставати, забавляли ся міцнїще та пили на фрасунок, що й не дивниця, бо мали їх у тілький сьвіт пігнати, до чужих.

А війтів брат викрикував найголосніще, а по нїм Мариян Бялек, Томко Сїкора та Павло Борина, стриєчний Антка, котрий і сам прийшов був до коршми в сумерки, лише що не танцював нині, а сидїв ув алькири з ковалем і з другими, та Франко Млинарчик, низький, присадкуватий та кучерявий, той ти говорун був найбільший і збиточник і сьміхованець і на дївки ласий такий, що часто густо

морду мав побиту та подряпану. Але що нині впив ся таки з місця, мов те небоже сотворінє, то лише стояв коло шинквасу, з грубою Магдою від органістого, котра була вже в шестім місяци.

Єгомость уже се випоминав на проповідниці та нагоняв до шлюбу, але Франко слухати не хотїв, бо до війська мав ставати в осени, то що йому по бабі...

Магдуся власне тягла його в кут, до припічка та щось йому говорила плачучим голосом, а він їй на те раз-у-раз відповідав:

— Дурна-сь! Не лїтав-єм за тобою... Хрестини заплачу та з рубля кину, як менї подобає ся!... — Без тями був і пхнув ї, аж присїла коло припічка, біля Куби, котрий уже спав у попелї ногами на кімнату — хлипала там собі тихо, а Франко пішов знов пити та брати дївки в танець — господарські не хотїли, бо мельничук, що-ж то? Майже парубок. А прості дївки те-ж, бо пяний був і в танцю збитки робив, то лише плюнув і почав з Ямброжим цїлювати ся та з господарями, котрі, маючи в млинї збіже, ставили йому могорич...

— Випийте, Франку, та змелїть борше, бо вже ми баба голову клопоче, що на клюски нема й трошечки муки.

— А моя за кашу все менї торкотить...

— Обметицї треба на годівлю... — казав третий.

Франко пив, обіцював та чванив ся голосно, що в млинї все йде його головою, що мельник то слухати його мусить, бо як би нї... то він ти знає такі штуки, що червяки кинуть ся в скринях... вода висхне... риба виздихає... мука так істухне, що й пляцка з неї не спече ся...

— Обскубла би-м ти ту гирю баранячу, як би сь менї так ізробив! — крикнула Яґустинка, котра все бувала там, де й усї, бо хоть не пила, бо мало коли був гріш готовий — але лу-

чити ся могло, що кум поставив яку півкватирку або свояк другу — бо її гострого язика боялися. То й Франко, хоть був пяний, а налякав ся її тай замовк, бо знала про него всяку всячину, як то він у млині господарує, а вона, підпивши вже собі трохи, взяла ся попід боки, притупувала в такт і нуже викрикувати :

— Правду кажу, бо так воно стоїть у газеті написано, виразно як віл... Не так люде жиють у сьвітї, як у нас, нї. — Що то ? Дїдич панує, ксьондз панує, урядник панує, — а ти лиш роби та з голоду здихай та кождому низько кланяй ся, аби-сь по голові не обірвав...

— А ґрунту мало, так що незадовго то й по загонї на чоловіка не стане !

— А дїдич має сам більше як два села разом...

— Казали вчера на судах, що роздавати муть нові ґрунти.

— Які ?

— Чиї-ж би — та же двірські !

— Але ! дали-сьте дїдичам, то відбирати мете ! Але, чужим уже правлять — крикнула Ягустинка, нахиляючи ся до них зо сьміхом.

— ...І самі собою правлять — говорив далї коваль, не вважаючи на бабське сказане нїчо' — а всї в школах учать ся, у дворах сидять і є панами...

— Де-ж то так ? — запитала ся Антка, котрий сидїв зараз із краю.

— В теплих краях ! — відповів.

— Коли там так добре, то чому-ж коваль туди не поїхав, га ?... Смолюх, юха, бреше як той пес і туманить, а ви, дурнї, вірите ! — сказала палко.

— Кажу по-добру : йдїть собі, Ягустинко, відки-сьте прийшли...

— А не піду ! Коршма для всїх, а я така добра за свої три гроші, як і ти ! Але, який навчи-

тель, Жидам вислугує ся, з урядниками тримає, на гін шапку перед дїдичем ізнимає, а ці йому вірять !... Пискач один !... Знаю я... — але вже не скінчила, бо і коваль міцно взяв під ребра, відчинив ногою двері тай викинув у велику кімнату, так що впала як довга на середину.

Не проклинала навіть, лише вставши, сказала весело :

— Міцний, юха, як кінь — здав би ми ся такий на чоловіка...

Нарід верескнув сьміхом, а вона вийшла зараз, проклинаючи стиха.

Але вже й коршма пустїла, музика змовкла, люде розходили ся до дому, ба ставали купками перед коршмою, бо то й вечір був теплий і ясний, місяць сьвітив, лише рекрути ще лишили ся та пили на смерть і викрикували, а Ямброжи, впитий як худоба, вилїз на середину дороги та висьпівував, потикаючи ся з боку на бік.

А й ті з алькира, з ковалем на чолї вийшли...

Потім, коли вже Янкель почав гасити сьвітло, рекрути випотикали ся, ймили ся міцно по під руки тай ішли всею дорогою, сьпіваючи на все горло, аж собаки гавкали і який-такий із хати визирнув...

Лише Куба спав у попелї так міцно, аж його Янкель будити мусїв, але парубок устати не хотїв, копав, то бив ногами в повітрє та воркотїв :

— Іди геть, Жиде ! Як хочу, так спати му... я господар, то волю свою маю, а ти купчик і парха !...

Відро води помогло, що встав і витверезив ся трохи, лише зо страхом і зачудованєм слухав, що цїлого рубля пропив — котрого винен...

— Якже ?... дві півкватирцї з гараком... цїлого 'селедця... мархотки... та ще дві півкватирцї... то вже цїлий рубель ?... Якже ?... два... — мерехтїло йому.

Янкель переконав його нарешті тай порозуміли ся що до стрільби, котру Жид мав йому привезти з ярмарку, а на згоду поставив есенції зо спірітусом...

Лише вівса рішучо Куба приносити не обіцяв.

— Батько Кубів злодій не був, то й син його злодій не є.

— Йдіть уже собі, пора спати... а я маю ще молитви відмовляти...

— Игій!... який шпекулянт! До злодійства намовляє а молитви говорити ме... — воркотів ідучи до дому тай почав собі пригадувати та міркувати, бо ніяк не хотіло ся йому в голові помістити, що цілого рубля пропив... але що ще не витверезив ся і повітре його ослабило, то потикав ся трохи та раз-у-раз наскакував на плоти, ба на дерево, лежаче де-не-де перед хатами, тай кляв...

— Бодай вас, юхи, покрутило!... Лайдаки одні... аби так дорогу позакладати!... нічо', лиш попили ся, збиточники... а єґомость на дурно випоминає... а єґомость... тут застановив ся довго тай міркував, аж нарешті вхопило ся його розізнанє й жаль такий, що аж з'упинив ся, обзирав ся навкруги, похиляв ся, шукаючи чого твердого в руку... але забув швидко тай ухопив ся за чупер і почав бити по мордї кулаком та викрикувати:

— Пяниця єси тай свиня заповітрена! До єґомостя тебе потягну, най тебе скартає перед усїм народом, що-сь пес і пяниця... що-сь дві по дві півкватирцї... що-сь цілого рубля пропив... що-сь гей та худобина, або й гірший!... що-сь...

І раптом жаль обняв його над собою, так що присїв на дорозї тай бухнув плачем.

Ясний, величезний місяць плив у темних просторах, а де-не-де, зрідка, гей срібні цьвяшки — зьвізди блискали; мраки сїрою, невидною пряжею мотали ся над селом і вкривальцем устелювали ся

над водами. Незглиблена тишина ночи осінної проймала сьвіт, лише де-не-де виривали ся сьпіванки вертаючих із коршми або в'їданя собак.

А на дорозї перед коршмою, Ямброжи потикав ся з боку на бік і сьпівав раз-у-раз, без перестанку, аж до витверезїня:

Да, Марись моя, Марись!
Да кому пиво вариш?
Да кому пиво вариш!...
Да, Марись моя, Марись!...

V.

Осїнь ішла все глибша та глибша.

Блїдї дни волїкли ся пустими, заглухлими полями тай примирали в лїсах усе то тихіщі, усе то блїдіщі — мов ті сьвятї гостії в догасаючих зорях вівтарних сьвічок.

А що зорінє — днина вставала лїнивіще, сцїпла від холоду та вся в инеях і болїзній тишинї; сонце блїде й тяжке вицвитало з глибин у вінцях ворон та кавок, що зривали ся десь із над зір, летїли низько над полями та каркали глухо, довго, жалібно... а за ними біг гострий, холодний вітер, — каламутив води стуглі, вялив останки зелени та рвав остатнє листє тополям похиленим над дорогами — що спливало тихо мов сльози — кріваві сльози вмерлого лїта тай падало важко на землю.

А що зорінє — села будили ся пізнїще: лїнивіще худоба йшла на пашу, тихіще скрипіли ворота й тихіще звучали голоси придавлені мертвотою та пусткою піль, і тихіще, трівожнїще било ся само житє — а деколи, перед хатами або й у полях видні були люде, як поставкували раптом і дивили ся в далечину, засмеркнену, синю... або й ті рогаті, могутні голови піднимали ся від трав пожовклих і пережовуючи поволи, затопляли очи в простір далекий... далекий... і в ряди-годи глухий жалібний рик товк ся по пустих полях.

А що зорінє — сумрачнїще було та холоднїще, тай низше дими розсновували ся по голих полях, і більше птиць ізлїтало ся в село та шукало захисту по стодолах тай оборогах, а ворони сїдали на дахи, ба вішали ся на голі дерева, або колесували над землею, каркаючи глухо — мов би пісню зими сьпіваючи жалібну.

Полудня були сонїшні, але так мертві та нїмі, що пошуми лїсів доходили глухим шепотом і булькіт ріки чути було мов би хлипанє болїзне, останки-ж бабського лїта рвали ся незвісно відки тай пропадали в гострих холодних тїнях хат.

А сум конаня був у тих полуднях тихих, на пустих дорогах лежала мовчанка, а в обдертих із листя садах ховала ся глибока мелянхолїя жалю та трівоги.

І часто, чим раз частїще небо заволїкало ся бурими хмарами, так що вже в лїтний підвечірок мусїло ся сходити з піль, бо смерк обіймав сьвіт...

Доорувано поля під озимину, так що декотрий клав остатну скибу вже в густий сумерк, а вертаючи домів, обзирав ся ще на рілю тай хрестив її зітхненєм до весни.

А на підвечір часто впадали дощі, короткі були ще, але холодні і чим раз частїще тягли ся до смерку — до довгого осїнного смерку, коли мов цьвіти золоті горіли вікна хат та блищали гей скло калабанями пусті дороги — а мокра холодна ніч товкла ся о стїни та постогнувала в садах.

Навіть той бузько з переваленим крилом, котрий був лишив ся і котрого бачено самітно бродячого по ливадах, почав приходити під оборіг Боринин, або й на само подвірє, де йому Вітек поквапно підкидав на принуку їду.

А й дїди всякі чим раз частїще відвідували село; і ті звичайні, прошаки, що з глибокою торбою та довгою молитвою ішли від дверий до дверий, відводжувані в'їданєм собак — і другі, инші, такі, що від сьвятих місць ішли та знали Остру

Браму, Ченстохову й Кальварію, і радо розповідали довгими вечерами, що де в сьвітї дїє ся, та які чудеса де стали ся, а лучав ся иноді й такий, котрий по-тихоньки казав, що він аж зо Сьвятої Землї, та такі чудеса повідав, через такі величезні моря їхав, тілько пригод зазнав, що аж диво захоплювало слухачів набожних, а неодному й повірити було важко в усе те... Але лакомо слухав, бо кождий рад чогось нового дізнати ся тай вечори були довгі і до днини виспати ся ще можна хоть би й на оба боки.

Гей! осїнь то була, пізна осїнь!

Тай анї присьпівок, анї покриків веселих, анї того птичок щебетаня, анї накликувань не чути було в селї — нїчого, лише той вітер постогнуючий у стріхах, лише ті дощі, сиплючі гейби сливом по шибах і те глухе, змагаюче ся що день лускане цїпів по стодолах.

Липцї мертвіли рівно як ті поля навкруги, що вичерпані, сїрі, обдерті — лежали в пропочивку та тишинї цїпенїня; мов та деревина гола, поскручувана, жалібна — цїпеніюча поволи на довгу, довгу зиму.

Осїнь то була, рідна мати зими.

Лише тим покріпляли ся, що нема ще плюти, що дороги не дуже розмякли і може видержить погода до ярмарку, на котрий цїлі Липцї вибирали ся, гей на який відпуст.

Бо ярмарок мав бути на сьвяту Кордулю, загальний і вже остатний перед Різдвом, то всї ладили ся на него відповідно.

Вже на кілька день перед тим радили по селї, що-би то можна продати, чи з інвентаря чи з зерна або з дрібного приховку. А що до зими йшло, то й купувати треба було чимало і з одежі і з посуди і з усяких усячин господарських, із чого й ріжні турбації пішли та суперечки та сварки по хатах, бо звісно чейже, що нї в кого не переливає ся, а за гріш покладний чим раз тяжше.

А тут, рихтик, на той час і платити треба було податки, ба громадські складки та сплати всякі між собою, а часто й передновкові позички, а як не один то й симбрилю службі — тілько того разом, що декотрий, хоть би й з півволокових, важко зітхав і міркував, а нїчого не виходило без виведеня на ярмарок коня або й корови, а вже про бідніщих то й не казати.

Отже й який-такий виводив коровинку перед обору, витирав їй заваляні боки віхтем і на ніч докидав конюшини, ба вареного ячменю з картофлею, аби лише видула ся трохи; декотрий знову приспособляв старі посліплі зовсїм виволоки, аби сяк-так на конї були похожі, на той приклад.

Инші знов молотили завзято цїлі дни, аби попасти на ярмарок.

І в Боринів способили ся жваво; старий з Кубою домолочував пшениці, а Юзка з Ганкою, кілько їм ино часу лишало ся, то підпасали льоху та ті гуски вибрані з полишуваних на хованє, Антек же з Вітком, тому що леда день надїяли ся дощів, їздили в гай по сушник на топливо та по листє, з котрого дещо пішло в обору а решту звалювали під хату на обставленє стїн.

І так ся прискорена робота тривала аж до пізна в ніч остатну перед ярмарком і аж коли пшениця вже в міхах лежала на возї заточенім у стодолу і все було приладжено на завтра — сїли всї разом до вечері в Бориновій кімнатї.

В печи палахкотїв веселий вогонь зо смеречини, потріскуючи раз-у-раз, а вони їли поволи й мовчки, бо по спрацьованю нїкому обзивати ся не хотїло, аж коли скінчили і жінки вже попрятали миски та горшки з лавицї, Борина сказав, присуваючи ся трошечки до комена:

— До-сьвіта треба рушити!

— А вже-ж, що не пізнїще — відповів Антек і взяв ся до мащеня реміня на конї, Куба стругав біяк до цїпа, а Вітек оббирав картофлю

на рано та раз-у-раз поштуркував Лапу, котрий лежав побіч і вибирав собі блохи зубами.

Тишина вчинила ся, так що лиш вогонь тріщав і свердцки за коменом поскрипували часом, а з другого боку дому доходив хлюскіт води та торкане митих горшків.

— Куба, а лишиш ся в службі довше, га?

Куба спустив вісний ніж, котрим стругав і задивив ся в вогонь так довго, що аж Борина йому нагадав:

— Чув-єсь, що-м тобі сказав?

— Чути чув-єм, лиш так у голову заходжу, що по правдї то кривди менї нїякої у вас не було... А вже-ж, але лиш... — урвав затурбований.

— Юзя, дай-ко горівки та щось перекусити, що маємо на сухо радити, гей які Жиди — запорядив старий і присунув перед комен ослін, на котрім Юзя швидко поставила фляшку, вінок ковбаси та хлїб.

— Напий ся, Кубо, та скажи своє слово.

— Біг заплать, господарю.... Лишити ся, то би-м ся лишив, але... але...

— Поступлю тобі щось не щось...

— Здати би ся здало, бо то й кожух ізлїтає з мене тай чоботищі тай капоту яку купив би-м... уже як той старець чоловік, так що навіть до косьцьола йти, то лиш у ґанок... бо якже менї перед вівтар у такій одежинї,..

— А в неділю то не вважав-єсь на те, лише пхав-єсь ся там, де найперші... — сказав гостро Борина.

— А вже-ж.., Галє... Правда... — бовтав, страшенно засоромлений, і темний румянець обільляв йому лице.

— А то й єгомость навчають, аби шанувати старших. Напий-ко ся, Кубо, на згоду та слухай що тобі скажу, а сам поміркуєш, що що парубок то не господар... Кождий має своє місце і для

кождого що инше Господь Ісус назначив. Назначив тобі Господь Ісус твоє, то пильний-же його і не переступай, на перше місце не пхай ся і не вивисшуй ся над инших — бо согрішиш тяжко. І сам єґомость тобі повторять те саме, що так бути мусить — аби порядок на сьвітї був. Міркуєш, Кубо?

— Я-ж не худоба і свою гадку маю.

— То вважай-же, аби-сь над инших не вивисшував ся.

— І... я лише близше вівтаря хотїв бути...

— Господь Ісус із кождого кута чує, не бій ся. І по що то пхати ся мїж найперших, коли всї знають хто ти.

— А вже-ж, а вже-ж... як би-м був господарем, то й бальдах носити носив би-м, а й єґомостя по-під паху вів, і в лавках сидїв, і з книжки голосно сьпівав... а що-м лиш парубок, хоть і син господарський, то менї в ґанку стояти, або й перед дверми, як ті собачки... — сказав сумно.

— Такий уже в сьвітї порядок і не твоя голова змінить.

— Певно, що не моя, певно.

— Напий ся ще, Кубо, та скажи, що тобі маю заслуженини додати.

Куба випив, але що його вже трохи запаморочила була горівка, то привидїло ся йому, що в коршмі сидить із Михайлом від орґанїстого або й з иншим камратом і радять собі вільно, весело, як рівний з рівним. Розстїбнув трошечки капоту, протяг ноги, гримнув кулаком ув ослін тай скрикнув:

— Чотири папірки і рубля завдатку доложить — то лишу ся.

— Видить ся менї, щось пяний або тобі попсувало ся в голові — сказав Борина, але Куба йшов уже за своєю гадкою та давною мрією, а зрештою й не чув господаревого голосу, то й розпростовував скорчену душу, ріс ув амбіт і та-

ку певноту себе, мов би самим господарем почув ся.

— Чотири папірки і ще один завдатку доложить, то в него лишу ся, а нї, то псямать на ярмарок піду і службу собі найду, хоть би й на фірмана до цуґових у дворі... знають мене, що-м робітний, і на всім у полї, чи коло дому знаючий, так що не одному господареви худобу пасти в мене та вчити ся... А нї, то птички стріляти му і єґомостеви носити, або й Янклеви... а нї...

— Игій... Кривак один, як брикає. Кубо! — крикнув гостро старий.

Куба замовк, витверезив ся з розмріяня, але гордости не втратив, бо почав ставати невступчивим, так що Борина рад не рад докидав йому по пів рубля, ба по золотівцї, аж і стало на тім, що вбіцяв йому на другий рік доложити три рублї та дві сорочцї замість завдатку.

— Го, го, пташок із тебе — казав старий, пючи до него на згоду, хоть і злий був, що тілько гроший вивалити мусїв, але вагувати ся не було що, бо Куба вартував і більше, робітний парубок, хоть би й за двох, господарського не рушив і за інвентар дбав більше, ніж за себе, хоть і кривий був і сили великої не мав, але на господарстві знав ся — можна цїлком іздати ся на него, що все, як було треба, зробить і ще наймита припильнує.

Побалакали ще про се й те і на розходї Куба вже від дверий зовсїм несьміливо вбізвав ся:

— Згода за три рублї та дві сорочцї, лише.. лише... не продавайте кобилу... при минї вродила ся... кожухом своїм одягав-єм, аби не перемерзла... то би-м не витерпів, аби і Жид який бив або й лахманник із міста... Не продавайте... золото, не кобила... як та дитина послушна... кінь такий, що й не один чоловік — проста собака при нїй. — Не продавайте...

— Анї мисе в голову не прийшло.

— Бо в коршмі казали і... я бояв ся...

— Опікуни, псяпари, все найлїпше знають!

Куба був би його за ноги стиснув із радости, лише сьміти не сьмів, то надїв шапку тай пішов швидко, бо й пора було спати, з огляду на завтрішний ярмарок.

. . . . . .

І дїйсно на другий день, іще перед досьвітком, мало що по другім піяню, а вже на всїх дорогах і стежках у Тимів рушали ся люде.

Хто лише жив, то з цїлої околиці валив на ярмарок.

Над ранком упав сильний дощ, але по сходї перетерло ся трохи, лиш небо було засноване бурими хмарисками, а над низовими землями висїли мраки сїрі гей би згрібні полотна, наскрізь перемоклі, і по дорогах улискували ся мов скло калабані, а де-не-де по вибоїнах болото хлюскало під ногами.

І з Липців виходили від раниого ранку.

На тополевій дорозї за косцьолом і ген, аж до лїсів, видко було ланцюг возів котячих ся поволи, крок за кроком, такий стиск був, а боками, по двох сторонах лише мінило ся від червоних плахот і білих капот мужичих.

Тілько народу йшло, мов би все село виходило.

Йшли господарі що біднїші, йшли жінки, йшли парубки й дївчата, тай комірники йшли, а й сама бідиота наймити те-ж тягли ся, бо то був той ярмарок, на котрім годили ся до роботи та зміняли служби.

Хто що купити, хто продати, а инші аби вжити ярмарку.

Хто вів на воловоді коровинку або й теля, хто гнав нав ерел себе льоху з поросятами, що лиш поквікували та рвали ся так, що треба їх було раз-у-раз пильнувати та сторожити, аби під

вози не впали; инший телепав ся на шкапі; другі гнали обстрижених баранів, де-не-де-ж білїло стадонько гусий з підвязаними крилами, ба гребенясті когути визирали з під плахот жіночих... А й вози їхали несогірше навантажені, раз-у-раз із якого пів-кішка з під соломи визирала рийка годованої свині та квичала так, аж гуси ґеґали перелякані тай собаки, що йшли по-ровень із людьми, догавкувати починали коло возів. І йшли так цїлою дорогою, що хоть і широка була, а важко було помістити ся всїм, так що який-такий сходив на поле в борозни.

У добрий уже день, коли так перетерло ся на небі, що тут-тут мало зійти сонце, вийшов і Борина з хати ; перед тим уже, бо з досьвітком, Ганка з Юзкою пігнали льоху та підпасеного пацючка, а Антек повіз десять міхів пшениці та півкірчика червоної конюшини. Дома лишив ся тілько Куба з Вітком та Ягустинка, закликана, аби їсти зварила та корови дїздрила.

Вітек голосив під оборою, бо хотїло ся йому на ярмарок.

— Чого то дурному захочує ся — воркнув Борина, перехрестив ся тай пішов пішки, бо міркував, що по дорозї присяде до кого, і дїйсно зараз так і стало ся, бо тут же за коршмою дігнав його органїстий їдучий бричкою парою жвавих коний.

— Що-ж то, пішки, Матїю ?

— Для здоровля... Слава Йсу !

— На віки. Сїдайте з нами, помістимо ся ! — пропонувала органїстиха.

— Біг заплать. Дійшов би-м, але, як то кажуть, усе милїще душі, як і віз рушить — відповів, сїдаючи на передну сидїнку, плечима до коний.

Подали собі приязно руки з органїстими і коні рушили.

— А пан Ясь відки взяв ся, що вже не в клясах ? — запитав ся хлопця, сидячого з парубком і поганяючого.

— Приїхав-єм лиш на ярмарок ! — сказав весело орґаністюх.

— Понюхайте, французька... — пропонував орґаністий, бючи в табакерку.

Понюхали тай попчихали порядно.

— Що-ж там у вас ? Продаєте що нині ?

— Не богато, повезли до днини пшеницю, а жінки пігнали свиню.

— Аж тілько ! — скрикнула орґаністиха. — Ясю, возьми шалик, бо холодно — сказала синови.

— Тепло менї, зовсїм тепло, — впевняв, а проте обкрутила йому червоним шалем шию.

— Або то розходи малі ? Вже не знати відки брати на все...

— Не нарікайте, Матїю, хвалити Бога, маєте досить...

— Таже тої землї не вгризу, а покладного гроша нема...

Але Борина, неряд тим виговорюваням при парубку, похилив ся швидко тай запитав ся тихо :

— А пан Ясь довго ще буде в клясах ?

— Лиш до сьвят.

— Верне ся до дому, чи до уряду піде ?

— Мої ви мостиві, а що-ж би дома робив на тих пятнацятьох морґах, а чи то мало ще дрібноти !... А часи тяжкі, як із каменя... — зітхнула.

— Та се й правда, хрестин то ще є досить, але що з того за профіт !

— Атже й похоронів не хибує — докинув іронїчно Борина.

— І... що за похорони, сама біднота мре, а ледви пару раз у рік лучить ся якийсь господарський похорон, із котрого щось капне.

— А й поминок чим раз меньше, тай торгують ся, як ті Жиди! — докинула.

— З біди то все йде та зі злих часів — усправедливляв Борина.

— Але й з того, що люде про спасїнє своєї тих, що в чистилищі, не дбають. Пробощ не раз за се говорив моєму.

— І дворів чим раз меньше. Давнїще, коли їздило ся за сніпками, чи з оплатками, чи по колядї, чи по списї — то як у дим до двора — не жалували нї збіжа, нї гроший, нї легуміни. А тепер, Боже змилосерди ся, кождий господар корчить ся і як ти дасть снопочок жита, то певно мишачий недоїдок, а як ту чвертчину вівса дістанеш, то певно полови в нїм більше, як зерна. Нехай жінка скаже, які то менї яйця давали торік за спис великодний — більше як половина було запортків. Як би чоловік не мав тої трохи ґрунтото би гей дїд жебрати мусїв — скінчив, підсува, ючи Борині табакерку.

— А вже-ж, а вже-ж... — потакував Борина, але не його туманити, бо знав же він добре, що орґанїстий гроші має та на проценти, або й на відробок комірникам розпозичає, то лиш усьміхнув ся на сї нарїкання і знов запитав ся за Яся...

— І що-ж, до уряду піде?...

— Що? мій Ясь до уряду, на писарчука? Не на те я собі від губи відоймала, аби скінчив школи, нї. До семінарії піде, на ксьондза...

— На ксьондза!

— Або то йому зле буде? Або то котрому ксьондзови зле?...

— Певно, певно... тай гонір є, як то кажуть, що хто ксьондза має в роду, тому не на біду... — сказав поволи і з пошановком позираз через плече на хлопця, котрий присвистував коням, бо здержали ся трохи для своєї потреби...

— Казали, що й мельників Стахо ксьондзом має бути, а тепер є, бачу, в великих школах і на дохтора прахтикує...

— Але, ксьондзом би бути такому лайдакови, та же моя Магда вже в шестім місяци і то від него...

— Казали, що то від мельничука.

— Але, правда була, мельничка так каже. аби своєго закрити. То роспустник такий, що най рука божа боронить, як раз йому йти на доктора.

— А вже ж, що ксьондзом бути лїпше, бо то й Господу Йсусови хвала тай людям на втїху — погладив її хитро Борина, бо що мав перечити ся з бабою, тай зовсїм уважно слухав її резонів, а орґанїстий раз-по-раз іздоймав шапку і голосним: На віки! відповідав на здоровкання обминаних людий. Їхали бігцем і Ясьо зручно обминав вози, ба людий, ба й інвентар ведений, аж допав ся в лїс, де вже вільнїще було тай дорога ширша.

Заряз із краю здогонили Домінїкову, їхала з Ягною та Шимком, а корова привязана за роги йшла за возом, із котрого визирали білі шиї гусаків, без перестанку сичачих гей ті змії.

Похвалили Бога, а Борина аж вихилив ся при обминаню і сказав:

— Спізните ся!

— Встигнемо на час! — відкрикнула Ягна зо сьміхом.

Переїхали, але орґанїстюх пару раз обертав ся за нею, аж нарештї запитав ся:

— То Ягуся Домінїкова?

— Вона сама, вона — сказав Борина, дивлячи ся з-далеку на неї.

— Не пізнав-єм, бо добрих уже два роки її не бачив-єм.

— Молоде то ще, а тодї худобу пасла. Потовстїла лиш, як яловиця на конюшинї — і аж вихилив ся, аби поглянути на неї.

— Дуже гарна — завважав хлопець.

— Як усї дївки — сказала згірдно органїстиха.

— А вже-ж що гладка. Вдала ся дївчина, через те нема й тижня, аби хто до неї з горівкою не посилав.

— Перебірчива! Стара гадає, що що найменьше то вже який ржондца приїде по неї, тай парубів відгоняє.. — шепнула кусливо.

— Бо міг би і взяти й такий, що сидить хотьби й на волоцї... варта того...

— То лиш вам післати сватів, Матїю, коли і так хвалите! — почала сьміяти ся, а Борина вже не обізвав ся й словом.

— Галє, такий там лахманник міський, велика ми особа, що лиш господарським курям під хвіст дивить ся, чи для неї яєць не несуть, або й людям у пригорщі, кепкувати ме собі з родових господарів! Вара тобі від Ягусї! — гадав, розсерджений сильно та лиш позирав перед себе, на червонїючий плахтами віз Домінїкової, котрий лишав ся чим раз далї, бо Ясьо порядно пражив конї, так що рвали з копита, аж болото розбризкувало ся.

Марно органїстиха побалакувала то про се то про те, кивав головою, щось там мимрав під носом і так завзяв ся, що й обізвати ся не хотїв і словечком.

І скоро лише в'їхали на вибоїстий брук місточка, зліз із брички тай став дякувати за підвіз.

— Над вечір вертаємо ся; хочете, то присядьте до нас — пропонувала.

— Біг заплать, я ж маю свої конї. Сказали би, що-м на бідолаха подав ся, на помічника органістому... а я й нути нїякої не витягну тай сьвічки гасити не навчений...

Поїхали в бічну вулицю, а він поволи перепихав ся через головну, в ринок, бо ярмарок був сильний і хоть то ще було досить рано, а народу вже

густїло несогірше; всї вулицї, майдани, сутичї й подвіря завалені були людьми, возами й товаром усяким — нїчо' лиш та велика вода, до котрої все, ще з усїх сторін, допливали нові ріки людські та тисли ся, хитали ся, плили тїсними вуличками, аж доми мов би дрожали, та розливали ся по великім майданї манастирськім. Не велике ще по дорозї болото, тут бите й мішене тисячами ніг — було вже по котики тай бризькало з під колїс на всї боки.

Гамір уже був чималий, а змагав ся що мінута; глухий крик гудїв як гай, як море гойдав ся, бив о стїни домів і перевалював із кінця в кінець — так що лиш деколи чути було порикуване коров, ба гранє катаринки коло карузелї, ба плаксиві нарікання дїдів, або гострі, пронизуючі сопілки кошикарів.

Ярмарок був величезний, народу скупило ся тілько, що й перейти було нелехко, а вже в ринку під манастирем, то Борина на силу пхати ся мусїв, така гущавина робила ся межи крамами.

Тай було-ж там того, було, що нї почислити, нї зглянути оком, а не то порадити собі з тим.

А найперше ті полотняні, високі буди, що стояли здовш манастиря у два ряди, набитісїнькі товаром жіночим — ба полотнами, ба хустками, що висїли на жердках і червонїли ся як мак, аж ув очах темнїло, а другі цїлком жовті показували ся, а инші бурачкові... і хто їх там усї затямить! А дївчат і жінок повно тут перед ними, так що палицї нїде було встромити — котра торгувала та вибирала собі, а инші аби лиш подивити ся та очи собі втїшити красотами.

А потім знов ішли крами, що аж улискували ся від пацьорок, зеркалець, тасємок, і лент, і тих хрестиків на шию, та цьвітів зелених, жовтих і всяких... та чіпців і нїт-вісти чого.

Де инде знову сьвяті образи продавали в позолочених рамках і за склом, так що хоть і ле-

жали на землї, то таки йшов від них блиск, так що який-такий знимав шапку тай хрестив ся.

Борина купив шовкову хустку на голову для Юзки, котру був ще на весні обіцяв дївчині за пастушенє, сховах у пазуху тай почав перепихати ся до торговиці свинної, що була за манастирем.

Але йшов поволи, бо натовп був страшенний і було на що подивити ся.

Де шапкарі під домами поприпирали широкі драбини, обвішані зверху до низу шапками.

Де знов шевцї чинили цїлу вулицю високих кізлів деревляних, на котрих ісчеплені за вуха, висїли ряди чобіт, і таких звичайних, жовтих до мащеня перетопленим салом, аби води не пустили, і таких під глянц уже приладжених, і цїжемків жіночих із червоними шнурочками та на високих обцасах.

А за ними тягли ся римарі з хомутами на кілках і порозвішуваним ремінєм на конї.

А потім посторонкарі і ті, що сїтки продавали.

І ті, що з ситами по сьвітї їздили.

І ті, що з ташками по ярмарках возили ся.

І теслї, і гарбарі.

Де знов кравцї та кушнїрі порозвішували свої товари, від котрих бив такий запах, аж у ніздрях вертїло; ті розходили ся несогірше, бо то до зими йшло.

А потім цїлий ряд столів накритих полотняними дашками а на них вінки ковбас червоних і грубих як линви, купи жовтого сала, боки вуджені, кусаки солонини, шинки — пялили ся на купах, а де знов на гаках висїли цїлі пацючки випатрошені, з котрих іще покапувала кров, так, що треба було відгоняти собак, котрі пхали ся.

А біля різників, як ті рідні брати, стояли пекарі, і на підсипаній грубо соломі, на возах, у

кошах і де дало ся, лежали гори бохонців великих як колеса, пляцків жовтих, булок, балабухів...

Та де-ж то хто перечислить і стямить усї ті крами тай те, що в них продавали?...

Були з іграшками тай такі з медівниками, де з тїста лїплені були всякі зьвіри, та серця, та вояки й чудаки такі, що й не розізнати аби-кому; були такі, де календарі, де книжки набожні, де історії про розбишак і лютих Магельонів продавали тай елементарі; були й такі, де сопілки, органики та глиняні когутики тай инші музичні річи — в котрі юхи купці для заохоти грали, аж галас чинив ся такий, що й видержати трудно було — бо тут тобі когутик пищить, там-о трубка потрублює, де з сопілок перебирану нуту витягають, а там тобі знов скрипка вищить, а там бубен побекує стогнучий — аж у голові лунало від вереску.

По серединї-ж ринку навкруг дерев розтягали ся боднарі, бляхарі та гончарі, порозставляли тілько мисок і горшків, що ледви перейти можна було, а за ними столярі; ліжка та скринї мальовані, та шафи, та полиці й столи, аж михтїли тими красками, так що аж очи треба було жмурити...

А скрізь, на возах, під стїнами, здовш ровів, де лиш місце було, позасїдали жінки продаючі; котра цибулї у вінках або й у ворках; котра з полотнами своєї роботи та плахтами; котра з яйцями, та сирами, та грибами, та маслом у грудках пообвиваних шматками; инша знов картофлю, ба гусий пару, ба обскубану курку, ба лен гарно вичесаний або й мотки пряжі мала, а кожда сидїла коло свого тай радили собі гідно, як то звичайно на ярмарках буває, а лучив ся купець, то продавали поволи, супокійно, без палкости — по господарськи, не так, як ті Жиди, що викрикують, торгують ся та суєтять ся як дурні.

Де-не-деж, поміж возами й крамами курило ся з бляшаних коменків — там продавали горячий чай — тай иншу їду, як: ковбасу пражену, капусту, борщ із картофлею теж мали.

І старців поназлазило ся з усїх сторін аж надто; слїпих, кривих, нїмих і зовсїм без рук і ніг тілько, як на якім відпустї, вигравали на скрипках пісні набожні, инші співали подзенькуючи в мисочки, а всї з під возів, з під стїн і просто з болота жебрали боязко та випрошували собі той грошик якийсь або й иншу підмогу.

Переглянув те все Борина, подивував ся не над одним, побалакав щось не щось зі знакомицями тай діпхав ся нарештї на торговицю свинну, за манастир, на величезний пісковатий майдан із рідка лиш обсаджений домами, де під самим муром манастиря, ізза котрого вихиляли ся величезні дуби, повні ще жовтого листя, купило ся досить людий, возів і лежали цїлі загони свиний зігнаних на продаж.

Швидко віднайшов Ганку з Юзкою, бо зараз із краю були.

— Продаєте, га?

— Галє, вже тут торгували різники льоху, але мало дають...

— Свинї дорогі?

— Та де там дорогі, зігнали тілько, що не знати, хто то розкупить.

— Є люде з Липцїв?

— О, гонде мають поросята Клемби, тай Шимек Домінїків стоїть коло пацючка.

— Заввихніть ся, то трохи подивите ся на ярмарок.

— Та воно вже й скушно так сидїти.

— Кілько дають за льоху?

— Трицять папірків, кажуть, що недопасена, бо лиш у кости груба, а не в солонинї.

— Циганять, як можуть... але маєте ти солонину на яких чотири пальцї... — сказав, обмацявши льосї хребет і боки. — Пацюк худий на бо-

ках, але стегна має несогірші на шинки — додав, зігнавши його з мокрого піску, в котрім до півбоків лежав пірнений.

— За трицять пять продайте, загляну лише до Антка і зараз до вас прилечу. Їсти вам не хоче ся?

— Попоїли-сьмо вже хлїба.

— Куплю вам і ковбаси, лише продайте та добре.

— Татусю, а не забудьте за хустку, що-сьте ще на весні обіцяли...

Борина посяг за пазуху, але здержав ся, як би його щось тякло, бо лиш махнув рукою тай сказав відходячи:

— Куплю ти, Юзя, куплю... — і аж у підскоки пішов, бо заздрів лице Яґни між возами, але поки дійшов, ізчезла десь, якби в землю запала ся; то почав відшукувати Антка; не лехко то було, бо в тій вуличці, ведучій із торговиці в ринок, стояв віз коло воза та ще в пару рядів, так що серединою тай то з трудом чималим і ввагою можна було переїхати — але швидко на него наткнув ся. — Антек сидїв на міхах і смагав батогом кури жидівські, що ввихали ся стадами коло кобелїв, із котрих їли конї, а півротом відповідав купцям.

— Сказав-єм сїм, то сказав-єм.

— Півсема даю, більше не можна, пшениця зо снїдю.

— Як ти, пархо, вальну в ту морду паскудну, то ти швидко заснїдїєш, але пшениця чиста як золото.

— Може бути, але вохка... куплю на міру і по шість рублїв і пять золотих.

— Купиш на вагу і по сїм, сказав-єм!

— Що ся господар так гнївае, куплю не куплю, а поторгувати ся можна.

— А торгуй ся, як ти писка не шкода. — І не звертав уже вваги на Жидів, котрі розвязували міхи по черзї тай обзирали пшеницю.

— Антек, піду лиш до писаря і на-млї-ока прийду до тебе...

— Що, на двір скаргу робите?

— А без кого-ж упала моя павунка?

— Тай богато зискаєте!

— Своєго дарувати не дарую.

— І... побережника приперти де в гаю до ялиці, оббити чим твердим, аби му аж ребра запищали — зараз була би справедливість.

— Побереж[illegible], а вже-ж, що йому се належить ся, але й дворови — сказав твердо.

— Дайте менї золотівку.

— На що тобі?

— Горівки би-м ся напив і перекусив що...

— Та не маєш своїх? Усе лиш у батькову пригорщу дивиш ся...

Антек відвернув ся напрасно тай почав посвистувати зі злости, а старий, хоть і з жалем і гнївом вийняв із вузла хустки золотівку тай дав.

— Годуй усїх своєю кервавицею... — гадав і поквапно перепихав ся до величезного нарожного шинку, де було вже чимало людий, що їли; в алькири від подвіря мешкав писар.

Як раз сидїв під вікном коло стола з циґаром у зубах, лише в сорочцї, невмиваний і розхрістаний; якась женщина спала на сїннику в кутї, вкрита сурдутом.

— Сїдайте, пане господарю! — скинув зо стільця заболочене вбранє тай підсунув Боринї, котрий зараз оповів документно всю справу.

— Ваша виграна, як амінь ув отченаши. Де-ж таки: корова здохла тай хлопець хорує з переляку! Добра наша! — затер руки тай шукав паперу на столї.

— Галє... коли дужий хлопець.

— Нїчо' не шкодить, міг захорувати. Атже бив його...

— Нї, бив лише хлопця сусїдського.

— Шкода, воно було би ще краще. Але то якось зіштукує ся так, що буде й хороба з побитя тай здохла корова. Нехай двір платить.

— А вже-ж, ні про що не йде, лише про справедливість.

— Зараз напише ся скаргу. Франю, а рушко ся, валконю! — крикнув і так міцно копнув лежачу, що підняла розрістану голову. — Принеси-ко горівки та що з'їсти...

— Анї дудки не маю, а знаєш Ґуцю, що не поборгують... — ворчала тай піднявши ся з берлога стала позївати та протягати ся; велика була як піч, лице мала величезне, набрязкле, з синцями тай перепите, а голос тоненький, гей у дитинки.

Писар працював, аж перо скрипіло, потягав цигара, пускав дим на Борину, котрий придивляв ся писаню, затирав худі, веснівковаті руки та раз-у-раз відвертав збідоване, короставе лице на Франю; зуби передні мав приломлені, вуста синї та великі чорні вуса.

Написав скаргу, взяв за неї рубля, взяв на марки другого тай згодив ся на три за ставанє в судї, коли справа прийде на стіл.

Борина на все пристав поквапно, бо міркував, що двір йому все заплатить і ще й з верхом.

— Справедливість мусить бути на сьвітї, то справа виграна! — сказав на відходї.

— Не виграємо в громадськім, то підемо до з'їзду, з'їзд не порадить, підемо до окружного, до палати судової — а не даруємо.

— Дарував би я там сзоє! — сказав завзято Борина — тай то кому ще, дворови, що має тілько лїсів і землї!... — роздумував, виходячи на ринок і зараз якось коло шапкарів наскочив на Яґну.

Стояла в шапцї ґранатовій на голові, а другу ще торгувала.

— Подивіть-ко ся, Матїю, бо той купчик каже, що добра, а певно циганить,..

— Пишна, для Єндриха?

— А як-же, Шимкови вже купила-м.

— Чи не за-мала буде?

— Таку самісїньку має голову, як моя...

— Гарний з тебе був би парубочок...

— Або й нї! — сказала зуховато, поправляючи шапку трохи на бакер...

— Зараз би тя тут годили до себе...

— Галє... лише-м за дорога до служби. — Стала сьміяти ся.

— Як кому... менї би-сь за дорога не була...

— І в полї робити би-м не робила...

— Робив би я за тебе, Яґусь, робив, — шептав тихіще тай так поглянув на неї страстно, аж дївчина подала ся в зад затурбована і вже без торгу заплатила за шапку.

— Продали-сьте корову? — запитав ся незабаром, отямивши ся трохи тай витхнувши з тої любости, що йому як горівка бухнула в голову.

— Купили і для ксьондза до Єжова. Мама пішли з органїстими, бо хочуть ізгодити парубка.

— Ну, то ми собі бодай на ту порційку солодкої вступимо!...

— Як-же то?

— Змерзла-сь, Яґусь, то трошечки загрієш ся...

— Де-ж би то я з вами йшла на горівку!...

— Ну, то принесе тай тут напємо ся, Яґусь...

— Біг заплать за добре слово, але менї мами треба пошукати.

— Поможу тобі, Яґусь... — шептав тихим голосом і пішов на перед, а так робив ліктями, що Яґна вільно йшла за ним крізь натовп, але

коли ввійшли між полотняні крами, дівчина почала йти поволїще, поставкувала тай аж їй очи розгоріли до тих усячин порозкладаних.

— То ти красоти, Сусе мій коханий! — шептала, задержуючи ся перед лентами, котрі завішені вгорі, гойдали ся на вітрі гей веселка пекуча.

— Котра тобі подобає ся, то си вибери — сказав, подумавши, перемагаючи скупість.

— Галє, отта жовта в цьвіти, з рубля коштує або й десять золотих!

— Не твоя в тім голова, возьми лиш...

Але Ягусь на-силу і з жалем відорвала руки від ленти тай пішла далї до другого краму; Борина сам лишив ся на мінуту.

А в тому знов були хустки та матерії на станики й кафтани.

— Сусе мій, які красоти, Сусе! — шептала вчарована і раз-у-раз поринала дрожучі руки в зелені атласи, ба в червоні оксаміти і аж їй тьмило ся в очах і серце тьохкало з розкоші. А ті хустки на голову! Червоняві шовкові з зеленими цьвітами на краях, золотясті цїлі, як та сьвята монстранція; то синї гей те небо по дощи; то білі, а вже найкращі ті мінисті, що вликскували ся як вода під заходячим сонцем, а лехкі, мов би з павутиня! Нї, не втерпіла — стала приміряти на голову та придивляти ся в зеркальци, котре придержувала Жидівка.

Прегарно їй було, мов би зорі намотала на своє біляве волосє, а ті сині очи так розгоріли з радости, аж фіялкова тїнь падала від них на лице почервонїле, всьміхала ся до себе, аж люде позирали на неї, така була пишна тай така молодість і здоровлє било від неї.

— Дїдичівна яка перебрана, чи що? — шептали.

Придивляла ся собі довго та з важким зітхненєм ізняла хустку, але стала торгувати ся, хоть

купити й не мала, лише так собі, аби очи довше натїшити.

Остигла швидко, бо купчиха сказала пять рублїв, так що й сам Борина почав її зараз відраджувати.

Задержали ся ще перед пацьорками — а було їх там чимало, мов би хто цїлий крам посипав тими камінчиками дорогими, аж сіяли, та лиш поблискували, аж очий відорвати було трудно: бурштини жовті, мов би з живицї пахучої зроблені; коралї, гей би з тих капель керви нанизані, а жемчуги білі, великі як горіхи лїскові, а другі зо срібла та золота...

Приміряла Яґусь не одні тай перебирала між ними, а вже найпишнїщим видав ся їй шнур коралїв, обвила ними білу шию в чотири рядки тай звернула ся до старого.

— Бачите, га?

— Гарно тобі, Яґусь! Менї то не диво коралї, атже лежить їх у скринї щось із вісїм низок по небіжцї, а великі ти як добрий горох пільний... — сказав навмисно, нїби не-хотя.

— Та що менї з того, коли не мої! — кинула гостро пацьорки тай ішла вже поквапно, захмарена й сумна.

— Яґусь, а сядьмо собі трошечки.

— Але, до мами менї пора.

— Не бій ся, не від'їде без тебе.

Сїли на якімось дишлю стримлячім.

— Сильний ярмарок — сказав Борина, роздивляючи ся по ринку.

— Таже не малий! — Позирала ще на крами жалібно тай часто собі зітхнула, але вже ї відходив сум, бо сказала:

— Тим дїдичам, то добре... Я бачила дїдичку з Волї, з панянками, то тілько собі понакуповували, що аж льокай за ними носив! і так що ярмарку!...

— Хто в-одно ярмарчить, тому довго не старчить.

— Їм там вистарчить.

— Поки Жиди дають — закинув злобно, аж Яґусь обіздрила ся на него, та не знала що сказати на те, а старий, не дивлячи ся на неї запитав ся тихо:

— А чи були від Михайла Войткового з горівкою у тебе, Яґусь, га?

— А були тай пішли!... Нездара один, йому сватів посилати! — засьміяла ся.

Борина встав швидко, вийняв із пазухи хустку тай ще щось у папір завите:

— Подерж-ко се, Яґусь, бо менї треба заглянути до Антка.

— Є на ярмарку? — Очи її заяснїли.

— Лишив ся коло збіжа, там-о в вулицї. Возьми собі, Яґусь, то для тебе — додав, бачучи, що Яґна здивованими очима водила по хустцї.

— Даєте?.. Зі правди для мене? Сусе, які красоти! — скрикнула, розвиваючи ленту, ту саму, що їй так подобала ся. — Галє, лише так кепкуєте собі з мене, за що-ж би менї? Коштує тілько гроший... а хустка чисто шовкова...

— Возьми, Яґусь, возьми, для тебе купив-єм, а як котрий парубок пити ме до тебе, не відпивай, на що квапити ся... менї вже пора йти.

— Моє се, правду кажете?

— Де-ж би я тебе оциганював!

— І повірити тяжко. — І розкладала все то хустку, то ленту.

— Бувай здорова, Яґусь.

— Біг заплать вам, Матїю.

Борина пішов а Яґна ще раз розвила та передивляла ся, коли се завила все разом і хотїла бігти за ним та віддати... бо якже їй брати від чужого, анї свояк нїякий анї навіть потетник... але вже старого не було. Пішла поволи шукати матери і любо, обережно доторкала ся до хустки, схованої в пазусї. Така була рада, що лиш їй білі зуби блискали в усьміху, а лице горіло румянцем.

— Яґуся!... До запомоги... бідна сирота... люде любі... християне правдиві... Богородице Дїво за ті душечки... Яґуся!..

Яґна стямила ся тай почала очима шукати, хто її кликав і відки, тай швидко зуздріла Аґату, сидячу під муром манастиря, на купці соломи, бо болото було в тім місци по котики.

Задержала ся, аби якого гроша пошукати, а Аґата врадувана, що побачила своячку, нуже випитувати ся, що там у Липцях дїє ся...

— Викопалисьте вже?

— Геть а геть!

— Не знаєте, що там у Клембів?

— Прогнали вас у тілький сьвіт, на жебри, а цїкаві-сьте, що з ними?

— Прогнали не прогнали, сама-м пішла, бо треба було... як же: дурно ми дадуть той закуточок або й їсти, коли у них не переливає ся.... А цїкава-м, бо свояки-ж...

— А що з вами?

— А що, ходжу від косцьола до косцьола, від села до села, від ярмарку до ярмарку та тою молитвою випрошую собі в добрих людий де закуточок, де варі ложку, де грошик який! Добрі люде, бідному не дадуть мерти з голоду, нї. Не знаєте, здорові там усї у Клембів? — запитала ся несьміливо.

— Здорові, а ви не хоруєте?

— І... де би, у грудях мене все поболює, а як застуджу ся, то й живою кровю плюю... Не довго ми вже, не довго. Аби лиш до весни дотягнути, вернути ся в село, і там си межи своїми вмерти — за се лиш Ісусика прошу, за се одно — розпрістерла руки обвиті рожанцями, підвела заплакане лице тай стала молити ся так горяче, що аж їй сльози потекли із зачервонїлих очий.

— Змовте отченаш за татуся — шепнула Яґна, втикаючи їй гріш.

— Се буде за тих, що в чистилищі, а за своїх то я вже й так раз-у-раз молю ся та прошу Бо-

га, за живих і вмерлих. Яґусь, а чи не присилали з горівкою ?

— Приходили.

— І ні один тобі не вдав ся ?...

— Ні один. Бувайте здорові, а на весні до нас загляньте — сказала швидко тай пішла до матери, котру побачила з-далеку з органістими.

Борина-ж вертав ся до Антка поволи, раз, що натовп був — а друге, що йому Яґусь усе в думці стояла, та, поки зайшов, здибав ся з ковалем.

Поздоровкали ся тай ішли побіч себе мовчки.

— Чи скінчите раз зо мною, га ? — почав гостро коваль.

— Нїби з чим ? Міг-єсь менї се саме і в Липцях ісказати. — Злий уже був.

— А я-ж уже чотири роки чекаю.

— Нагадав-єсь си нині ! То си ще почекай зо сорок, як умру.

— Вже й люде менї радять, аби до суду подати... але...

— Подай. Скажу тобі де жалоби пишуть і на писаря дам рубля...

— Але си гадаю, що по-добру погодимо ся... — скрутив хитро.

— Правда, з ким не війною — з тим ізгодою.

— Самі се міркуєте несогірше.

— Та менї з тобою нї згоди нї війни не треба.

— Я все перший жінцї кажу, що тато є за справедливістю.

— Кождий є за справедливістю, кому ї в кумми просити треба — менї не треба, бо-м ти нїчо' не винен — сказав твердо, аж коваль ізмняк, бачучи, що з сего боку його надпочати не надпічне, і мовби нїколи нїчо', найсупокійнїще і просючо сказав :

— Напив би-м ся чого, поставите ?...

— Поставлю. Якже, найлїпший зять просить, то хотьби й цїлу кварту — кепкував трохи, входячи в нарожний шинок ; був уже там і Ямброжи, але не пив, сидїв у кутї маркітний якийсь і сумний.

— В костях мене лупає, то певно на плюту — нарікав.

Випили раз і другий, але мовчки, бо оба доволї злости мали до себе в печінках.

— Як на похоронї пєте! — обізвав ся Ямброжи, злий, що його не попросили, бо від ранку так як би нїчого в ротї не мав.

— Якже казати. Тато нинї тілько продають, то мусять уважати кому грошї на проценти дати...

— Матїю! Кажу вам, Матїю, що Господь Ісус...

— Кому Матїй, то Матїй, а тобі вара! Бач його, юху. За пан брат свиня з пастухом. — Розсердив ся страшенно.

А коваль, бувши вже по двох міцних, набрав резолютности тай сказав тихо:

— Тату, скажіть же слово — дасьте чи нї?

— Сказав-єм: до гробу з собою не заберу, а перше анї морґа не попущу. На годованця до вас не піду... ще ми милий той рік або й два на сьвітї.

— То сплату дайте.

— Сказав-єм, чув-єсь?

— За третою жінкою дивлять ся, то що їм та значать дїти — шепнув Ямброжи.

— Або й певно.

— Злюбить ся менї, то й оженю ся. Забороиш?

— Забороню, не забороню, але...

— Як менї злюбить ся, то з горівкою пішлю хоть би й завтра.

— Шлїть, або то я вам противний. Дайте ми бодай те телятко, що вам лишило ся по павунцї, то й сам поможу. Розум ви свій маєте, то мірку-

єте з чим вам найкраще. Не раз і не два товмачив-єм жінці, що вам лише жінки треба, аби впадку в господарстві не було...

-- Казав-єсь то так, Михайле?...

— Аби-м так сповіди сьвятої не дочекав. Казав-єм. Я ж усему селови раджу, як кому треба, я не знав би-м чого вам потрібно!

— Циганиш, юхо, аж ся курить, але завтра прийди, телятко дістанеш, бо коли просиш — дам; а правувати ся схочеш зо мною — то той патик ізломлений возьмеш, або й що гірше...

Напили ся ще, коваль уже поставив і прикликав ще до компанії Ямброжа, котрий радо присїв ся тай став приповідки втїшні розказувати та кепкувати, так що раз-у-раз сьміхом бухали.

Недовго тїшили ся з собою, бо кождому квапно було йти до своїх і до справ ріжних; розійшли ся в згоді, але один одному не вірив і тілько, що за нігтем — знали ся як лисі коні тай прозирали ся на-скрізь мов би через шиби.

Ямброжи лишив ся сам, очікував на кумів або знакомиць, аби йому хто поставив іще яку півкватирку, бо добра собаці й муха, поки хто цїлої кости не кине, а напити ся любив несогірше, і самому ставити собі було трудно, тай не дивниця, бо був лиш паламарем.

І ярмарок добігав уже кінця.

В само полудне засьвітило сонце, але лиш тілько, якби хто зеркалом мигнув по сьвітї, і зараз же сховало ся за хмари; а вже над вечір посумнїло на сьвітї, хмариска волїкли ся низько так, що майже на дахах лежали і дрібен дощик почав іти мов крізь густе сито. То й роз'їжджали ся швидше — кождий квапив ся до дому, аби дістати ся перед нічю та більшою плютою.

Тай торгівці знимали швидше крами та пакували ся на вози, бо дощ затинав чим раз густїщий та студенїщий.

Сумерк западав швидко, важкий і мокрий.

Місточко пустенїло тай мовкло.

Лиш дїди ще де-не-де постогнували з під стїн і в коршмах піднимали ся верески пяниць і сварки.

Якось уже в самий вечір виїхали з міста й Боринове; продали все, що мали, накупили всячини тай ужили ярмарку гаразд. Антек підтинав коні та їхав аж болото розбризькувало ся, бо й холодно було тай підпили собі всї несогірше ; старий, хоть і скупий був і аж пищав за грошем, а так їх нині вгощував і їдою, і напитком, і тим добрим словом, що аж чудно було.

Ніч робила ся повна, коли доїхали до лїса.

Темно було, що хоть око виколи ; дощ ішов чим раз то грубший і де-не-де по дорозї чути було туркоти возів та захрипле сьпіванє пяниць, або й хтось чалапав поволи по болотї.

А серединою тополевої дороги, що лише шуміла глухо та постогнувала мов би від холоду, йшов Ямброжи, пяний уже геть, потикав ся з боку на бік, часом наскочив на дерево, або й упав у болото, але швидко піднимав ся та все підсьпівував на все горло, як то мав звичай.

Плюта йшла така та темрява, що коням хвостів не розізнав, і сьвітла видавали ся ледви так, як те вовчих очий михтїнє.

VI.

Дощі почали йти на добре.

Вже від самого ярмарку сьвіт поволи затоплював ся в сїрих, мутних іскливах дощів, так що лиш обриси гаїв і села михтїли бляїді мов би з перемоклої пряжі вироблені.

Йшли безконечні, холодні, проймаючі негоди осїнні.

Сиві, ледянисті бичі дощів сїкли без перестанку землю та промочували до глибини, аж кожда деревина, кожде стебло дрожали в безмірнім болю.

А з під важких хмар, клекотячих над землею, з під зеленявих негод, вихиляли ся иноді шмати піль почорнїлих, перемяклих, розплесканих — то виблискували смуги спіненої води пливучої борознами, або чорнїли дерева одинокі на межах — як угнені, набрязклі вохкістю, трясли остатними лахманами листя та сїпали ся розпучливо мов би собаки на привязи.

Дороги опустїлі розільляли ся в болотяні гниючі калюжі.

Короткі, сумні, безсонїшні дни волїкли ся важко перегнилими смугами сьвітла, а ночи западали чорні, глухі, розпучні безперестанним монотонним хлюпотом...

Страхітна тишина захопила землю.

Замовкли поля, притихли села, заглухли гаї.

Села почорнїли та мов би міцнїще припали до землї, до тих садів голих, поскручуваних і стогнучих із тиха.

Сїра курява дощів заступила сьвіт, випила краски, погасила сьвітла та затопила в сумерках землю, так що все видало ся мов би сонна мара, а сум уставав із піль перегнилих, із пусток завмерлих, і волїк ся важким туманом; поставкував на глухих роздорожах, під хрестами, що протягали розпучно рамена, на пустих дорогах, де голі дерева трясли ся з холоду та хлипали в муцї — в покинені гнїзда зазирав пустими очима, в розвалені хати — на вмерлих цвинтарях товк ся серед могил забутих і хрестів погнилих і плив усїм сьвітом; — через голі, обдерті, сплюгавлені поля, через села запалі, тай зазирав у хати, обори, сади — аж худоба ричала з трівоги, дерева вгинали ся з глухим зойком а люде зітхали жалібно в страшенній тузї — в невтишній тузї за сонцем.

. . . . . .

Дощ сїк без перестанку гей би хто дрібним іскливом закривав сьвіт, так що цїлі Липцї поринали в густих туманах негоди, з під котрої лише десь-не-десь чорнїли дахи, ба обмоклі камінні плоти або грузькі ковтуни димів, що вили ся над коменами та волїкли ся по садах.

Тихо було в селї, лиш десь-не-десь молочено по стодолах, але й то з-рідка, бо все село було на капустниках.

Пустка лежала на болотяній, розмняклій дорозї тай пусто було в обійстях і перед домами, лиш иногдї хтось замихтїв у мрацї тай счезав зараз, так що чути було лиш чалапанє деревляних черевик по болотї або віз навантажений капустою волїк ся поволи від торфовиск і розганяв гуси бродячі за листками впалими з возів.

Став сїпав ся в тїсних берегах і ріс раз-у-раз, бо аж переливав ся в низших місцях на дорогу по Бориновім боцї, сягав до плотів і бризькав піною на стїни хат.

Усе село було заняте витинанєм і звоженєм капусти; повно ї було по токах, сінях і кімнатах, а як у кого то й під окапами синїли купи головок.

Перед домами, виставлені на дощ, мокли величезні бочки.

Квапили ся на глум, бо дощ майже не переставав а дороги робили ся грязкі, непрохідні.

Тай у Домінїкової сегодня витинано.

Вже від ранку поїхала на капустниско Яґна з Шимком, бо Єндрих лишив ся та латав дах, бо протїкав у кількох місцях.

Над вечір уже було та мов би трохи смеркало ся, то стара раз-у раз виходила перед дім і дивила ся у мраки, д' млинови та наслухала чи не їдуть уже?...

А на капустниськах низько за млином, у торфовисках, кипіла ще гаразд робота.

Чорняві мокрі мраки лежали на ливадах, так що лиш де-не-де блискали широкі рови повні сивої води, та високі загони капусти синїючої блїдою зеленю, або ржавої, мов би пояси бляхи залїзної, а там-сям михтїли в мраці червоні плахти та купи витятих головок.

У віддали примраченій, над рікою, що плила з шумом крізь гущавини синїючі мов хмара, чорнїли стоги торфу та вози, до котрих доносили капусту в плахтах, бо через розмняклий ґрунт доїхати не було можна до капустниск.

Дотинали вже декотрі тай забирали ся домів, то й голоси чим раз міцнїщі чули ся у мраці й летїли з загону на загін.

Яґна що йно скінчила свій загін, утомлена була страшенно, голодна тай перемокла до шкіри, бо й деревляні черевики западали ся в руди, торфоватий ґрунт, по котики, так що раз-у-раз їх роззувала, аби вильляти воду.

— Шимку, та бо рухай ся швидче, бо вже ніг не чую! — кричала жалібно, а бачучи, що

парубок не може собі завдати, вирвала йому нетерпляче величезний вузел, закинула його собі на плечі тай понесла на віз.

— Парубок із тебе тілький, а мнякий-єсь у хребтї, як жінка по злогах — шепнула згірдно, висипаючи капусту в пів-кішки встелені соломою.

Шимек, присоромлений, мимрав щось під носом, чіхав ся в ковтуни та запрягав коня.

— Квап ся, Шимку, бо ніч! — нагоняла його, зносячи що мінута капусту на віз.

І дійсно ніч надходила, сумерк гус і чорнів а дощ більшав, так що лише хлюпало по розмняклій землї та по ровах, гей би хто зерном сипав.

— Юзя! а скінчите нині? — запитала ся Боринянки, котра з Ганкою та Кубою витинала побіля.

— Скінчимо! Бо й пора до дому, така плюта, що мене вже до сорочки пройшло. Чи вже їдете?

— А вже-ж. Ніч заразїсько тай така пітьма, що й дороги не розізнає ся. Завтра звезе ся решту. Добру маєте капусту! — додала, похиляючи ся до них і дивлячи ся на михтячі у мраці купи.

— І ваша несогірша, а вже корпілї то маєте найбільші...

— З нового насїня була розсада, єґомость привезли з Варшави.

— Яґна! — обізвав ся знов із мрак голос Юзї — знаєте, таже завтра Валєк Йосифів шле з горівкою до Марисї Поцьоткової...

— Таке курятко! А маєж вона вже роки? Видить ми ся, що ще торік корови пасла!...

— Для хлопа то вже роки має, але й моргів має тілько, що парубки кваплять ся.

— Будуть ся й до тебе квапити, Юзю, будуть...

— Як ся татусь із третою не вженять! — закричала Яґустинка, десь із третого загона.

— Що се вам у голові, таже що йно на весні маму поховали — сказала затрівоженим голосом Ганка.

— Що то хлопови шкодить! Кождий хлоп то як той пацюк, аби не знати як був обжертий, то до нового корита рийку пхає... Го, го, одна ще не дійде... не застигне цїлком, а вже за другою обзирає ся... собачий то нарід... А як то зробив Сїкора? В три тижнї по похоронї першої з другою вженив ся.

— Правда, але-ж бо то й дрібноти по небіжцї лишило ся пятеро...

— Сказали-сьте! але лиш дурнї повірять, що для дїтий оженив ся... для себе, бо му маркітно було самому під периною!...

— Ми би-сьмо татови не дали, ого!... — сказала енергічно Юзя.

— Молода ти ще, то й дурна... татів ґрунт, то й татова воля!

— Та бо то й дїти щось значать і право своє мають — почала Ганка.

— З чужого воза, то злази й серед моря — воркнула глухо Яґустинка тай замовкла, бо Юзка розгнївана почала накликувати Вітка, що був волочив ся десь над рікою, а Яґна не мішала ся до сеї розмови — лиш усьміхала ся инколи, бо нагадав ся їй ярмарок, тай носила капусту, а скоро віз був уже повен, Шимек почав виїжджати к' дорозї.

— Бувайте здорові — сказала сусїдкам.

— Їдьте здорові, ми также зараз... Яґусь, а прийдеш до нас оббирати, га?

— Скажи лиш, коли треба, то прийду, Юзю, прийду...

— А в недїлю парубки справляють музики у Клембів, знаєте се?

— Знаю, Юзю, знаю.

— Здибаєте Антка, то скажіть, що чекаємо, най поквапить ся — просила Ганка.

— Добре, добре...

Побігла борше, аби дігнати віз, бо Шимек від'їхав був уже з гін, так що лиш його чути було, як кляв коня; віз гряз і поринав аж по осі в розмняклім торфоватім ґрунті, так що в задолинах і в гірших місцях обоє мусїли помогати коневи, аби витяг із западнї.

Мовчали обоє, Шимек вів коня та вважав, аби не вивернути, бо задолин усюди було повно, а Яґна йшла з другого боку, підпирала плечем віз і розгадувала як то треба нарядити ся на те оббиранє до Боринів.

Сумерк западав швидко, так що ледви коня видко було, дощ мов би то перестав, лише мокра тяжка мрака висїла, так що віддихати було важко, а горою шумів глухо вітер і бив у дерева на греблї, до котрої власне доїжджали.

Під'їзд на греблю був тяжкий, бо стрімкий і ховзький, кінь потикав ся тай що ступінь поставкував припочивати, так що ледви здержували віз, аби не втїк.

— Не треба було тілько класти на одного коня! — обізвав ся якийсь голос із греблї.

— То ви, Антосю?...

— А вже-ж.

— А квапте ся, бо вже там Ганка вас визирає... Поможіть нам...

— Зачекайте, най лише зійду, то поможу. Пітьма така, що нїчо не видко.

В'їхали зараз на греблю, бо так могутно підпер, що кінь рушив з копита тай задержав ся аж на верху.

— Біг заплать вам; але-ж то-сьте міцні, що Господи Боже! — протягла до него руку.

Замовкли раптом, віз рушив, а вони йшли коло себе, не знаючи, що казати, збентежені чудно обоє.

— Вертаєте ся ? — шепнула по-тиху.

— Лиш тебе до млина відведу, Яґусь, бо там дорогу вода прірвала.

— А то ще раз пітьма, га ? — скрикнула.

— Боїш ся, Яґусь ? — шепнув, присуваючи ся близше.

— Галє бояла, би-м ся...

Знов замовкли тай ішли так коло себе, клуб о клуб, рамя в рамя...

— А очи то вам ся сьвітять, як тому вовкови... аж чудно ..

— Будеш у неділю на музиках у Клембів ?

— Або то мама менї дадуть...

— Прийди, Яґусю, прийди... — просив тихим, придушеним голосом.

— Хочете ? — запитала ся мняко, зазираючи йому в очи.

— Пробі, таже я лише для тебе згодив музики з Волї тай для тебе намовив Клемба, аби дав хати, для тебе, Яґусю, для тебе... — шептав і так присував лице до її лиця та дихав, що аж відступила ся трохи тай затрясла ся з заворушеня.

— Ідїть уже... чекають на вас... іще хто нас побачить... ідїть...

— А прийдеш ?...

— Прийду... прийду... — повторила, обзираючи ся за ним, але вже щез у мрацї, лише відгук його крокїв чути було в болотї.

Дрож її стрясла раптова і щось як поломінь вихром перелетїло крізь серце й голову, так що мало не впала. Анї знала, що їй стало ся — очи її пекли мов засипані жаром, відітхнути не могла нї втихомирити серця страстно бючого ; розпростирала руки несьвідомо, як би до вбійманя, бо так її страшенно сїпало, що мало не кричала... здогонила віз, ухопила ся за люшню і, хоть не треба було, так могутно пхала аж віз скрипів, холїтав ся і головки падали в болото... а перед

очима все бачила його лице та й очи роз'іскрені, похітні... палючі...

— Смок не хлоп... такого, бачу, другого в сьвітї нема... — думала без ладу.

Отямив її торкіт млина, попри котрий переїжджали, та шум води пливучої на колеса і з під піднятого спуста, бо збір води був величезний. Вода з риком глухим падала вниз і розбита на білий шипіт клекотїла та влискувила ся в ріцї розливаючій ся широко.

В домі мельника, стоячому при самій дорозї, вже сьвітило ся і крізь шиби застелені фіранками, видко було лямпу на столї...

— Мають лямпу як у єгомостя, або й дворі якім...

— Або то не богачі... ґруиту має більше від Борини і на преценти грошї дає тай на мливі не циганить, га? — говорив далї Шимек.

— Жиють як дїдичі... Таким то добре... По покою походжають... на канапах вилежують ся... у теплї сидять... солодко їдять, а люде на них роблять... гадала, але без зависти, не слухаючи Шимка, котрий о скілько милравий був, о стілько як розбалакав ся, то вже без нїякого кінця.

Дотягли ся нарештї до хати.

В кімнатї видко було тай тепло, вогонь палахкотїв весело в печи; Єндрих оббирав картофлю а стара наставляла вечерю.

Старий сивий чоловік грів ся коло печи.

— Скінчили-сьте, Ягусь?

— А якже, лише трошечки, може зо три плахтї лишило ся на загонї.

Пішла в комору перебрати ся і незабаром уже ввихала ся по кімнатї та прилагоджувала їду позираючи пильно й цїкаво на старого, що сидїв у глибокій мовчанцї, дивив ся в вогонь, перебирав зерна рожанця та шептав вустами. А коли сїдали до вечері, стара поклала ложку і для него тай запрошувала.

— Бувайте здорові... загляну тут іще, бо може йду Липцях лишу ся на довше...

Укляк серед кімнати, похилив ся перед образами, перехрестив ся тай вийшов.

— Хто се? — запитала ся Яґна, зачудована.

— Путник сьвятий, від гробу Ісусового йде... давно його знаю, бо вже тут чи раз бував і приносив усякі сьвятощі... якось зо три роки тому...

Не скінчила, бо ввійшов Ямброжи, похвалив Бога тай сїв собі перед коменом.

— Холод такий та плюта, що аж менї моя деревляна нога закоценїла.

— Вам также по ночи та по такім болотищу лазити... не сидїли би-сьте в хатї та молитви говорили... — ворчала Домінїкова.

— Скушно ми було самому, то-м до дївчат вийшов, і до тебе, Яґусь, першої повернув-єм...

— Костуха *) вашій дївчинї на імя...

— З молодшими гуляє, а за мене зовсїм забула...

— Але?... — завважала Домінїкова питаючо.

— Правду кажу. Єґомость були з Господом Ісусом у Бартка за водою...

— Игій... на ярмарку бачила-м його здорового...

— Зятуньо ти його так оббамбурив колом, що аж му печінки відбив.

— Та за що, коли?

— А за що-ж би, як не за ґрунт! Вадили ся вже з пів року, аж ся нинї в полудне й порахували.

— Чому то кари божої нема на тих убивцїв! — обізвала ся Яґна.

— Прийде, не бій ся, Яґно, прийде — сказала твердо стара, підводячи очи на образи сьвятї.

— А хто вже вмер, не встане — шепнув Ямброжи тихо.

— Сідайте до миски, з'їсте, що є.

— Не від того-м, ні. Мисчині одній, аби великій, пораджу ще — жартував.

— Вам то лиш жарти в голові та забава.

— Тілько й моєго, тілько, на що-ж менї турбації, ге?

Обсїли лавку, на котрій стояли миски, тай їли поволи й мовчки, Єндрик пильнував, аби докладати й досипати, лише Ямброжи раз за разом казав яке втїшне слово тай сам сьміяв ся найбільше, бо парубки хоть раді були посьміяти ся, та бояли ся гострого погляду матери.

— Єґомость дома? — запитала ся нарештї.

— Та де би на таке болото, як Жид у книжках сидить.

— Мудрий ти він, мудрий...

— Тай добрий, що не найти лїпшого... — додала Яґна.

— А вже-ж... певно... на черево си не плює, ні другому на бороду, а що му хто дасть, то возьме...

— Не плели би-сьте нїсенїтниць.

Устали від вечері. Яґна зо старою сїли до кудель перед коменом, а сини, як то звичайно, зайняли ся попрятуванєм, митєм начиня та порядкованєм. Так уже завсїгди у Домінїкової було, що синів своїх держала залїзною рукою та рихтувала їх на дївки, аби лиш Яґуся ручок собі не поваляла.

Ямброжи закурив люльку, пакав у комен, ба поправляв головнї й докидав галузя та раз-у-раз позирав на жінки, важив щось у голові тай укладав.

— Були, бачу, в вас свати?

— Або то одні.

---

*) Смерть. — М. П.

— Не дивниця, Яґна гей мальована. Єгомость ісказали, що й у місті не сґрітити кращої.

Яґна зачервоніла ся з радости.

— Так ісказали. Най їм Біг дасть здоровле. Давно вже збирала-м ся понести на боже, давно, але таки завтра понесу.

— Прислав би тут іще хтось із горівкою, та боять ся трошечки... — почав істиха.

— Парубок?... — запитала ся стара, навиваючи на фуркотяче по підлозї веретено.

— Господар на все село, родовий... але вдовець.

— Чужих дїтий колисати не буду...

— Підгодовані, не бій ся, Яґусь, підгодовані.

— Що їй там по старім... має ще роки... почекає собі на молодого, коли їй вдасть ся який.

— Такого не хибне, або то молодих нема? Як сьвічки парубки, папіроси курять, у коршмі танцюють, горівку пють та лиш дивлять ся за дївчатами, котра які морґи має та трохи покладного гроша, аби балювати було за що... Господарі, юхи, до полудня сплять, а по полудни тачками ґній возять і сапками орють поле...

— На поневірку такому Яґни не дам.

— Не дурно то кажуть, що-сьте в селї наймудріща..

— Але-ж бо то й за старим нїякої втїхи для молодої...

— Або то для втїхи нема молодих?

— Старі-сьте гей сьвіт, а сорокатє вам іще в голові — сказала гостро.

— І... говорить, аби язик не скільчив ся.

Замовкли на довго.

— Старий пошанує тай на чужий ґріш не ласий — почав знов Ямброжи.

— Нї, нї, лиш образа божа з того бувае.

— Міг би зап с ізробити — сказав поважно, витрясаючи люльку на припічок.

— Яґна має доволї свого — відповіла незабаром, хитка вже й непевна.

— Більше би він дав, ніж узяв, більше...

— Сказали-сьте!

— Що, звісно, не з вітру взяв-єм, анї з гадки, не від себе прийшов-єм...

Мовчали знову. Стара вигладжувала довго розхрістану кужіль, потім послинила палець і почала витягати льняні волокна лївою рукою, а правою пускала в закрут веретено, так що крутило ся з воркотом по підлозї та фуркотїло.

— Якже? чи має прислати?

— Котрий?

— Та не знаєте? таже вонтой! — вказав крізь вікно на сьвітла ледви блимаючі через став у Борини.

— Дорослі дїти, доброго слова не дадуть і права до своїх часток мають...

— Але може записати те, що його... якже? А хлоп добрий і господар не аби-який, і набожний і дужий ще, сам бачив-єм як си корець жита завдавав на плечі. Вже там Яґнї нїчо‘ не бракувало би, хиба того пташачого молока... а що ваш Єндрик на-рік до війська стає... то Борина з урядниками знає ся, знає до кого трафити, міг би помогти...

— Як тобі здає ся, Яґусь?...

— Менї то все одно, кажете то піду... ваша в тім голова, не моя... — казала тихо, сперла чоло на кужіль тай дивила ся в вогонь бездумно й слухала тріщаня галузок. Сей чи той, усе було їй рівно — здригнула ся лише трохи на спомин Антка.

— Якже? — питав ся Ямброжи, встаючи з ослона.

— Най присилають... заручини то ще не шлюб... — відповіла спровола.

Ямброжи попрощав ся тай пішов просто до Борини.

Яґна все сидїла непорушно й мовчки.

— Ягусь... донечко... що?...

— А нїчо'... все менї рівно... Кажете, то піду за Борину... а нї, то лишу ся коло вас... або то менї зле з вами...

Стара пряла далї й говорила тихо:

— Найлїпше хочу для тебе, найлїпше... Правда, що старий він, але ще кріпкий, тай людський, не так як иншї хлопи, пошанує тебе... Панею си будеш у него, господинею... А як запис ізробить, то вже го так нарихтую, аби ґрунт випав біля нашого, коло Жида під горбом... а хоть би й зо шість морґів записав... Чи чуєш? зо шість морґів! А треба ти йти за хлопа... треба... по що мають виговорювати на тебе і на язиках обносити по селу... Пацючка би ся зарізало... а може й нї... може... — замовкла і вже в голові укладала собі решту, бо Ягусь як би не чула її слів, пряла махинально і як би їй байдуже була власна доля, так не ґадала про се віддаванє.

Або то їй зле було у матери? робила, що хотїла, і нїхто їй марного слова не сказав. Що і там обходили ґрунти, та записи, та маєтки — тілько, що нїчо', або й чоловік? Чи-ж то мало хлопців лїтало за нею — найби лиш хотїла, то й усї на одну ніч ізлетять ся... і ґадка її лїниво снувала ся, як нитка льняна з куделї і як та нитка обкручувала ся все однако на тім, що як мама кажуть, то піде за Борину... Вже-ж його навіть волїє нїж иншиx, бо купив їй ленту та й хустку... вже-ж... але й Антек би купив те саме... а й инші може... аби лише мали Боринові ґроші... кождий добрий... і всї разом... або її голова до того, аби вибирати! Материна в тім голова, аби зробити, як треба...

Задивила ся знов у вікно, бо почорнїлі, зівялі ґеорґінії, хитані вітром, зазирали в шиби, але швидко забула за них, забула за все, навіть за себе саму, запала в таке пресьвяте безчутє, як та рідна земля в осїнні мертві ночи — бо як та земля сьвята, така була Ягусіна душа — як та земля;

лежала в якихось глибинах нерозвідних ніким, у безладю мрій сонних — величезна, а безсмертна, і як ту землю брав кождий вихор, обтулював собою та колисав, та ніс туди, де хотів... і як ту землю на весні будило тепле сонце, заплідняло житєм, істрясало дрожжю вогню, похоти, любви — а вона родить, бо мусить; жиє, сьпіває, панує, творить і нівечить, бо мусить — є, бо мусить... бо як та земля сьвята, така була Яґусіна душа — як та земля....

І довго так сидїла мовчки, лише ті очи зьвіздаві сьвітили ся гей супокійні води весняного полудня, аж одерзнула ся раптом, бо хтось отворяв двері до сїний.

Вбігла Юзка задихана, припала до комена, виливала з деревляних пантофель воду тай сказала:

— Яґусь, завтра у нас оббиранє, прийдеш!

— Прийду.

— В хатї оббирати мемо. Ямброжи там сидять у татуся, то-м ся хильцем вирвала на село, аби тобі сказати. Буде Улися і Марися, і Вікта, і Поцьоткові другі... і парубки прийдуть... Петрек обіцяв ся зо скрипкою...

— Котрий то?

— А Михайлів, що за вітом сидять, що то в копанє прийшов із війська... і так говорить чудно, що го й виміркувати трудно...

Натріпала, що лише могла тай знов полетїла домів.

Тишина знов обняла кімнату.

Инколи дощ бив у шиби гейби хто пригорщею піску кинув, ба вітер щумів і барашкував у садї або дув у комен, аж головнї розсипали ся по припічку і дим бухав на хату... а раз-у-раз ворчали веретена по підлозї.

Вечір тяг ся поволи й довго, аж стара тихим, дрожучим голосом засьпівала:

Усї наші дневні справи.

А хлопці з Яґною вторували с-тиха, та так переймаючо, що аж кури в сінях на бантах кокотїти зачали та кудкудакати.

VII.

На другий день було так само задощено та сумно.

Що мінута хтось виходив із якої хати та довго й журливо позирав у замрачений сьвіт, чи де не прояснює ся — але нїчо' крім бурих хмар, пливучих так низько, що дерли ся на деревах, не було видко; дощ сїк без перестанку, лише, що якось із полудня перейшов у зливу, мов би хто спусти небесні відчинив, що лише дудніло по дахах.

Люде квасили ся по хатах; який-такий лїз по тім болотї й дощи до сусїд на нарікане — що то час такий, що й собаку на двір вигнати трудно, а тут не один листє мав іще в лїсї, хто знов дров не звіз, а инший, майже всї — не дотяли в полї капусту, по котру й не виїхати нинї, бо став так підплив у ночи, що мусїли до днини витягти засуви тай пустити воду в ріку, котра й через те розільляла ся широко, аж ливади стали під водою, а капусниска мов острови чорнїли хребтами загонів з посеред сивої, спіненої затопи.

У Домінїкової также не звезли тої решти, яка лишила ся в полї.

Яґна вже від ранку не могла дати собі раду, лише ходила з кута в кут, ба дивила ся на корч ґеоргінії, звалений хвилею, в той сьвіт задощений та зітхала жалібно.

— Тужно менї, що крий Господи! — шептала, з нетерплячкою ждучи смерку та ходу до Боринів, на те оббиране капусти, а тут день волїк ся так по-малу, гей той дїдок по болотї, що аж видержати було годї. Тай роздражнена була, так що все кричала на хлопцїв і тручала, що їй лише під руки навернуло ся, а до того й голова її поболювала, аж собі вівсом розпраженим тай оцотом покропленим обіклала тїмя — тодї перестало. А про те місця собі найти не могла тай робота летїла з рук, а вона задивила ся в став розхлюсканий, котрий, гей птиця яка, розвивав тяжкі крила, бив ними, піднимав ся з шумом, аж вода випорскувала на дороги, а відлетїти не міг, мов би ногами врослий у землю, а за водою стояв дім Борини, добре було видко зелений від старости дах і ґанок недавно вкритий ґонтами, бо ще жовтїли, тай будинки за садом, але зовсїм не знала, на що дивить ся...

Домінїкової не було від самого ранку, бо ї закликали до родїльниці на другий край села, бо була лїкуюча тай знаюча ся на ріжних хоробах.

А Яґну аж піднимало, аби де бігти в сьвіт, до людий, але що взяла на голову плахту та визирнула за поріг на болото та плюту — то їй відхочувало ся всего..., так що нарештї аж їй плакати хотїло ся з тої якоїсь чудної туги..., то не можучи собі порадити, відчинила свою скриньку тай стала з неї виймати та розкладати по постелях одежу сьвяточну... аж почервонїло в кімнатї від вовняних плахот пасемистих..., запасок..., кафтанів..., але не радувало ї се нинї, нї... дивила ся байдужним, утомленим зором на добро своє, лише витягла з під споду хустку Боринову та ленту, нарядила ся в них і довго придивляла ся в зеркальци.

— Несогірше... треба на вечір у це нарядити ся — подумала тай зняла зараз, бо хтось ішов оплїтками д' хатї.

Увійшов Матїй... Ягна аж крикнула з дива, бо се був той, за котрого найбільше помовляли її, що з ним у садї ночами сходить ся, а часто й де инде пускає... Парубок був старший бо йому вже добре було по тридсядцї, ще кавалєр, але женити ся не хотїв, бо сестри мав неповіддавані, а як Ягустинка плела, бо йому дївчата, або й чужі жінки лїпше смакували.. Хлоп був розрослий, як дуб, міцний, надїйний на себе і через те гордий і неподатливий, так що мало хто його не бояв ся. А здібна юха була до всего: на флєтику грав, що аж до душі йшло, віз ізробити зробив, хати клав, печи вилїплював, усе робив так то справно, що аж йому робота в руках горіла— лише гріш його не тримав ся цїлком, хоть і заробляв чимало, бо все заразїсїнько пропив та профундував... Ґоломб було йому на прізвище, хоть і на половика швидче був похожий з лиця та з тої палкости...

— Слава Йсу' Христу!

— На віки... Матїй!

— Та я-ж, Ягусь, я...

Стиснув її за руку і так горяче дивив ся в очи, що дївчина аж зачервонїла ся та неспокійно позирала на двері.

— А то з пів року був-єсь у сьвітї... — шепнула збита з пантелику.

— Цїлий піврік і двацять і три дни... добре рахував-єм... — а рук її не пускав.

— Засьвічу! — сказала, бо то вже смеркало ся на добре тай хотїла йому вирвати ся.

— Привитай же мене, Ягусю — просив тихо тай хотїв і вбіймити, але висунула ся швидко тай ішла до комена засьвітити, бо бояла ся, аби їх так у потемку мати не застала, або й хто инший, але не встигла, бо Матїй ухопив її за стан, притис міцно до себе тай почав без памяти цїлювати.

Затріпотала ся гей птиця, але не її міць вирвати ся від такого голодного смока, котрий сти-

скав, аж ребра тріщали та так цїлював, що цїлком ослабла, очи їй зайшли мракою, відітхнути не могла, лиш останком лебедїла:

— Пусти... Матїю... Матуся...

— Ще трошечки, Яґусь, іще раз, бо скажу ся цїлком... — І так цїлював, що йому дївчина зовсїм ізмякла і летїла крізь руки, гей вода, але пустив її, бо зачув у сїнях кроки, сам засьвітив над окапом лямпку та звивав папіроса, а роз'-іскреними втїхою очима позирав на Яґусю, котра ще прийти до себе не прийшла, бо міцно держала ся стїни тай дихала важко.

Єндрих увійшов і вогонь у печи роздував, наставляв горшки з водою та все крутив ся по кімнатї, так що вже мало богато з собою говорили, а лиш позирали на себе блискучими як іскри, голодними очима, мовби себе з'їсти хотїли...

Незабаром, бо якось ув отченашів пару, надійшла Домінїкова; видко, лиха була, бо вже в сїнях розтворила пащеку на Шимка, а побачивши Матїя, поглянула на него гостро, на поздоровканє не вважала тай пішла в комору перебрати ся.

— Іди собі, бо тя мама ще накленуть... — просила тихо.

— Чи вийдеш-же до мене, Яґусь, га? — просив.

— А вернув-єсь ся вже зо сьвіта? — сказала стара, мов би аж тепер його замічаючи.

— Вернув-єм ся, мамо... — казав лагідно тай хотїв її в руку поцїлювати.

— Але, сука ти була мама, не я! — воркнула, вириваючи руку сердито. — Чого-сь сюди прийшов? Казала-м ти, що тут нема нїчо' для тебе...

— До Яґусї прийшов-єм, не до вас — відповів гордо, бо вже сердив ся.

— Вара тобі від Яґусї, чуєш! Вара тобі, аби і потім через тебе на язиках обносили по селу, як

ту якусь остатну... ачї ми показуй ся на очи... верескнула.

— Кричите, як ворона, що все село вчує!

— Най учують, най злетять ся, най знають, що-сь Яґусї вчепив ся, як ріпях собачого хвоста, що й замітавкою трудно тя відогнати...

— Як би-сьте не жінка, то би-м вам трохи ребра змацяв за таку говірку...

— Стрібуй, опришку один, стрібуй, собако... — вхопила зелїзний погрібач.

Але сим і скінчила, бо Матїй плюнув, тріснув дверима тай вийшов швидко, бо якже, чи з бабою мав бити ся та посьміховище з себе для села робити?

А стара, як його вже не стало, кинула ся на Яґну і гейже пищати та випоминати все, що мала на печінках... Яґуся сидїла тихо, аж помертвіла зо страху, але коли слова матери допекли їй до живого... збудила ся, сховала голову в перину тай бухнула плачем і наріканєм... жаль їй стало страшенно... бо-ж нїчо' тому не винна... не кликала його до хати... сам прийшов... а на весні, що мама випоминають... то... здибав її коло перелаза... чи могла-ж вирвати ся від такого смока?... коли і так розібрало, що... а потім чи могла-ж обігнати ся від него?... Всїгди з нею так дїє ся, що нехай хто та гостро погляне на неї, або й стисне міцно... то в нїй усе трясе ся, міць її відходить і так млоїть у долинї, що вже нї про що не знає... що вона винна?

Жалувала ся тихо крізь сльози, аж стара подобріла тай стала запопадливо обтирати їй лице й очи, та гладити по головоньці, та втихомиряти.

— Тихо, Яґусь, не плач... нї... а то очи тобі зачервонїють ся гей кріликови та як підеш до Боринів?

— Чи вже час? — запитала ся незабаром, супокійнїща трохи.

— А вже-ж що пора, а прибери ся гарненько, люде там будуть, а й сам Борина вважає.

Підняла ся зараз Яґусь і почала вбирати ся.

— Чи не зігріти тобі молока?

— Не хоче ся менї зовсїм їсти, матусю.

— Шимек, вигріваєш ся, почваро, а там корови о пустий жолоб зубами дзвонять! — крикнула рештою злости, аж Шимек утїк, аби чого не обірвати.

— Здає ми ся — говорила тихіще, помогаючи Яґнї одягти ся — що коваль у згодї з Бориною. Здибала-м його, вів від старого велике теля... Шкода... добре варто зо пятнацять папірків... але може то й гарно, що вони в згодї, бо коваль пискач і на праві знає ся... — Відступила пару кроків і любо придивляла ся доньцї. — Але, того злодїя Козла, бачу, вже випустили, треба знов замикати все, та пильнувати ся...

— Піду вже!

— Іди, а сиди до півночи та грай ся там із парубками — вибухла рештою злости.

Яґна вийшла, але ще з дороги чула стару, як кричала на Єндрика, що свинї не загнані у хлїви, а кури ночують по деревах.

У Борини було вже досить людий.

Вогонь горів у печи та розсьвітляв величезну кімнату, аж улискували ся скла від образів і гойдали ся ті сьвіти, роблені з крашених оплатків і на нитках висячі на задимлених сволоках; серед кімнати лежала купа червоної капусти, а півколесом розмахненим широко, лицями до ватри, сидїли в ряд дївчата та кілька старших женщин — оббирали з листя капусту, а головки кидали на розстелену під вікном плахту.

Яґусь огріла руки коло ватри, лишила деревляні виступцї під вікном і сїла зараз-же з краю, коло старої Яґустинки тай узяла ся за роботу.

Гамір также в міру піднимав ся, бо приходили ще женщини й парубки, котрі вкупі з Кубою зносили капусту зі стодоли, але частїще ку-

рили папіроси та шкірили зуби до дівчат та пересьмівали ся посполу.

Юзка, хоть то ще було курчатко, а верховодила і в роботі і в сьміхах, бо старого не було, а Ганка, як то звичайно, гей та цьма лазила, або мрук.

— Червоно в кімнаті, гей би від макового цьвіту! — сказав Антек, бо вкотив був у сіни бочки, а тепер уставляв перед коменом, із боку трохи, шатківницю.

— Ба, нарядили ся, як на весілє! — обізвала ся котрась то старша.

— А Яґусь, то гей би і хто в молоці вимив — почала злобно Яґустинка.

— Лишіть се — шепнула, червоніючи ся.

— Тіште ся, дівчата, бо вже Матій прийандрував зо сьвіта, зараз тут зачнуть ся музики, та танці, та вистоюванє по садах... — говорила далі стара.

— Цілe лїто його не було.

— Якже, двір ставив у Волї.

— Майстер, юха, баньки носом пускає — сказав котрийсь із парубків.

— А до дівчат такий здібний, що й трьох кварталів чекати не треба...

— Яґустинка то нїкому доброго слова не дадуть — почала якась дівчина.

— Бережи ся, аби-м за тебе не хотїла що сказати...

— Знаєте, відай той старий мандрівник уже прийшов?

— Буде нині у нас — ісказала Юзя.

— Цілі три роки бував у сьвітї.

— У сьвітї?... Був ти коло гробу Йсусового!

— Галє! Бачив го хто там! Циганить, юха, а дурні вірять; так само й коваль оповідає про заморські країни, що лише в ґазетах вичитає!...

— Не кажіть, Яґустинко, сам єґомость притверджував до моєї мами.

— Правда, що Домінїкова то мов би другу хату має на плєбанїї та все знають, чи ксьондза черево болить — лїкуюча преціньо...

Яґна змовкла, але почула чудну охоту хоть би тим ножем ї дюґнути, бо цїла кімната порскла сьміхом, лиш Улися Григорова нахилила ся до Клембової тай запитала ся:

— Відки він?

— Відки? Зо сьвіта широкого, або то хто знає! — Нахилила ся трохи, взяла головку на долоню, обтинала листє тай говорила швидко, чим раз голоснїще так, аби й другі чули. — Що трету зиму приходить до Липців і у Борини кватирує ся... Рохом казав прозивати ся, хоть йому то певно й не Рох... Дїд і не дїд, хто там його знає... але набожний чоловік і добрий... лиш йому тої обручки на голову, тай був би рихтик гей тї сьвятцї на образах. Рожанцї має на шиї обтирані о гріб Ісусів... образки дїтям дає сьвяті, а як декотрим, то й такі з королями, що то з нашого народу давно виходили... книжки набожні має тай такі, в котрих стоїть усе, тай історії всякі за сьвіт... атже читав їх моєму Валькови, то й я тай мій слухали-сьмо, лише-м забула, бо то й виміркувати тяжко... А набожний такий, що з пів днини переклячить, инший раз під хрестом, або й де в полї, а до косцьола лише на службу божу ходить. Єґомость запрошували його до себе на плєбанїю, то йому сказав:

— З народом менї лишити ся, не на покоях моє місце...

— Міркують і те, що не мусить бути з хлопського стану, хоть і говорить, як усї, тай научний є; якже, з Жидом говорив по нїмецьки, а в дворі в Джазґовій — то з панянкою, що була для здоровля в теплих краях, также розмовив ся по заграничному... а нї від кого нїчо' не возьме, тілько що тоту капку молока та хлїба окрайчик, але й за те ще дїти вчить... кажуть... — але Клембова

раптом урвала, бо дівчата засьміяли ся так, що аж лягали.

Сьміяли ся з Куби, котрий ніс у плахті капусту та штовхнений кимось, перевернув ся на середині як довгий, аж капуста розлетїла ся по кімнатї, а він уставав з трудом і що вже схопив ся на руки й ноги, то падав знов, бо його поштовхували.

Юзя його оборонила тай помогла встати; але-ж бо й кляв, кляв...

І поволи розмова перейшла на що инше.

Всї говорили стиха, а гамір робив ся, мов би в вулию перед рійкою, та сьміхи йшли, та кепкованя та втїха така, що лиш очи блискали та роти сьміяли ся, а робота йшла хутенько, лише тріскали ножі в качани, а головки гей ті кулї раз-у-раз падали на плахту, і стожили ся в чим раз більшу купу. Антек же шаткував над великим цебром коло комена; розібраний був, так що лишив ся в самій сорочцї та в портяницях пасемистих суконних, розчервонїв ся, голова йому розхрістала ся і піт густо вкрив йому чоло; порядно робив, але сьміяв ся раз у-раз і кепкував, а такий був пишний, що Яґна гей в образ позирала, тай не вона одна... а він поставкував, аби видітхнути та веселим зором так дивив ся на неї, що аж очи спускала та червонїла ся. Але нїхто того не бачив окрім Яґустинки, тай та вдавала, що не дивить ся лиш собі в голові вкладала, як се розказати на селї.

— Марциха, бачу, злягла, знаєте? — зачала Клембова.

— Не новина се їй, що року си те робить.

— Баба як тур, то їй дитина кров відтягає від голови — воркнула Яґустинка тай хотїла далї щось за се сказати, але і скартали другі, що про такі річи каже при дівках.

— Знають вони й за лїпші, не бійте ся. Тепер настав такий час, що вже й гусярцї не кажуть за бузька, бо в очи розсьміє ся... не так то давно бувало, нї...

— Но, ви то вже все знали-сьте за худобою... — сказала поважно стара Вавжонова — або то я не тямлю, що-сьте виробляли на пасовисках...

— Коли тямите, то й лишіть для себе — скрикнула гостро Ягустинка.

— Була-м уже за хлопом... за Матїєм, бачу.. нї, за Михайлом, так, бо уже-ж Вавжон був третий... ворчала, не можучи попасти.

— Але, сидите та не знаєте, що стало ся! — сказала, вбігаючи задихана, Настуся Ґолембянка, сестра Матїєва.

Зняли ся цїкаві запити з усїх сторін і всї очи впялено в неї.

— Таже мельникови вкрали коні!

— Та коли?

— Зо три отченаші тому. Саме що Яикель казав Матїєви.

— Янкель то знає все зараз, а може й трохи наперед.

— Такі вам коні, гей велитні!

— Зо стайні вивели. Парубок пішов у млин по обрік, вертає ся, а тут уже нї коний, нї наряду нема, а собака в будї втроєна, но!

— До зими йде, — то вже всячина зачинає ся.

— Та бо то кари на злодїїв нема нїякої... Галє, богато му зроблять, усадять до кремінaлу, дадуть їсти, в теплї висидить ся, з колєґами випрахтикує, так що як його пустять, то ще лїпший є злодїй, бо научний.

— Як би так менї коня вивели, а зловив би-м, то би-м убив на місци, як собаку скажену — викрикував один із парубків.

— Та бо лиш того й вартий був би такий чоловік, бо лиш дурні шукають справедливости в сьвітї. Кождий має право доходити своєї кривди.

— Зловити такого тай цїлою купою хоть би й убити, то й кари нема, бо чи то всїх карали би?

— Тямлю... зробили так у нас... зараз, за другим хлопом уже була-м... нї, бачу, ще за Матїєм...

Але сї розмови перервав Борина, входячи в кімнату.

— Так си на вухо говорите, що аж по другім боцї ставу чути! — сказав весело, зняв шапку і здоровкав ся з усїми по черзї. Мусїв мати в голові, бо червоний був, як буряк, капоту розпустив і голосно та богато говорив, чого звичайний не був. Хотїло ся йому присїсти до Яґусї, але вагував ся, що то так на очах усїх нїяково, поки не зговорено з ним, то лиш весело побалакував і рад на неї дивив ся, така гарна нинї була та наряджена в хустку від него.

І зараз Вітек із Кубою принесли довгий ослін перед комен, Юзя стерла його чистим полотном і зачала класти миски й ложки до їди.

А Борина винїс із комори бокату, добре півгарнцеву бутлю оковитки тай став з нею обходити всїх по черзї та честувати.

Дївчата трохи здригали ся, аж котрийсь парубок ісказав:

— Ласі на оковитку, як кіт на молоко, лише просити дають ся.

— Сам пяниця затрачений, раз-у-раз сидить у Янкля, то гадає, що всї такі!

Тай пили, відвертали ся, прикривали лице рукою, решту хлюскали на землю, кривили ся, говорили „міцна“ тай віддавали порцію Боринї.

Лиш Яґна вперла ся тай не пила, не вважаючи на просьби й намови.

— Навіть і смаку горівцї не знаю тай не цїкава-м — ісказала.

— Но, сїдайте, люде любі, що є, то з'їмо! — запрошував старий.

Обсїли по ріжних церемонїях, як то звичай каже, ослін і поволи їли, а раз-у-раз побалакували.

З мисок ковпотїла пара, аж закрила всїх мов би хмарою... з котрої лише шкробіт ложок, мамлянє та деяке слово чути було.

Їду зварили добірну, аж дивував ся не один, бо то й картофля з юшкою була, тай мясо варене з праженою ячмінною кашею, тай капуста з горохом — ретельно вгостили, по господарськи, а до того Борина раз-у-раз припрошував, та принукував, а Юзя зі свого боку та Ганка пильнували, аби досипати та докладати.

Вітек докидав сухих пнїв з корінєм на вогонь, так що лише тріщав весело, а Куба, за той час, що їли, зносив капусту та зсипував на купу, та ласо втягав у себе запахи, облизував ся та зітхав.

— Пів вола би-м іззїв з одною, або й з двома мисчинами каші... а юхи так-о жруть, як ті конї виголоджені, ще готові чоловікови не лишити й кісточок — думав маркітний і стягав пояс, так йому в кишках воркотїло з голоду.

Але швидко скінчили тай підняли ся з Біг заплать господарям.

— Най вам буде на здоровлє.

Рейвах учинив ся, хто виходив провітрити ся та кости протягнути, хто рад поглянути в небо, чи не прояснює ся, а як парубки, то аби на ґанку побарашкувати з дївчатами.

А Куба сїв на поріг із мискою на колїнах і їв так аж йому вуха трясли ся, не вважаючи на Лапу, котрий нагадував ся ріжно, та бачучи, що не втне, висинув ся на ґанок до собак, що з людьми постягали ся та гризли ся за кости, викинені Юзею.

Взяли ся акуратно з наворотом до роботи, коли се Рох став у дверях із похваленєм.

— На віки — відповіли хором.

— Квап ся, хло', поки в мисцї є що... Спізнили-сьте ся, але ще для вас буде... — сказав Борина, присуваючи йому стільчик до комена.

— Молока та хлїба дай менї, Юзю, тай буде.

— Є ще й трошечки мяса... — обізвала ся несьміливо Ганка.

— Нї, Біг заплать, мяса не їм.

Замовкли зразу тай придивляли ся йому з прихильною цїкавістю, але коли сїв до їди, то розмови та сьміхи зняли ся на ново.

Лиш Ягна позирала часто на мандрівника з дивом, що то такий чоловік, як усї, а коло гробу Йисусового був, пів сьвіта сходив і тілько чудес бачив... як то там може бути в тім-о сьвітї? Куди то йти, аби туди зайти?... Атже навкруги лише села, та поля, та гаї, а за ними те ж села та поля та лїси... Зо сто миль, бачу, треба йти, або й з тисячу — думала і мала чудну охоту запитати ся, але де-ж би то могла, ще би ї висьміяли...

Парубок Рафалів, що то був із війська вернув ся, принїс скрипку, наладив і почав вигравати ріжні пісні.

Тишина вчинила ся, лиш дощ затинав у шиби та собаки вили перед домом. А він раз-у-раз грав і все щось нового, лише перебирав пальцями та смичком так потягав по струнах, що нута гей би сама виходила... набожні пісні грав мов би для того мандрівника, котрий очий з него не зводив, а потім знов инші, сьвітові цїлком, тоту за Яся, їдучого на війноньку, що то ї часто дївчата заводили по полях... а так жалібно витягав нуту з тих деревець, аж мороз ішов по костях усїх, а Ягусї, котра чутка була на музику, як мало хто, сльози цюрком потекли по лицю.

— Та перестань, бо Ягуся плаче... — закликала Настка.

— Нї... то лиш так... розбирає мене все гране... нї... — шептала засоромлена, закриваючи лице запаскою...

Не помогло се нїчо', бо хоть і не хотїла, а сльози самі капали з тої якоїсь чудної туги, що їй була лишила ся в серці, незвісно за чим...

Але парубіка грати не перестав, лише, що тепер тяв від вуха сїрчисті мазури, тай обертаси такі, аж дївчата всидїти не могли, лише стискали тремтячі з утїхи колїна, та кидали плечима, парубки притупували раз-у-раз і підсьпівували весело — кімната наповнила ся криком та тупотом і сьміхами, аж шиби трясли ся.

Коли се собака стала скавулїти в сїнях і так діймаво завила, що помовкли всї.

— Що стало ся?

Рох кинув ся в сїни так хутко, що мало не перевернув ся на шатківницю.

— І... нїчо'... парубок котрийсь притис собацї хвіст дверми і без те так вила — сказав Антек, визирнувши в сїни.

— То певно Вітка робота — завважав Борина.

— Але, Вітек би собаку кривдив, коли збирає по селї виволоки тай лїкує... — боронила горячо Юзя.

Рох вернув ся дуже збентежений, визволити мусїв собаку, бо скавулїнє чути було вже десь ув оплітках.

— І собака сотворінє боже тай чує кривду, як і чоловік... Господь Ісус мав теж свою собачку тай не дав нїкому кривдити... — сказав палко.

— Господь Ісус та мав би мати собачку, як усї люде?... — сумнївала ся Ягустинка.

— Аби-сьте знали, що мав і Бурком його прозивав...

— Галє... Но! Ото... — відзивали ся цїкавi голоси.

Рох мовчав часочок, а потім підняв сиву бороду, вкружену довгим, рівно над чолом підстриженим волосєм, упялив блїді, мов би виплакані очи в ватру тай обізвав ся тихо, перебираючи пальцями зерна рожанця ..

..... Гентого далекого часу...

Коли Господь Ісус іще по землї ходив і народом сам орудував, стало ся те, що вам отсе скажу...

Йшов собі Господь Ісус на відпуст до Мстова, та дороги нїякої не було, лиш піски страшенні й пекучі, бо сонце припікало й горяче було таке, гейби перед бурею...

А тїни нїякої, нї захисту.

Господь Ісус ішов дуже терпляче, бо до лїса був іще кусень дороги, але що вже тих сьвятих ніжок не чув з утоми тай пити йому хотїло ся страшенно — то собі раз-у-раз сїдав на купинах, хоть там росли лише самі козячі борідки, а тїни було тілько, що від того всохлого бадиля дїванни, що й птичка би не сховала ся...

Але що сїв, то навіть не відітхнув ретельно, бо зараз Лихий, як той паскудний половик, що бє з гори на втомлену птичку, так він заповітрений бив ратицями в пісок, та качав ся, гей та худоба, так що така курява, така тьма знимала ся, що й сьвіта божого не видко було ..

Господь Ісус, хоть йому груди запирало й ледви вже рушав ся, то вставав тай ішов, і лише сьміяв ся з дурного, бо преціньже знав, що Лихий хотїв йому змилити дорогу, аби не йшов на відпуст на спасїнє грішного народу...

І йшов Господь Ісус... ішов... тай дійшов до лїса...

Припочив собі в тїни несогірше, охолодив ся водою та дещо з торби перекусив, потім виломив несогіршу палицю, перехрестив ся тай полїз у гай.

А гай був старий і густий, а болота непрохідні, а багна та трясавиці такі, що мабуть сам

Лихий там домарив, а гущавини, що й декотрій птиці не лехко було прімкнути ся. Що йно Господь Ісус увійшов, а тут як Лихий гаєм не затрясе, як не стане вити, як не зачне ломити смереки — а вітер, яко його парубок пекольний, помагав у чвал і рвав галузє, та гудів та гуркотів по гаю, як той дурень.

Пітьма настала така, що хоть око виколи — а тут шум, а тут троскіт... а тут заверуха... а тут якісь зьвірюки, мітли діявольські вискакують та шкірять зуби... та гаркають... та страшать... та сьвітять очима, та... туй... туй ухопити пазурями... але вже-ж що не сьміли, бо якже би... Господь Ісус був у своїй особі...

Але й Господеви Ісусови було досить того дурного страшеня і що квапно на відпуст, то перехрестив гай і зараз усї Лихі ще й зі своїми кумами пропали в трясавицях.

Лишила ся тілько така дика собака, бо тоді собаки не були ще з людьми побратані.

Отже та собака лишила ся тай летїла за Господом Ісусом, гавкала, ба доривала ся до його сьвятих ніжок, ба сїпнула зубами за портянички, ба капоту йому роздерла та за торби хапала та сильно добирала ся до мяса... але Господь Ісус, як був милостивий і кривди нїякому сотворіню зробити би не зробив, а міг її паличкою перевалити, або й самим подуманєм убити, то лиш каже:

— На-ж тобі, дурний, хлїбця, коли-сь голоден — і кинув йому з торбини.

Але собака розсердила ся й забула ся, так що нїчо, лише зуби шкірить, гаркає, в'їдає, та кидає ся та цїлком уже псує Йсусові портянички.

— Хлїба-м тобі дав, не скривдив, а одежу менї рвеш і гавкаєш марно. Дурна-єсь, моя собачко, бо сь пана свого не пізнала. — Ще ти за се чоловікови відслужиш і жити без него не меш бізувати... — сказав Господь Ісус міцно, аж со-

бака сїла на задї, потім завернула ся, хвіст узяла між ноги, завила і мов одуріла побігла в увесь сьвіт.

А Господь Ісус прийшов на відпуст.

На відпустї народу, як дерев у гаю, або тої трави на ливадах — аж густо.

Але в косцьолї було пусто — бо в коршмі грали, а перед коршмою цїлий ярмарок та пянство, та розпуста, тай образа божа, як се й тепер буває.

Виходить Господь Ісус по великій службі божій, аж тут нарід, гей те збіже під вітром то в сей то в той бік хитає ся тай тїкає, а декотрий із палицею біжить, хто жердку з плота витягає, хто знов по коли сягає, а иншый і каменя шукає, а баби в крик та на плоти пнуть ся, ба на вози, а дїти в бек, а всї кричать:

— Скажена собака, скажена собака!

А собака помежи люде, гей би раптом розступленою вулицею, жене з вивaленим язиком і просто на Господа Суса.

Не злякав же ся Господь наш, нї... пізнав, що то та сама собачка з гаю, то лиш розпрістер ту свою сьвяту капоту тай каже зьвіреви, котрий раптом зупинив ся:

— Ходи сюда, Бурек, безпечнїщий ти при минї, ніж у гаю.

Вкрив його капотою, простер на ним руки тай каже:

— Не вбивайте його, люде, бо се теж сотворінє боже, а бідне є, голодне, згонене і безпанське.

Але хлопи стали кричати, стали зазирати, та мимрати та тріскати колами о землю: — що то зьвірюка дика та скажена, що їм уже тілько гусий тай овечок ухопила, що все шкоду робить, а й чоловіка вшанувати не вшанує, лиш зараз зубами... що нїхто без палицї на поле не вийде, бо через того пекольника безпеки нїякої нема... що вбити її треба доконче...

Тай хотїли силоміцю собаку з під Панайсусової капоти взяти та вкатувати.

Аж Господь Ісус розсердив ся тай крикнув:

— Не руш один і другий! То ви, лайдаки та пяниці, собаки боїте ся, а Господа Бога то не боїте ся, га?...

Відступили, бо кріпко сказав, а Господь Ісус їм далї повідає — що вони лайдаки... що прийшли на відпуст, а лише пють по коршмах, та Бога зневажають, та не кають ся, та є проклінники, та кати одні для других, злодії, безбожники і кара божа їх не мине.

Скінчив Господь Ісус, підняв палицю тай хотїв іти...

Але вже його нарід пізнав і як не гримне перед ним на колїна, як не рикне плачем, як не зачне скавулїти:

— Лиши ся з нами, Господи! Лиши ся, Господи Сусе Христе! Лиши ся! Таже ти вірні будемо, як та собака... пяницї ми, безбожники ми, злі ми люде, але лиши; ся покарай, бий, але лиши ся, сироти ми покинені, люде безпанські... і так то плакали, так жебрали, так цїлювали його по руках та по тих ногах сьвятих, що змякло серце Господне, лишив ся з ними з пару отченашів, навчав, розгрішив і благословив усе.

А на відходї й каже:

— Кривду вам робила собака? Від тепер вам відслугувати буде: і гусий допильнує й овечки завертати ме і, як один або другий упеш ся — худоби й добра сторожем і приятелем буде. Лиш її шануйте та кривди їй не робіть.

І пішов Господь Ісус у тілький сьвіт.

Оглядає ся — Бурек сидить там, де його оборонив.

— Бурек, а ходи зо мною, що-ж то, сам дурний лишиш ся?...

І собака пішла та вже йшла скрізь за Господом, і така тиха, така чутлива, така вірна, як найлїпший парубок.

І пішли вже скрізь разом.

І без гаї йшли і без води — цїлим сьвітом.

А що нераз і голод був, то собака яку птичку винюхала, ба гуску або й баранчика принесла, і так собі посполу жили.

А часто-густо, коли Ісусик утомлений припочивав, то Бурек відгоняв лихих людий, або й зьвірюку дику тай не дав Господа нашого, нї...

Коли прийшов час, що Жиди паскудні та ті люті фарисеї вели Господа на муки — то Бурек кинув ся на всїх і став кусати та боронити, як лиш уміло біднятко любе.

А Сус ісказав йому з під дерева, котре двигав на свою сьвяту муку:

— Совість більше їх кусати ме... а ти не порадиш...

І коли замученого повісили на хрестї, то Бурек сїв і вив.

... другого дня, коли всї люде повідходили, так що вже нї Пресьвятої Дїви нї сьвятих апостолів не було... лишив ся сам Бурек...

... лизав раз-у-раз ті сьвяті, пробиті гвіздєм, конаючі ніжки Панайсусові тай вив... вив... вив...

... і коли вже третий день надійшов... ожив Господь Ісус і дивить ся, а тут нема нїкого коло хреста... лиш один Бурек скавулить жалібно тай тулить ся до його ніг...

... то Господь наш Ісус Христос пресьвятий поглянув милостиво на него в тій годинї тай сказав остатним духом:

— Ходи Бурек зо мною!

. . . . . .

І собака зараз же пустила остатну пару тай пішла за Господом.

Амінь.

— Так було, як я вповів, люде любі! — сказав лагідно, скінчивши, перехрестив ся тай пішов на другий бік, де йому вже Ганка спанє прилодила, бо дуже був утомлений.

Глуха мовчанка залягла кімнату. Розгадували собі всї цю чудну сторію, а декотрі дївчата, як Яґуся, Юзка та Настка, то втирали крадькома очи, бо так їх ревне пройняла доля Господня та Бурка пригода; а само вже те, що така собака найшла ся на сьвітї, що лїпша була від людий і вірнїща Господеви, застановило всїх немало... тай стали помалу, стиха ще робити ріжні замітки та чудувати ся тому допустови божому, аж Яґустинка, котра пильно слухала була, підняла голову, засьміяла ся кепкуючи тай каже:

— Бай баю, хлоп та сливки рве, а лиш їх дві
Я вам лїпшу скажу приповідку, за те відки взяв ся віл чоловікови:

Пан Біг сотворив бика.
І бик був.
А хлоп узяв чепеля,
Втяв йому муда
Й сотворив вола —
... і віл є!

— Така добра моя правда, як і Рохова! — Стала сьміяти ся.

Тай кімната засьміяла ся і незабаром посипали ся жарти, ба говірки, ба ріжні приповідки.

— Яґустинка то все знають...

— Якже, вдова по трьох хлопах, то й научна.

— А вже-ж, один ї вчив рано пужівном... а другий у полудне ременем, а третий на під-вечір часто густо колом поганяв... — казав Рафалів.

— Пішла би-м і за четвертого, та не за тебе, бо за дурний-єсь і ходиш обсмаркaний, як жиденя...

— Як тій собацї Йсусовій було без Господа, так жінка обійти ся не обійде без битя... то й Яґустинцї маркітно... — завважав котрийсь із парубків.

— Дурень-єсь... диви ся лиш, як несеш батькові чвертки до Янкля, аби тя нїхто не бачив, а вдівству дай спокій, се не на твій розум — воркнула гостро, аж умовкли, бо бояли ся, що зі злости все голосно виповість, що лише знає, а могла знати чимало. Перекірлива була, завзята тай про все маюча своє сказанє, нераз таке, що аж людям шкіра терпла та волосє вставало на голові, бо нїчого не пощадила, навіть ксьондза й косцьола, так що вже нераз її єґомость напоминав і до тями силував, не помогло, а потім лише по селї говорила:

— І без ксьондза кождий до Господа Бога трафить, най лиш буде чесний; господинї волїв би пильнувати, бо з третим ходить і знов десь загубить...

Така була Яґустинка...

Вже мали розходити ся, коли ввійшов війт із сэлтисом; обходили хати, аби завтра, по розкладу, виходили на шарварок, на дорогу за млин, розмиту дощами...

Але війт уперед, скоро лиш увійшов, розвів руками тай крикнув:

— Самі найперші дївчата юха старий собі скликав!

І правду сказав, бо були самі господарські доньки, родові — тай з віном.

Атже Борина був перший господар на все село, то якже би скликав і запрошував служниці, комірниці або бідноту таку, що то в десятеро висить коло коровячого хвоста!

Війт поговорив зо старим на окромішности, але так тихо, що нїхто не вчув, посьміяв ся з дївчатами тай пішов швидко, бо ще цїлу половину села скликати мав на завтра. Незабаром почали розходити ся всї, бо то пізно було тай капусти майже вже не стало до оббираня.

Борина дякував усїм і кождому окроме і старшим женщинам отворяв двері тай відводив...

Яґустинка на відході сказала голосно:

— Біг заплать за гостину, але цїлком добре не було.

— Галє! но...

— Господинї хибує вам, Матїю, а через те нїякого ладу не може бути...

— Що робити, мої ви мостиві, що робити, то вже такий допуст божий, що вмерла.

— Або то мало дївчат! Таже що четверга лиш дивлять ся по селу чи свати від вас не йдуть до котроїї... — казала хитро, сїпаючи його за язик, але Борина, хоть і мав уже відповідь, лише почіхав ся в голову та всьміхав ся та шукав несьвідомо очима Яґусї, котра збирала ся вийти...

На се й чекав Антек, одяг ся незавважно тай вийшов на перед.

Яґусь ішла сама домів, бо инші сидїли в другім боцї, д' млинови.

— Яґусь! — шепнув, висуваючи ся з темряви з під плота якогось.

Задержала ся, пізнала його голос і стала трошечки дрожати.

— Відведу тебе, Яґусь! — Оглянув ся — ніч була темна, без зьвізд, вітер гудїв горою та метав деревиною.

Вбіймив її міцно за стан і так притулені до себе щезли в темрявах.

VIII.

На другий день пішла по Липцях вістка про Боринові з Яґною зговорини.

Війт був сватом — отже війтиха, як чоловік гостро наказував пари з губи не пускати, поки не верне ся, аж над вечір побігла до сусїдки, нїби то соли позичити, і вже на відході не видержала, лише взяла куму на бік і шепнула:

— А знаєте, Борина післав з горівкою до Яґни! Лиш не кажіть, бо мій так наказував.

— Не може бути! Де-ж би я з язиком по селу лїтала! сплетниця я, чи що?... Такий дїд і за трету жінку бере ся! Що то дїти на се скажуть! О сьвіте, сьвіте! — йойкнула з переляком.

А скоро війтиха вийшла, одягла ся в запаску тай хильцем через сад побігла до Клембів, що сидїли побіч, позичити гребеня від повісма, бо десь їй був задїв ся.

— Чули-сьте! Борина женить ся з Яґною Домінїківною! що йно йшли до неї з горівкою,

— Нї! — чудеса повідаєте! Якже-би, таже дїти дорослі тай сам уже в роках!

— А вже-ж, що не молодий, але йому не відмовлять,.. нї, господар такий, богач!

— Або й та Яґна! Чи бачили-сьте, люде добрі! То парувала ся і з сим і тим... а тепер першою господинею буде! Чи є на сьвітї справедливість, га?... а тілько дївчат сидить... хоть би й отта сестрінниця...

— А мої по братї! А Копшивянки, а Настуся, а другі! то не господарські, не тихі, не чесні, га?...

— То-ж то вона буде тепер дути ся! і так, гей та пава ходить і голову задирає.

— Тай без образи божої обійти ся не обійде — коваль анї другі дїти не дарують своєго мачосї, нї.

— Галє, хиба що порадять? Земля старого, то й воля його.

— А вже-ж, що по праву його, але по справедливости то й дїточі.

— Мої ви мостиві, справедливість усе має той, кого стає на неї...

Понарікали, пожалували ся на сьвіт і його справи тай розійшли ся, а з ними розільляла ся та вістка по всему селу.

А що робіт було не богато тай не квапні, а люде сидїли по хатах, бо дороги були геть розмякли, то забалакано про ті зговорини по всїх хатах. Усе село захопила цїкавість, чим то скінчить ся; надїяли ся з гори, що настануть бійки та процесованє, та всякі сторії. Якже, знали Борину напрасність, що як завозьме ся, то й єгомостеви не попустить, а знали й Анткову гордість.

Навіть люде, зігнані до шарварку, на розірвану греблю за млином, поставали тай почали про сю подію радити.

Прорік щось не щось один, прорік і другий, аж нарештї старий Кломб, яко хлоп мудрий і шанований, сказав гостро:

— З сего впаде лихо на все село, побачите.

— Антек не попустить; як-же, новий рот до миски — сказав котрийсь.

— Дурень-єсь, у Борини стало би й для пятьох — за дїленину піде.

—Без запису там не обійде ся.

— Домінїкова не дурна, вже вона всїх вирихтує.

— Мама є, то її собаче право за дитиною стояти — завважав Кломб.

— У косцьолї посидькує, а хитра на гріш, як той Жид.

— Не говори будь-що на людей, аби ти язик не відняло.

І так цїле пополудне займало ся село зговоринами, що й не дивниця, бо Боринове були родові, старі господарі, а Матїй, хоть уряду нїякого не мав в громадї верховодив. Якже, на відвічних ратаєвих ґрунтах сидїв, із дїда прадїда в селї був, розум мав, богатство мав — то хотя-не-хотя, а слухали тай шанували його всї.

Лиш нїхто з дїтей, анї навіть коваль, за зговорини не знав; бояли ся до них із новиною бігти, аби в першій злости чого не обірвати.

Тому то в хатї Боринів було ще тихо, ще тихіще нинї як звичайно — дощ був перестав іти і від ранку протирало ся на небі, то зараз по снїданку Антек із Кубою та жонотою поїхали в гай збирати сушнику на топливо тай трібувати, чи би не дало ся кіля захопити.

Старий лишив ся дома.

А вже від самого ранку був чудно прикрий, чудно розсерджений, так що лише шукав оказії на кім би зїгнати неспокій і злість, які його розтрясали; Вітка вибив, бо під корови соломи не кинув і лежали до півбоків у гною, з Антком посварив ся; Ганку вилаяв за хлопця, котрий вилїз перед дім і поваляв ся в болотї; навіть на Юзку зняв ся, що довго чепурила ся... а конї ждали на неї.

Коли-ж нарештї лишив ся сам, лише з Ягустинкою, котра була лишила ся з учера, аби доглянути інвентаря, то вже зовсїм не знав, що робити з собою. Нагадував собі раз-у-раз, що йому Ямброжи балакав про прийнятє у Домінїкової, що сказала Яґна, а про те не здавав ся на себе тай дїдови вірити не дуже то вірив, бо міг за ту порцію лиш оциганити. То лазив по кімнатї, крізь

вікно на пусту дорогу дивив ся, або й з ґанку на Яґусїну хату несупокійно позирав а смерку ждав, як божого змилуваня...

Сто раз хотїло ся йому бігти до війта тай нагнати, аби пішли швидше — але лишив ся дома, бо здержували його очи Яґустинки, що за ним усе ходили ; очи прижмурені та сьвітячі згірдно й насьмішливо...

— Відьма юха, вертить очима гей сверликом ! — думав.

А Яґустинка лазила по кімнатї тай обійстю з кужелею під пахою та дозирала, — пряла, аж веретено фуркотїло в повітрю, навивала нитку тай ішла далї, до гусий, до свиний — до обори, а Лапа волочив ся за нею сонний та тяжкий — не обзивала ся до старого, хоть добре знала, що його так розбирає та маркотить, що ним так кидає, що аж узяв ся до забиваня колів під стїною на обставини.

Лише раз-у-раз поставкувала при нїм, аж нарештї й сказала :

— Не йде вам нинї робота.

— А не йде, псямать, не йде.

— Содома тут буде, мій Сусе, Содома ! — гадала, відходячи. — Добре старий робить, що женить ся, добре ! А то би йому дали таке годованство, як менї !

— Цїлих десять моргів поля як золото дала-м і що ?... — плюнула злісно. — На зарібки ходжу, на комірницю зійшла-м !...

А старий, не можучи вже видержати, гепнув сокирою до землї тай крикнув :

— На пса така робота !

— Гризе вас щось у серединї ?

— А гризе, гризе...

Яґустинка сїла на приспу, витягла довгу нитку, звила на веретено тай тихо, трохи боязко сказала :

— Таже не маєте чого журити ся.

— Знаєте ?

— Не бійте ся, Домінїкова мудра, а Яґна теж розважна.

— Сказали-сьте! — кликнув радісно тай сїв коло неї.

— Якже, маю очи.

Перемовчували ся довго.

— На весїлє мене запросїть, то вам такого Хмелю засьпіваю, що рихтик у девять місяцїв хрестини справите... — почала іронїчно, але бачучи, що старий захмарив ся, докинула иншим тоном:

— Добре робите, Матїю, добре. Як мій помер, аби-м була собі пошукала хлопа, то не комірницею би-м була, нї... Дурна була-м, повірила-м дїтям, на годованку пішла-м, ґрунт відписала-м і що?...

— Я не відпишу анї загона! — сказав твердо.

— Маєте ви розум, що так кажете, маєте! По судах волочила-м ся, то лиш тих пару золотих, що-м мала — пішли, а справедливости не купила-м... і на старість на поневірку, на заробок! Бодай сьте, стерви, під плотом виздихали за мою кривду! Пішла-м до них у недїлю, аби хоть подивити ся на хату, на той сад, що-м його сама щепила — то синова роззявила на мене пащеку, що на розвідини приходжу! Мій ти Сусе коханий! я на розвідини, на свій рідний ґрунт приходжу! Гадала-м, що трупом упаду, так мене стиснув жаль! Пішла-м до єґомостя, аби їх за се з амбони скартав, то ми сказав, що ті кривди — Господь Ісус менї надгородить!... А вже-ж, а вже-ж... як хто нїчо не має, добра йому й Ісусова ласка, добра... але все-ж волїла би я погосподарувати тут на ґрунтї, в теплій хатї під перииою переспати ся, масно собі підїсти та втїхи вжити...

Тай почала так горяче виговорювати на всїх, що Борина встав і пішов на село до війта, бо вже й смеркати ся стало.

— Швидко йдете, га ?

— В ті мінути, зараз Шимон прийдуть.

І дійсно прийшов тай пішли вже разом у коршму, напити ся яку порцію та взяти гараку на честунок. Ямброжи вже там був і зараз пристав до них, але не довго пили, бо Матій їх наганяв.

— Зажду на вас тут; відіпють, то заберіть жінки, тай приходіть духом — кликнув за ними.

Пішли міцно серединою дороги, аж болото розбризькувало ся; сумерк гус і вкривав сьвіт сірим, сумним прядивом, у котрім усе село западало, лише де-не-де почали з сумерків виблискувати сьвітла хат і собаки погавкували в оплітках, як звичайно перед вечерею.

— Куме ? — обізвав ся трохи згодя війт.

— Ге ?

— Видить ми ся, що Борина справить сильне весілє.

— Справить або й не справить ! — відповів гризко, бо мрук був.

— Справить ! Війт вам се каже, то вірте. Я вже в тім. Вирихтуємо таку з них пару, що аж га !

— Лиш кобила понесе, бо огер, видить ми ся, має колопні у хвості !

— Не наша се річ.

— Галє... діти нас проклинати муть...

— Буде гарно, я війт се вам кажу.

Ввійшли зараз у хату Домінікової.

В кімнаті було видко, заметено, чисто — атже-ж надіяли ся їх.

Свати похвалили Бога, привитали ся по черзі з усіма, бо й парубки були в кімнаті, посідали на присунених до комена стільцях, і стали побалакувати ба про се або про те.

— А то холод, як би вже на мороз ішло — зачав війт, огріваючи руки.

— Та же не до весни йде, то й не дивниця !

— Звезли-сьте вже капусту, га ?

— І... лишило ся там на капустниску трошечки, але тепер не доїде ся — відповідала стара супокійно тай ходила очима за Ягною, котра під вікном мотала на мотовила пряжу в парники, а була нині така пишна, що війт, хлоп молодий ще, позирав на неї ласими очима — але нарешті почав :

— Що то плюта, болото тай пітьма, то-сьмо з Шимоном повернули до вас по дорозї; приймили-сьте нас гідно, вгостили добрим словом — то хиба що сторгуємо у вас, мамо...

— І в сьвітї що-не-що сторгувати можна, лиш пошукати треба...

— Правду-сьте сказали, мамо; лише не нам шукати, бо в вас видить ся нам найкраще.

— Торгуйте — сказала весело.

— Яловицю би-сьмо, на той приклад, заторгували.

— Го, го ! дорога; не на аби-якім посторонку її поведе !

— Зо срібла посьвяченого маємо воловодик, та з такого, що хоть би й смок, а не урве ся... Но, кілько, мамо ? — і став витягати фляшку з кишенї...

— Кілько ? не лехко се сказати ! Молода, на девятнацяту весну їй іде, добра й робітна, то могла би ще пару років постояти у мами...

— Марна се стоянка — бо без приховку, марна...

— Для другої то й при мамі за се не тяжко ! — шепнув Шимон.

Війт засьміяв ся голосно, а стара лише блиснула очима тай сказала швидко :

— Шукайте другої, моя може почекати.

— А вже-ж, що може, але ми не найдемо кращої тай у лїпшої мами.

— Сказали-сьте !...

— Я війт се вам кажу, то вірте... — Витяг порцію, витер її полою капоти, насипав у неї га-

раку тай сказав поважно: — Слухайте Домінїкова пильно, що вам уповім; урядник-єм і моє слово то не та птичка, що си пискне, фюкне і тілько-сь її бачив! Шимон также звісно хто є — не пройдисьвіт нїякий, лише господар, батько дїтям і солтис!... Міркуйте си лиш які фігури до вас загостили тай з чим, міркуйте!

— Та знаю, Петре, тай уважаю.

— Мудра-сьте жінка, то й се знаєте, що чи швидше чи пізнїше а Ягусь із дому йти мусить, на своє; так уже Господь Ісус постановив, що батьки дїти годують для сьвіта, не для себе.

— Ой правда, правда, — ти мамо —
Цяцькай, чеши, бережи,
Та ще й заплати кому,
Аби взяв з дому...

— Так уже на сьвітї є, тай не змінить ся. Хиба капку напємо ся, мамо?

— Або я знаю?... Неволити її не буду; що-ж Ягусь, віділєш?...

— І... або я знаю... — пискнула, відвертаючи до вікна зачервонїле лице.

— Послушна! Покірне теля дві мамі ссе...— докинув Шимон поважно.

— В ваші руки, мамо!

— Пийте з Богом, але-сьте не вповіли, хто такий? — сказала, бо то не яло ся знати наперед не від сватів.

— Хто? Таже сам Борина! — викрикнув, перехиляючи порцію.

— Старий! вдовець! — крикнула, нїби розчарована.

— Старий! Не гнївіть Господа Бога! Старий, а суд мав іще недавно за дитину!

— Правда, але то не його була.

— Якже, такий господар і заходив би собі з першою лїпшою! Пийте, мамо...

— Випити би-м випила, лише що то вдовець, а старому швидше з берега до Абрамка на пиво, то потім що?... Дїти мачоху виженуть і...

— Казали Матїй, що без запису би не було... — воркнув Шимон.

— Хиба перед шлюбом!

Свати замовкли, аж за мінуту війт насипав нову порцію тай звернув ся з нею до Яґни.

— Напий ся, Яґусь, напий! Хлопа ти радимо як дуб, панею си будеш і господинею на все село; но, в твої руки, Яґусь, не встидай ся...

Вагувала ся, червонїла, відвертала до стїни, але нарештї закривши лице запаскою надпила трошечки тай вильляла решту на підлогу...

Тодї порція обійшла всїх по черзї. Стара подала хлїб, сіль, а нарештї й вудженої, сухої ковбаси на перекуску.

Напили ся пару раз, аж очи пояснїли всїм і язики розвязали ся. Лиш Яґна втекла в комору, бо незнати чому вхопив її плач, що аж крізь стїну чути було хлипанє.

Стара хотїла до неї бігти, але і війт задержав.

— І теля мекає, коли його від матери відлучують... се звичайна річ. Не в сьвіт іде, не на друге село, то ще з нею тїшити ся будете... Не буде їй нїяка кривда, се я, війт вам кажу — вірте...

— А вже-ж... лише-м собі все гадала, що внуків діжду ся на радість...

— Не турбуйте ся; ще жнива не зачнуть ся, а вже перший буде...

— Се лиш Господь Ісус знає на перед, не ми грішні! Запилисьмо, правда... а менї так якось жаль на серци, як на похоронї...

— І не дивниця, одиначка з дому, то вам уже за нею тужно... Ще трошечки, на фрасунок! Знаєте, підемо всї до коршми, бо ми вже й горівки не стало, та там і князь як на грани жде...

— Та в коршмі заручини справляти мемо?

— По старому, як батьки наші робили, я війт вам отсе кажу — вірте.

Жінки одягли ся трошечки сьвяточнїще і незабаром відходили.

— А хлопцї-ж лишать ся? Сестрині зговорини, то й для них радість — заввважав війт, бо парубки мали сумні міни тай позирали на матїр несупокійно.

— Трудно хату на божу волю лишити.

— Закличте-ж Аґату від Клембів, то догляне.

— Аґата вже на жебри пішла. Закличе ся когось по дорозї. Ходи-ж, Єндрих тай ти Шимек, а капоти возьміть; що-ж се, як ті дїденята йти хочете... а най ся лиш котрий упє... то попамятає. Корови ще не обійдені, свини треба картофлї утовчи — тямте се.

— Тямимо, матусю, тямимо! — шептали трівожно, хоть то хлопи були під саму стелю тай розрослі як ті груші на межах, але слухали матери гей хлопчики, бо їх залїзною рукою за чуби тримала, а як було треба, то хоть би й зо стільця а до чупра посягла тай по писках вибила, а послух мусїв бути й пошана.

Пішли до коршми.

Ніч була темна, що хоть око виколи, звичайно в осїнні плюти. Вітер ішов горою та бив у вершки дерев, так що лиш колисали ся й лягали на плоти зі шумом і став гудїв і так кидав ся, аж бризки розбиті в пїну падали на середину дороги й нерідко хлюпали на лиця їдучих.

У коршмі теж видко не було, а вітер крізь вибиту шибку завівав, аж та лямпочка на шнурку за шинквасом, хитала ся як золота квітка.

Борина кинув ся до них витати та цїлювати, та стискати горяче, бо зміркував, що Яґусь так як би.його вже.

— А Господь Ісус ісказав: возьми си, червяку, жінку, аби тобі, бідаку, не тужило ся самому. Амінь! — лепотїв Ямброжи, але що більше години попивав, то вже-ж що в язицї анї в ногах міцний не був.

І зараз на шинквасї Жид поставив гарак і солодку й асенцію, а до того селедцї, пляцок із шафраном і якісь вигадані ляльочки з маком.

— Їжте, пийте, люде добрі, брати рідні, хрестяне вірні! — припрошував Ямброжи. — Мав і я жінку, та вже цїлком не памятаю де... видить ми ся, що в Франції... нї, в Італії то було, нї... але-м тепер лишив ся сиротою... Кажу вам, що бувало, лише старший крикнув: Шлюсуй!

— Та бо пийте, люде! Петре, зачинайте — перервав йому Борина, принїс за цїлу золотівку кармельків і втикав їх Ягусї в жменї. — На-ж тобі, Ягусь, солодененькі, на-ж тобі.

— Галє... шкодуєте ся... — Онимала ся.

— Не бій ся... стає мене на се, побачиш сама... на-ж тобі... та вже би-м для тебе і птичого молока найшов... та вже тобі у мене кривди нїякої не буде... і — зачав її за стан брати та силувати до питя й їди. Яґна все приймала спокійно, холодно й байдужно, мов би то не її зговорини були нинї. Лиш се одно подумала, чи старий ті коралї, про котрі на ярмарку згадував, дасть перед шлюбом.

Густо пити почали, один за одним і на переміну гарак із солодкою, тай усї враз говорити зачали, навіть Домінїкова підпила собі несогірше, та гейже балакати, аж війт чудував ся, що то така мудра жінка.

Сини те-ж попили ся, бо Ямброжи, ба війт, пили до них густо тай заохочували.

— Пийте, хлопцї, се-ж Ягнині зговорини, пийте...

— Тямимо се, тямимо, — відповідали враз і хотїли Ямброжа в руку цїлювати, аж нарештї Домінїкова відтягла Борину під вікно тай зараз до него, просто з моста:

— Ваша Ягуся, Матїю, ваша.

— Біг заплать вам, мамо, за доньку. — Вхопив її за шию та цїлював.

— Обіцяли-сьте зробити запис, га?

— Запис! а що по записї, що моє, те й її...

— Галя, аби сьміливе око мала перед пасербами, аби не кляли!

— Вара їм до моєго! Все моє — то й Ягусїно все.

— Біг заплать вам, але міркуйте лише, що ви май старші, а преціньже й так кождий смертний, бо то

Смерть не вибира':
Нині чоловік — завтра ягня
Рівно їй допада'...

— Я ще кріпкий, зо двацять років видержу — не бійте ся!

— Небоя вовки з'їли.

— Такий-єм рад, що кажіть, чого хочете! Хочете, аби-м записав ті три морґи коло Лукашових?

— Добра собацї й муха, як голодна — ми-ж не голодні. На Ягусю по батькови випаде пять і з морґ лїса... запишіть і ви шість; тих шість моргів при дорозї, де-сьте торік мали картофлю.

— Найкраще моє поле!

— Ніби то Ягуся брак, а не найкраща в селї!

— А вже-ж, що так, через те й сватів післwoєм; але, бійте ся Бога, шість морґів, то кусень поля, цїле господарство! Що дїти сказали би! — Почав чіхати ся в голову, бо його жаль ухопив за серце; як же, тілько поля дати найкращої землї!

— Мої ви мостиві, мудрі-сьте й ви, що пошукати, міркуєте самі, що запис то лиш безпека для дївчини. Преціньже того ґрунту, поки живете, нїхто вам не відмірить і не возьме — а що Ягусїно, що їй по справедливости належить ся по батькови, то зараз на весні оментру[1]) спровадить ся і вже ваше, можете си обсївати... Міркуєте, що

[1]) Ґеометра. — М. П.

то не кривда ваша тай тих шість моргів запишете.

— А вже-ж, для Яґусї запишу...

— Коли?

— А хоть би й завтра! Нї, в суботу на заповіди дамо тай зараз поїдемо в місто. Що там, раз козї смерть!

— Яґусь, а ходи-ж, донечко, сюда, ходи! — кликала на дївчину, котрій вийт так щось балакав і припирав до шинквасу, що сьміяла ся в голос.

— Отсе-ж тобі, Яґусь, Матїй записують тих шість моргів при дорозї — сказала.

— Біг заплать вам — шепнула, протягаючи до него руку.

— Напийте ся до Яґни отсеї солоденької...

Напили ся, Матїй узяв її за стан і вів до громади, але йому вихопила ся тай пішла до братів, з котрими радив та попивав Ямброжи.

В коршмі ґамір піднимав ся чим раз більший і людей прибувало, бо який-такий, зачувши голоси, повертав заглянути, а хто знов, аби при сїй оказії напити ся за дурно; навіть дїд слїпий, воджений собакою, найшов ся тай сидїв на виднім місци, наслухав і раз-у-раз молитви говорив голосно так, аж учули, тай сама Домінїкова дала йому горівки, перекусити й пару двояків у жменю.

Порядно собі підпили, так що вже всї враз говорили, та брали ся за плечі, та стискали ся, та цїлювали ся, і кождий другому був братом і другом, — звичайно, як при густій порції.

Лише Жид увихав ся тихо тай ставив чим раз то нові кварти та фляшки з пивом, а записував крейдою на дверях, що хто ставив.

А Борина був мов би загорений з радости, пив, частував, припрошував, говорив як мало хто його коли чув, і раз-у-рав до Яґусї тяг і солодощі їй балакав, по личку гладив, бо то не яло ся було, так-о при всїх імити ї за шию та цїлюва-

ти, бо його сильно сїпало, так що видержати не міг, то лиш за стан її ловив і в темний кут тяг.

Домінїкова похопила ся швидко, що пора вже домів, і стала кликати синків, аби збирали ся.

Але Шимек уже був піднапилий, то лиш на мамину балачку пояс поправив, кулаком гримнув о стіл і крикнув:

— Я-ж господар, псямать... кому воля, най іде... Хочу пити, то пити му... Жиде, горівки!

— Тихо, Шимек, тихо, бо тя вибють! — стогнав слїзно Єндрих, те-ж сильно пяний і відтягав за капоту брата.

— До дому, хлопцї, до дому! — засичала Домінїкова грізно.

— Я-ж господар! Хочу лишити ся, то лишу ся та горівку пити мушу... доста вже маминого панованя... а нї... прожену... псямать...

Але стара гримнула його лиш у груди, аж заточив ся тай отямив ся зараз, а Єндрих надїв йому шапку тай вивів на дорогу, але Шимка видко розібрало повітрє, бо лиш увійшов пару крокїв, заточив ся, вхопив ся плота тай став кричати та мимрати:

— Я-ж господар, псямать... ґрунт мій... моя воля робити... горівку пити му... Жиде, гараку!... а нї... прожену...

— Шимку! пробі, Шимку, ходи до дому, матуся йдуть! — стогнав Єндрух і плакав ревними сльозами.

Незабаром надійшла стара з Ягною тай забрала синів із під плота, бо вже там були трошечки за чуби брали ся та качали по болотї.

А в коршмі, після виходу жоноти, притихло трохи, люде порозходили ся поволи, так що лишив ся тілько Борина зо сватами, Ямброжи тай дїд, що вже пив посполу з усїма.

Ямброжи не тямив ся, стояв на середині, підсьпівував, ба розказував голосно.

— Чорний був.. як саджа був чорний... вицїлив у мене... але, трафиш мене десь... усадив-єм йому багнет у живіт... закрутив-єм, що лише хрупнуло... перший!... Стоїмо... стоїмо, а тут начальник валить... Ісусе Христе! сам начальник!... ледїнї... повідає... народе... повідає...

— Шлюсуй!... шлюсуй!... — крикнув величезним голосом, випрямив ся гей струна тай поступав ся взад поволи, аж йому деревляна нога стукала... — пийте до мене, Петре, пийте... сиротам є... — лепотїв невиразно з під стїни, але не діждав ся, бо раптово схопив ся тай вийшов з коршми — лише з дороги долїтав його голос хропливий, сьпівучий...

А в коршму ввійшов мельник, величезний хлоп, одїтий з міська, з червоними лицем, сивий і з малими бистрими оченятами!

— Пєте собі, господарі! Го, го, і вийт і солтис, і Борина! Весїлє чи що?

— Не що инше. Напийте ся з нами, пане мельник, напийте — пропонував Борина.

Випили знов по черзї.

— Коли-сьте такі, то скажу вам новину, що витверезите ся!

Витріщили на него нестямні очи.

— Таже, нема й години, як дїдич продав загаї на Вовчій долинї!

— А гицель собачий! Продав, наші загаї продав! — крикнув Борина тай у завзятю тріснув фляшкою до землї.

— Продав! Право є й на дїдича тай на кождого, право є!... — бурмотїв пяний Шимон.

— Не-правда! я вийт се вам кажу, що не правда, то вірте!

Продав, лише що взяти не дамо, як Бог на небі, не дамо! — кричав Борина тай бив кулаком у стїл...

Мельник пішов, а вони ще довго в ніч радили та грозили дворови.

IX.

Збігло пару день по зговоринах Яґусіних.

Дощі перестали, дороги постряхали та стугли трохи, води сплили, так що лише по борознах, а де-не-де й по низах і лугах сивіли мутні калюжі — мов ті заплакані очи...

Надійшов день Задушний, сїрий, безсонїшний і мертвий, так що навіть вітер не перебирав бадилєм, анї хитав деревами, що стояли важко похилені над землею...

Болїзна, глуха тишина придавила сьвіт.

А в Липцях уже від ранку дзвони били поволи й безперестанно — і жалібні, розболїлі звуки йойкали по замрачених, пустих полях; мрачним голосом жалоби кликали в той день сумний — в той день, що встав блїдий, оповитий у мраки, аж до тих далечин запалих, аж до тих безкраїв землї й неба, синий, на незглиблену потопу похожий.

Від східних зір, що ще жевріли блїдо, мов би та мідь остигаюча, з під синих хмар, зачали плисти стада ворон і кавок...

Ішли високо, високо, що ледви оком розізнав і ледви вухом похопив той дикий, жалібний гамір каркань, похожий на зойки ночей осїнних...

А дзвони били раз-у-раз.

Хмарний гимн розливав ся важко в мертвім, оглухлім повітрю, падав на поля зойками, гудїв по селах і лїсах жалєм — плив усїм сьвітом, так що люде й поля й села видавали ся вже одним — великим серцем, бючим жалібною скаргою...

Птаство плило раз-у-раз, аж див і ляк огортав, бо йшли чим раз низше, тай чим раз більшими стадами, так що небо вкрило ся мов би розвіяною саджею, а глухий шум крил і каркань ріс, могутнїв і гудїв мов би наступаюча туча... Кружили над селом і як купа листя, вхоплена вихром, колесували над полями, падали на лїси, вішали ся на голі тополї, обсїли липи при косцьолї, деревину на цвинтари, сади, дахи хат, навіть і плоти... аж налякані безперестанним битєм дзвонів, схопили ся та чорною хмарою летїли д' лїсам... а гострий, проймавий шум плив за ними.

— Тяжка зима буде! — говорили люде.

— В лїси тягнуть, анї хибне, снїги незабаром упадуть.

І виходили перед хати чим раз численнїще, бо нїколи ще не бачили тілько птаства разом — дивили ся довго, з чудним сумом, аж ізчезли в лїсах. Дивили ся, зітхали важко, який такий знак хреста поклав на чолї в оборонї від лихого, тай стали одягати ся до косцьола та виходити, бо дзвони все гудїли глухо, а з других сїл уже йшли люде дорогами, михтїли крізь мраки, по стежках і доріжках.

Проймавий сум упав на всї душі; якась чудно болїзна тишина обмотала серця — тишина роздумувань жалібних і споминів про тих, що вже були відійшли там, під ті берези навислі, під ті чорні похилені хрести...

— Мій ти Сусе любий! Мій Сусе! — зітхали й піднимали сїрі як та земля лиця й топили безтрівожні очи в тайнї, тай ішли спокійно складати жертви й молитви за вмерлих.

Село було мов би затоплене в важкій, жалібливій тишинї — лише зойкливі, прошальні сьпіваня дїдів із під косцьола доходили часом.

І в Боринів тихіще було як звичайно — хоть там у серединї сидїло пекло притаєне, готове за леда чим вибухнути...

Якже, дїти знали вже про все.

А вчера, в неділю вийшли перші заповіди старого з Яґусею...

В суботу їздили в місто, де в реєнта записав Борина шість морґів Яґусї... Вернув ся пізно тай з лицем подряпаним, бо що був трохи підпив, то вже на возї хотїв був Яґну брати, але тілько взяв, що кулаком і пазурями йому дали.

А дома нї з ким не говорив, хоть і Антек раз-у-раз наскакував йому на очи, лише зараз ляг спати, як стояв, у чоботях і кожусї... аж рано Юзя зачала мимрати на него, що перину болотом поваляв.

— Тихо, Юзя, тихо! — Лучає ся се й декотрому, що нїколи горівки не пє... — сказав весело тай зараз із ранку пішов до Яґни та вже там до пізна пересидїв, так що марно з обідом і вечерею на него чекали.

І нинї встав пізно, вже добре по сходї; в найлїпшу капоту вдяг ся, чоботи сьвяточні казав собі Віткови салом вимастити тай нові віхтї з соломи притяти — Куба його обголив, а він поясом оперезав ся, капелюх надїв і нетерпляче визирав у вікно на ґанок, бо там Ганка обіськала хлопчика, та не хотїв із нею бачити ся, аж і завважав, що ввійшла на часок у кімнату, та хильцем висунув ся в оплітки — тай тілько його вже тої днини бачили...

Юзка цїлий день поплакувала та товкла ся по кімнатї як та птиця замкнена. Антек же горів у муках чим раз болїзнїщих і страшнїщих — анї їв, анї пив, анї міг зайняти ся чим-будь; був іще заглушений, зовсїм безтямний і незнаючий, що з ним дїє ся. Лице йому почорнїло, так що лиш очи стали ще більші та блимали склисто, мов би скаженїлими сльозами — зуби затискав, аби не кричати голосно та не клясти, та раз-у-раз ходив по кімнатї, ба по обійстю, ба в оплітки йшов або

на дорогу тай вертав ся, падав у ґанку на лавку тай сидів годинами задивлений перед себе та втоплений у болю, що в нїм іще ріс і могутнів.

Дім заглух, лише плачі в нїм розлягали ся, йойки та зітхання гейби на чиїм похороні. Двері стояли відчинені на розтвір до обір і хлївів, так що інвентар лазив по саду та зазирав у вікна, а нїкому було нагнати його назад. лише старий Лапа погавкував та загоняв, але дарма, не порадив.

У стайні на леговищи Куба чистив стрільбу, а Вітек із зачудованєм набожним придивляв ся тому та визирав віконцем, аби хто їх не захопив...

— Гукнуло, що Сусе! — Гадав-єм, що то дїдич або побережник стріляють...

— Ґалє... розуміє ся... давно-м не стріляв, порядно-м набив і гримнуло гей з гармати...

— То-сьте зараз із вечера пішли?..

— Так, пішов-єм на двірське, під лїс, бо там на озимину люблять кози виходити... Пітьма була, то-м сидів довго... аж тут на зорях рогач іде... Притаїв-єм ся, так що лиш пять кроків було від мене... не стрілив-єм, бо страшенний був, гей віл... то гадаю... не порадж у... Пустив-єм його... а за який отченаш або й два... лані вийшли... Вибрав-єм си найлїпшу... лише прицїлив-єм ся, як не гукне! Порядно-м набив, бо аж ми плече спухло, так дістав-єм кольбою... але повалила ся... лише копала ногами... хиба-ж таки... з пів пригорщі сїканця дістала в бік... а бекала, юха... аж-єм бояв ся, аби не зачув побережник, і дорізав-єм...

— У лїсї лишила ся, га? — питав ся хлопчина, розгорячений оповіданєм.

— Де лишила ся, то лишила ся, нїчо' тобі до того, а скажи кому бодай словечко, то побачиш, що тобі зроблю...

— Як наказуєте, то й не скажу; а Юзї то можна?

— Галє, все село би заразїсько знало. На-ж тобі шістку, купи си що...

— Не скажу й так, лиш мене возьміть коли з собою, мої золоті, мої...

— Снїдане! — кричала з перед дому Юзка.

— Лиш тихо бути, возьму тебе, возьму!

— І дасьте менї хоть той разочок стрільнути, дасьте, га? — молив.

— Але... то порох, гадає дурний, що дурно дають...

— Маю гроші, Кубо, маю, ще в ярмарок дали ми господар два золоті, що їх ховаю на поминки, то...

— Добре, добре, навчу тя — шепнув і погладив хлопчину по голові... бо його так узяв за серце тим скавулїнєм.

А в пару отченашів по снїданю, вже оба йшли до косцьола. Куба кульгикав жваво, а Вітек облишав ся трохи, бо йому маркітно було, що не мав чобіт, але босий ішов.

— А чи то можна до захристії босому, га?— питав ся тихо.

— Дурень-єсь. Господь Ісус би на чоботи чиї дивив ся, а не на молитви...

— Певно, що так, лише в чоботях то все ялїще... — шептав сумнїще.

— Купиш ти собі ще чоботи, купиш...

— А куплю, Кубо, куплю. Най лиш підросту на парубка, то зараз поїду в Варшаву тай згоджу ся до коний... а в містї то вже всї ходять у чоботях, правда, Кубо?

— Правда, правда! — ще тямиш се?

— Ще й так! — Пять рік менї було, як мене Козлова привезли, то й тямлю добре... вже-ж... холодно було... пішки йшли сьмо до машини... дивлю ся... а тут тілько яркого сьвітла... що ще ми в очах мерехтить... тямлю... а дім коло дому, та такі величезні, що-то косцьол...

— Байку кажеш! — кинув згірдно.

— Тямлю добре, Кубо... я-ж і дахів не заздрів... а тілько повозів... вікна до самої землї... вже-ж... цїлі стїни, бачу, з шиб... і таке все дзвоненє...

— Косцьолів тілько, то й не дивниця!

— Певно, бо відки-ж би дзвоненя були.

Змовкли, бо вже ввійшли на цвинтар і стали пропихати ся крізь густу глоту, що була залягла довкола косцьола, бо в середині помістити ся не могли.

Дїди вчинили вулицю від головних дверий аж ген на дорогу, а кождий на свій лад дер ся, та кричав, та молив голосно та просив запомоги, а як декотрі, то й на скрипках цигикали та пісні витягали гикавими голосами, а другі на сопівках або й на гармоніях, так що вереск розлягав ся, аж у вухах вертїло..

В закристії те-ж було народу густо, аж ребра тріщали при столї, де орґаністий приймав на помінки, а при другім син його Ясь, той, що то був у школах.

Куба дотис ся на перед і немалу лїтанїю подав орґаністому, котрий записував і брав за кожду душу по шість грошів, або по три яйця, коли хто не мав готових гроший.

Вітек облишив ся трохи з заду, бо його по босих ногах люто толочили, але пхав ся, як міг, хоть і не один воркнув, що під лїкті піднихає ся та старшим заваджає, і гроші в пригорщі стискав — коли -ж його діпхали до стола, против орґаністого, забув язик у ротї... Якже, самі господарі, та господинї, майже все село, бо й мельничка в капелюшку гей дїдичка, тай ковалї, тай війт зі своєю... тай усї дивлять ся в него... ба наслухають... нагадують собі голосно душі ріжні... тай по десять... і по двайцять імен дають... за всю фамілїю... за батьків, дїдів і прадїдів... А він що?... знає може, хто його мама? Хто батько? знає?... Має дати за кого?... Сусе мій! Сусеньку... то лиш рот отворив широко тай ті сині очи тай стояв не-

порушно гей той дурень... і серце йому скорчило ся з болю, що ледви жебонів, ледви віддихав... і так його замлоїло в середині, як би вже мав остатну пару пустити... але не достояв так, бо його відіпхнули в кут, під кропильницю, то лиш оперся головонькою на миску цинову, аби не впасти, а сльози то йому як ті пацьорки котили ся з очий,.. як ті рожанці жалібні... і марно їх хотів іздержати... марно... і так то тряс ся в собі, так то тремтів кождою кісточкою, що анї зубів замкнути не міг, анї встояти просто; присів у кутї, від очий людських і плакав ревними, сирітськими сльозами...

— Матусю! матусю! — скавулїло в нїм щось і роздирало йому душу до дна. А зміркувати не міг анї розізнати, чому то всї батьків мають, а він один сирота, лиш він один, він один...

— Сусе мій, Сусе!... — хлипав і заходив ся як та птичка душена в сильци, аж його Куба віднайшов і закликав:

— Вітек, а дав-єсь уже на поминки?

— Нї — відповів — схопив ся раптом, обтер очи тай силою став іти до стола... так, і він подасть імена.., що мають знати, що не має нїкого... на що... сирота то для себе... а найда то найда.. Замашно повів очима і певним голосом подав імена: Йосифи, Маріянни тай Антона, ті, що йому перші прийшли на память...

Заплатив, узяв решту тай пішов із Кубою на косцьол помолити ся та вислухати як то ксьондз помяне його душі..

Серед косцьола стояв катафальок із домовиною на верху, обставленою ярими сьвітлами, а ксьондз із амбони поминав безчисленні лїтанії імен — а що перервав, відповідала йому голосна молитва, говорена всїма, за тих умерлих у чистилищі.

Вітек укляк коло Куби, котрий витяг із пазухи коронку тай став відмовляти Богородиці та Вірую, які ксьондз наказував; змовив і він мо-

литву одну й другу. але зморили його нарештї моногонні голоси молитов, тепло тай утома з плачем, то трошечки спер ся на клуб Куби тай заснув...

. . . . . .

По полудни на вечірню, яка відправляла ся раз у рік у цвинтарній каплицї, потягли всї від Борини.

Йшли Антки з дїтьми, йшли козалї, йшла Юзка з Ягустинкою, а нарештї кульгикав Куба з Вітком, аби вже тих сьвят геть ужити.

День уже затулював сїрі, втомлені вїї, гас і западав поволи в трівожні, сумні затопи сумерків; вітер іскопив ся тай тяг полями із зойком, товк ся між деревиною та війнув гострим, перегнилим подувом осени.

Тихо було, тою чудно мрачною тишиною задушок; товпи йшли дорогою в гострій мовчанцї, лише тупіт ніг розлягав ся глухо, лише та деревина придорожна хитала ся неспокійно та тихий болїзний шум галузя дрожав над головами, лише ті граня та сьпіваня прошацькі дїдів голосили в повітрю тай падали без відгуку...

Перед ворітьми, ба навіть і серед могил під муром, стояли ряди бочок від соли, а коло них розкладали ся громади дїдів.

А нарід плив цїлою дорогою під тополями на цвинтар; у сумерку, що вже був притряс сьвіт мов сїрим попелом, блимали сьвітла сьвічок, які мали декотрі, та хитала ся жовта поломінь лямпок помащених маслом, а кождий, поки ввійшов на цвинтар, витягав із вузла хлїб, ба сир, ба трохи солонини або ковбаси, ба моток пряжі або ту пригорщу лену вичесаного, ба грибів вінок, і складали те все набожно в бочки — а були вони ксьондзові, були органїстого та Ямброжого, а решта дїдівські, а котрий з них не клав, то гріш який втискав у протягнені руки дїдівські... та шептав імена вмерлих, за котрих просив помолити ся...

Хор молитов, пісень, імен поминаних, хитким ритмом піднимав ся раз-у-раз над ворітьми, а люде проходили — йшли далї, розходили ся серед могил, так що незабаром, ніби червячки-сьвітлюхи почали ясніти та михтіти сьвітельця крізь мраки й гущавини дерев і трав усохлих.

Глухий, притишений трівожно шепіт молитов дрожав у приземній тишинї ; инколи плач болїзний ісхопив ся з могил ; иноді завід жалібний вив ся в розриваючих закрутах серед хрестів ; ба якийсь напрасний, короткий, розпучний крик мов грім роздирав повітре, або тихі плачі дїточі — сирітські плачі лебедїли в замрачених гущавинах ніби писклята...

А часом опадала на цвинтар глуха та важка мовчанка, так що лиш деревина шуміла сумно, а відгуки плачів людських, скарг, криків болїзних, жалїв, били д' небу, в увесь сьвіт ішли...

Люде совали ся серед могил тихо, шептали боязко та трівожно позирали в далечину замрачену, незглиблену...

— Кождий умирає ! — зітхали важко з камінною резиґнацією, тай волїкли ся далї, сїдали при гробах батьків, молили ся, ба сидїли тихі, задумані, глухі на житє, глухі на смерть, глухі на біль — як та деревина, і як та деревина хитали ся їм душі в соннім почутю трівоги...

— Сусе мій ! Господи милосерний, Маріє ! — рвало ся їм із душ замучених закрутом і піднимали лиця скріплі та вичерпані як та сьвята земля, а очи сїрі, мов ті калюжі, що ще сивіли в сумерках, вішали на хрести тай рухами тої деревини розгойданої сонно, зсували ся на колїна ; під ноги Христа кидали серця затрівожені тай вибухали сьвятим плачем піддання й резиґнації.

Куба з Вітком ходили вряз із другими, а коли вже геть потемнїло, Куба поволїк ся в глиб, на старий цвинтар.

А там на запалих могилах тихо було, пусто та мрачно — там лежали забуті, про котрих і па-

мять умерла давно — як і ті дни їх і часи, і все ; там лише птиці якісь-то кричали зловіщо та сумно шелестїла гущавина, а де-не-де стримів хрест порохнавий — там лежали за покотом цїлі роди, цїлі села, цїлі поколїня — там уже нїхто не молив ся, не плакав, лямпок не сьвітив... лиш вітер гудїв у галузю та рвав листє остатнє й кидав його в ніч на загибіль остатну... там лише голоси якісь, що не були голосами, тїни, що не були тїнями, товкли ся в голу деревину, як ті птиці осліплі, та мовби скавулїли за змилуванєм...

Куба вийняв із пазухи пару заощаджених окрайчиків хлїба, рвав їх на дрібні кусничкн, приклякав та розкидав по могилах.

— Поживи ся, душе христіянська, що тебе поминаю вечірного часу, поживи ся, покаяннице людська, поживи ся! — шептав палко.

— Чи возьмуть-же? — питав ся тихо Вітек затрівоженим голосом.

— А вже-ж! Ксьондз поживити не дає... в бочки другі кладуть, але сим бідним нїчо з того... ксьондзові або й дїдівські свині мають жир... а душі покаянні голодують...

— Чи прийдуть-же?...

— Не бій ся... Всї ті, що чистилищні муки терплять... усї. Господь Ісус пускає їх сеї днини на землю, аби своїх відвідали...

— Аби своїх відвідали! — повторив дрожучи Вітек.

— Не бій ся, дурний! лихий нинї не має приступу, поминки-ж відгонять його, та ті молитви, та ті сьвітла... А й Господь Ісус сам ходить собі нинї по сьвітї тай числить, господар любий, що ще йому душ лишило ся, аж си вибере всї, вибере... Добре тямлю, як матуся казали, тай старі люде притверджують...

— Господь Ісус ходить собі нинї по сьвітї! — шептав Вітек тай обзирав ся уважно...

— Але, побачиш... то лише сьвятї бачать, або найбільше покривджені...

— Адїть, а там сьвітить ся і люде якісь є! – кликнув Вітек зо страхом, показуючи на ряд могил під самим плотом...

— Там лежать ті, що то їх у гаю повбивали... еге-ж... і мої пани там лежать... і мама мої... еге-ж...

Перепхали ся крізь гущавину тай приклякли коло могил запалих і так розвіяних, що ледви слїд лишив ся; ані хрести їх не значили, ані деревина яка не тїнила, нїчо', лиш той щирий пісок, пара зсохлого бадиля дїванни та тишина, забуте, смерть.

Ямброжи з Ягустинкою тай Кломб старий клячіли при тих могилах умерлих; дві лямпцї тлїли, втиснені в пісок, вітер завівав і гойдав сьвітлами та рвав слова молитов і нїс їх у чорну нїч...

— Еге-ж... матуся мої там лежать... тямлю... — шептав Куба тихо, більше до себе нїж до Вітка, котрий причак коло него, бо дрож його перейшла наскрізь.

— А звали її Магдалиною...

Батько ґрунт свій мали, але служили у дворі за фірмана... оґерами лиш їздили зо старшим паном... а потім умерли... ґрунт то стриї взяли... а я панські свині пас... Еге-ж, Магдалина було мамі, а батькови Петро а на прізвище Соха, як і менї. — А потім дїдич до коний мене взяв, аби-м оґерами після батька їздив... то лиш на полювання у сьвіт, до других панів їздили-сьмо в-одно... стріляв і я несогірше... бо молодший дїдич то стрільбу менї дали... а мама лише зо старшою панею сидїли у дворі... Добре тямлю... і як усї йшли... то взяли й мене... Без цїлий рік був-єм... а що казали, робив-єм... вже-ж я не одного бурка обезвічив... не двох... а молодший дїдич дістав у фляки... печінки йому виплили... Та пан мій... добрий чоловік... на плечі взяв-єм і виніс-єм... а потім у теплї краї поїхав, і менї казав старшому панови листи нести... пішов-єм... а

вже-ж що змарганий був-єм як та собака .. ногу мені перестрілили, загоїти ся не хотїла, бо то в-одно лиш на дворі, під голим небом... а снїги були по пояс і морози сїрчисті... тямлю... еге-ж... і приволїк-єм ся в ночи... шукаю.. Сусе, Маріє! Мов би мене хто колом у тїмя вальнув!... Двора нема, гумен нема... навіть і плотів нема... геть усе спалено... а старий пан і панї старша, і матуся моїї... тай та Юзефка, що за покоївку була... лежать убиті на смерть у городї!... Сусе! Сусе! тямлю все.. вже-ж... Маріє! — стогнав тихо і сльози як горох сипали ся йому так густо по лицю, що вже й не обтирав... лиш постогнував із жалю та туги, бо гей живе так йому те все стало перед очима, а Вітек спав собі, бо втомлене було біднятко плачем...

Ніч була чим раз то глибша, вітер міцнїще сїпав деревиною, так що довгі кучері беріз замітали по могилах, а білі їх пнї мов би в смертну одежу прибрані михтїли в пітьмах.. Люде розходили ся... сьвітла гасли... пісні дїдів умовкли... мовчанка врочиста та повна чудних шелестів і голосів проймаючих запанувала серед могил... Цвинтар мов би наповняв ся тїнями... товпою привидів... гущавиною мрачних зарисів... гамором розйойканих тихих голосів... океаном чудних дрожань, рухом темряви... блисками трівоги, нїмим хлипанєм.,. тайною повною перелїку та закруту— аж стадо ворон ісхопило ся з каплицї та з криком утїкали на поля, а собаки в цїлих Липцях почали вити довго, розпучно, жалібно...

Село було тихе, невважаючи на сьвято, дороги були пусті, коршма замкнена, а лиш де-неде крізь малі започені шибки блимали сьвітелця та плили тихі сьпіваня набожних і голосні молитви, говорені за вмерлих...

Із трівогою висували ся перед доми, з трівогою наслухали шумів деревини, з трівогою дивили ся у вікна — чи не стоять, не являють ся ті, що того дня блукають, пригнані тугою та во-

лею Божою.. чи не стогнуть покаянно на роздорожах... чи не зазирають крізь шиби жалібно...

А де-не-де, старим сьвятим звичаєм, господині виставляли на призпи останки вечері, хрестили ся набожно тай шептали:

— На-ж тобі, поживи ся, душе христіянська, що в чистилищі...

Серед тишини, смутку, розгадувань, ляку плив той вечір задушок...

У кімнаті в Антків сидів Рох, оттой мандрівник зо сьвятої землі, та читав і розказував набожні й сьвяті сторії.

Людий було досить, бо й Ямброжи з Ягустинкою та Клембом прийшли, тай Куба з Вітком, тай Юзя з Настусею; не було лише старого Борини, котрий до пізна в ніч сидів у Ягусі.

Тихо було в кімнаті, що лиш той свердюк за коменом скрипів, та тріщали сухі пні на ватрі.

Сидїли всї на лавках перед коменом, лиш Антек під вікном. А Рох перегортав раз-у-раз паличкою вуглики тай говорив тихим голосом:

. . . „Не страшно вмирати, нї, бо —

„Як отті птички, що під зиму в теплі краї тягнуть, так вам душечка втомлена до Суса багне...

„Як отту деревину голу на весні — Господь одягає в листє зелене та квіточки пахучі, так тобі, душе чоловіча, до Суса йти по радість, по весїлє, по весну тай ту вгортину вічну.

„Як отту землю родючу та втомлену вбіймає сонце — так вам Господь приголубить кожду душечку, що нїчо' їй зими, нїчо' їй бола, нїчо' їй смерть сама...

„Гей! бо лише плач є на цїй землицї, лише жаль і турбота!

„І злість, як отті остяки, плодить ся та в гаї росте!

„А все суєта й марниця — як отте порохно, як отті бульки, що їх на водї вітер видуває, а другий їх геть жене".

X.

...На амбонї тай кождому окроме се кажу, але ви, як ті собаки, лише важите один на одного, лише... — вітер решту слів упхав йому в горло, так що ксьондз люто закашляв ся, а Антек нїчого не сказав, ішов побіч і роздивляв ся в сумерках, поміж деревиною.

Вітер піднимав ся чим раз міцнїщий, перевалював ся по дорозї та так бив у тополї та метав ними, що аж угинали ся з зойком і шуміли розсерджені.

— А казав-єм юсї — почав знов ксьондз, — аби сам кобилу завів до ставу, то ї наперед пустив — но, й подїла ся... Атже сьлїпа, залїзе десь межи плоти та ще ноги поломить. — Бідкав ся тай дуже старанно шукав, зазирав за кожде дерево, роздивляв ся по полях.

— Таже все сама ходила...

— Знає добре дорогу до ставу... таже, насипав хто води в бочку, викрутив лиш, а вона вже сама попала на плєбанїю...

— Але в день її запрягали... а нинї Магда чи Валєк пустили ї вже смерком... Валєк! — крикнув голосно, бо тїнь якась замихтїла серед топіль...

— Валька бачив-єм по нашім боцї, але ще перед смерком.

— Поліз її шукати, саме в пору! — Кобилї зо двацять років, при минї вродила ся... вислужи-

ла собі ласкавий хлїб... а щира, як чоловік... Мій Боже, коби-ж то їй що злого не стало ся!

— Що там їй стане ся! — воркнув Антек, сердитий, бо якже, пішов до єґомостя по раду, по жалобу, то його лише накричав і ще взяв, аби кобили шукати! Воно й то кобили шкода, хоть і слїпа й стара, але все-ж таки чоловік повинен бути перший!

— А ти спамятай ся та не клени, бо-ж то батько рідний! Чуєш?

— Добре тямлю! — відповів сердито.

— Гріх смертний тай образа божа! А нїчо' той доброго не звоює собі, хто в завзятю руку підносить на батьків і противить ся заповідям Божим. Маєш розум, то-сь про се знати повинен.

— Справедливости лише хочу.

— А пімсти шукаєш, га?

Антек не знав, що сказати на се.

— А й се тобі ще скажу, що покірне теля дві мамі ссе.

— Всї менї се кажуть... еге-ж, лише тої покірности менї вже по горло, так що більше не витерплю! Хоть би й розбишака, хоть би й кривдник, але що батько рідний, то вже йому вільно все — а дїтям то не вільно доходити своєї кривди! Пробі, такий лад на сьвітї, що лише плюнути тай іти, де очи понесуть...

— А йди, хто-ж тебе тримає! — кинув палко ксьондз.

— Може й піду, бо що менї тут робити, га? — шептав тихіще, слїзно якось.

— Плетеш тай тілько. Другі й одного загона не мають, а сидять; працюють і ще Господу Богу дякують. Взяв би-сь ся за роботу, а не нарікав, як баба; здоровий-єсь, міцний, маєш о що руки зачепити...

— Та цїлі три морґи! — кинув кепкуючи.

— Жінку й дїти маєш, то-сь за се памятати повинен.

— Тямити я добре тямлю... — воркнув крізь зуби.

Вийшли під коршму, сьвітило ся в вікнах і якісь голоси виривали ся на дорогу.

— Що то, знов піятика, га?

— Рекрути, ті, що їх до війська торік узяли, пють собі для втїхи... В неділю їх поженуть у тілький сьвіт, то тїшать ся...

— Коршма майже повна! — шепнув ксьондз, задержуючи ся коло тополї, відки було добре видко крізь вікно цїлу середину набиту людьми.

— Бо зійти ся мали нині й на нараду... за той лїс, що його дїдич продав Жидам на вирубанє...

— Таже не ввесь продав, іще тілько лишило ся!

— Поки з нами не загодить ся, то анї смерічки рушити не дамо!

— Якто?... — запитав ся трохи застрашеним голосом.

— А не дамо, тай тілько! Тато хочуть ся правувати, але Кломб і ті, що з ним держать, кажуть, що суду не хочуть, а рубати не позволять, і хоть би всїм селом іти прийшло ся, то підуть, а й з сокирами та вилами, як випаде, а своєго не дадуть...

— Сусе, Марія! То би без бійки та якого нещастя не обійшло ся!

— Певно! Як пару двірських лобів сокирами розвалить ся, то зараз буде справедливість!

— Антек! Розум тобі зі злости відплив, чи що? Дурницї плетеш, мій дорогий!

Але Антек уже не слухав, кинув ся трохи в бік і щез у темрявах, а ксьондз пішов поквапно до плєбанії, бо вчув торкіт колїс і тихе, жалібне ржанє кобили...

Антек же пішов у низ села, д' млинови, але другою стороною села, аби не переходити коло хати Яґни.

Мов сколобина встромила ся вона йому під серце, мов зла сколобина, що ї нї витягти, нї втекти від неї.

А бистре сьвітло било з її хати, ясне й весе-ле якесь... став, аби поглянути лиш той один разочок, аби хоть закляти зі злости — але його зараз щось ісхопило з місця, так що пігнав гей той вітер, анї обіздрив ся назад себе.

— Батькова вона вже, батькова!

До шваґра біг, до коваля — ради й він нїякої не дасть, але між людьми трохи посидить, а не там, у хатї батьковій... Або й той ксьондз! До роботи його буде нагоняти! Галє, сам нїчо' не робить, фрасунку нїякого нї турбації не має, то легко йому других погоняти. Жінку йому випімнув і дїти... тямить він її добре, тямить! уже йому досить огидли її плачі, та її покірність, і ті її собачі, скавулїючі очи... і якби не вона!... Коби то був сам! Сусе мій! — йойкнув тяжко тай ухопив його дикий, скажений гнїв, так що хотїло ся йому ймити кого за горло, дусити роздирати та бити на смерть!...

Але кого?... Нї, не знав і злість відійшла раптом, як була прийшла, а він дивив ся пустим зором у ніч та наслухав на сїпанє вихори, що перевалювала ся по садах і так метала деревиною, аж лягала на плоти й бацькала його галузєм по лицю... тай волїк ся поволи, важко, так що ледви міг рушати ся, бо на душу його стали звалювати ся мари суму, втоми, несили, так що швидко забув куди йде тай з чим?...

— Батькова Яґна, батькова! — повторяв раз за разом, а все тихіще — як ту молитву, аби ї не забути.

В кузнї червоно було від ватрища, хлопець дув міхом завзято, аж розжарене вуглє шкверенчало та бухало кріавою поломінню; коваль стояв коло ковадла, шапку мав на задї голови, руки голі, шкіряний фартушок, лице обсмалене так, що йому лиш очи сьвітили ся як ті вуглики, а кував

червоне залїзо міцно, аж гудїло та дощ іскор розприскував ся з під молота і з сиком топив ся в зболоченій землї.

— А що? — запитав ся трохи згодя.

— І... що-ж би! — відповів тихо Антек, опер ся о колїсницю, котрих кілька стояло до вкования, тай задивив ся в вогонь.

Коваль робив порядно, нагрівав залїзо раз за разом, дзвонив у такт молотом, ба помагав хлопцеви дути міхом, коли міцнїщого вогню треба було, та крадькома позирав на Антка й злобний усьміх вив ся йому під рудими вусами.

— Був-єсь, бачу, в єґомостя? но і що?

— А що-ж би, нїчо'. В косцьолї би-м те саме вчув.

— А хотїв-єсь що инше? — засьміяв ся іронїчно.

— Таже ксьондз, учений... — говорив виправдуючо Антек.

— Учений, як узяти треба, але не як що дати кому...

Але Анткови вже відхотїло ся противити ся.

— Піду в хату — сказав трохи згодя.

— Іди — війт поверне до мене, то туди прийдемо! — А мархотка на шафцї, закури собі...

Навіть не чув, лиш увійшов у хату, що була по тім боцї дороги.

Сестра розпалювала вогонь, а найстарший хлопець учив ся з букваря коло стола... Поздоровкали ся мовчки.

— Вчить ся? — завважав, бо хлопець силабізував і водив заструганим патиком по лїтерах.

— Уже від копаня; панна з млина йому показують, бо моєму нїколи.

— Тай Рох учить уже від учера в батьковій кімнатї.

— Хотїла й я туди посилати Яська, але мій не дає, бо то в батька, тай панна більше вчена, бо в школах була в Варшаві...

— Певно, певно... — сказав, аби щось повісти.

— А Ясєк такий тямовитий до букваря, аж панна чудує ся.

— Якже... преціньковалево насінє... син такого мудрагеля...

— Кепкуєш, а він найлїпше каже, що поки батько жиють, то все запис можуть відобрати...

— Еге-ж, вирви вовкови з горла, вирви! Шість морґів ґрунту. То ми в него з жінкою майже за парубків служимо, а він чужій записує, леда кому ..

— Як будеш ся сварити, та клясти, та ради в людий шукати, та правувати ся — то тя ще з хати виженуть... — говорила тихо, обзираючи ся на двері.

— Хто се сказав? — закликав голосно, схаплюючи ся зо стільця.

— Лише тихо... так люде кажуть, тихо!... — шептала боязко.

— Не вступлю ся, най мене силоміць викине, до суду піду, правувати ся буду, а не вступлю ся! — кричав.

— І... головою муру не пробєш, хоть би-сь і дуцькав, як той баран! — уповів коваль, уходячи в хату.

— То що зробити? Мудрі ради маєш для людей, то порадь...

— Злістю зо старим не виграє ся! — Закурив люльку тай став йому викладати, товмачити, втихомиряти і так то крутити, аж Антек пізнав ся тай крикнув:

— Ти з ним держиш!

— Я за справедливістю.

— Добре тобі за неї заплатив.

— Як заплатив, то не з твоєї кишені.

— А з моєї, псямать, із моєї! Добродій, юха, з чужого. Досить уже взяв-єсь, то тобі не вшийно.

— Тілько-м узяв, що й ти!

— Галє, тілько... а начинє а вгортину, а корову, а кілько-сь вициганив у батька? Тямлю добре й тоті гуси, тоті поросята тай хто там порахує! А теля, що тобі дав недавно, се нїчо'?

— Міг-єсь і ти брати.

— Злодій-єм не є, анї той циган!

— А я злодій, я?...

Прискочили до себе, готові вхопити ся за ковняри, але впали зараз, бо Антек уповів тихіще:

— Не кажу сего до тебе... Але своєго не дам, хоть би-м мав і здохнути...

— І... не так тобі там за ґрунтом іде, видить ми ся... — кинув кепкуючи коваль.

— Лише за чим?...

— Лїтав-єсь за Яґною, то тобі тепер омпио.

— Бачив-єсь?... — крикнув, поцїлений у саме серце.

— Є такі в селї, що й бачили, тай не раз...

— Бодай їм паморока впала на очи! — шепнув тихіще, бо власне війт уходив у кімнату тай здоровкав ся з усїма; видко, знав за що сварять ся, бо те-ж почав старого боронити тай виправдувати.

— Добре вас поїв і випасав ковбасами, то й не дивниця, що його бороните..,

— Аби-чого не кажи, коли війт до тебе говорить! — крикнув подуфало.

— Ваше війтівство варто в мене тілько що, сей зломаний патик...

— Що-сь уповів, що?

— Чули-сьте! а нї, то скажу ще таке слово, що аж вам у пяти піде!..

— Скажи те слово, скажи!

— А скажу: паниця-сьте, та Юда, та проневірець! а скажу, що за громадські гроші балуєте і добре-сьте за те взяли від двора, що дїдич про-

дав наш лїс!.. а хочете, то вам іще щось доложу, але вже сею палицею...

— Урядник-єм, міркуй ся, Антек, аби-сь не жалував.

— А в моїй хатї людий не напастуй, бо тут не коршма — кричав коваль, заступаючи собою війта, але Антек уже нї на що не вважав, бо обох іспаплюжив, як собак, гримнув дверима тай вийшов...

Лекше йому стало ретельно, спокійнїщий вернув ся домів, лиш тим одним маркітний, що не потрібно посварив ся зо швагром.

— Тепер уже всї будуть проти мене! — думав на другий день рано при снїданку, та з зачудованєм побачив коваля входячого в кімнату.

Поздоровкали ся, як би нїколи нїчого не було між ними.

А що Антек ішов до стодоли нарізати сїчки, то коваль пішов за ним, сїв собі на снопи скинені з сусїка на вимолот і почав тихо говорити:

— На пса всї сварки та ще й за що? за те дурне слово! Отже-ж перший прийшов-єм до тебе тай перший протягаю руку до згоди...

Антек подав йому руку, поглянув з підозрінєм і воркнув:

— А вже-ж, що лиш те слово, бо злости до вас не мав-єм. Війт мене розсердив, бо що буде заступати ся, не його справа, то йому вара!

— Отсе саме я йому сказав, бо хотїв бігти за тобою...

— Бити мене... дав би я йому бійку, як його потетникови, що ще від жнив ребра си лїкує... — викрикнув і став накладати солому у ляду.

— І сесе йому нагадав-єм... — кинув скромно коваль і всьміхнув ся хитро.

— Ще я з ним порахую ся, попамятає мене... фігура юха, урядник!..

— Дурень є тай тілько, лиши його. Я придумав щось і з тим до тебе приходжу... Треба

зробити так... по полудни прийде сюди моя, то разом із нею йдіть до старого розмовити ся документно... Нінащо здали ся злости та нарікання по закутках, треба до очий стати тай просто сказати, що має ся... Буде добре або й не буде, але треба все викласти...

— Що тут викладати, коли зробив запис!

— І... злістю з ним не порадить ся! Звісно, зробив запис, але поки жиє, то все може його відобрати — тям собі се, і для того не треба йому противити ся. Най женить ся, най має свою втіху.

Антек ізблїд на сю пригадку тай дрожати став у собі, аж різати перестав.

— Проти сего не повставай ув очи, а прихвалюй і кажи, що добре робить і запис, мав волю, то зробив... най лиш решту нам обіцяє — тобі та моїй, а при сьвідках! — дода хитро.

— А Юзка та Ґжеля? — запитав ся з нехітю.

— Сплатить ся їх! Або то Ґжеля мало вибрав? таже власне що місяця посилає до війська. Лиш мене слухай, зроби як тобі раджу, то не втратиш. Моя в тім голова, що вже так поведу, що все буде наше...

— Ще баран жиє, а вже кушнїр кожух на нїм шиє...

— Мене слухай... Най лиш обіцяє при сьвідках, аби лиш було за що вхопити кігтями... ще є суд і справедливість, не бій ся. А є вже один гачок, бо лишив ся ґрунт по твоїй мамі.

— Велика парада, чотири морґи — на мене та на твою...

— Але його не дав тобі ні моїй! А тілько років сїє тай збирає! — Заплатить вам добре за те, ще й з процентами... Повторю ще раз: старому нї в чім не протився, прихвалюй, приговорюй, на весїлє йди, доброго слова не жалуй, а побачиш, що його нарихтуємо... А не дасть ся по добру, то суди раду йому дадуть. Із Ягусею знаєте ся добре,

то й вона могла би тобі помогти щось-не-щось... лиш їй скажи за се... вона ще лїпше могла би старого на наш бік перехилити... но, згода?.. бо пора вже менї йти...

— Згода! лише швидко йди, аби-м тобі в лице не дав і за ворота не викинув! — шепнув крізь зуби.

— Що ти, Антек? що ти? — лепотїв наляканий, бо Антек пустив косу тай ішов до него блїдий з лячними очима.

— Юда, стерво, злодій! — виціджував із себе спіненою ненавистю слова, аж коваль ісхопив ся тай утїк духом.

— Розум йому псує ся, чи що?.. — гадав уже на дорозї. — Якже, добру раду дав-єм, а він?.. отже коли такий дурний, то най іде на заробок, най його старий вижене, ще й поможу до того... сяк чи так, а ґрунту не попущу... Такий то ти! В писок хотїв-єсь менї дати, за ворота викинути, за те, що я хотїв з тобою подїлити ся... що як до брата прийшов-єм, із добрим словом! Такий то ти! Ага, сам хотїв-бись усе брати! А неділанє твоє! Витяг ти від мене мої замисли, то вже тебе, юху, пририхтую так, аж тя фебра анґлїйська потрясе. — Розлючував ся чим раз дужче, бо його скаженина хапала, що Антек проздрів його замисли тай готов іще зрадити перед старим. Сего найбільше бояв ся.

— Треба сему запобігти! — рішив ся зараз і не вважаючи на побоюванє перед Антком, завернув ся назад до Боринів.

— Є господар? — запитав ся Вітка, котрий, саме проти дому, валив камінєм у гуси плаваючі по ставу.

— Галє, є там! таже пішли до мельників просити на весїлє...

— Вийду на-зустріть, нїби то здибаємо ся! — подумав тай пішов ід мельникови, але по до-

розї повернув іще до дому тай наказав жінцї гарненько вдягти ся, дїти взяти тай зараз як передзвонять полудне йти до Антків.

— Уже він тобі скаже, що робити!... Нїчо' сама не роби тай не міркуй, бо-сь дурна, лиш, як буде треба, то бекни, батькові ноги стисни тай проси... а слухай добре, що батько скажуть і що Антек у перед говорити ме... — з добрий отченаш її навчав, а в вікно позирав, чи їх на мостї не видко.

— Загляну в млин, чи крупи змололи. — Кучило ся йому дома ждати.

Але йшов поволи, поставкував і міркував... — А вже-ж, бо хто там його знає, що зробить.

— Накляв мене, а готов зробити, що-м радив... то й лїпше, що жінка при тім буде... а не зробить, посварять ся... старий його вижене...

— Так або й нї, а все щось удре ся для себе... — засьміяв ся радісно, затер руки, натис кашкет і запнув капоту, бо вітряно було тай холод діймавий ішов від ставу.

— Приморозок буде або й нові плюти! — шепнув, стаючи на мостї та дивлячи ся по небі... Хмари гнали низько, сїрі, важкі, мов обболочені, гей стадо немитих баранів. Став поворкував глухо, а иногдї хлюпав водою в береги, на котрих де-не-де, серед чорних, похилених вільх і верб кучерявих, чорнїли ся жінки перучі шматє — пранники лускали завзято на обох берегах. На дорогах пусто було, лиш гуси цїлими стадами бовтали ся в стуглім болотї та по ровах, закиданих опалим листєм і сьмітєм і дїти кричали перед домами. Когути стали пияти по плотах мов би на відміну.

— В млинї швидше їх діжду ся! — шепнув і пішов у низ.

Антек же по відходї коваля став так завзято різати сїчку, що зовсїм загубив ся в тій роботї і до полудня нарізав тілько, що аж Куба, котрий приїхав з лїса, викрикнув:

— На цїлий тиждень буде сего, но! — чудував ся так голосно, аж Антек отямив ся, ляду кинув, протяг ся тай пішов у хату.

— Що буде, то буде, а треба менї з татом розмовити ся нинї! постановляв... — Циган він і Юда, але може й добре радить... розуміє ся, мусить він у тім щось мати... — Думав про коваля тай заглянув на другий бік, батьків, але швидко подав ся в зад, бо там сидїло зо двацятеро дїтий і всї враз і голосно силябізували... Рох їх навчав і пильно вважав, аби собачих жартів не виробляли... Ходив собі навкруги них із рожаньцем у руках, наслухав, иноді котресь поправив, иноді потяг за вухо, иноді погладив, а часто густо сїдав і терпляче викладав як там-о стоїть і питав, а дїтищі гурмою одно почерез одно рвали ся відповідати, гей ті индики, як їх хто подразнить... а так голосно, що й по другім боцї чути було...

Ганка варила обід і побалакувала з батьком своїм, старим Билицею, котрий рідко приходив, бо схорований був і ледви вже рушав ся.

Сидїв під вікном опертий на палицю тай водив очима по хатї, ба на дїти, що були тихо збили ся в закуток, ба на Ганку позирав... сивий був цїлком, губи йому трясли ся і голос мав слабий, мов би птичий, а в грудях йому все грало.

— Їли-сьте снїданок, га? — питала ся тихо.

— І... по правдї, то Веронка забула менї дати... тай не доправив-єм ся, нї...

— Веронка навіть собак морить голодом, бо сюди нераз до мене приходять під'їсти! — Кликнула, бо при тім і гнївала ся зо старшою сестрою ще від минулої зими, бо тамта по смерти матери забрала все, що лишило ся тай віддати не хотїла, то майже й не бачили ся.

— Бо в них не переливає ся, нї... — боронив тихо... — Стахо молотить ув органїстого, то там і попоїсть і ще сорок грошів за день бере... а в хатї тілько ротїв... що й тої картофлї не стає...

Правда... що дві корові мають і молоко є... що масло й сир у місто носить і той гріш який бере.., але часто забуває дати їсти... вже-ж, не дивниця... дітий тілько... а то й вовняні плахти людям робить... і пряде тай гарує, як той віл... або то богато менї треба?... аби лише в пору тай що дня... то...

— Таже до нас перенесїть ся на веснї, коли вам у тої суки так погано...

— Я-ж не жалую ся, не нарікаю, лише... лише... голос йому вломив ся раптом...

— Попасли би-сьте гуси, ба дїти діздрили...

— Усе бих робив, Ганусь, усе — шептав тихонько.

— В хатї є місце, то ліжко вставить ся, аби-сьте тепло мали...

— Таже й в оборі, тай при конях спав бих, аби в тебе, Ганусь, аби вже не вертати ся! аби... — аж захлинув ся тою молючою просьбою та й сльози стали йому капати із запалих, почервонїлих очий... — Відобрала менї перину, бо каже, що дїтям нї під чим спати... звісно... мерзли, аж-єм сам брав до себе... але кожушище витер ся та й нїчо мене не грїє... тай ліжко менї взяла... а по моїм боцї студено... анї тої тріски дров не позволить... і кожду ложку страви випоминає... на жебри прогоняє... коли-ж бо сили дасть бі, до тебе-м ледви приволїк ся...

— Пробі! а чомуж-єсьте нам нїчо нїколи не сказали, що вам так погано..,

— Якже... донька.,. він добрий чоловік, але все на зарібках... якже...

— Чортиця одна! Взяла пів ґрунту тай пів хати, тай усе, тай так вас годує! До суду треба йти! Їсти мали вам давати тай топливо, тай угорти, ну, а ми тих дванацять рублїв на рік... босьмо преціньь і довги сплатили... що, може не так?

— Правда! Ретельні-сьте, правда... але й ті пару золоті, що від вас, а що-м їх ховав собі на похорон, вициганила від мене... а потім і дати

було треба... якже... дитина... — Замовк і сидів тихий, скорчений, похожий швидче на купи старого лахмітя ніж на чоловіка.

А по обіді, скоро лиш ковалиха ввійшла з дітьми тай стала здоровкати ся, взяв вузлик, який йому Ганка зладила тайки, тай виніс ся по-тиху.

Борина на обід не прийшов.

Отже ковалиха поклала ждати хоть би й до ночи; Ганка наладила під вікном варстат і просилювала льняні нитки крізь блят і лиш инколи, хоть і несьміливо, докинула яке слово в розмову, яку вів Антек із сестрою; виводив їй свої жалї, в чім йому вже й притакувала, але недовго се трівало, бо вбігла Ягустинка тай мовби не-хотя говорила:

— Від органістів лечу, до праня мене закликали... Що йно був там Матій із Ягною просити на весїлє. Підуть! Розуміє ся, свій до свого, богач до богача тягне... тай ксьондза просили...

— І єгомостя просили?.. — викрикнула Ганка.

— А що-ж то, сьвятий чи що? Просили, сказав, що може прийде... чому би нї, або то княгиня не пишна, або то їди доброї та напитку не наставлять! Мельники те-ж обіцяли ся, ще й з донькою. Го, го, такого весїля, як Липцї Липцями, ще не було! Знаю добре, бо з Євкою від мельників кухарити будемо. Пацюка вже їм Ямброжи зладив, ковбаси роблять... — перервала раптом, бо нїхто не говорив і не питав ся, сидїли хмарні, то придивила ся всїм уважно тай викрикнула:

— Заносить ся у вас на щось!

— Заносить ся чи не заносить ся, а вам нїчо' до того! — сказала так гостро ковалиха, аж Ягустинка вразила ся тай пішла на другий бік, до Юзї, котра припрятувала лавки та стільцї, бо дїти вже були порозходили ся, а Рох поліз у село.

— Певно, що тато не будуть собі жалувати нїчого — шепнула ковалиха жалібним голосом.

— Чи-ж не стає їх на те! — сказала Ганка тай замовкла налякана, бо Антек поглянув на неї грізно. — То сидїли майже мовчки та чекали; часом котре дещо сказало тай знов западала глуха, важка, трівожна мовчанка...

Перед хатою на ґанку Вітек із дїтьми виробляв такі бреверії, що аж Лапа гавкав і хата тряслася.

— Покладних гроший те-ж мусить мати досить, раз-у-раз продає, а чи видасть на що?...

Антек махнув рукою на се сестрине слово тай вийшов із хати на повітрє; млісно йому було в хатї й несупокій у нїм ріс і страх, сам не зназ чому; чекав батька тай нетерпеливив ся, а рад був у душі, що тамтого так довго не видко. — „Не за ґрунтом тобі ходить, а за Яґусею!“ Нагадав собі, що йому коваль учера сказав... Бреше, як та собака! викрикнув завзято. Взяв ся до обставлюваня стїни від подвіря, Вітек носив йому листє з купи, а він набивав і закладав жердками, але руки йому дрожали тай раз-у-раз переставав робити. Припирав ся до стїни і крізь голу, безлистну деревину дивив ся за став, ген на Яґусіну хату... Нї, не милуване в нїм росло, лише злість і тисячі почуть ненавистних, аж зачудував ся сему! Сука, стерво, кинули їй кість, то й пішла! — гадав. Але прийшли на него спомини, вилїзли відкись, із тих піль голих, із доріг, із садів почорнїлих і покорчених тай обсїли йому серце, чіпали ся гадки, михтїли перед очима... аж піт укрив йому чоло, очи розблисли і дрож його проходив, міцний, вогняний!... Гей, а там у садї... а тодї в лїсї... а коли разом вертали ся з міста...

Сусе! аж потикнув ся, бо раптом побачив тут же перед собою її лице, горюче, дихаюче страстно, її сині очи та ті губи повні й такі червоні та такі близькі, що їх подих чув, бухнули на него жаром... і той голос тихий, уриваний, наповнений любовю та вогнем... Янтось!... Янтось! — прихиляла ся до него близько, чув її груди, її

рамена, її ноги — аж очи протирав і прогоняв геть від себе ті мари манячі і вся його злість завзята скапувала йому з серця мов ті леди зо стріх, коли їх весняне сонце пригріє, та будила ся знов любов і піднимала свій колючий лоб болюча туга, така страшна, що хоть би головою товчи в стїну та ревіти під небеса!

— Бодай отсе сїрчисті тріснули! — викрикнув отямлюючи ся тай поглянув бистро на Вітка, чи той не догадує ся чого...

Від трьох тижнїв був у горячцї, в очікуваню якогось чуда, а нїчого не міг порадити, нїчому противити ся! Або то раз упадали йому скажені думки й постанови, так що біг, аби з нею побачити ся, або то одну нїч на дощи й холодї чатував, як та собака, перед її хатою! Не вийшла, увиляла від него, на дорозї вже з-далеку обминала!...

Нї, то нї! І чим раз дужше пізьмував на неї тай на все! Батькова вона, то й чужа, то й та заволока, та собака безпанська, той злодїй, що ґрунт, добро найвище краде — отже палицею його хотьби й на смерть обезвічу!

Або то раз хотїло ся йому батькови до очий стати й сказати: не можете женити ся з Яґною, бо вона моя! Але страх піднимав йому волосє на голові, що скаже старий, що люде, що село?...

Атже-ж Яґусь буде його мачохою, мов би мамою — як же се може бути, якже?... атже-ж се гріх мусить бути, гріх! Аж бояв ся думати про се, бо йому серце завмирало з грози нестямної, з остраху перед якоюсь-то страшною карою божою... І не сказати сего нїкому, лише носити в собі як підпал... не на людську воно міць, нї!

А тут уже за тиждень шлюб.

— Господар ідуть! — закликав Вітек борзо, аж Антек іздригнув ся зо страху.

Темнїло вже на сьвітї.

Сумерк сипав ся на село, як той попіл невистиглий і від захованого підпалу ще рудавий —

зорі догасали, блїдли від тих бурих хмар, котрі вітер гнав і звалював на захід та стовбурив у величезні гори. Студено ставало, земля тугла, повітрє робило ся гостре, різке, як перед приморозком і таке слухливе, що тупіт і рикання гнаного до води інвентаря, йшли голоснїще, а скрипіт воріт і колодязних журавлїв, крики дїтий, гавканя, летїли виразнїще через став; де-не-де блискали вже вікна й падали на воду довгі, пірвані, дрожучі сьвітляні відблиски... а з поза лїсів вихиляв ся поволи величезний, червоний місяць у-повнї, аж сяєва били над ним, мов би пожар бухав десь, у глибинї лїсів.

Борина вдяг ся в звичайну одежу тай пішов на подвірє, до господарства, заглянув до коний, до коров, до стодоли, ба навіть до свиний, накричав на Кубу за щось-то тай на Вітка, що телята вилїзли з загорідки та плели ся поміж корови, а як вернув ся до своєї кімнати, то вже там чекали на него всї... Мовчали, лиш усї очи підвели ся на него тай зараз опали, бо став насеред хати, обіздрив ся по них і запитав ся кепкуючи:

— Всї! як на суд який!

— Не на суд, лише до вас-єсьмо прийшли з просьбою — сказала несьміливо ковалиха.

— А чому-ж то й твій не прийшов?...

— Роботу має квапну, то лишив ся дома...

— Ая... роботу... ая... — всьміхнув ся догадливо, скинув капоту тай став роззувати ся, а вони мовчали, не знаючи з чого почати. Ковалиха покашлювала та втихомиряла дїти, бо брали ся до барашкованя, Ганка сидїла на порозї та плекала хлопчика, а лїтала неспокійними очима по лицю Антка, котрий сидїв під вікном і вкладав собі в голові, що має сказати, а дрожав увесь із заворушеня та нетерплячки. Одна Юзя спокійно оббирала картофлю під коменом, докидала дров на вогонь і цїкаво позирала по всїх, бо нїчо' виміркувати не могла.

— Чого хочете? кажіть! — закликав гостро, знетерпеливлений мовчанкою.

— Таже... кажи Антек... таже прийшлисьмо за той запис... — цідила ковалиха.

— Запис я зробив, а шлюб у неділю... се вам кажу!

— Се знаємо, але не того прийшли-сьмо.

— А чого?

— Записали-сьте всї шість моргів!

— Бо так хотів-єм, а схочу, то в те млї-око запишу все...

— Як усе буде ваше, то запишете! — сказав Антек.

— А чиє-ж воно, га, чиє?...

— Дїточе, наше.

— Дурний-єсь, як той баран! Ґрунт є мій і зроблю з ним, що менї подобає ся!

— Зробите, або й не зробите...

— Ти менї заборониш, ти?!

— А я, а ми всї, а нї то суди вам заборонять — крикнув, бо вже не міг витерпіти тай бухнув завзятістю.

— Судами менї грозиш, га? Судами?! — замкни ти губу, поки-м добрий, бо пожалуєш! — кричав, прискакуючи до него з кулаками.

— А скривдити ся не дамо! — верескнула Ганка, піднимаючи ся на ноги.

— А ти чого? Три морґи піску внесла та стару плахту, а буде писок роззявляти!

— Ви-сьте й тілько Анткови не дали, навіть тих його моргів маминих, а робимо вам за парубків, як ті воли.

— Спрятуєте за те з трьох моргів.

— А відробляємо вам за двацять або й більше.

— Як вам кривда, то йдїть собі пошукати лїпшого.

— Не підемо шукати, бо тут є наше! Наше по дїдах-прадїдах! — закликав міцно Антек.

Старий ударив його очима тай нїчо' не відповів, сїв перед комен і погрібачем так бив о головнї, аж іскри летїли — злий був, вогнї ходили йому по лицю тай волосє спадало на очи, ярі як у дикого пацюка... але ще здержував ся, хоть і з трудом...

Довга мовчанка залягла хату, так що лише ті сопоти та дихання хуткі чути було. Ганка хлипала стиха та погойдувала дитиня, бо скавулїти почало.

— Ми не противимо ся женїню; хочете, то женїть ся...

— А противте ся, дуже за те дбаю...

— Лиш запис відберіть — докинула крізь сльози Ганка.

— Змовкнеш ти! а то, псямать, пищить ув-одно, як та сука! — кинув з такою силою погрібач у вогонь, аж головнї полетїли на хату.

— А ви міркуйте ся, бо то не дївка ваша, аби-сьте рот роззявляли на неї!

— То чого-ж пискує!

— Має право, бо за своїм доправдує ся! — верещав чим раз міцнїще Антек.

— Хочете, то й запишіть, але що лишило ся, відпишіть на нас — почала тихо ковалиха.

— Дурна-сь. Бач її, моїм тут буде лїлити ся! Не бій ся, за годованця до вас не піду... — Сказав-єм.

— А ми не вступимо ся. Справедливости хочемо.

— Як возьму бука, то вам дам справедливість.

— Стрібуйте лиш доторкнути ся, то певно весїля не діждете...

Тай стали вже сварити ся, прискакувати до себе, грозити, бити кулаками в стіл, викрикувати та випоминати всї свої жалї та кривди! Антек так забув ся тай так розлютив ся, що скаженина бухала з него, тай раз-у-раз уже старого хапав ба за плече, ба за ковнїр і готов був бити... але ста-

рий іще здержував ся, не хотїв бійки, відпихав Антка, на лайки з-рідка відповідав, аби лиш позорища для сусїд і всего села не чинити. В хатї підняв ся такий крик і нелад і плач, бо обі жінцї плакали та кликали на переміну, а дїти те-ж верещали, так що Куба з Вітком надлетїли з подвіря під вікна... але нїчо' розізнати не розізнали, бо всї враз кричали, аж нарештї, коли їм уже не стало голосу, лише хрипіли самими проклонами та погрозами, Ганка зарула новим, величезним плачем, сперла ся на окап і стала заливаним крізь сльози, нестямним голосом кричати:

— На жебри лиш нам іти, у сьвіт... о мій Сусе, мій Сусе!... а як ті воли гарувалисьмо і дни і ночи... за парубків... а тепер що?... а пан Біг вас покарає за нашу кривду!... покарає... Цїлих шість моргів записали-сьте... а ту лудину по мамі... ті пацьорки... те все... і для кого то, для кого?... для такої свинї, бодай-єсь під плотом здохла за нашу кривду, бодай тебе черви розточили, ти виволоко, ти нехтолице одна, ти!...

— Що ти сказала?... — зарув старий, прискакуючи до неї...

— Що нехтолиця тай виволока, то й усе село знає за се... увесь сьвіт... увесь...

— Вара тобі від неї, бо ти той писок о стїну розібю, вара... — тай став нею трясти, але вже Антек прискочив і захистив і также кричати став:

— І я привторю, що нехтолиця є, виволока, я! А спав із нею, хто хотїв, я!... — кликав нестямно тай говорив, що йому слина на язик принесла; не скінчив, бо старий, роз'ярений вже тепер до 'станку, так його тріснув у писок, що гримнув лобом на засклену шафку і з нею разом повалив ся на землю... Схопив ся швидко, закровавлений і впав на батька.

Кинули ся на себе, як дві скажені собацї, вхопили ся за груди та водили по хатї, кидали, били собою в ліжка, в скринї, в стїни, аж лоби

тріщали. Крик підняв ся неописаний, жінки хотїли їх розборонити, але перевалили ся на землю і так ізчеплені всею ненавистю та кривдами качали ся, давили, душили...

Щастє, що швидко розірвали їх сусїди тай відгородили від себе...

Антка перенесли на другий бік і зливали водою, так ослаб з утоми та й упливу крови, бо лице мав порозтинане в шиби.

Старому нїчо' не стало ся; спенсер мав трохи подертий і лице подряпане тай сине зо скаженини... Скляв і повигоняв людий, що були злетїли ся, двері від сїний замкнув і сїв перед коменом...

Але втихомирити ся не міг, бо йому все вертала ся пригадка того, що на Яґну виговорили, тай різало його в серце мов ножем...

— Не дарую я тобі сего, собако один, не дарую! — присягав собі в душі. — Якже, на Ягусю... але зараз же приходило йому в голову й те, що нераз уже чув про неї, що давнїще поговорювали і на що не звертав уваги! Горяче йому ставало та чудно душно, тай чудно маркітно... — Неправда, сплетники та завистники, звісно! — викрикнув голосно, але чим раз більше пригадувало ся йому балачок людських. — Якже, рідний син каже, то не мають гавкати! Стерви! але жгли його ті спомини як вогонь...

І коли Юзя поспрятувала слїди битви, та нарештї, хоть і пізно, подала вечерю, стрібував картофлї тай поклав ложку, не міг проликнути.

— Засипав-єсь обрік коням? — запитав ся Куби.

— Розуміє ся...

— Де Вітек?

— По Ямброжа полетїв, аби Анткови голову перевязав; губа йому спухла як горнець — додав і виніс ся зараз, бо місяць сьвітив, а він нині вибирав ся під лїс на лови... — Юхи, хлїб їх розпирає, то бють ся — воркотїв.

І старий пішов на село, але не повернув до Яґни, хоть у вікнах сьвітило ся, завернув ся з під самих дверий і поліз дорогою д' млинови.

Ніч була холодна, виїскрена, приморозок іскіпляв землю, місяць висїв високо та так ясно сьвітив, що ввесь став роз'іскрив ся мов би живим сріблом, деревина кидала довгі, хиткі тїни на пусті дороги. Пізно вже було, сьвітла в домах гасли, лише білені стїни виступали міцнїще з голих садів, тишина й ніч огортали все село, млин один туркотїв і вода булькотїла монотонно... Матїй ходив ба сим ба тим боком ставу тай не знав, що з собою почати, не втихомирив ся, де там, іще дужче розбирала його злість і ненависть; аж у коршму пішов, післав по вийта та майже до півночи пив, але червяка не зальляв... лиш одну постанову рішив.

На другий день рано, скоро встав, заглянув на другий бік, Антек іще лежав, лице мав обвязане закрівавленою шматою, але підвів ся трохи.

— Забирайте ся зараз із хати, аби й слїду по вас не лишило ся! — крикнув. — Хочеш війни, хочеш суду, то йди до суду, позивай мене, доходи свого. Що-сь своє посїяв — лїтї збереш, а тепер забирай ся! Най мої очи вас не бачать! Чуєш! — зарув, бо Антек підняв ся, але нїчо' не відповідав... і став поволи вдягати ся...

— Аби менї до полудня вже вас не було!— закликав іще з сїний.

Антек і на се не відповів, мов би нїчо' не чув...

— Юзка, заклич Кубу, най запряже кобилу в віз і вивезе їх, де хочуть!

— Галє, коли Кубі щось є, лежить на леговищи та лише стогне, тай каже, що цїлком устати не може, так його тота крива нога болить...

— Галє, нога його болить! Валкін один, відпочивати ся хоче... — тай сам зайняв ся ранним господарським ладом.

Але Куба розхорував ся на правду; не казав, що йому є, хоть його Борина питав ся, лише що хорий, та так то йойкав ся, так то стогнав, аж коні рзали, приходили до леговища, тай обнюхували йому лице й лизали, а Вітек усе носив йому води відерцем і крадькома прав у потоці якісь закрівавлені шмати...

Старий не завважав сего, бо пильнував, аби Антки забирали ся.

І забирали ся.

Вже без криків, без сварок, без заперек пакували ся, виносили начинє, вязали вузли; Ганка аж млїла з жалю, Антек її водою відливав та погоняв, аби вже швидко зійти з батькових очий, аби борше...

Позичив коня у Клемба, батькового не хотїв, тай перевозив річи до Ганчиного батька, на край села, ще за коршму...

З села прийшло пару господарів, з Рохом на передї, тай хотїли згоду робити між ними, але анї син анї батько говорити собі про се не дали...

— Стрібує, як то воля смакує та свій хлїб — відповів старий.

Антек нїчо' не відповів на намови, лише підняв кулак і так закляв страшенно, так погрозив, аж Рох поблїд і подав ся взад межи жінки, котрих доволї зібрало ся в оплітках та на ґанку, аби Ганцї помогти, а головно, аби голосно жалувати ся та пискувати та радити...

Коли заплакана Юзя подавала обід батькови тай Рохови, вже тамті з остатними річами й дїтьми виїжджали з оплїтків на дорогу... Антек анї обіздрив ся на хату, лиш перехрестив ся, зітхнув тяжко, смагав коня, підпирав віз, бо накопичено було на нїм і йшов як мертвий, а блїдий, як той папір, очи йому горіли завзятістю тай зуби дзеленькали, як у фебрі... але нї одного слова не сказав, Ганка-ж волїкла ся за возом, старший хлопчик чіпав ся маминої вовняної запаски та

кричав під небеса, молодшого тулила до грудий і гнала навперед себе корови, стадонько гусий і двоє худих поросят, а так то рула, так то кляла, так то заводила, що люде виходили з домів і мов би процесією їх відводили...

Старий Лапа гавкав на ґанку, біг за возом, вертав ся назад і вив.. Вітек його кликав, але собака не слухала, бігала по садї, обнюхувала подвірє, вбігала в кімнату Антків, облетїла і пару раз, вибігла в сїни, гавкала, скавулїла... поласила ся до Юзї тай знов лїтала як божевільна, то сїдала на задї тай одурілим зором дивила ся, аж нарештї скопила ся, взяла хвіст під себе тай полетїла за Антками...

— Отже й Лапа пішов за ними...

— Верне ся, виголоднїє ся, тай верне ся, не бій ся, Юзю — говорив мяко старий. — Не руй, дурна! Вилагодь той бік, Рох мати-муть мешканє. Заклич Ягустинку, то тобі поможе... і возьми ся за господарство, ти тепер господиня, на твоїй голові все... но, не плач, нї... взяв її за голову та гладив та притулював до грудий та голубив...

— Поїду в місто, то тобі черевики куплю.

— Купите, татусю? зіправди купите?...

— Куплю тобі, куплю тобі й щось більше, лиш доброю донею будь, за господарство памятай!

— То й кафтан менї купіть, такий як має Настка Ґолембянка.

— Куплю тобі, доню, куплю...

— Тай биндів, але довгих, бо не мала-бим на ваше весїлє.

— Що лиш тобі треба, кажи, а все мати меш, усе.

XI.

— Ти спиш, Ягусь!..

— Або я можу. Пробудила-м ся до-сьвіта тай усе менї в голові стоїть, що вже нинї весїлє... аж вірити трудно...

— Маркітно тобі, доню, га? — запитала ся тихіще... з боязкою надїєю в серцї...

— І... що би там маркітно мало бути! лише, що від вас менї треба йти, на своє...

Стара не відповіла, здавила в собі жаль, який раптом її провертів і встала з постелї, вдягла ся будь-як і пішла будити хлопців. Заспали трохи, по вчерашних розплетинах, бо день уже був добрий, сьвіт затопив землю в сріблистій улискуватій затопі, зорі розгоріли ся на сходї — мов би хто небо посипав підпалом.

Домінїкова вмила ся в сїнях і тихо ходила по хатї, та раз-у-раз позирала на Ягну, котрої голову можна було розізнати на постелї в сумерках, які ще залягали хату...

— Лежи собі доню, лежи! остатний се раз у мами, остатний! — гадала з сердечністю та з тим болїзним жалем, що раз-у-раз вертав ся. Не хотїло ся їй вірити, що то на правду вже нинї, аж собі пригадувати мусїла все... так, сама хотїла того, а тепер... мов би страх нею заволодїв і так то тряс, аж іскорчила ся з болю тай сїла на лїжко... Борина добрий чоловік, пошанує тай кривди їй не зробить... а Ягусь поведе його, де лише

схоче, бо старий сьвіта Божого поза нею не бачить...

Нї, не того бояла ся, не того... пасерби ! Розуміє ся... по що було Антків прогоняти ? аж тепер будуть лютувати та пімсти шукати !... А не прогоняти, то Антек був би під боком тай образа божа, або й що гірше, вийшло би з того !.. Сусе мій ! А ради вже нема... заповіди вийшли... пацюк зарізаний... запис у скринці... Нї, нї ! Що буде, то буде, а кривди нїякої, поки жиє, зробити їй не дам !.. — подумала рішучо тай пішла знов до хлопців кричати, чому не встають.

Вернувши ся, хотїла гостро кликати на Яґну, але Яґусь уснула, рівний, тихий віддих ішов від ліжка, а її знов ухопили сумнїви ріжні й жалї, та як ті половики чіпали ся кігтями серця, дерли й кричали страхом і журбою ! Приклякла під вікном, упялила зачервонїлі, розпалені очи в зорі тай молила ся довго й горяче. Встала міцна тай на все готова !

— Яґусь ! Уставай, доню, пора вже ! Євка заразісько прилетить до варі, а тілько ще роботи !

— А чи погода ? — питала ся, піднимаючи важку голову .

— Ще й яка, аж улискує ся на сьвітї від приморозку ! Сонце заразісько зійде...

Яґна вбирала ся швидко. Стара їй помогла тай довго про щось розгадувала, бо нарештї сказала :

— А привторю тобі ще, що-м уже нераз говорила... Борину треба шанувати... добрий він чоловік... із будь-ким не вдавати ся... аби тя знов на язики не взяли... люде, то як ті собаки... лише гризти ! Чи чуєш, доню ?..

— Чую, чую, але так говорите, як- би я своєго розуму не мала...

— Ради доброї нїкому не за богато... Тямуй і те, що з Бориною не гуру-буру а мняко й добрістю. Атже старший більше на те вважає, нїж

молодик.., а хто знає, може тобі з ґрунту припи-сати або готовий гріш за пазуху всунути!

— Не дбаю я за се — воркнула нетерпляче.

— Бо-сь молода та дурна... А поглянь лише по селу, по людях, то побачиш за що сварять ся, за що працюють, за що запобігають! Лише за ґрунт, за добро! Чи добре-ж би тобі було без того загона, без тої сьвятої землї, га? Не на зарібки та бідоване Господь Ісус тебе сотворив! ні! А на що я все житє запобігала — лише для тебе, Ягусь! А тепер лишу ся, як той палець, сама-одна!..

— Або то хлопцї йдуть у сьвіт? лишають ся...

— Тілько з них потїхи, що з учерашного дня! — викрикнула тай розплакала ся. — А з пасербами згоду повинна-сь держати! — додала, обтираючи очи.

— Юзка добра дївчина, Ґжеля ще не зараз верне ся з війська... а...

— Ковалїв треба стеречи ся...

— Таже вони з Матієм дуже обсервують...

— Має в тім коваль якийсь рахунок, має! Та пильнувати-му його... З Антками найгірше, бо погодити ся не хочуть... і Єґомость учера згоду хотїли зробити... не пристали...

— Та бо Матій, як той лихий пес, аби їх із хати прогнати! — викрикнула страстно.

— Що се ти, Ягусь, що се ти? Таже Антек найдужче виговорював на тебе тай ґрунт хотїв відобрати тай кляв і наводнв на тебе таке, що повторити трудно.

— Антек на мене? Оциганили вас, бодай їм язики паскудні висхли!...

— А чому-ж то ти за ним потягаєш, га?... — запитала ся грізно.

— Та бо всї на него! Я не є, як та собака дїдівська, що за кождим іде, аби їй лише хлїба підкинув! Добре тямлю, що йому кривда дїє ся...

— То може би-сь йому й запис віддала... га?...

Але Яґна вже не встигла відповісти, бо сльози цюрком потекли їй з очий, то лиш бухнула в комору, приперла за собою двері тай довго ридала...

Не перешкоджала в тім Домінїкова, лише нова журба всунула ся в її серце... та не пора було міркувати, Євка прийшла, хлопці протягали ся перед сїньми, треба було взяти ся до порядків і приладжень остатних...

Сонце встало й днина жваво покотила ся на перед.

Приморозок у ночи був несогірший, так що калабані по дорогах і береги ставу стяли ся ледом, а на грудках і що лекша худобина вдержати ся не могла.

Тепло робило ся, під плотами та в тїни сивіло ще, але зо стріх іскапувала заморозь улискуватими пацьорками, а на мочарах курили ся випари гей би димове. Повітрє було таке прозоре, що довколишні поля видко було як на долоні, а лїси присунули ся, так що й декотру деревину міг розізнати.

На небі синім і низькім анї одної хмаринки не було.

Але на погоду не йшло, бо ворони товкли ся коло домів і піяли когути.

Недїльний то був день, і хоть дзвони ще не передзвонювали до косцьола, а вже в селї клекотїло гей в вулию. З пів села лагодило ся на весїлє Боринове з Яґною.

Поміж хати, крізь об'инеєні сади, бігали дївчата з вязочками лент і плахтами та ріжними прикрасами...

В хатах був немалий заколот приготовлювань, примірювань та пристроювань, так що з густо повідчинюваних вікон і дверий бухали радісні голоси або вже й ті весїльні сьпіванки.

Тай у хатї Домінїкової вчинив ся ґвалт і заколот, як то звичайно такого дня!

Дім був сьвіжо побілений, хоть трохи й обліз із вапна на вохкости, тай визначав ся вже з-далеку, бо й замаєний був, як у Зелені сьвята. Хлопцї, ще вчера, повтикали смеречини в стріху, ба в шпари стїн, де лише дало ся, а цїлі оплітки від дороги до сїний висипали галузками ялиць — пахло, як у лїсї на веснї.

Тай у серединї випоряджено було чепурно.

По другім боцї, де був склад лахмітя, палахкотїв порядний вогонь і кухарила Євка від мельника за підмогою сусїдок і Яґустинки.

З першої-ж кімнати повиносили всяку непотрібну посудину в комору, так що лишили ся самі образи, а хлопцї вставляли попід стїни міцні лавицї та довгі столи. Кімната те-ж була вибілена на-ново, вимита, а комен укритий синьою плахтою — цїла-же стеля та сволоки, почорнїлі зо старости, Яґуся богато прикрасила вирізками. Матїй привіз був із міста закрашених паперів, а вона повистригала з них колїсця стріпаті, ба квітки, ба чудаки ріжні, як: коли собаки гонять вівцї а пастух із палицею за ними летить, або-ж цїлу процесію, з ксьондзом, із хоругвами, з образами, тай инші всячини, що й стямити трудно, та так то все вдале та виразне гей живе — аж люде вчера на розплетинах чудували ся. — Вміла вона й не такі, та все, що лиш загадала, або на що подивила ся... так що не було в Липцях хати, без тих її стрижок...

Огорнула ся трохи в коморі тай вийшла налїплювати решту на стїнах, попід образи, бо вже деинде місця не було.

— Яґусь! та дала би-сь покій тим чудакам, дружок лиш не видко... люде незабаром ісходити ся пічнуть, музика вже по селу ходить... а вона бавить ся...

— Ще встигну, встигну... — відповідала коротко тай дала зараз покій налїплюваню — не

стало їй терпцю... — Висипала підлогу колючками з ялиць, ба столи вкрила тонким полотном, ба порядкувала в коморі, або балакала з братами, або виходила перед дім і дивила ся довго в сьвіт! А нїякої радости в собі не чула, нїякої. Лише гадала, що витаньцює ся та музики наслухає ся та сьпіванок, на що ласа була. Була, як та днина ясна, роз'іскрена та мертва осїню тай оглухла. Як би їй усе не пригадувало, що то весїлє нині, то не тямила би про се. Борина вчера, на розплетини дав їй вісїм низок коралїв, усї, які йому лишили ся по небіжках.. Лежали на днї скринки, навіть їх не примірювала... Не стояла за ними, не стояла сегодня нї за чим... Лише летїла би десь, наперед, хоть би й в увесь сьвіт... але куди? Або то знала! Гидке їй було все, а в голову раз-у-раз вертало ся сказанє мамино про Антка... — як-же, він би виговорював, він?... Не могла вірити, не хотїла... бо аж їй на плач ізбирало ся!... А може!... вчера, коли прала в ставі, перейшов і анї подивив ся! А як ішли до сповіди з Бориною, здибали його перед косцьолом... із місця завернув ся, як перед лихою собакою... А може?... Най же гавкає, коли такий, най гавкає!...

Почала бунтувати ся проти него, але раптово спомини того вечера, коли вертали ся з оббираня капусти від Борини, бухнули їй у мозок і затопили ї всю в вогнї тай обвили душу її з такою силою, та так виразно в нїй ожили, що ради собі дати не могла... аж нї відси нї відти обізвала ся до матери:

— Знаєте, а по шлюбі волося менї не обтинайте!

— Галє, що мудрого вигадала! — Чи чув хто, аби дївцї волося не втято по шлюбі?

— А по дворах і містах не обтинають!

— Певно — розуміє ся, бо їм так потрібно до розпусти — аби людий могли оциганювати та чим иншим видавати ся. — Але, буде тут новий

лад заводити! Двірські панни най із себе ляльки роблять і посьміховище, най із кудлами, гей Жидівки які, ходять — вільно їм, коли дурні, а ти господарська донька з дїда-прадїда, не міське помело, то-сь робити повинна, як пан Біг заповів, як усе в нашім господарськім станї робило ся... знаю я ті міські вигадки, знаю... ще нїкому вони на здоровлє не вийшли! Пішла на службу в місто Пакулянка, і що?.. Казав війт, що прийшов папір до канцелярії, що дитину вдушила тай у криміналї сидить... або й той Войтек, Боринів свояк по сестрі, доробив ся в містї дуже, так що тепер селами по прошеному хлїбі ходить... а вперед на Вільцї господарство мав, конї мав і хлїба по горло... захотїло ся йому булок, а має палицю та торбу на старість...

Але Яґна мудрих примірів не слухала, тай про обітнене волося й говорити собі не дала... Намовляла ї Євка, а та знаюча була, не одно село знала тай рік-у-рік до Ченстохови з компанїями ходила, товмачила й Яґустинка, але, як то вона, все з кепкованєм і насьміхом, бо нарештї сказала:

— Лиши косу, лиши, здасть ся Боринї, обкрутить собі нею руку, гостріще придержить і міцнїще тебе буком зільлє... сама ї потім обітнеш... знала я таку неодну... — не говорила більше, бо Вітек її кликав, позаяк від прогнаня Антків, перенесла ся до Борини, бо Юзя порадити собі не могла з господарством. Помагала варити Євцї, а що трохи заглядала до дому, старий сегодня нї до чого голови не мав, Юзя вже від ранку прибирала ся у ковалїв, а Куба лежав усе хорий.

— Ходїть борше, бо Кубі вас дуже треба — квапив хлопець.

— Чи гірше йому?

— Розуміє ся, так то стогне та йойкає ся, аж на дорогу чути!

— Іду в чвал. Мої ви мостиві, побачу лише, що з ним діє ся тай зараз верну ся...

— Ягусь, і тобі треба квапити ся, дружок лиш не видко — квапила мати.

Але Ягусь не квапила ся, ходила гей сонна, сїдала на лавиці, ба зараз ісхоплювала ся та зачинала попрятувати, але робота летїла їй з рук, а вона стояла довго бездумно задивлена в вікно. Хитала ся в нїй душа як вода та раз-у-раз била, мов би в камінь який, о спомини...

А дома гамір чинив ся чим раз більший, бо все влїтали куми ріжні, ба своячки, ба господинї, та давним обичаєм ізносили кури, ба бохонець білого хлїба, пляцок, соли, муки, солонини або й срібного рубля в паперци — все те в подяку за запросини весїльні, аби господиня за надто не шкодувала ся.

Пили зо старою по порційцї солодкої, побалакали, начудували ся тай розбігали ся поквапно.

А Домінїкова порядно ввихала ся — пильнувала варі, припрятувала, радила і на все око мала тай спосіб, а часто наганяла хлопців, бо поставкували ся, а що котрий лиш міг, то з хати вихоплював ся на село, до війта, бо вже там були музиканти тай збирали ся дружбове.

На велику службу божу мало хто пішов, гнївав ся за се Єгомость, що задля весїля забувають на службу Божу — що було й правда, але нарід се собі розумів, що й весїля такі не що неділї відбувають ся.

А зараз по обідї почали з'їзджати ся з поблизьких сїл, хто був запрошений.

Сонце вже перекотило ся з полудня тай порошило блїдим, осїнним сьвітлом, так що земля блищала мов орошена, вікна бухали поломінню, став улискував ся та михтїв, придорожні рови поблискували водою гей шибами — увесь сьвіт був пересичений сьвітлом догасаючої осени тай остатним теплом.

Оглухла, нїма тишина обтулювала роззолочену землю.

День догарав яскраво тай поволи пригасав.

Але в Липцях гудїло гей на ярмарку.

Скоро лиш передзвонили на вечірню, музики вихопили ся від війта на дорогу.

Найперша йшла скрипка в парі з флєтом, а за ними воркотїв бубен із дзенькалами тай баси прибрані в ленти, весело подриґували.

За музикою йшли оба свати та дружби — шість їх було.

А все хлопцї молоді, пишні, гей сосни стрункі, в поясї точкі, в плечах розрослі, танешники завзяті, пискачі горді, забіяки сильні, з дороги невступчиві — самі родові, господарські сини.

Валили серединою дороги, всею купою, плече в плече — аж земля дудніла під ногами, та такі радісні, весїльні та прибрані гарно, що лиш у сонцї грали пасемисті гачі, червоні спенсери, китицї лент коло капелюхів і розпущені на вітер гей крила, білі капоти...

Кричали гостро, підсьпівували весело, притупували сїрчисто та йшли так шумно, мов би молодий гай схопив ся тай з вихорою летїв...

Музика грала польського, бо ж ішли від дому до дому запрошувати весїльних, де їм виносили горівки, де запрошували в середину, де співанєм відповіли — а скрізь виходили прибрані люде, приставали до них і йшли далї враз, і вже всї одноголосно сьпівали під вікнами дружок:

— Виходи, дружечко, виходи Касуню, на
[весїлє час —
Будуть там грати, будуть сьпівати скрипочка
[й бас —
Хто-ж не наїсть ся, хто не напє ся... піде до-
[мів в-час!
Ой та дана, дана, ой та дана, да!...

Гукали враз і з такою міцю, аж по селу розлягало ся, аж на поля йшли весїльні голоси, під гаями сьпівали, в сьвіт широкий летїли.

Люде виходили перед доми, в сади, на плоти, а який-такий, хоть і не весїльний, приставав до них, аби надивити ся та наслухати ся, так що поки дійшли, то вже майже все село збило ся тай окружало весїльних натовпом, так що чим раз поволїще йшли, а дїти хмарою неперечисленою тай з вереском і присьпівуванєм, на перед бігли.

Довели гостий до весїльного дому, переграли їм на гідний вхід і завернули ся до князя.

А Вітек, котрий з лентами на спенсері гордо був посполу з дружбами ходив, скочив тепер на перед.

— Господарю, таже музика з дружбами валить! — крикнув у вікна тай полетїв до Куби.

Рясно заграли на ґанку, а Борина в те млїоко вийшов, двері на розтвір відчинив, здоровкав ся, та в середину запрошував, але війт із Шимоном узяли його по-під боки та вже просто до Яґни повели, бо пора було до косцьола.

Йшов гостро тай аж диво, так молодо виглядав: обстрижений, до чиста виголений, прибраний весїльно — пишний був, як мало котрий, а через те, що дуже в собі подуфалий і розрослий, то й стать мав уже з-далеку видну тай повагу в лици немалу; посьмівував ся весело з парубками, побалакував, а найчастїще з ковалем, бо йому все на очи наскакував.

Гідно його ввели до Домінїкової; нарід розступив ся а вони його вели в кімнату шумно, з граньом і присьпівуванєм.

Але Яґусї не було, прибирали і ще жінки в коморі, міцно замкненій і пильно береженій, бо парубки двері пхали, ба в дошках дирочки робили та сварили ся з дружками, так що лише писк і сьміхи та бабські верески відповідали.

А мати з синами приймала гостий, частувала горівкою, садовила що старші на лавицях і на все око мала, бо народу звалило ся, так що аж важко було перейти кімнатою, в сінях стояли, навіть в оплітках. Не аби-які се гості, ні. Самі господарі, родові та що богатші, а все свояки та куми Боринів і Пачесїв, а другі знов знакомі, то й з дальших сіл наїхали.

Розуміє ся, що ні Клемба, ні Вінцьорків, ні тих моргових бідаків не було, ні того дрібязку, що по зарібках ходив і все зо старим Клембом держав...

Не для пса ковбаса, не для свиний мід!

Аж у які два отченаші відчинили двері комірні тай орґанїстиха з мельничкою вивели Яґусь на хату, а дружки вкружили її вінцем, а такі прибрані та пишні всї, що квітки то були не квітки, а вона між ними найструнківа та як та рожа найпишнїща стояла в середині, а вся в білощах, в оксамитах, у перах, у лентах, у сріблї та золотї — так що видавала ся нїби той образ, що його носять на процесіях, аж утихли раптом, так понїміли та чудували ся люде.

Гей! як мазури мазурами не було кращої!

Швидко дружбове зробили гамір і гукнули всїма грудьми :

Розголошуй, скрипко, розголошуй!
А ти, Яґусь, батька, неньку перепрошуй —
Розголошуй, флєте, розголошуй!
А ти, Яґусь, сестри, братів перепрошуй!...

Борина виступив, узяв її за руку тай приклякли, а мати образом їх перехрестила тай стала благословити та сьвяченою водою кропити, аж Яґусь із плачем упала в ноги матери, а потім і другим у ноги кланяла ся, перепрошувала тай прощала ся з усїма. Брали її жінки в рамена, обіймали тай подавали собі, аж розплакали ся

враз, а Юзя то найревнїще заводила, бо їй небіжка матуся нагадала ся.

Висипали перед дім, уставили ся в належнім порядку тай рушили пішки, бо до косцьола було з гін.

Музики йшли на перед і тяли з усїх сил.

А потім Яґну вели дружби — йшла буйно, всьміхнена крізь сльози, що їй іще на віях висїли, весїльна як той цьвітний корч і як сонце тягнула всїх очи, волосє мала заплетене над чолом, у нїм корону високу, з золотих тасємок, із павячих очок і галузок розмарину, а від неї на плечі спливали довгі ленти в усїх красках і летїли за нею та фуркотїли як веселка ; спідниця біла, рясно зібрана з поясї, ґорсет із голубого як небо оксамиту, вишитий сріблом, сорочка з буфястими рукавами, а під шиєю буйні ковнярики обшиті синою ниткою, а на шиї цїлі шнури коралїв і бурштинів аж до пів грудий опадали.

За нею дружки вели Матїя.

Як той дуб розрослий іде в гаю по струнких сосні, так він ішов по Яґусї, в клубах лише похитував ся, та по боках дороги роззирав ся, бо йому повидїло ся, що Антка в глотї зуздрів.

А вже за ними йшла Домінїкова зо сватами, ковалї, Юзя, мельники, орґанїстиха тай що чільнїщі.

На останку-ж, усею дорогою валило все село.

Сонце вже заходило, висїло над лїсами червоне, величезне тай заливало всю дорогу, став і доми кривавою зорею, а вони йшли в тих облисках поволи, аж в очах мінило ся від тих лент, пер павячих, квіток, червоних гачів, помаранчевих плахот, хусток, капот білих — гей той загін розцвилими квітками вкритий, ішов і під вітер поволи гойдав ся — та посьвівував, бо дружки разу-раз заводили тонесенькими голосками :

А їдуть, їдуть, вози гуркочуть —
А, моя Яґусь, по тобі плачуть...
Гей!
А да сьпівають, сьпівають собі —
А да на смуток, Яґусю, тобі...
Гей! —

Домінїкова всю дорогу поплакувала та гей в образ удивляла ся в доньку, так що нїчого не чула, що до неї побалакували.

В косцьолї вже Ямброжи засьвічував сьвічки на вівтари.

Впорядкували ся лише в ґанку, поставали в пари тай рушили перед вівтар, бо й ксьондз уже з закристії виходив.

Швидко відбув ся шлюб, бо ксьондз до хорого квапив ся. Коли-ж виходили з косцьола, органїстий став на органах витинати мазури, тай обертаси та куявяки такі, аж самі ноги дриґали, а декотрий мало що не гукнув сьпіванкою, добре, що в час отямив ся.

Вертали ся вже без нїякого ладу, всею дорогою, як кому було до вподоби, та галасливо, бо дружби з дружечками заводили, мов би їх хто лупив.

Домінїкова побігла швидше, та як надтягли — то вже вона панство молодих на порозї витала образом і тим сьвятим хлїбом та сїлю, а потім нуже з усїма знов витати ся, та стискати та в хату запрошувати!

Музика тяла в сїнях, отже що котрий поріг переступив, то хапав за стан першу з берега жінку тай пускав ся посувистим кроком „Ходженого“ — а вже там, нїби той вуж михтячий красками, котили ся довкола хати пари, гнули ся, вкружали, завертали з повагою, притупували гідно, колисали ся чемно тай ішли, плили, вили ся, а пара в пару, голова в голову — нїби той розхитаний достоялий загін жита, густо вквітчаний блаватом

і маками... — а на передї в першій парі Яґуся з Бориною!

Аж сьвітла, поставлені на окапі, блимали, дім холїтав ся, здавало ся, що стїни розпукнуть ся від тої глоти та моци, яка била від танешників!...

Походили з добрий отченаш, поки скінчили.

Тепер музики стали перегравати перший танець, для молодої, як то в звичаю з давен давна було.

Нарід ізбив ся гущавиною попід стїни та заляг усї кути, а парубки вчинили велике колесо, в котрім зачала танцювати. Кров у нїй заграла, аж її сині очи блищали та білі зуби вискували ся на румяному лицї; танцювала невтомно, все зміняючи танешників, бо хоть раз довкола, а з кождим перетанцювати мусїла.

Музиканти грали гостро, аж їм руки млїли, але Яґусь якби що йно зачала, лише дужче почервонїла ся тай вививала так завзято — аж ті її ленти з фуркотом за нею лїтали, бацькаючи по лицях, а роздуті танешною вихорою спідницї заповняли хату.

А парубки з утїхи кулаками валили в столи тай покрикували сїрчисто.

Аж на останок вибрала князя — ладив ся на те Борина, бо скочив як рись до неї, взяв її за стан і вихром закрутив з місця, а музикантам кинув:

— З мазурська, хлопцї, а кріпко!

. . . . Крикнули в струменти в усеї сили, аж у кімнатї заклекотїло.

Борина-ж лише міцнїще Яґну взяв, поли на руки закинув, поправив капелюх, луснув обцасами тай з місця як вихор покотив ся!

Гей! тай танцював же, танцював! а обкручував на місци, а завертав, а голупцї бив, аж колючки летїли з підлоги, а покрикував, а Яґусею метав і завивав, так що в один клубок ізче-

пили ся, та як те повне веретено по хатї вили ся — лиш вихор ішов від них та міць.

. . . . Музики тяли сїрчисто, завзято, з-мазовецька...

Стовпили ся всї у дверях, ба по закутках, утихли та з зачудованєм дивили ся, а він невтомно гуляв і чим раз то більше сїрчисто; вже не одні видержати не могли, бо самі ноги несли, то лиш до такту притупували, а що горячіщий дївчину брав і пускав ся в танець, нї на що не вважаючи!

Ягуся, хоть і міцна була, але швидко змякла тай стала йому крізь руки летїти, аж тодї перестав і відвів її в комору.

— Коли-сь такий хват, то-сь менї брат, і при перших хрестинах у куми мене проси! — кликнув мельник, обіймаючи його.

Швидко побратали ся горяче, бо музики зараз замовкли і почало ся частованє.

Домінїкова, сини, коваль, Ягустинка – ввихали ся жваво з повними фляшками та порціями в руках, а до кождого осібно пили. Юзя й кумки розносили на решетах покроєний хлїб і пляцки.

Гамір піднимав ся чим раз більший, бокождий своє голосно казав, а всї радо за порції брали ся, аби весїля ретельно вжити.

На лавицях під вікном сїв мельник із Борчиною, війт, органїстий тай що перші господарі. Вже там несогірша бутля гараку кружила з рук до рук тай не одною чергою; ще їм і пива доносили — густо пили, бо вже стали обіймати ся та сильно кумати ся!

Тай у хатї доволї стояло народу, позбивали ся в купи, як кому тай з ким було до вподоби, радили голосно тай забавляли ся несогірше порціями.

А в коморі, осьвіченій лямпкою, позиченою від органїстих, зібрали ся господинї з органїстихою та мельничкою на чолї, на скринях, ба на

лавках, накритих вовняними плахтами, гідно позасїдали, мід крізь зуби цїдили та солодкий пляцок делїкатно, пальцями поскубували, а зрідка котра вкинула яке слово: слухали вважно, що мельничка розказувала за свої дїти.

Навіть у сїнях був натовп, і ще на другий бік тиснули ся, аж Євка прогоняла, бо ладили пильно до вечері, від котрої вже по всему домі йшли смаковиті запахи, аж не одному в нїздрях вертїло.

Молодїж висипала ся перед хату, в оплітки та на приспи; ніч була студена, тиха тай орошена зьвіздами, то походжали та грали ся весело, аж трясло ся від сьміхів, вересків і бігань, бо неодні по саду вганяли ся за собою, так що старші кричали з вікон:

— Квіточок шукаєте? аби-сьте, дївчата, що инше не погубили по ночи!

Але чи то слухав їх хто?

По першій-же кімнатї Ягуся й Настка Голембянка походжали, тримали ся за стани та раз-у-раз бухали сьміхом і щось собі в ухо росказували — наглядав за ними Шимко, старший син Домінїкової, з Настки очий не зводив, а що трохи з горівкою до неї підходив, зуби шкірив і побалакував.

Коваль, одїтий сьвяточно, в чорній капотї та в сподніх поверх холяв, увихав ся найжвавіще, скрізь був, з усїма пив, припрошував, частував, радив і кидав ся так, що чим раз то в иншім боцї видко було його руду голову та веснівкувате лице.

Молоді перетанцювали пару раз, але коротко тай без охоти великої, бо за вечерею обзирали ся.

Старші-ж радили, війт піднапилий чим раз голоснїще говорив, дув ся, кулаком у стіл валив і наказував:

— Війт вам се каже, то вірте. Урядник-єм, папір до мене прийшов з наказом, аби громаду

скликати та з морґа гріш який на школу вхвалити...

— Ви собі, Петре, вхвалїть і по шістцї з морґа, а ми й того гроша не дамо!

— Не дамо! — гукнув котрийсь.

— Тихо, мой, як урядова особа говорить...

— Такої школи нам не треба! — сказав Борина.

— А не треба! — повторили другі хором.

— Игій... у Волї школа є, без три зимі мої дїти ходили, і що?... таже навіть на книжцї тої молитви розібрати не втнуть... на пса така наука!

— Мами най молитов учать, школа не до того, я війт вам се кажу.

— А нїби від чого? — верескнув той із Волї, схаплюючи ся з лавицї.

— Я війт вам уповім, лиш уважно слухайте... отже, раз... — але не довів до кінця, бо Шимон на ввесь стїл викрикував, що вже той гай проданий Жиди поштемпували тай рубати швидко муть, чекають лиш морозів і санної дороги.

— Най штемпують, на вирубане почекають... — укинув Борина.

— До комісаря з жалобою підемо.

— Не те, комісар усе з дїдичем держить, а громадою йти, рубачів розігнати!

— Позивати до суду!

— Пийте до мене, Матїю, не пора тепер ураджувати! По пяному лехко грозити хоть би й Господу Богу! — закликав мельник, насипаючи. Не в смак йому йшли сї розмови та грозьби, бо з Жидами був угодив ся тай мав їм дерево на своїм тартацї коло млина різати.

Напили ся до себе тай підняли ся з місць, бо вже стали ладити до вечері та всяку потрібну посудину зносити на столи й уставляти.

Але господарі не покинули лїса, якже, болячка се була пекуча, то стовпили ся в купу і, притишивши голоси перед мельником, радили тай змовляли ся, аби до Борини зійти ся та щось по-

становити... але не скінчили, бо ввійшов Ямброжи тай просто до них пристав; іспізнив ся, з єґомостем до хорого їздив аж на трете село, до Краснови, то тепер гостро взяв ся пити, аби здогонити... але не встиг, бо вже старші жінки засьпівали хором:

А довкола, дружбонькове, довкола,
Запрошуйте добрих людий до стола!

А на се, соваючи лавками, відкрикнули дружби:

Таже ми вже попросили — вже сидять,
Дайте лише що доброго — то з'їдять!

І поволи зачали за столи йти, тай сїдати на лавки.

Розуміє ся, що на першім місцї панство молоді, а біля них із обох боків що найперші, по пошанї, по майнї, по старшинї, аж до дружок і дїтий — а ледви помістили ся, хоть то столи поставили здовш трьох стїн.

Лише дружби не сїли, аби вслугувати, тай музиканти.

Гамір утих, орґаністий на стоячки відмовляв голосно молитву — лиш коваль повторяв за ним, бо, бачу, на латинї розумів ся, а потім пили до себе по тій порцийцї на здоровлє та добрий смак.

Кухарки з дружками почали вносити димні, величезні миски з їдою тай присьпівували:

Несем росіл з рижом —
А в нїм курку з пірєм!

А при другій страві:

Перчені солені фляки,
Їж-же, сякий-такий!

Музики-ж засїли коло комена тай приграваали стиха ріжні співаночки, аби смашнїще їло ся.

Тай їли чемно, поволи, майже мовчки, бо мало хто кинув яке слово, так що лиш мамляне та шкробіт ложок заповняли кімнату; коли-ж собі вже трохи під'їли, та перший голод заситили, то коваль ізнову фляшку пустив на-вкруги, при чім уже починали й балакати стиха та промовляти до себе через столи.

Яґусь одна, як би нїчо' не їла, марно ї Борина неволив, за стан брав і як ту дитинку просив, що-ж, коли навіть і мяса проликнути не могла, втомлена була дуже тай упріла—тілько, що те пиво холодне попивала, тай очима водила по хатї та щось-не-щось наслухала Боринових шепотів.

— Яґусь, контетна-сь, га? Пишното ти моя! Яґусь, не бій ся, добре тобі у мене буде, що й у матусї не було лїпше... Панею собі будеш, Яґусь, панею... дївку тобі принайму, аби-сь занадто не трудила ся... побачиш!... — побалакував стиха, та в очи любовно дивив ся, на людий уже не вважаючи, аж голосно кепкували собі з него.

— Як той кіт до сала добирає ся.

— Та бо й сита, нївроку.

— Старий крутить ся тай ногами перебирає, як той когут!

— Ужиє собі, юха старий, ужиє! — кликав війт.

— Як той пес на морозї — воркнув гризко старий Шимон.

Бухнули сьміхом, а мельник аж лягав на стіл і кулаком гримав з утїхи.

Кухарки знов засьпівали:

Несемо миски масної каші,
Най си під'їдять худаки наші!

— Яґно, а прихили-но ся, щось тобі скажу!— говорив війт, перехилив ся за Бориною, бо вже-ж коло него сидїв, тай ущипнув її в бік — а за батька хрестного мене проси! — закликав зо сьміхом і ласими очима по нїй водив, бо йому вдала ся страшенно. Почервонїла ся міцно, а жінки на се

бухнули сьміхом і гейже кепкувати, дотепи трефні пускати та радити, як має з хлопом поводити ся!

— А перину що вечера перед коменом нагрівай.

— З усего, масно їсти давай, то силу мати ме...

— Та підхлібляй, за шию часто стискай.

— А мяко тримай, то й не пізнає, куди його заведеш! — казали одна по одній, як то звичайно жінки, коли собі підіпють і язикам волю дадуть.

Хата аж трясла ся від сьміхів, а вони так розпускали хавки, аж мельничка зачала їм толкувати, аби вважали на дівки та на дїти, тай органїстий доказував, що то великий гріх сїяти соблазн і злий примір давати.

— Бо — казав — Господь Ісус нам уповів тай сьвяті апостоли, що все в латинських книгах як віл стоїть написано, що краще вбити нїж маєш соблазнити, бо як ті праведнята соблазниш, то мов би мене самого; так то стоїть у сьвятім письмі,— бо непоміркованє в питю, в їдї, як і в учинках, люто каране буде, се вам, люде любі, кажу — лепотїв невиразно, бо не по одній уже був, анї по двох...

— Міходуй, юха, забави людям боронити ме!

— В ксьондза обтирає ся, то гадає, що сьвятий!

— Най собі вуха капотою заткає! — летїли неприхильні голоси, бо не любили його в селї.

— Весїлє нинї, то не гріх забавити ся, посьміяти ся з чого веселого тай натїшити ся; се вже я, вийт вам кажу, мої люде.

— А на той приклад і Йсус по весїлях бував тай вино пивав... — докинув поважно Ямброжи, але тихо, бо вже пяний був, а що вкінцї, коло дверий сидїв, то нїхто його не чув — і говорити всї зачали, сьміяти ся, цоркати ся порція-

ми та чим раз поволїще попоїдати, аби до сита наїсти ся, не один уже й пояс попускав, протягав ся, аби більше змістити... видержу! За ту дїточу кривду балюють ся.

Кухарки знову з мисками новими йшли тай сьпівали:

Хрунькала, квичала, в городочку рила,
Будеш тепер господарям за шкоду платила.

— Поставили ся, но, но! — чудували ся люде.

— Якже, з тисячу золотих коштує весїлє..

— Виплатило ся несогірше, хиба-ж не записав шість моргів!

— А Яґна сидить, як той мрук.

— За те Матїй сьвітить, як той дикий пацюк!

— Як те порохно, моспаненьку, як порохно!

— Буде він іще плакати.

— Не є він із тих, що плачуть, до бука швидче возьме ся...

— Отсе-ж саме казала й я війтисї, як за змовини вповіла.

— Чому то вона нинї не прийшла?

— Якже, леда днина зляже...

— Руку би-м собі дала втяти, що незадовго, най лиш музики зачнуть у коршмі, то Яґна вганяти ме за парубками.

— Матїй лише сего жде!

— Гале, гале?

— А вже-ж! Вавжонова чула, що виговорював у коршмі.

— Ба чому-ж то його не запросили до музики?

— Старий хотїв, лиш Домінїкова противила ся; всї знають що було, то якже?...

— Прикладає кождий, а бачив хто?

— То нїби дурно говорять!

— А Бартек Козьол підглянув їх на весні в гаю.

— Козьол є злодій і циган, мав з Пачесьовою справу за свиню, то зі злости виговорює.

— Тай инші мають очи видючі, мають...

— І... зле воно скінчить ся, побачите... розуміє ся, менї там нїчо' до того, але так гадаю, що Антkам ся кривда стала тай дїтям, то й кара прийти прийде за се.

— Певно, Господь Ісус неквапливий, але справедливий...

— За Антка те-ж щось-не-щось натякали, що сям і там бачили їх разом, як ся змовляли... — притишили голоси тай радили чим раз то злобнїще та вивертали невмолимо всю сїмю, не даруючи й старій — а милосердячи ся найбільше над парубками.

— Або то не гріх! Парубки під вусом, Шимкови вже добре на трицять і женити ся йому не дасть, із дому не пустить і за будь-що пеклує!

— Таже то й сором, тількі хлопи, а всї жіночі роботи роблять...

— А по пять моргів мають і женити би ся вже могли!

— Тілько дївчат є в селї...

— А ваша Марциха найдавнїще жде, тай грунт о межу з Пачесьовим!

— Уважайте лїпше на свою Франку, аби чого з Адамом не діждала ся!

— Стара чортиця, звісно, але й хлопцї нездари й непорадники!

— Тількі парубки, а маминої кицьки боять ся пустити!

— Пустять ся... вже нинї Шимек раз-у-раз ходить за Насткою Голембянкою.

— Батько їх був такий самий — добре тямлю, а стара за-молоду не лїпша від Ягусї!..

— Який корінь, така нать! — така донька, яка мать!

Музики втихли, музиканти їсти пішли на другий бік, бо вечера скінчила ся.

Тихо стало, як у косцьолї підчас піднесїня — але трохи згодя гамір бухнув іще міцнїщий, аж заклекотїло, всї враз говорили, кричали та доказували собі через столи, так що один одного не чув.

Подали на останку, для вибраних, крупник, медом і корінєм заправлений, а рештї щедро ставили міцну оковитку та пиво.

Мало хто вважав, що пє, бо вже з гирь курило ся несогірше тай контетність розбирала. Сїдали, як було наручнїще, капоти розщіпали з горяча, схиляли ся на стіл. Валили кулаками, аж миски підскакували. ловили ся за стани, ба за ковняри, ба стискали ся за шию тай радили, жалували ся — як брат перед братом, як той христянин праведний перед христянином сусїдом.

Зле є на сьвітї! Розуміє ся! Марнація чоловікови, та лиш те бідованє...

— Забирайте ся, псякров! Під столами собаки гризли ся за кости.

. . . А потїха лише в тім, як сусїд із сусїдом зійде ся та при тій порції порадять ся, та вижалують ся та простять собі, що там один одному винуватий — розуміє ся, не те випасене збіже, анї переоранє межі, бо се вже суди знають і сьвідки притвердять, кому кривда та кому справедливість, але те, що там по сусїдськи лучити ся лучить — чи то коли дріб попорпає в садї, чи коли баби посварять ся, або дїти пібють ся, як се лучає ся .. Атже весїлє від того, аби завзятість топила ся та братерство й згода росли між людьми!

— „Бодай лиш на той час весїльний, на день один!

— „А завтра само прийде! Гей! не втечеш перед долею, хиба під отту сьвяту землю; прийде, за чуб ухопить, ярем на шию вложить, бідою пожене, тай тягни, народе, та потом і кровю об-

ливай ся, свого пильнуй, із пригорщі не пускай анї на млї-ока, аби-сь під колеса не запутав ся!

— „На братів Господь Ісус сотворив людий, а вовками є для себе!

— „Не вовками, нї, то лиш біда під'юджує, пре тай одних на других кидає, що гризуть ся, як ті собаки за кість об'їдену!

— „Не сама біда, нї, то лихий тьму на нарід пускає, що не розізнають ся що добре, а зле!

— „Правда, правда, тай дує в душу як у той пригаслий підпал, аж хапчивість, і злість, і всї гріхи роздує!

— „Розуміє ся, котрий глухий є на заповіди, той радніще слухає пекольної музики!

— „Давно не так було! Послух був, пошанованє старших і згода!

— „Тай ґрунту кождий мав, що лиш міг обробити, а пасовиск, а ливад, а лїсів.

— „А за податки хто коли чув?

— „Або дрова купував хто?.. Їхав у лїс і брав, кілько кому було треба, та хоть би й ту найкращу сосну чи дуба!.. Що було дїдичево, було й мужицьке.

— „А тепер анї дїдичево, анї мужицьке — жидівське є, або й кого гіршого.

— „Стерви! Пив єм до вас, пийте до мене! Всадовили ся, як би на своїм — пийте-ко, добре твоє, добре й моє, аби справедливість у.і всїм була...

— „Дїдичі паршиві! В ваші руки! Горівка не гріх, аби лише при гідному способі та з братами, то на здоровлє йде, кров чистить і хороби відтягає!

— „Як пити, то вже цїлою квартою, як веселити ся, то вже цїлу недїлю. А маєш, чоловіче, роботу? — пильно роби, ніг не жалуй і щиро прикладай ся! А лучить ся, на той приклад, оказія — весїлє, хрестини, або й смерть чия — попусти собі, припочивай, обсервуй і втїху май! А зле випаде: жінка змарнує ся, худоба тобі здох-

не, пожежа прийде — воля божа, не протився, бо й що-ж, бідаче, порадиш криком та плачем? — нїчо; лиш супокою збудеш ся, що навіть та їда кропивою тобі в ротї видасть ся! — То терпи та вповай на Панайсусове милосердя... Прийде гірше, Костуха вхопить тебе за горло та в очи загляне — не трібуй вивернути ся, не твоя міць — бо все є в Божих руках...

— „Розуміє ся, хто там виміркує, коли Йсус іскаже: „Доси твоє, — відси моє, чоловіче".

— „Так то, так! Горою, як ті блискавки летять заповіди божі, а нїхто, аби ксьондз, аби наймудріщий, їх не прозрить на перед, аж упадуть на нарід зерном пристиглим!

— „А ти, чоловіче, маєш лиш одно знати — аби-сь своє робив і жив, як заповіди сьвяті наказують, а навперед себе не визирав... Господь Ісус усїм заслуги ладить і виплатить ретельно, що лиш кому припаде...

— „Отсим польський нарід стояв — то й так має бути, аж по вік віків. Амінь!

— „А терплячкою й ворота пекольні переможе".

Оттак собі побалакували, густо частуючи ся, а кождий висловлював, що мав на серцї тай що йому давно кістю стояло в горлї! А найбільше та найголоснїще говорив Ямброжи; розуміє ся, що його не богато слухали, бо кождий говорив і своє хотїв доказати, мало вважаючи на других... У хатї кипіло вже і клекотїло чим раз більше, коли се Євка з Ягустинкою ввійшли, несучи навперед себе з великою парадою пристроєний полонник. — Музика, що йшов за ними, приграваб на скрипцї, а вони сьпівали:

Да поволи, поволи —
Да від столів вставайте!
По три гроші та за страву,
А по шістцї за приправу —
Да кухарочкам дайте!

Нарід був ситий, під'охочений і змяклий доброю їдою та частим напитком, то декотрі й срібні гроші кидали в полонник.

А враз і двигати ся почали зза столів і поволи розходили ся, котрі на повітрє відітхнути, котрі в сінях або й у хатї задержували ся та далї розмови вели, инші-ж істискали ся з приятельства, а не один уже потикав ся та по стїнах лобом орав, або других, як той баран, дуцькав — що й не дивниця, бо вечера була рясно горівкою переплїтана.

За столом лишив ся тілько війт із мельником, перечили ся та горяченно скакали до себе, як половики, аж Ямброжи хотїв їх горівкою годити.

— Косцьола пильнуй, дїду, а до господарів тобі зась! — воркнув війт.

Відійшов маркітний, бутлю до грудий тис, і шкутульгав голосно тай шукав з ким би то міг по приятельськи напити ся та наговорити ся.

А молодїж висипала ся в оплітки, ба тримаючи ся за стани на дорогу вилягли балакати та барашкувати — аж дудніло від перегонів та верескїв — ніч була ясна, місяць висїв над ставом так міцно блищачим, що й найслабші круги, які розкочували ся мов би від ударів сьвітла, видні були гейби вужі півколесом сунучі стиха; примороэок брав несогірший, грудки ломили ся під ногами тай иней побілив дахи та вже притрясав морозюком землю.

Пізно вже було, бо першій кури обзивали ся по селї.

А в хатї тимчасом робили порядок і ладили ся до танцїв.

І скоро музиканти під'їли та трохи припочили, почали стиха приграватн, аби весїльні постягали ся до купи.

Але не треба їх було довго нагоняти, гурмою сипнули ся в хату, бо скрипки так неволили до танцю, що вже самі ноги несли — але дурно,

парубки чули ся ще потяжкі після вечері, покрутив ся трохи один і другий і зараз утїкали до сїний закурити папіроса або й ті міцні стїни підпирати.

Яґну завели жінки в комору, Борина на приспі з Домінїковою сидїв, а що старші залягли лавиці й закутки тай радили, так що на хатї самі дївчата лишили ся та пересьмівали ся між собою, але що їм се незабаром огидло, то загадали забаву в ріжні играшки, аби борше хлопців розрухати.

Зразу грали ся в „Ходить лис коло дороги, не має руки анї ноги".

За лиса перебрали, в кожух горі вовною, Яська, на прізвище Пшевротни — цимбал то був, нездара тай посьміховище всего села. Парубок уже дорослий, а з отвореним ротом ходив, із дїтьми грав ся, до всїх дївчат залицяв ся, а дуже дурноватий був, але що то одинець на десятьох морґах, то його всюди просили, — а заячиком була Юзя Боринянка.

Тай сьміяли-ж ся, сьміяли, мій Сусе!

Що крок, то Ясьо розчепірював ся тай грим, як та колода, на землю, бо йому й ноги підставляли, а Юзя так то влучно скакала, ставала насторц і губами рухала, нїчо' живий заяць.

А потім у „Перепелицю".

Настка Голембянка вела, та так увихала ся, так то жваво кидала ся по хатї, що нїяк її ймити не могли, аж сама їм улазила в руки, аби лиш обтанцьовувати колесо.

І в „Сзинку" грали ся!

А на останок, котрийсь із дружбів, видить ми ся, Томек Вахнїк, бузька показував; у плахту на голові прикрив ся, а з під неї за дзюб довгу палицю випустив тай клекотав так удатно як бузько правдивий, аж Юзя, Вітек і що молодші, зачали за ним лїтати та кричати:

Клї, клї, клї,
Твоя мати в пеклї,

Що вона там робить ?
Дїтям клюски дробить.
Що злого зробила ?
Дїти поморила.

тай розбігали ся з вереском і ховали ся по закутках, як перепелицї, бо гнав ся, дзьобав і бив крилами.

Хата аж трясла ся від тих сьміхів, криків та перегонів.

З добру годину тривала забава, коли се старший дружба дав знак, аби втихли.

Жінки виводили з комори Яґусю, накриту білою плахтою тай посадили її по серединї, на дїжку, вкриту периною — дружки сїпнули ся нїби то її відбити, але старші й хлопи боронили, то збили ся напротив і сумно, мов би з плачем у голосах засьпівали :

Та вже-ж тобі, вже,
По віночку, брє —
Завій витий, чіпець шитий,
Се для тебе яловитий,
На голов' оце !...

Тодї розкрили її.

Чіпець уже мала на звитих, грубих косах, але ще пишнїща видала ся в тім перебраню, бо й розсьміяна була, весела тай яркими очима водила по всїх.

Музики заграли поволи й увесь зібраний нарід. і старі й молоді, навіть і дїти, засьпівали „Хмелю“ одним величезним голосом радости. А по пересьпіваню, то лише самі господинї брали її в танець. Яґустинка, підпивши вже собі, взяла ся попід боки та гейже в неї присьпівками метати :

Да коби я була знала,
Да що підеш за вдівця,
Да сплела би-м ти віночок,
Да з самого ялівця !

А другі ще більше підтикливі та колючі.

Але ніхто на се не вважав, бо вже музиканти тяли з усїх сил і нарід у танцї йшов — задудніло раптом, якби сто цїпів било в тік і не розмотаний натовп закрутив ся в хатї, бо одні за другими йшли, пара за парою, голова коло голови, та розмаху набирали — то капоти пустили на вітер, колисали ся широко, прибивали обцасами, капелюхами потрясали, а часом котрийсь пісоньку гукнув, ба дївчата завели „да дана“ тай вили ся чим раз борше, похитували ся в такт і йшли в такий танець жвавий, замашний, колїсний, завзятий, — що вже й не розізнав нїкого в натовпі; а що скрипка гукнула нуту підскочисту, то сто голупцїв било в підлогу, сто голосів кричало страх і сто народу завертало в місци, як коли-б вихор закрутив — лиш фуркіт ішов від капот, плахот, хусток вививаючих по хатї мов ті птицї красисті. Пройшов отченаш, і два, ба й три, а вони все танцювали без віддиху, без перестанку, підлога дудніла, стїни трясли ся тай хата кипіла гуком, а вохота ще росла, як ті води по зливі — то лише клекотїло та перевалювало ся по хатї.

А коли скінчили, відправляти зачали ріжні обрядки, як се звичайно при очіпинах.

Найперше Яґуся мусїла вкуповувати ся до господинь.

А потім, за рядом, відправляли довгі церемонії; аж парубки зробили довге перевесло з немолоченої пшениці тай обвели ним величезне колесо, котре дружки держали тай берігли, а Яґуся стояла по середині; хотів з нею хто танцювати, то мусїв підходити, вирівати силоміць і гуляти в колесї, не вважаючи на те, що його пражили довгими перевеслами по слабині. На останку-ж, мельничка та Вахнїкова зачали збирати на чіпець. Перший війт кинув золотий гріш на таріль, а за ним, як той град торохтячий, посипали ся срібні рублї, тай гей ті листочки осїнні, папірки летїли.

Триста золотих з верхом зібрали!

Велика купа гроший, але се муха для Домінікової, не стояла вона за даремщиною, бо своєго мала доста, лише що для Ягусї так радо шкодували ся, се ї геть розібрало, так що ревного плачу здержати не могла — крикнула на хлопців, аби подавали горівку тай сама стала частувати, пити до людий і крізь ті текучі сльози, кум і кумів цїлювала.

— Пийте, сусїди... пийте, люде любі, брати рідні... Гейби-м весну в серцї мала... за Ягусїно здоровле,,. ще сю порцію... ще... — а за нею коваль пив до других, а хлопцї окроме — бо-ж народу було чимало; Ягуся знов дякувала від себе за добрість і що старших стискала за колїна.

Закипіло в хатї, бо й порції густо йшли з рук до рук і горяче бухало з усїх та втїха! Лиця червонїли ся, очи поблискували тай серця рвали ся до серць, по братерськи, по сусїдськи. Гей! раз козї смерть, тілько людського, що вжиє з братами, що повеселить ся тай забуде за взесь сьвіт! Лише Костуха бере кождого окроме, а на весїля треба ходити купою тай радувати ся всею компанїєю. То купами й залягли хату, частували ся тай радили весело, а кождий своє голосно доказував, так що вже й один одного не чув, але се нїчо', бо й так одно чули, одна радість їх іспрягла до купи тай пронизувала наскрізь.

А котрий маєш сум, на завтра його лиши, нині забавляй ся, приятельства вживай, душу втїшай! Як тій сьвятій землї Господь Ісус дає припочинок по лїтнім родженю, так і чоловікови годить ся припочити осїню, коли в полї обробив. А як маєш, чоловіче, обороги повні та стодоли повні важкого як те золото збіжа, що лиш на цїпи жде, то вживай собі за лїтні труди, за гарованє, за марнації!

Так собі радили одні, а другі знов ріжні свої жалї та справи виводили перед собою; знов

инші, що то не лиш коровячий хвіст бачили, або й ті бабські вощі, коло старого Шимона купили ся та побалакували про давні часи, сьвіжі кривди, податки й справи всеї громади, та стиха говорили, бо то й про війтові ділця.

Лише Борина ні до одної купи не приставав, ходив від одних до других, а все очима за Яґною водив і дуже дув ся, що така пишна, та раз-пораз музикантам золотівки кидав, аби смичків не жалували, бо грали стиха, припочиваючи.

То раптом гукнули в струменти обертаса, аж мороз перейшов кости, а Борина до Яґни скочив, пригорнув її кріпко тай з місця гримнув такого оберка, аж підлога заскавулїла, а він віяв по хаті, завертав, підківками тріскав, а присюдами раптом завивав, ба потрясаючи ся, по хаті носив ся широко, від стїни до стїни, ба перед музиками пісоньки сьпівав, а йому по музикантськи відкрикували, тай далї гуляв сїрчисто і танець вів завзято, бо за ним инші пари стали з куп виривати ся та притупувати, сьпівати, танцювати та що найбільший розмах брати, так гейби сто веретен повних ріжнобарвної вовни, вило ся по хаті з туркотом тай обкручувало ся так хутко, що вже нїяке око не розізнало, де хлоп, де женщина; нїчо', лиш гей би хто веселку розсипав і бив у неї вихорою, що гнала красками, мінила ся тай вила ся чим раз борше, скаженїще, завзятїще, аж иноді сьвітла гасли від розмаху, ніч огортала танешників, а лиш вікнами льляла ся місячна посьвіта розсїяним, сьвітляним пругом, іскрила ся кипучим сріблом крізь темряви та закрутну гущавину людську, що надпливала спіненою, розсьпіваною хвилею, михтїла й пялила ся в тих зорях, гей в сонному привидї, тай пропадала в пітьмі безпроглядній, аби знов виринути та замихтїти на млї-ока перед другою стїною, на котрій вдарені сьвітлом скла образів порскали та порошили вогнями, тай перевалити ся та скотити ся в ніч, так що лиш

важке диханє, тупоти та крики рвали ся, путали ся та гудїли глухо в осліплій хатї.

А тягли ся вже ті танцї ланцюгом одним, без перерви й перестанку... бо що музика зачинала тяти нового, нарід піднимав ся раптово, випрямлював ся як гай тай ішов з місця махом такої сили як гураґан; і троскіт голупців чув ся як битє громів, крик охітний тряс усїм домом, і кидали ся в танець заззято, божевільно, гей би в бурю та бій на смерть і житє.

І танцювали!

. . . Ті краковяки, дриґливі, барашкуючі, втинаною, дзеленькливою нутою та скікливими присьпівками саджені, як ті пояси набивані, а повні сьміхів і сваволї; повні весїльної гудьби та буйної, міцної, зуховатої молодости тай фіґлїв утїшних, перегонів і кипіня керви молодої, любови жадної. Гей!

. . . Тоті мазури, довгі як межі, розлогі як ті груші Мацькові, гучні та широкі гей ті рівнини недоглядні, притяжкі та стрілисті, тужні та подуфалі, посувисті та грізні, гідні та забіяцькі й невступчиві, як ті хлопи, що збиті в купу мов той гай високий, кинули ся в танець із покриками та міцю такою, що хоть би в сто на тисячі йти, що хоть би й увесь сьвіт ухопити, вибити, потолочити, в тріски розскипати тай на обцасах рознести й самим пропасти, та ще й там, по смерти танцювати, голупцї витинати та гостро, по мазурськи покрикувати: „да дана!“

. . . Ті обертаси, короткі, рвані, закрутні, скажені, божевільні, завадіяцькі та ревні, сїрчисті та задумані й жалібною нутою переплетені, кипінем вогняної керви бючі та повні доброти й любови, гей хмара градова напрасно падучі, та повні голосів сердечних, синих зорів, весняних подихів, пахучих пошумів, цвитучих садів; мов би ті поля на весні розсьпівані, що й сльоза крізь сьміхи пливе, тай серце сьпівае радістю, тай душа тужно рве ся за ті розлоги широкі, за ті лїси

далекі, в увесь сьвіт іде мріюча тай „ой да дана!“ присьпівує.

Такі то танці невисловлені йшли за танцями.

Бо-ж так мужицький нарід веселить ся нагідного часу.

Тай так забавляли ся на весїлю Ягусїнім із Бориною!

Години бігли за годинами тай пропадали без тямки в гаморі, криках, радости шумній, танешнім забутю, що й не стямили ся, як уже й протирало ся на сходї тай переддосьвітні зорі стїкали поволи й розбілювали ніч. А зьвізди поблїдли, місяць зайшов і вітер уставав від лїсів тай потягав, мов би роздуваючи рідпучі темряви; у вікна зазирала кудлата поскручувана деревина та чим раз низше хилила об'инеєні й сонні голови, а дім усе сьпівав і танцював!

Мов ливади та жнивні поля, та сади цвитучі зійшли ся на весїлє та схоплені вихорою пішли посполу в довгий, завернистий, вогняний закрут!

Ізняли двері, вікна, а дім бухав гамором, сьвітлами, тремтїв, тряс ся, тріщав, постогнував та чим раз міцнїще гуляв, так що вже здавало ся, мов би та деревина тай люде, земля тай зьвізди, тай ті плоти, тай той старий дім, тай усе, счепило ся за плечі, звило ся в клубок, попутало ся, тай пяне, ослїпле, зовсїм безтямне, збожеволїле, качало ся від стїни до стїни, з хати в сїни, з сїний на дорогу плило, з дороги на поля розлогі, на гаї, в увесь сьвіт танешним закрутом ішло, котило ся, колесувало та неперерваним, михтячим лянцюгом у блисках зір сходячих пропадало.

Музика се їх вела, те гране, ті сьпіваночки...

. . . Баси погукували в такт і гули дригаючи гей чмелї, а флєт то вторував і посвистував весело, цьвірінькав, фіглював мов би на-вкірки бубнови, котрий утїшний вискакував, дзенькалами

верескливість заводив, барашкував і тряс ся, мов та жидівська борода на вітрі, а скрипка вела, йшла по-переду, мов та найлїпша танешниця, сьпівала зразу міцно та високо, мов би голосу трібувала, а далї стала заводити широко, пройманво, сумно, мов би на роздорожах сирітські плачі голосили, аж закрутила в місци тай упала раптом, нутою короткою, михтячою, гострою, мов би сто пар луснуло гулупцями, та сто хлопа скрикнуло з грудий повних, аж дух запирало та дрож ішла по шкірі, тай незабавки стала колесувати, посьпівувати, завертати, дріботїти, перескакувати та сьміяти ся й веселити ся, аж тепло у серце йшло тай охота в голови била мов горівка... то знов сьпівала тою нутою протяжною, жалібною та плачем мов росою всипаною; тою нашою нутою, любою, сердешною, пяною великою міцю й любовю, тай вела в танець гострий, завзятий, мазовецький.

. . . . . .

Зоріло вже чим раз ясніще, так що сьвітла блїдли тай хату заливав грузький, каламітний смерк, а ще забавляли ся з усего серця, а кому мало було частунку, до коршми по горівку посилав, компанував ся тай на смерть пив.

Хто відійшов, то відійшов, хто втомив ся, припочивав, а хто впив ся, на приспі спав, або й у сїнях; инші-ж, більше з ніг ізвалені, то й під плотами лягали, тай де там лучило ся, а решта танцювала до впадку...

Аж уже що тверезїщі стовпили ся коло дверий, до такту били в підлогу тай стали сьпівати:

Збирайте ся, весїльники, вже нам час!
Далека дорога,
Глибока вода,
Темний лїс!

Знов забавимо ся,
Завтра вернемо ся,
На попас!
Але ніхто їх не слухав!

XII.

Вже на самім досьвітку, Вітек, утомлений забавою та прогонюваний Ягустинкою, побіг домів.

Село спало ще на дні сумерків, що стелили ся низько над землею грубим, ріднучим ізвалом, став лежав мертвий, придавлений мрачною гущавиною набережної деревини та так утоплений в темряві, що ледви по середині вилїняв ся з ночи тай михтїв поблисками, мов те око, засноване більмом.

Приморозок брав міцний, потягав холодний вітер, так що скріпле повітре разило ніздрі та дух запирало, земля дзвонила під ногами та примерзлі калабані синїли на дорозї, гей скла потрїскані й осліплі, а сьвіт поволи розбілював ся зорінєм, визирав із сумерків об'инєвний тай оглухлий перемерзлою тишиною, лише собаки десь-колись погавкували сонно, млин гуркотїв о-далеки, а гамір весїльний бухав із хати та розкружував ся широко, на добре кинене каменем.

У Бориновій хатї тлїло ще сьвітельце, гей той червяк-сьвітюх, аж Вітек зазирнув крізь вікно; старий Рох сидїв коло стола та з книжки посьпівував набожні пісьнї.

Хлопець тихо просунув ся до обори тай став мацяти за замком, коли се з вереском відскочив, бо якась собака скочила йому на груди зо скавулїнєм.

— Лапа! Лапа! Вернув-єсь ся, собачко, вернув-єсь ся, бідний! — викрикував, розізнавши собаку, тай аж сїв на поріг із радости. — Голоден-єсь, небоже, га?

Найшов у пазусї заощаджену на весїлю ковбасу та впихав йому в рот, але Лапа не рвав ся до їди, лиш гавкав, скакав йому на груди тай скавулїв із радости.

— Голодили тебе, небоже, тай прогнали в сьвіт! — шептав, відчиняючи двері в обору, тай зараз, як стояв, кинув ся на леговище. — Вже-ж я тебе тепер боронити му тай дбати му за тебе...— воркотїв, закопуючи ся в солому, а собака лягла побіч, воркотїла, тай полизувала його по лицю.

Швидко оба заснули.

А з недалекої стайні кликав Куба слабим, ізхорованим голосом, кликав довго, але Вітек спав гей камінь, аж Лапа, пізнавши голос, почав страшенно гавкати та торгати за капоту, поки не пробудив ся.

— Чого? — мимрав крізь сон.

— Води! Так мене розбирає горяче... води!

Хоть маркітний був і сон його морив, але занїс йому повне відро тай підставив до питя.

— Такий-єм хорий, що ледви дихаю... що то ворчить?

— А Лапа! Вернуло ся псиско від Антків!

— Лапа! — шепнув, мацяючи в потемках за собачою головою, а Лапа вискакував, гавкав і дер ся на леговище.

— Вітек, поклади коням сїна, бо дзвонять зубами в пустий жолоб, а я рушити ся не можу... Танцюють іще? — питав ся трохи згодя, коли хлопець стяг із подрі сїно тай закладав його за драбини.

— Хиба на полудне скінчать, а так ся декотрі попили, аж на дорозї лежать.

— Уживають собі господарі, вживають — зітхнув тяжко.

— Мельники були?

— Були, але швидко пішли.

— Народу богато?

— Хто би там порахував?... аж переливало ся в хатї.

— Приймали добре?

— Як у дворі. Мясо цїлими мищищами розносили, а що горівки випили, а що пива, що меду! Самих ковбас було три корита верховатї.

— Переносини коли?

— А нинї над вечір.

— Ужиють собі ще, натїшать ся... Мій Сусе, гадав-єм, що яку кісточку обгризу та під'їм собі хоть раз у-сить, а тут лежи, здихай та наслухай, як инші забавляють ся.

Вітек пішов спати.

— Коби хоть ті очи напасти... коби...

Замовк утомлений, жував у собі жаль, а якісь тихі, несьміливі скарги, як ті птички втомлені, товкли ся йому по грудях та болїзно півкали.

— Та най їм буде на здоровлє, най хоть вони жиють... — гадав, погладжуючи собачу голову.

Горячка морочила його чим раз дужше, то мов на прогнанє зачав шептати отченаш і Господа Йсусовому милосердю віддавав ся горяче на волю й неволю, але забував слова, сон на него падав раз по раз, а ряд шелотів, нанизаних просьбою та сльозами, рвав ся тай розсипав ся мов червоні пацьорки, аж хотїв їх ізгортати, так виразно котили ся по кожусї; але забував про се, засипав...

Будив ся иноді, водив пустим зором, і нїчо, не розізнавши, впадав знов, летїв у мертву, трупячу тьму.

То знов стогнав та так то кричав крізь сон, аж коні з хропотом ірвали ся на ланцюгах, отямлював ся трохи тай піднимав голову.

— Сусе, коби бодай днини діждати! — стогнав трівожно тай вибігав очима крізь віконце, у

сьвіт, за днином; сонця шукав по небі сірім, остиглім і попробиванім блїднїючими зьвіздами...

Але днина була ще далеко.

Стайня потопала в мутній куряві зір, так що вже обриси коний стали вирізувати ся, а драбини під вікнами, ніби ребра, виступали під сьвітло...

Вже не засипав, бо болї на него прийшли нові, всували ся в ногу нїби сукаті палицї та так розпирали, так вертїли, так пекли, мов би хто живим вогнем рани присипав, так що схопив ся раптом і став з усеї сили кричати, аж Вітек пробудив ся тай прибіг.

— Умру вже! умру! Так мене болить, так у минї хороба росте та душить... Вітек, біжи по Ямброжа... о Сусе... або Ягустинку заклич... може що порадять, бо вже не видержу... вже та остатна година на мене йде... той остатний час... — бухнув страшенним плачем, зарив лице в солому тай хлипав жалем і жахом.

А Вітек, хоть і слячий, побіг на весїля.

Танцювали вже знов, але Ямброжи був пяний, як то звичайно, стояв на дорозї перед домом, потикав ся від ставу до плотів та висьпівував.

Марно його Вітек просив і за рукав сїпав, дїд гейби не чув і не знав, що з ним дїє ся, лише потикав ся та сьпівав завзято ту саму пісоньку.

Побіг до Ягустинки, бо то й вона знала ся на хоробах, але стара з кумами сидїла в коморі, та так собі перепивали крупником, так собі догоджали пивом, а так у-раз балакали та могикали сьпіванєм, що нїяк їй було про що говорити. Раз і другий скавулїв, аби йшла до Куби, то його нарештї викинула за двері, тай щось-не-щось кулаком додала на дорогу; з плачем полетїв до стайнї, лише тілько з'орудувавши.

А що Куба знов був уснув на той часок, то закопав ся в солому, прикрив лахмітєм голову тай спав.

Вже добре по снїданку, збудило його порикуване коров голодних і невидоєних, та пеклованє Ягустинки, котра заспавши, як і другі, криком надробляла при порядкованю господарства.

Аж коли щось-не-щось зіпхала роботи, заглянула до Куби.

— Поможіть, порадьте — просив тихо.

— Таже вжени ся з молодою, тай зараз вилїкуєш ся! — зачала весело, але скоро придивила ся його лицеви, синому та набрезклому, споважнїла швидко. — Ксьондза тобі більше треба, ніж дохтора! Що-ж я тобі пораджу, га? Замовила би м, підкадила, аби то поможе?.,. Видить ми ся, що ти вже хорий на смерть, на чисту смерть...

— Умру?

— В Божій се силї, але видить ми ся, що Костусї з кігтїв не виховзнеш ся.

— Умру, кажете?

— По єґомостя би послати, га?

— Єґомостя! — викрикнув зачудований. — Єґомостя привести сюди, до стайнї, до мене?... Що вам по голові ходить?

— А що-ж то, з цукру він і роспустить ся в отсїм кіньськім лайнї? Він же від того ксьондз, аби, де його до хорого просять, ішов!

— Сусе! я мав би сьміливість, у сей гній до мене?...

— Дурний-єсь, як той баран! — Здвигла плечима тай пішла.

— Сама дурна, не знає, що говорить... — воркнув обурений страшенно, впав тяжко на берліг і довго ще роздумував. — Захотїло ся бабі... галє! Єґомость любий, по покоях собі ходить... із книжок почитує... з Господом Богом розмовляє... та до мене би його кликати?... ті баби, то лиш аби язиком молоти... дурна...

Та так уже й лишив ся сам, бо гей би про него забули.

Вітек иноді наглядав, аби коням досипати оброку, напоїти, то й йому подавав води тай за-

раз ісчезав, летїв на весїлє, котре знов зачало ся збирати у Домінїкової на переносини, а часом Юзка вбігала з криком, упихала йому кусник пляцка, наговорила, натріпала, навіяла стайню вереском, аж кури кудкудакали з переляку на плотах, тай тїкала поквапно.

Розуміє ся, мала по що, бо там уже забавляли ся несогірше, музика гудїла крізь стїни і крики йшли веселі та сьпіваня.

А Куба лежав тихо, бо якось із рідка хапали його болї, то лиш наслухав і розізнавав як там забавляють ся, тай побалакував із Лапою, котрий не покинув його ані на мінутку, тай поїдали собі посполу пляцок Юзїн; або цмокав на конї та промовляв до них; ірзали радісно тай відвертали від жолобів голови, ба навіть кобила урвала ся з вуздечки тай приходила до леговища барашкувати та тулити вохкі та теплі храпи до його лиця.

— Схудла-сь, небого, схудла! — Гладив ї чуло тай цїлював по роздутих нїздрях. — Не бій ся, подужаю швидко, то зараз тобі боки підкріплю, хоть би й чистим вівсом...

Мовкнув швидко тай дивив ся бездумно в почорнїлі суки, з котрих текли на стїни смуги живицї, нїби крівавї й застиглі сльози...

Сонїшна та приблїдла днина зазирала крізь шпари тихими очима, дверима-ж відчиненими бухав широкий потік ясности іскристої, михтячої, гей золота павутина по стернисках, у котрих сїпали ся мухи з сонним, омлїлим бринїнєм.

Години йшли за годинами тай волїкли ся поволи як ті дїди слїпі та криві, по лютих пісках ідучі з трудом, а тихо, або як той камінь, що падає в плесо, тай летить, ісчезає, гине, що навіть його очи людські не схоплять.

Лиш инодї воробцї розцьвірінькані, верескливою гурмою влїтали в стайню тай безлично кидали ся на жолоби...

— Які хитрі, юхи! — шептав. — Такій птичці, а Господь Ісус розум дає, що знає де поживу найти. Тихо, Лапа, най поживлять ся тай запоможуть ся небожата, бо й на них зима прийде. — Втихомиряв, бо собака скочила прогоняти драпіжників.

Свині почали квичати в подвірю та чіхати ся в вугли, аж стайня дрожала, бо далї стали впихати в двері довгі заболочені шиї та поквікувати.

— Прожени, Лапа. Дїди одні, всего їм усїгди за мало!

Після них кури закокотїли перед порогом, а великий, червоний когут обережно зазирав, подавав ся взад, бив крилами тай кричав, аж безлично вскочив за поріг, до коша повного оброку, а за ним инші, але не встигли ще наїсти ся, бо зараз надтягли громадою розгеґані гуси, з сиком михтїли в порозї червоні дзюби та хитали ся білі, попротягані шиї.

— Прожени, собачко, прожени! Сварять ся юхи як ті баби!

Розуміє ся, що зараз почув ся вереск, писк, лопотїнє крил і пірє полетїло мов би з розпореної перини, бо Лапа не жалував собі втїхи, вернув ся задиханий, з вивaленим язиком і скавулїв радісно.

— Тихо-бо!

Від дому розлїтали ся гнївні голоси Ягустинки, біганина та гуркоти посуди, пересуваної з хати в хату.

— Ладять ся до переносин!

Дорогою хтось-не-хтось переїзджав, але зрідка, тепер же чалапав з пищінєм якийсь віз; Куба розізнавав пильно.

— Клембів віз, одним конем і драбинами, певно по листє в лїс. Розуміє ся, вісь передна витерта, то без те колесо притирає ся тай скрипить.

По дорогах усе плели ся відгуки кроків, розмови, голоси летїли та дрожали ледви чутні, лед-

ви вгадані звуки, але схоплював їх на-лету тай пізнавав.

— Старий Петрас у коршму йде — воркотів. — Валентова викрикує... певно гуси чиїсь перейшли на її бік... Чортиця не баба!... Козлова, видить ми ся... розуміє ся... біжить і кричить... розуміє ся, вона!... Петрик Рафалів... розмовляє, юха, як би мав клюски в роті... ксьондзова кобила по воду їде, так... задержує ся... зачіпає за колеса... ще собі колись ноги поломить...

І так собі поволи пізнавав усе та думками й тим баченем чутким по селу ходив, дбав, забігав, турбував ся тай жив житем усего села, що ледви завважав, як та днина минала поволи; стїни пригасли, двері зблїдли тай стайня темніти стала.

Вже над самий вечір прийшов Ямброжи, не витверезений геть, бо ще потикав ся тай говорив так хутко, що трудно було розібрати.

— Ногу-сь, бачу, викрутив?

— Таже подивіть ся тай порадьте.

Мовчки відвивав шматки перекрівавлені, засохлі та так то прилиплі до ноги, що Куба став кричати під небеса.

— І панна при злогах так не квичить! — воркнув згірдно.

— Коли болить! Та-бо не сїпайте! Сусе! — майже вив.

— А то тебе вшляхтували! Собака тобі литку вигризла, чи що, — викрикнув зачудований, бо литка була пошматована, заропіла, нога спухла як коновка.

— То... лише не кажіть нїкому... то побережник мене пострілив... лише...

— Правда... шроти сидять під шкірою, як мак... із далеку в тебе стрілив? Го, го! ноги, видить ми ся, вже нї на що... кісточки хрускотять... Чому-ж ти зараз мене не кликав?

— Бояв-єм ся... якби дізнали ся... на заячика вийшов-єм... застрілив-єм... і вже на полї був-єм... а той як не гримне в мене...

— Казав якось-то в коршмі побережник, що хтось їм та шкоду робить...

— Галє... шкоду... нїби то заяцї належать кому... стерво... підсїв на мене... вже на полї бувєм, а той з обох цївок стрілив.. бодай тебе, чорте... лиш нїчо не кажіть... до суду би запізвали... побережники... тай зараз би й фузію відобрали... а то не моя... Гадав-єм, що само мине ся... поможіть, бо так ирве, так болить ..

— Такий то ти майстер! Такий собі тихонький, лєлюм-полєлюм, а з дїдичем заячиками дїлить ся... Н-не... але ногою за ту спілку заплатиш . . .

Оглянув ще раз і страшенно зажурив ся.

— За пізно, богато за пізно!

— Порадьте, порадьте! — стогнав заляканий.

Уже нїчо не відповів, лиш рукави закотив, вийняв гострий ножик, ногу схопив кріпко тай став видовбувати шроти та ропу витискати.

Куба зразу рув, як звір дорізуваний, аж йому заткав рот кожухом, утих, бо вмлїв із болю. Випорядив йому ногу, обложив якоюсь мастю, обвив новими шматками, аж тодї його стверезив.

— До шпиталю мусиш іти . . . — воркнув тихо.

— До шпиталю? . . . — Без тями був іще.

— Втяли би тобі ногу, то би-сь може й подужав.

— Ногу?...

— Розуміє ся, вже нї до чого, зопсована, чорнїє вся.

— Втяли би? — питав ся, не можучи порозуміти.

— В колїнї. Не бій ся, менї куля урвала коло самої задниці, а жию.

— То лиш утяти болюче місце та й був би-м дужий?...

— Як би хто рукою відняв... але до шпиталю треба тобі зараз іти...

— Нї, бою ся, нї... до шпиталю...

— Дурень-єсь!.,

— Там живцем ріжуть... там... Обріжте ви... що лиш хочете, заплачу, обріжте... до шпиталю не хочу, волїю вже осьдечки здихати...

— То й здохнеш... то лиш дохтор може тобі втяти. Піду зараз до війта, аби тобі на завтра дали підводу тай відвезли в місто.

— Дурно підете, бо до шпиталю не піду... — сказав твердо.

— Галє, будуть тебе питати ся, дурний.

— Утяти тай зараз видужає... — повторяв Куба стиха по його відході.

Нога перестала йому болїти по поратівлї, лише задеревіла аж до пах, а по цїлім боцї чув мов би мурашки лазили, але не вважав на се, бо глибоко задумав ся.

— Подужав би-м! Мусить бути, що й так є, атже Ямброжи ноги цїлої не має... на кулї ходить... Каже, що як би рукою відняв... Але Борина би мене прогнав... розуміє ся, парубок без ноги... анї до плуга, анї до жадної роботи. Що-ж би я дїяв? Лише худобу би менї пасти або на жебри йти... як той старий деревляний виступець, на сьміте... здихати під плотом. Сусе милосерний! Сусе! — Порозумів раптом ясно тай аж підняв ся з ослїпної трівоги. — Сусе! Сусе! — повторяв горячково, безтямно дрожучи увесь.

Зайшов ся глибоким, жалібним плачем, криком несили, котячої ся в западню без поратівлї.

Довго вив і сїпав ся в муцї, але крізь ті сльози та розпуку, стали йому снувати ся якісь постанови, міркования, втихав поволи, втихомиряв ся тай так заглибляв ся в себе, що нїчого не чув; мов крізь сон мерехтїло йому якесь гранє, сьпіванє, близькі верески.

Саме тодї весїлє переносило ся до Борини.

Робили переносини Ягусї до чоловіка.

Трохи перед тим перепровадили здорову корову тай перевезли скриньку, перини та ріжні статки, які діставала в віні.

Тепер же, може з отченаш по заході, коли смеркло ся і сьвіт заволїкав ся хмарами, бо на відміну йшло, виступили від Домінїкової.

Музика йшла по переду тай грала жваво, а за нею Ягусю, прибрану ще по весїльному, мати вела з братами та кумами, а за ними, де хто взяв місце, валили гурмою весїльні.

Йшли поволи здовш ставу, котрий почорнїв і гас придушеним сумерком, серед хмар чим раз густїщих, у тишині темряви оглухлої тай слїпої ще, так що тупоти та гранє розходили ся недалеко тай дуднїли як би з під води.

Молодь підсьпівувала иноді, ба кума яка завела, хлоп котрий верескнув: „да дана“, але зараз утихали, охоти ще не було тай лють вохка переймала до живого.

Аж як навернули в Боринові оплітки, дружки засьпівали:

А плакала дївчина,
Як їй шлюб давали;
Штири сьвічці засьвітили,
В органи заграли.
Гадала-сь, дївчино,
Що все тобі будуть грать?...
Вчера трохи, нині трохи...
А на цїле житє плач...
Да дана! А на цїле житє плач!

На ґанку перед порогом, чекав уже Борина, кавалєри тай Юзка.

Домінїкова внесла на перед, у вузличку, окрайчик хлїба, пушку соли, вуголь, віск із яронці та китицю колося посьвяченого на Зїльну, а коли й Ягусь поріг переступила, кумки метали за нею нитки випорені та волокно, аби лихий не мав приступу тай вело ся їй усе.

Тай враз і здоровкали ся, їлювали ся, й бажали молодим щастя, здоровля тай що там Господь Бог дасть, а в хату йшли так що незабаром завалили всї лавиці й закутки.

Музиканти, наладжуючи струменти, побренькували стиха, аби не каламутити частунку, з яким виступив Борина.

Ходив же з повною бляшанкою від кума до кума, частував, неволив, обіймав і пив до кождого; коваль йому помагав у другім боцї, а Магда з Юзкою розносили на тарелях пляцок, медом і сиром начинений, котрий навмисно спекла на переносини, аби батькови підхлїбити ся.

Але забава йшла не жваво; розуміє ся, що нїхто за ковнїр не виливав і від порцій не бокував, пили до себе навіть зо смаком, лише що якось не набирали весїльного духа тай не вели ся до кипіня, ледви булькали, як та вода на слабім вогнї; сидїли посоловілі, рухали ся важко, не по своєму, мало побалакували тай стиха, а якийтакий зо старших зївав крадькома, протягав ся та тужно гадав, аби чим хутше де на солому дістати ся.

Женщини-ж, хоть се насїнє найдужше верески та забаву чиняче, розвертали ся лише по лавицях, у закутки ховали ся та мало богато між собою радили.

Ягуся в чоловічій коморі швидко перебрала ся в одежину звичайну, лише що сьвяточну, тай вийшла вгощати та приймати, але мати нї до чого їй доторкнути ся не дала.

— Весїля собі вжий, донечко! Наробиш ся ще, натрудиш ся! — шептала тай раз-у-раз її пригортала до грудий та з плачем тулила, аж се чудно було не одному, бо-ж не в сьвіт ішла за хлопа, на друге село тай на біду.

Посьмівали ся з такої чутливости маминої, та зуби гострили кепкованєм, тим більше, що власне тепер на переносинах, коли Ягусь уже господинею ввійшла в чоловічий дім, у тілько

ґрунту та всякого добра, втворяли ся їм очи, а не одній мамі доходжалих доньок завись ішла в горло, тай дівкам було якось не по своєму й маркітно.

На другий бік ішли, по Антках, де Євка з Яґустинкою вечерю ладили, аж гудїло в комені, так що Вітек ледви встигав дрова зносити та докладати під величезну піч.

І по всїм домі розлазили ся, та в кожду шпару пялили зависні очи.

Не завидувати-ж то такій долї ?...

Вже сам дім найкращий у селї, великий, видний, високий, станції гей би в якому дворі, вибілені, з підлогами, чисті ! А що посудини, що статків ріжних, образів самих зо двайцять і всї за склом ! А тут іще обори, стайні, стодола, шопа ! А чи то мало левентаря ! Пятеро самих коровячих хвостів, не вчисляючи бугая, котрий профіт дає несогірший ! Троє коний; а де ще ґрунт, де гуси, свині !...

Зітхали жалібно тай раз за разом котрась істиха сказала :

— Мій Боже, що то Господь Ісус дає таким, що й не заслужили !

— Вміли собі помогати, вміли !

— Розуміє ся, всїгди той дістане, хто на-зустріть вийде.

— А чому-ж то ваша Улися не вийшла ?

— Бо Бога боїть ся тай чесно жиє.

— Тай другі также без те саме...

— А иншій то нарід не перепустить, най хоть той разочок іздибають її по ночи з яким парубком, а вже в сьвіт на язиках понесуть.

— Така, то має щастє.

— Бо встиду дасть,...

— Та ходїть бо — кликав Єндрих. — Музика грає, а в хатї нї одної спідницї, нема з ким танцювати !

— Який охітний, а чи позволить тобі мама ?

— Лише портяничок не загуби та люстра не покажи, коли так бистро рвеш ся!

— А ногами по людях не мечи!

— З Валентовою йди в пару, будуть дві почварі!

Єндрих лише закляв, ухопив першу з берега тай повів, не слухаючи що за ним дзенькало.

В хаті вже танцювали, ще поволи тай мов би не-хотя; одна Настка Голембянка гуляла гостро з Шимком Пачесьом. Умовили ся на перед, отже скоро музика заграла, зчепили ся міцно тай танцювали ретельно й довго; ба на припочивок брали ся за стани тай лїтали по хатї, аж їх сїпало до себе, ба побалакували весело, сьміяли ся голосно тай клуб у клуб ходили, аж Домінїкова несупокійно заглядала до сина.

Але аж як надійшов війт, — ізпізнив ся, бо мусїв рекрутів відставляти до повіту, — розруха ли ся люде, бо скоро ввійшов, скоро напив ся раз і другий, то взяв розмовляти з господарями та покепковувати ся з „молодих".

— Князь як та стїна, а княгиня мов те червоне сукно.

— Завтра скажете...

— Пробант із вас, Матїю, то-сьте дня не змарнували.

— Таже не гусак, то нїяк йому в очах усїх!

— І півкватирки би-м не поставив на се! Лиш киинь камінцем у корчі, то все яка птичка вифуркне, — війт се вам каже!

Бухнули сьміхом, бо Яґна втекла на другий бік.

Тай жінки договорювали, що їм та слина принесе на язик.

Швидко гамір підняв ся тай веселість огортала душу, війт поміг ретельно, але й горівка зробила своє. Борина не жалував і бутлю пускав частою чергою; танцї теж ішли жвавіщі й густїщі, вже сьпівати починали, притупувати та чим раз більшим колесом котили ся по хатї.

А на се вже з'явив ся Ямброжи, сів зараз, майже коло порога, тай водив ласими очима за бутлею.

— Вам лиш туди голову викручує, де порції дзвонять! — бовтнув війт.

— Дзенькливі; а хто прагнучого напоїть, заслугу має! — відповів поважно.

— На-ж тобі води, шкіряний міху!

— Що смакує худобі, шкодить чоловікови! Кажуть: „кого вода спасе то спасе, а горівка кождого на ноги знесе".

— То пий-же-ж оковитку, коли-сь такий калькулянт.

— Напийте ся до мене, війте! Кажуть і се: „хрещінє приймай водою, шлюб поливай горівкою, а смерть то плачем".

— Добре кажуть, пийте другу...

— Не втечу й від третої! Все пю одну за першу жінку, а дві за другу.

— Чому-ж то так?

— Бо в час умерла, аби-м собі пошукав третої.

— Жінка йому снить ся, а вже над вечір паморока йому очи гасить...

— Ще би-м і в потемках намацяв палицею, де бабина слабина!

Хата бухнула сьміхом.

— З Ягустинкою вас ізговоримо! — кликали жінки.

— Горівку любить і така-ж писката — додавали другі.

— Кажуть: „хлоп робітний і жінка трембіта, то возьмуть хоть би й пів сьвіта".

Війт сів побіч него, а другі далї, де хто міг тавицї захопити, а нестало місця, то ставали й лисли ся в купу, мало що не пів хати займили, не вважаючи на танцюючих.

І зараз почали йти кепкованя, вигадки ріжні, балачки, веселі оповіданя та приповідки, аж хата трясла ся від сьміхів, а найбільше Ямброжи дока-

зував, вигадував юха та циганив у живі очи, але так то справно та втішно, що лягали зо сьміху; а з жінок Вахнїкова не дала ся нїкому переговоти та в першу губу грала, війт те-ж басував, позакілько лиш йому тямка на уряд дозволяла.

Музика тяла від вуха, молодь гуляла жваво, кричала тай обцасами гостро била, а вони забавляли ся посполу та весело так, що й за сьвіт божий забували, аж котрийсь зуздрів у сїнях Янкля. Втягли його зараз у хату. Жид шапку зняв, кланяв ся тай з усїми приязно здоровляв ся, не вважаючи на те, що йому прізвища, як каміне лїтають коло вух.

— Жовток! Нехрещений! Кобилин син!

— Тихо будьте! Приймити його чим, горівки йому дати! — кликав війт.

— Ішов-єм дорогою, тай хотїв-єм побачити, як господарі забавляють ся. Біг заплать, пане війте, напю ся горівки, чому не маю напити ся за здоровлє панства молодих?

Борина винїс бутлю тай частував, Янкель порцію витер капотою, голову накрив тай випив, а другою поправив.

— Лишіть ся, Янкель, не стрефите ся! Гей! музиканти заграйте жидівського! най Янкель потанцює! — кликали сьміхом.

— Можу потанцювати, се не гріх!

Але поки музиканти порозуміли накликуваня, Янкель висунув ся по-тиху до сїний і щез у подвірю, пішов до Куби, відбирати стрільбу.

Навіть не завважали його виходу, бо Ямброжи не переривав циганеня, а Вахнїкова вторувала нїби на басетлї, так їм зійшло до самої вечерї; вже музика втихла, столи позабирали тай коцкано ммисками, а вони сьміяли ся.

Марно Борина запрошував до їди, нїхто й не чув. Потім Ягусь раз за разом привторювала, аби йшли, то і війт потяг до купи, посадив коло себе тай за руку держав.

Аж Яcько, на прізвище Пшевротний, крикнув голосно :

— До мисок ходїть, люде, бо стигне !

— Тихо, дурню ! найде ся й для тебе миска до облизаня !

— Ямброжи лиш циганять аж курить ся, тай гадають, що йому хто вірить...

— Яcьку, що тобі дадуть у писок, бери, бо твоє, але мене не чіпай, не порадиш.

— А стрібуймо ся ! — відкрикнув парубок, бо придуркуватий був і слова не порозумів.

— Віл так само порадить, або й лїпше.

— Ямброжи по ксьондзї виносять, то гадають, що лиш самі мудрі !

— Пусти теля до косцьола, то также лише хвіст винесе ! Дурна ! — воркнув ображений.

Бо то мати Яcькова хотїла боронити сина. Тай рушив перший до столів, а за ним инші стали займати місця, та поквапно, бо вже кухарки вносили димні миски тай смаки ливія по хатї.

Позасїдали по старшинї, тай як яло ся на переносинах, із Домінїковою та її парубками по серединї; дружки та дружби посїдали разом, коло себе, а Борина з Ягусею лишили ся на хатї, аби вслугуватита вважати на все.

Тихо стало, тілько, що за вікнами дїти верещали та вовтузили ся з собою, та Лапа гавкаючи оббігав дім і дер ся в сїни, нарід же тихо й поважно дзьобав миски чубаті, лише ложки шкробали в криси та скло бренькало в вікнах.

Ягуся-ж усе припрошувала та майже кождому осібно підсувала, чи мяса, чи чого иншого, та принукувала, аби собі не жалували, складно се їй ішло та так то влучно кождому те слово підхлїбне говорила тай з такою пишнотою до всїх ласила ся, що не один парубок ходив за нею тужними очима, а мати аж росла з контетности, клала ложку на бік, аби лише дивити ся на неї та тїшити ся.

І Борина се бачив, бо коли йшла до куха-

рок, летїв за нею, здогоняв у сїнях, обіймав міцно тай сильно цїлював.

— Господине моя люба! Таже, як та двірська панї, так собі гідно починаєш і радиш!

— Або-ж то я не господиня! Ідїть-ко в хату, Ґульбас із Шимоном чогось надуті сидять і мало що їдять. Напийте ся до них!...

Розуміє ся, що слухав її тай робив, що хотїла! А Ягусї було чудно весело на душі тай охітно. Господинею почула ся, ще й не-аби-якою, майже панею, то й керма сама їй якось у руки йшла, а з нею й повага в нїй росла тай пишнота повна сили та супокою! Носила ся по хатї вільно, дозирала всего бистро та так то мудро кермувала, як би вже не знати від коли на своїм господарила.

— Яка є, швидко старий пізнає, та його се річ, але видить ми ся, що господиня буде з неї сильна — шепнула Євка Ягустинцї.

— Мудра й Каська, як повна фаска! — відповіла кусливо. — Буде, поки їй старий не остогидне, поки не зачне лїтати за парубками...

— Сего не зробить, лише що Матїй є під руками, не покине-ж її.

— І... покине! всилує його до сего хтось инший, всилує...

— Борина?

— Галє, Борина! є хтось сильнїщий від обох... є... най лиш той час надійде, то побачите самі... — всьміхнула ся хитро. — Вітек, відженико собаку, бо гавкає та гавкає, аж вуха болять, і розжени тих хлопчищів, іще шиби повибивають тай обставини рознесуть.

Вітек скочив з патиком, собака вмовкла, але почули ся верески та дудніне тїкаючої галасливо громади; відогнав їх аж на дорогу тай вертав ся хильцем, бо посипав ся за ним град болота й каміня.

— Вітек! зажди-ко! — кликав Рох, що стояв коло вугла від подвіря, в тїни. — Виклич Ям-

брожа, скажи, що пильна справа, зажду на ґанку.

Аж у якийсь отченаш надійшов Ямброжи, страшенно лютий, що йому перервали їду в найлїпшім місцї, бо при поросятинї з горохом.

— Косцьол горить, чи що?

— Не кричіть! Ходїть до Куби, бо здає ся менї, що вмирає.

— Най здихає, а не перешкоджає людям їсти! Був-єм над вечір у него, тай говорив-єм юсї, аби до шпиталю лагодив ся, ногу би йому втяли тай видужав би!...

— Сказали-сьте йому се! Тепер розумію; здає ся менї, що сам собі втяв ногу...

— Сусе, Маріє! Як то, сам собі втяв?...

— Ходїть хутше, побачите. Я йшов спати в обору та ледви-м улїз на подвірє, Лапа скочив до мене, гавкав, скавулїв, за капоту мене сїпав і тяг, не міг-єм порозуміти, чого хоче... а він вибігав наперед, сїдав коло порога стайнї тай вив. Підходжу, дивлю ся: Куба лежить перевішений через поріг, головою в стайню! Гадав я зразу, що хотїв вийти на повітрє та вмлїв! Перенїс я його на леговище тай засьвітив лїхтарню, аби води пошукати, а він увесь у крови, блїдий гей стїна тай з ноги кров бухає. Хутше, аби не пустив остатної пари!...

Ввійшли в стайню, Ямброжи взяв ся гостро за тямленє; Куба лежав непорушно, дихав щось-не-щось і тяжко харкотїв крізь зацїплі зуби, так що треба було їх ножем підважувати, аби йому трохи води всипати в горло.

Ногу мав перерубану в колїнї, ледви держала ся на шкірі тай кровавила дуже.

На порозї червонїли ся плями крови тай лежала закровавлена сокира, а точильце до нагострюваня, котре все стояло під окапом стайнї, валяло ся тепер під порогом.

— Розуміє ся, сам собі втяв. Бояв ся шпиталю, гадав, дурний, що собі поможе, але твердий хлоп, але завзятий! Сусе, аби собі самому

втинати ногу! Просто не вірить ся! Кров йому дуже сплила.

Куба раптом отворив очи тай водив ними досить тямливо.

— Відлетїла? Цюкнув-єм двічі, але мене запаморочило... — шептав.

— Болить тебе?

— Анї раз. Лише сили збув-єм ся геть, але здоровіщий-єм!

Лежав супокійно тай анї крикнув, коли йому Ямброжи ногу складав, мив тай обвязував змоченими шматами.

Рох клячучи присьвічував лїхтарнею тай молив ся так горяче, аж йому сльози текли по лицю, а Куба лиш усьміхав ся радісно, добрячно якось і ревно, як те дитиня в полї покинене, котре поки пізнає, що без матери, радує ся до травиць, що над ним шумять, за сонцем дивить ся, до пролїтаючих птичок ручки протягає тай по своєму балакає з усїм і тїшить ся, так і він чув ся тепер; добре йому було, супокійно тай неболїзно, та так на душі лехко й весело, що нї за що мав собі хоробу, лише стиха хвалив ся... що сокиру добре вигострив... ногу вклав на порозї... тай цюкнув у саме яблуко... заболїло, але нога від одного разу не пустила... то в-друге цюкнув із усеї сили... тай ось нїчо' його тепер не болить, помогло видко... що найби лише мав більше моци, то не гнив би довше на леговищі, а на весїлє йшов... до танцю брав ся... та під'їв би трохи, бо їсти йому хоче ся...

— Лежи супокійно та нїчо' не рушай ся, їду дістанеш хутко, скажу Юзцї.

Рох його погладив по лицю тай вийшли з Ямброжим на подвірє.

— До ранку википить, усне тихо мов птичка, бо кров йому геть то сплила.

— Ксьондза йому треба привести, поки при собі!

— Коли ксьондз поїхав до Волї, до дїдичів.

— Піду по него, відкладати не можна!

— До Волї є миля по ночи тай лїсом, не попадете. — Стоять осьдечки готові коні людий, що мають після вечері від'їжджати, беріть їх і їдьте.

Вивели коні на дорогу і Рох сїв.

— А не забувайте на Кубу, треба його припильнувати! — закликав, рушаючи.

— Не лишу його самого, не забуду.

Але швидко забув, тілько тямив, що Юзцї сказав за їду, а сам вернув ся за стіл, до бутлї присилив ся міцно та так сердешно, що швидко про божий сьвіт не знав.

Юзка-ж, яко добра дївчинка, що лиш могла, назбирала на мисчину, горівки в півкварту насипала гаразд і занесла радо.

— Кубо, попоїжте трохи, вжийте й ви весїля!

— Біг заплать тобі! Ковбаса, видить ми ся, чутка, заносить від неї.

— Таже вмисно припражила-м, аби-сьте посмакували. — Встромила йому миску в руки, бо темно було в стайнї. — Випийте вперед горівку.

Все випив до дна.

— Посидь-ко трошечки, так менї самому скушно...

Почав мамляти, погризати, жувати, але не міг нїчого проликнути.

— Веселять ся, га?

— Таке весїлє, тілько народу, що-м, від коли жию, не бачила більшого.

— Атже Боринове, то не дивниця! — шепнув з гордістю.

— Розуміє ся; а тато так веселять ся тай усе за Ягусею ходять, усе.

— Якже... пишна, гарна на личку, гейби яка двірська панї!

— Знаєте, а Шимек Домінїкової то має ся до Настки Голембяники!

— Стара не позволить, у Настки з десять ротів сидить на трьох моргах.

— Отже розгоняє їх, де захопить і люто пильнує.

— Війт є?

— Забавляє других і найбільше пискує, тай Ямброжи также.

— Хиба-ж таки, коли на такім весїлю є, у такого господаря!... А не знаєш ти, що в Антків? — запитав ся тихо.

— Якже, скочила-м до них, коли смеркало ся, дїтям понесла-м мяса, пляцків, та хлїба... з хати мене прогнав тай кинув за мною, що-м принесла... завзяв ся сильно та такий лихий, такий, лихий... а біда в них у хатї та той плач... Ганка лише сварить ся з сестрою, так що вже, бачу, й за волосє брали ся.

Не відповів на се, ніс гостро витирав та якось хутше дихав.

— Юзя — сказав трохи згодя — кобила щось постогнує тай лягає вже від вечера, певно на ожереблїню... треба припильнувати. Питє яке приладити. О, як то стогне! Бідняга люба, а я нїчо' не можу помогти... страшенно слабий-єм... без моци цїлком...

Утомив ся тай замовк і мов би засипав.

Юзка відійшла поквапно.

— Цесю! Цесь... Цесь... — закликав, отямлюючи ся.

Кобила зарзала протяжно тай кинула ся на привязи, аж ланцюх задзвинїв.

— Під'їм собі хоть раз у-сить! Дістанеш, собачко, своє, дістанеш, лише не скавулїй...

Взяв ся гостро за ковбасу, але не міг, не хотїло ся йому зовсїм, росло йому в ротї.

— Мій Сусе, тілько ковбаси, тілько мяса... а не можу... зовсїм не можу...

Марно трібував, облизував, нюхав, не міг, рука йому впала безсильно, то ховав під солому, не пускаючи зо жмені.

— Мій Боже, тілько сего, що ніколи в житю не мав-єм, а не можу!

Жаль істиснув йому душу тай сльози потекли; плакав ревно, аж заходив ся, як те скривджене дитиня.

— Потім собі з'їм, відпочину трохи, тай баль собі справлю — погадав.

Але й потім не міг, западав у сон, не попускаючи ковбаси зо жмені, але не чуючи, що Лапа йому її по-тиху обгризав...

Протверезив ся раптом, бо після вечері музика гримнула в хаті з такою міцю, аж стіни стайні трясли ся тай перелякані кури кудкудакали з хлівів.

Верески бухнули в сьвіт і порскали від дому мов ті червоні вогні в темну ніч, мов громи бухали по стайні.

Гулянка там ішла сірчиста, сьміхи, веселість, забава, та раз-у-раз земля дуднїла від перегонів і писк дівочий роздирав повітре.

Куба наслухав зразу, але швидко забував за все, сон його ломив і ніс у пітьму якусь верескливу, гей би під води шумячі... на дно виючих від вихори гаїв.

Коли-ж весїле гостріще люнуло, гамір і троскоти голупців, битих завзято, дім, бачить ся, розносили, то будив ся трохи, вихиляв душу з темряви, підносив ся з нетями, вертав ся зо сграхітних далечин і слухав.

А часом їсти трібував, або шептав тихо, сердешно: — Цеська, цесь, цесь!

Але вже душа виходила з него поволи тай летїла в сьвіти, як та птичка Йсусова, колесувала ще блудом, відорвати ся не могла ще, так що припадала иноді к землї сьвятій, аби припочити з утоми, вговкати свій плач сирітський у людськім гаморі; між любих заходила, проміж живих ішла,

до братів кликала жалібно тай у сердець молила підмоги, аж міцю Йисусовою скріплена та милосердєм, летїла на якісь поля весняні, на ті Божі ливади величезні, неосяжні, вічним сяєвом обпряденi тай вічним весїлєм.

І вище летїла, далї, далї, аж туди...

...Аж туди, де вже не дочує людського плачу, нї жалібного заводу всякої душі...

...Аж туди, де лиш пахучі лїлїї повівають, де цьвітні поля медяними солодощами шумять, де течуть ріки зьвіздяні по днах рясно крашених, де вічний день.

...Аж туди, де лиш тихе молене пливе та дими пахучі волїкуть ся раз-у-раз, як ті хмари, дзвінки дзеленькають тай органи тихо грають, і сьвята жертва відправляє ся раз-у-раз, і нарід уже безгрішний, тай ангели тай сьвяті посьпівують посполу хвалу Божу, в ту церкву сьвяту, безсмертну, Божу! Де лиш душі людській молити ся та зітхати та плакати з радости тай веселити ся з Господом по вік віків.

Оттуди рвала ся душа втомлена тай припочивку жадна, Кубова душа.

. . . . . .

Дім же танцював раз-у-раз і веселив ся всїм серцем, навіть охітнїше нїж учера, бо частунок був богатший тай дужше неволили господарі. Тай водили ся в танцях до впадку.

Кипіли вже як той окріп на міцнім вогнї, а що трохи прислабли, музика гриміла з новою силою, що як лан ударений вихорою, лише пригинали ся, брали розмах, заводили стукіт ногами та з криком ішли в новий танець, зо сьпівами, а гучно, гурмно й вогненно.

Аж їм душі геть істаяли від горяча, кров кипіла клекотом, розум відпливав, серця забули ся в гуляниї, а кождий нерв дрожав у такт, кождий рух був танцем, кождий крик сьпівом, а кожді очи жевріли весїлєм і радістю.

І так ішло всю ніч, до самого ранку!

А днина піднимала ся важко й тихо, рачков, зорі сіяли на сьвіт сумні, непроглядні звали хмарі а вже перед самим сходом сонця смеркло ся раптом і потемніло, зачав падати сніг. Полїтав зразу рідко та колесовато, як ті соснові іглиці вітряного дня, аж потім розсніжило ся на добре.

Сніг сипав якби крізь густе сито, падав просто, рівно, одно'бразно, без шелесту та вкривав дахи, деревину, плоти й усю землю, мов би підбіленим, сїравим прядивом, або тим пірєм недертим.

Рихтик і весїлє скінчило ся, мали ще в вечір зібрати ся в коршмі, на поправини, але тепер уже стали розходити ся домів.

Лише дружби з дружками та музикою на передї, зібрали ся купою перед ґанком і засьпівали враз одним голосом остатну сьпіваночку:

Добраніч, панству князям,
Добраніч!
Добру нічку віддаємо,
Самі служков остаємо,
Добраніч!

. . . . . .

А Куба в ту саму пору складав душу свою під сьвяті Господа Йсусові ніжки.

. . . . . .

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ.

730

ВЛ. СТ. РЕЙМОНТ.

МУЖИКИ.

Сучасна повість.

Авторизований переклад із польського
М. ПАВЛИКА

II.

ЗИМА

ЛЬВІВ 1909.
Накладом Редакції „Дїла“.
З друкарнї Івана Айхельберґера і Сп. Ринок ч. 10. (дім „Просьвіти“).

ВЛ. СТ. РЕЙМОНТ.

МУЖИКИ

Сучасна повість.

Авторизований переклад із польського
М. ПАВЛИКА.

II.

ЗИМА

ЛЬВІВ, 1909.
Накладом редакції „Діла“.
З „Народної Друкарні“, вул. Лїндого ч. 9.

I.

Надходила зима...

... іще борола ся з осїню та порикуючи товкла ся по синих далечинах, мов та звірюка люта й голодна, що не знати було коли переможе та скочить і студеними зубищами в'їсть ся в сьвіт...

... іще часом терусив снїг невидний, рудавий — осїнний снїг...

... іще приходили дни остовпілі, хорістю сині, тужні, стогнучі, заропілі та геть-то заводом перейняті та ледовим сьвітлом мершачі — дни трупячі, що птаство з криком утїкало в гаї, трівожнїще булькотїли води та котили ся лїниво мов би страхом істуглі, земля трясла ся, а всяка твар підводила чутливі, страхливі очи на північ — у незглиблену затопу хмар...

... іще ночи були осїнні; осліплі, глухі, закрутні та повні стріпітя мрак і поблисків зьвізд померлих — розігнилі ночи тремтячої мовчанки, пройнятої здавленим криком трівоги; повні зітхань болїзних, сїпань, раптових тишин, витя собак, торгань мерзнучої деревини, жалібних голосів птаства шукаючого захисту, лячних покликів пусток і роздорож ісчезлих у темряві, лопотів якихось летів, тїний підсїлих під стїнами закоценїлих хат, повзучих гукань, появ страхітних, накликувань нерозізнаних, мамлянь страшенних, пронизуючих стогнів...

... іще часом, на заході, з мрачних піль оловястого неба, вилуплювало ся червоне, величезне сонце тай падало важко, мов калка розтопленого зелїза, з котрої бухали кріваві кипятки та били дими смолясті, чорні, попругованї горячими стовпами, що ввесь сьвіт ставав у відблисках і пожежі...

І довго, довго, в ніч догасали та стигли на небі кріваві підпали, аж люде казали:

— Зима росте тай на лихих вихрах приїде.

І росла зима, росла що день, що година, що те млї-око.

Тай прийшла.

А найшвидше прилетїли заповідні витя.

Якось зараз по сьв. Варварі, патронці доброї смерти, тихого, вмлїлого ранку, впали перші короткі, тріпотливі вітри тай облетїли землю зо скавулїнєм, мов ті собаки нюхтячі слїду, гризли загони, гаркали в корчах, пошматували снїги, потермосали сади, попримітали хвостами дороги, вивaляли ся по водах і мовчки ввірвали де-де-де щось зо старших стріх і загорож, тай стали завивати ся та зо скавулїнєм тїкати на гаї — а по них, зараз над-вечір, почали висувати ся з сумерків довгі, свистучі та мов би колючі язичищі вихрів.

Віяли всю ніч, а так то скавулїли в полях, як те стадо зголоднїлих вовків; а гуляли ретельно, бо ранком земля вже виднїла ся з під витоптаних і витертих снїгів, лише десь-не-десь по задолинах і борознах білїли пошматовані плоти, а загони сьвітили голицями*), дороги лежали закостенїлі та перемерзлі, мороз же в'їдав ся гострими зубищами в землю, що дзвонила як зелїзо — але скоро день настав, утекли погавкуючи, поховали ся по лїсах і притаївши ся диготїли скоком пругим, лихим.

---

*) Голими горбами.

А небо почало заволїкати ся чим раз то мрачнїще; хмари вилазили з усїх ям, піднимали чудернацькі голови, протягали здавлені тулуби, розвихрювали сиві гриви, зеленавими зубищами блискали тай ішли цїлим стадом — грізною, мрачною та мовчучою глотою валили ся на небо; — йшли від півночи чорні, величезні гори, стріпаті, подерті, спялені, росохаті нїби купи гаїв потрощених, перерваних глибокими западнями, засипаних зеленими лавицями ледів, а перли ся на перед із дикою міцю, з глухим пошумом; — від заходу, зза гаїв чорних непорушних висували ся поволи сині, набрезклі звали, проблискуючі де-не-де гей вогнем, а йшли одна за другою, рядом безконечним, тягом чим раз більшим, гей ті ключі величезних птиць; від сходу-ж виволїкали ся хмари плоскі, зрудїлі, передвічні, переропілі, погані нїби ті мерші перегнилі тай окрівавлені; бай від полудня йшли, лише що вивітрілі, червоняві, похожі на баюри й трясавиці торфові, а повні пругів і звалищ синих, повні плям і рійок страшних — гейби повні тих кишачих червяків; та ще й з гори, мовби з вигаслого сонця, спадали клочєм грузьким, ба сипали ся крашені мов ті стигнучі жужлї — а всї йшли на себе, стовбурили ся в величезні гори та зальляли небо чорним, лячним кипятком болота та попелу...

Сьвіт раптом почорнїв, тишина вчинила ся глуха, пригасли сьвітлощі, сині очи від помлїли, все мов би задеревіло тай стало зачудоване з притаєним віддихом, ляк війнув по землї, мороз пойнав кости, страх скопив за горла, душі впали в порох, холодний переляк залопотїв над усяким сотворінєм — видко було як заяць летїв селом із розвіяною шерстю, ба ворони з криком пойманим улїтали в стодоли або й у сїни, собаки вили по приспах як божевільні, люде хильцем утїкали до хат, а над ставом бігала слїпа кобила з останком воза, товкла ся до плотів, до деревини тай з диким вереском шукала стайнї.

Темрява розливала ся мутна, душна: хмари впадали чим раз низше, звалювали ся з лїсів розклекотаних гущавиною туманів та котили ся збурені, розгукані, страшні — вдарили на село тай зальняли все ледоватою, грузькою мракою; — коли се, небо передерло ся на середині тай зайснїло синяво гей зеркало криничне, свист гострий пройняв темряви, мраки збили ся раптом, а з розпукненої челюсти люнув перший вихор, а за ним уже летїв другий, десятий, сотий!

Вили вже стадами, льляли ся з того горла мов ріки нїчим нездержані, рвали ся гей з ланцюгів та розскавулїлою, скаженою тїчнею били в хмари, кидали ся на темряви тай розвалювали їх до дна, прожирали на-скрізь і розмітали гей ту струпішілу солому.

Вереск пішов по сьвітї, закрут, шуми, свисти, курява.

Хмари, потоптані гострими копитами вихрів, утїкали немов хильцем на гаї та лїси, небо протирало ся, днина знов засьвітила оловяними очима, всяка твар відітхнула з пільгою.

Та вихри вили все, мало не цїлий тиждень, без нїякого попуску нї перестанку. Дни, то там іще яко-тако чоловік видержати видержав, бо то лиш ті вели ся на сьвіт, кого потреба гнала, другі-ж по хатах сидїли та кінця визирали, але ночі були невидержні, а прийшли акурат ясні, розззвізд жені та горою тихі, лиш на землї вихора справляла чортівське весїлє, мов би зразу сто хлопів повісило ся, що й заснути було годї: йшли таки рики, троскоти, лопоти та гуркоти, мов би тисячі порожних возів і в найбільшім розгонї переїзджало по грудї та ті дудніня, від яких земля дрожала, та ті гуканя Бог зна чиї, ті верески, ті витя!

Хати тріщали, бо раз-у-раз вихора перла плечима стїни, товкла ся в вугли, підважувала

стріхи, за підвалини брала ся, в двері товкла немов би лобом, що не одні пустили, шиби вибивала, аж треба було серед ночи вставати та притикати подушками, бо дерла ся в середину з квіком, як та влазлива свиня, та так то пражила лютю що люде під перинами а костеніли!

Що нарід натерпів ся за ті дни та ночи, то й не виповісти!

А що шкід наробила, то й не счислити: повалила плоти, повидирала пошитя, у війта майже нову шопу перевернула, Барткови Козлови взяла дах зі стодоли тай понесла в поля на доброго пів гона, Вінцьоркам комен ізвалила, у млині вирвала кусень даху з драниць, а що втрат менших! що деревини виломила в садах і гаях! На великій дорозї вирвала щось зо двайцять топіль, що впали в-поперек гей ті трупи люто повбивані тай обдерті.

В ті війливі та верескливі дни Липцї були гей би вмерлі; вихори гуляли по дорогах із такою міцю, що хто лиш визиркнув із хати, зараз його хапала за лоб і валила, де попало — в рови, до дерева, на плоти кидала, ба навіть Яська Пшевротного звіяла з моста в став, що ледви парубок вилабудав ся, тай дула раз-у-раз, сипала піском і несла галузє, вершки, сніпки з дахів, часом і верх меншенький; що летїли в куряві гей ті птицї розгонювані тай товкли ся в стїни, в сьвіт перли!

Найстарші люде не тямили таких сварливих та влазливих вітрів.

Отже товпили ся по задимлених хатах тай сварили ся зі скуки чимало, бо тяжко було носа показати за вугол, тілько, що більше нетерплячі жінки перебирали ся раз-у-раз хильцем попід плоти, нїби то з куделею до кум, а головно аби помолоти язиками та понарікати; хлопи-ж молотили завзято, з поза припертих стодільних воріт били

ціпи від ранку до пізного вечера, мороз обварив збіже, то лекше лущило ся, а лиш над-вечір, коли вихора трохи попускала, не один парубок перекрадав ся з чверткою якою до коршми.

А вихри все однако віяли тай тисли морозом чим раз то дужше, що вже від того віяня позамерзали річки й потоки, багна стугли, став навіть укрив ся прозорим, майже синим ледом, тілько, що лиш коло моста, де глибше було, вода ще бурила ся та не давала ся, але береги лежали вже скована міцно, що треба було кадки вирубувати для водопоїв.

Аж перед самою сьв. Луцією прийшла відміна.

Мороз попустив і потеплїло трохи, вихри мов би здихали, бо лиш у ряди-годи провіяли сьвіт, але вже мякші тай не такі сварливі, небо-ж вирівнало ся мов те поле збороноване та вкрите величезною сивою, згрібною плахтою, тай так низько спустило ся, мов би на придорожних тополях оперло ся. Але сумно було, сїро та глухо.

А скоро лише передзвонили на полудне, смеркало ся трохи тай почав іти снїг великими пластами, а сипав густий, бо незабаром облїпив усї дерева тай пригорбини.

Ніч ізробила ся швидше, але снїг не переставав, сипав чим раз густїще, трохи сухіщий а сипкий, і так уже всю ніч падав.

У зоріне було вже снїгу на добрі три пяди, геть-то прикрив кожухом землю та застелив цїлий сьвіт синявими білощами, а летїв усе, без перестанку.

Така тишина впала на землю, що нї один подув не задрожав, нї один звук не продирав ся крізь ті спливаючі пухи, нїчо, замовкло все, заглухло, занїміло, мов перед чудом стало та прихилене трохи заслухало ся врочисто в тім тихім летї, в тій білотї мертвій, роздрожаній та падаючій раз-у-раз.

Білява тьма чинила ся, росла, ставала; білий, михтячий, пречистий блиск сипав ся мов та вовна найбіліща, наймякша, найпишніща, сипав ся гущавиною несчисленною мов та замерзла посьвіта, не мов би всі звіздні сьвітлощі скріпли в иней та втерті летом піднебесним на порох — сьвіт засипали — вкрили ся швидко гаї, пропали поля, що й оком не схопити, счезли дороги, розтопило ся все село тай потало в ті білощі, в той осліплий туман, а врешті не було вже для очий нїчо видко, лиш ті смуги сніжного пороху, спливаючого так тихо, так рівно, так солодко, як той вишневий цьвіт місячної ночи.

На три ступні не розізнав хати, ні дерева, ні плота, ні чиєї стати, лиш голоси людські літали в тій білині гей ослаблі мотилї, та блудом, бо не знать відки пливучі, тай куди—а чим раз то слабше тріпотали ся, чим раз тихіще...

І так сипало два дни й дві ночи, що врешті засипало хати, котрі піднимали ся гей ті копиці бухаючі грузькими ковтунами димів, дороги зрівнали ся з полями, сади були повні по вруби плотів, став цїлком ісчез під навалою, біла рівня, необсяжна, холодна, непроглядна, пухка та чудова вкрила землю, а сніг усе падав, лише що чим раз сухіщий та рідкіщий, бо ночами продирали ся звіздні михтїня, а в днину синїло небо де-не-де крізь ті полїтуючі білі волокна, тай повітре ставало слухливіще, голоси дерли ся крізь гущавину гостро, шпарко, гукливо. Село мов би пробудило ся, хто-не-хто виїзджав саньми, але вертав ся швидко, бо дороги були непроїздні; де-не-де перекопували стежки між хатами, відвалювали снїги з перед дверий, відчиняли на розтвір обори, радощі пронизували всїх, а вже дїти, то каженїли з утїхи, собаки погавкували скрізь, полизували снїги та вганяли спільно з хлопцями, закишіло на дорогах, верески зняли ся в оплїтках, кричали та били ся снїговими кульками, та качали ся в мягкому, пухкому снїгу та хвилї страшенні зливали

та гринджолами тягали ся, так що ті їх верески втїшні та перегони заповнили все село, аж Рох перестав навчати тої днини, бо не міг нїкого вдержати коло лементаря.

Щось, бачу, третої днини, смерком, снїг перестав іти, терусило ще часом, але так як би хто міх із муки вибивав над сьвітом, що й значно не було, та небо хмарило ся, ворони товкли ся коло домів і сїдали по дорогах, а ніч затягала ся беззвіздна, оловяна, тими снїгами змрачениими розбілена, тай така тиха, заціпла та мертва, гей би зовсїм усякої сили збавлена.

— Хоть би й той найлекший вітрець, а закурки будуть, — шепнув рано, другого дня, старий Билиця, визираючи крізь віконце.

— Та най будуть, усе менї одно! — воркнув Антек, піднимаючи ся з постелї.

Ганка зажгла вогонь під коменом і визирнула перед сїни, ще за-годі було, когути піяли по селї, смерк лежав іще грубий, гей би хто вапно змішав на половину з саджею та притряс сьвіт, що не розізнав нї деревини, нї хат, нї далечини, лише на сходї тлїли зорі нїби спопелїлий підпал, а на землї лежала глибока тишина тай гострий холод віяв.

У хатї те-ж була пронизуюча студінь, вохка тай так імлива, що Ганка взула деревляні виступцї на босі ноги, під комечом ледви тлїло, бо сьвіжий яловець лише тріщав та курив ся, аж Ганка наколола скипок із якоїсь дошки тай соломи повтикала, що врештї галузє ймило ся поломіню тай розсьвітило трохи.

— Налетїло його тільки, що й на всю зиму стане! — забалакав знов старий, прохухуючи шибку, обросту зеленавим, грубим ледом, аби в сьвіт поглянути.

Старший хлопчик, котрому вже було на четвертий рік, почав хлипати в лїжку, а з другого боку дому, з мешканя Стахів, чути було

гострі голоси сварки, нарікань і верески дїточі та гриманє дверми.

— Веронка своїм отченашем зачинає днину! — шепнув кепкуючи Антек, обкручуючи ноги нагрітими перед коменом онучами.

— Привчила ся трайдикати, тай трайдикає, хоть і не треба; але то не зі злости, ні... — вигикав тихо старий.

— Розуміє ся — дїтищі те-ж товче не зі злости? — або Стахови не дасть доброго слова, лиш усе гуру-буру, як на того пса, то певне з доброти? — говорила Ганка, приклякаючи до колиски, аби дати цицьки молодшому, котрий те-ж поплакував тай ніжками гріб.

— Кїлько? — три недїлї, як у вас сидимо в хатї, а й днини одної бути не було без вересків, та бійки, та тої сварки! Собака, не жінка! А Стахо нездара тай позволяє собі кіля тесати на голові, робить як віл, а гірше має від собаки.

Старий поглянув боязко, хотїв навіть щось ісказати в оборонї, коли се двері відчинили ся від сїний і Стахо всунув голову з цїпом на плечи.

— Антек, хочеш іти молотити? Органїстий сказав, аби-м собі дібрав кого до ячменю, а сухий і добре, лехко обтріскує ся... — набивав ся менї Филип, але, як хочеш... то вже-ж зароби собі...

— Біг заплатъ, возьміть Филипа, я в органїстого заробляти не буду.

— Твоя воля. Господу Богу хвала!

Ганка аж ісхопила ся на відповідь Анткову, але зараз нахилила ся тай сховала голову в колиску, аби слїз не показати та тої турботи!

„Якже, така зима, така лютъ, така біда, що жиють лише картофлею з сїлю, гроша одного нема, а він робити не хоче! Днинськи сидить у хатї, папіроси курить і думає! — або знов лїтає по сьвітї, як той дурень, за вітром хиба! Мій Боже,

мій Боже! йойкала болїзно. Вже навіть Янкель не хоче боргувати, корову прийде ся продати, що-ж, упер ся тай продасть, а за роботу не возьме ся.. Воно то правда, що йому ніяково на заробки йти, маркітно, але що дїяти, що? — Коби то вона хлопом була, мій Боже, не жалувала би кігтїв, хоть би й по лікті руки зробила, аби лиш корови не продати, аби лиш весни діждати, зиму видержати... Але що я пораджу, бідна, що?... Розскрипіла ся їй душа так, що ради собі дати не могла.

Взяла ся до того звичайного, щоденного обходу, а крадькома позирала на чоловіка, котрий сидїв перед коменом, обвив у полу кожуха старшого хлопчика тай теплив йому ніжки долонею нагрівною, дивив ся мрачно в вогонь і зітхав; старий під вікном оббирав картофлю.

Мовчанка прикра, трівожна, пересічена таєними жалями, сповенена давлячим почутєм нужди, мотала ся між ними. Не позирали собі в очи, не промовляли, слова стоягли в журбах, усьм'хи згасли, в очах поблискували здавлювані попріки, а в блїдих нужденних лицях видко було горе, жалї снували ся, та враз і горда, зелїзна невступчивість. Минуло вже три тижні від прогнаня з батькової хати, і тілько днїв довгих, тілько ночей, а не забули обов нїчого, не переболїли кривди; ачї стямили ся з завзятя — так міцно чули, мов би воно стало ся в отсе млї-око.

Вогонь тріщав весело, тепло розливало ся по хатї, аж лїд на шибах топив ся, тай ті смуги снїгу навіяного в шпари таяли під підвалинами, а глиняна підлога потила ся тай обпливала росою.

— Прийдуть ті Жиди? — запитала ся нарештї.

— Казали, що прийдуть.

І знов нї слова бїльше. Якже, котре-ж мало сказати перше тай що? — Ганка?... коли бояла ся рота розтворити, аби ті жалї, набрані в серцї, не люнули з неї хоть би й мимохіть! — Нї, таїла все в собі тай здержувала, як могла. Антек? що-ж

мав казати? — що йому зле? і без того звісно, а до приятельства не був ніколи скорий і до балачки хоть би й з жінкою своєю, охоти не мав! Якже тут і говорити, коли душу пережирала ненависть, коли за кождою згадкою, серце йому корчило ся з болю а кігті розчепірювали ся такою злістю, що хоть би на все село, а готов був кинути ся!

Вже не носив солодких споминів про Яґну, мов би і ніколи не милував, мов би не брав у ті самі руки, котрими тепер готов був її роздирати. Але жалю на неї не мав.

„Жінка декотра, то як та собака розволочена, піде за кождим, хто лиш більшим окрайцем принадить, або й буком погрозить". — Думаи про неї, та не часто, бо йому счезала в памято під навалою кривавих, живчх і болючих ураз до батька. Старий був винен, батько був тим кривцником, тим гаком, що вбив ся в само серце, тай болів тим раз гостріще, через него се все через него!

Тай збирав, згортав у себе все лихо, всї кривди, які зазнав, і переповідав їх як той отченаш незабутий! Рожанець се був болючий та впоразливий, але його собі переволїк крізь серце, аби ще лїпше затямити!

За свою біду не дбав, хлоп дужий, то аби мав дах над головою, більше йому не треба, про дїти най жінка дбає, але сама чиста кривда його пекла як вогонь і росла все, розростала ся в нїм гей жалюча кропива! Бо й якже, ще лише три недїлї, а вже все село відвернуло ся від него, мов би його не знали, мов би приблуда був зо сьвіта, обминали його як заповітреного, нїхто не промовив, у хату не заглянув, не пожалував, доброго слова не дав — а як на того розбишаку позирали!

Нї, то нї, впрошувати ся не буде, але й по закутках ховати ся не буде, анї вступати ся нїкому з дороги. Коли на злість, то на злість! Але

за що се все? Що з батьком побив ся? Хиба-ж се перший раз у селї! Хиба-ж то Юзек Вахнїк не бив ся що кілька день?... Хиба-ж то Стахо Плошка не перевалив ногу своєму? а нїхто їм марного слова не сказав, лиш його маловажать, бо на кого Господь Бог, на того й усї сьвяті. Старого се робота, старого, але заплачено мати ме за все, заплачено.

Лише дихав пімстою та гадкою про неї, а ввесь той час був у горячцї й нетямі: до роботи не брав ся, про біду не гадав, у завтро не дивив ся, лише по тих тяжких муках качав ся та дер ся в собі. Нераз у ночи схаплював ся з постелї тай летїв на село, блукав по дорогах, у потемки ховав ся тай мріяв пімсту люту, присягав, що не дарує свого.

Снїданок їв'їли мовчки, а він усе сидїв мов сич, та пережовував ті спомини, мов бодяк колючий та гіркий.

Днина вже порядна зробила ся, ватра пригасла, а крізь відморожені трохи шибки било біляве, холодне сьвітло снїгів; ледові, сумні зорі розтрясали ся по закутках тай обголювали хату, що стала в усїй нуждї.

Мій Боже, Боринова хата двором видавала ся при цїм бурдею; що хата, навіть обора батькова спосібнїща була для людий! Се хлїв перегнилий, не дім; купа струпішілих стовпців, мерви та гнилого сьмітя. Нї одної дошки на землї, глиняна підлога повна вибоїн, болота примерзлого та втоптаного сьмітя, що аби лиш відогріло від комена, то воня била гірша, ніж із гноївки, а з тої трясавицї здвигали ся стїни звірені, струпішілі, перегнилі, що вохкість текла по них, а в закутинах мороз тряс сивою бородою, стїни повні дир позапиханих глиною а місцями солома з гноєм! А низька стеля висїла мов те старе подерте сито, що соломи спавутиненої більше в нїй було ніж дощок. Одна посудина та начиня, що щось-не-щось укривали ту нужду, та тих пару

сьвятих образів на стїнах, а жердка з розвішеною вгортиною та скриня заступали хворостяну перегорідку, за котрою містили ся корови.

Ганка, хоть і поволи а швидко обійшла господарство; розуміє ся, не богато того було: корова, яловиця, порося, гусий пару та курок, от і вся парада, тай усе богатство. Вдягла хлопчиків, що швидко полїзли в сїни забавити ся з Верончиними дїтьми, тай хутко крики та верески йшли відти, а сама прибирала ся трохи, бо купцї прийти мали тай на село треба було йти.

Власне хотїла з чоловіком порадити ся та щось не-щось побалакати на перед за ту продаж, але не сьміла зачати, бо Антек усе сидїв перед вигаслим коменом, задивлений десь то, мрачний, аж і страх облетїв.

— Що йому? Скинула деревляні виступцї, аби лиш його не юшити галасом, але чим раз частїще позирала на него з трівожною чулістю та неспокоєм.

— Тяжше йому, бо не такий як инші, тяжше — гадала тай страшенно захотїло ся їй промовити, запитати ся, пожалувати його, вже стояла з боку, вже мала те добре слово в серцї зворушенім — але не сьміла. Тай як тут було сказати, коли на неї не вважає, мов би зовсїм не бачив нїчого коло себе! Зїтхнула болїзно; не лехко їй було на душі, нї — не солодощі чула в серцї медові, а той гіркий полин! Мій Сусе, инакше мають инші, хоть би й ті комірницї, а лїпше! — А тут на її голові все лежить, жури ся, забігай, старівлю за все май, клопочи ся, а нї заговорити до кого, нї перед ким вижалувати ся! Най би на неї накричав, най би навіть і вибив, знала би, що в хатї хлоп чутливий, не колода. А той нїчо', инодї буркне як лиха собака, або й погляне, що гей би хто морозом обільняв душу — анї промовити до него, анї приступити з тим щирим серцем, як то звичайно буває в подружю, або й у приятельстві. Гале, скажеш що, пожалуєш ся,

розуміє ся! Що йому женщина, що жінка — тілько, аби хати пильнувала, їсти зварила та дітищі сокотила. Або то дбає про що? або то коли приголубить, попестить, добрістю приневолить, пригорне міцно, розмовить ся? Не дбає він за се все, ні! лиш раз-у-раз думанєм горі носить ся, як чужий поводить ся, що й не знає, що коло него діє ся! А ти, чоловіче, сама бери все на свою голову, сама терпи, розщибай ся, жури ся та ще тобі й тим добрим словом не відплатять!...

Не могла вже здержати болїзної затопи жалю, ні слїз, утїкла д' коровам, за перегорідку, сперла ся на жолоб і тихо хлипала, а коли красуля почала сопіти та лизати її по голові та плечах, бухнула голосною скаргою:

— І тебе не стане, худібко, і тебе... прийдуть сюди зараз... історгують... воловід тобі за роги покладуть... поведуть... у сьвіт тебе поведуть, кормителько наша... в увесь сьвіт!... — шептала, вбіймаючи її за шию та тулячи розболїлу душу до того чутливого сотворіня. Не здержувала йойків, ні плачу, бо вставав у нїй напрасний, міцний бунт. Ні, так бути не може довше! корову продадуть, їсти нема що, а він сидить, роботи не шукає, до молоченя хоть і просять, не йде, а хоть би й той золотий і грошів двацять заробив на день, на сіль було би, на омасту, коли вже й тої капки молока не стане!

Вернула ся в хату.

— Антку — сказала гостро, сьміливо, готова все виговорити.

Підвів на неї тихі, зачервонїлі очи тай так поглянув сумно й жалібно, що душа їй задеревіла з переляку, відійшов її гнів а серце застукало змилуванєм...

— Ти казав, аби прийшли по корову? — вповіла тихо тай чудно мяко.

— Певно вже йдуть, бо там на дорозї щось собаки гавкають...

— Ні, то в Сікоровім обійстю погавкують,— уповіла, визирнувши.

— Перед полуднем обіцяли ся, то лиш їх не видко.

— А чи то мусимо продати, га?

— Якже, гроша треба, паші также для двох не стане... мусимо, Ганусь, що-ж пораджу... шкода корови... розуміє ся... але хто не має гроша, не вмочає й носа... — говорив тихо та з такою добрістю, що Ганцї стаяла душа а серце стало тріпотати ся радістю та надією; дивила ся йому в очи, як та собака вірна та слухлива, що вже в те млї-око не жалувала корови анї нїчого. Лише позирала пильно, без горя в те лице любе, тай вогонь ішов крізь серце та розгрівав її добротою та розчуленєм.

— Розуміє ся, що треба. Яловиця лишить ся, втелить ся якось у середопістє, то ще тої капки молока дочекаємо ся — повторила, аби лише він говорив далї.

— А як би не стало паші, то докупить ся.

— Хиба вівсянки, бо житної стане до весни. Тату, відваліть-ко яму, треба подивити ся чи картофля не провіяна.

— Сидіть, за тяжка для вас робота, я відкопаю.

Підвів ся, зняв кожух, узяв лопату тай вийшов перед хату.

Снїгу було майже рівно з дахом, бо хата стояла на продуві, майже за селом, із добрий гін від дороги, тай не захищена нї плотом, нї садом, кілька диких, покручених черешень росло перед вікнами, але так були засипані, що лиш галузє висувало ся зо снїгу, мов ті пальцї слабістю поскручувані. З перед вікон, то там-о старий ще до дня снїг перекопав, але яму з картофлею так завіяло, що анї ї було розізнати з-під снїгів.

Антек узяв ся гостро за роботу, бо снїгу було в хлопа, та хоть і сьвіжий, улежав ся вже тай стуг денещо, що треба його було кроїти

в цегли ; тай упрів несогірше, поки відвалив, але радо робив і був доброї гадки, бо раз-у-раз кидав кульками в дїти, барашкуючі перед порогом, лиш инодї, коли йому нагадувало ся давне горе, млїли йому руки, переставав робити, спирав ся плечима в стїну тай нїс очима по сьвітї. Зітхав і знов блукав душею, гей та вівця загублена темної ночи. А день був хмарнавий, сїравий, а пробілене небо висїло низько, снїги розстелювали ся грубим, пухким кожухом і лежали, як оком засяг, синявою тай оглухлою, мертвою рівниною ; мрачне та пройняте стуглим инеєм повітре вкривало ввесь сьвіт нїби пряжа ; а що хата Билицї була немов на горбочку, то село виднїло ся гей на долонї, ряди копиць або й тих купин снїгових сидїли побіч себе тай вели ся подовгуватим вінцем довкола засипаного ставу, анї зуздрів де хати цїлої, всї счезли під снїгом, лише десь-не-десь чорнїли стїни стоділ, вили ся руді торфові дими, та сїрїла деревина сволоками снїговими, лише голоси жваво чули ся в тих білощах, летїли з кінця в кінець села, та монотонний лопіт цїпів дуднїв глухо, мов би з під землї. Дороги лежали пусті й засипані, а на заснїжених полях анї жива душа не михтїла, нїчо' лиш та величезна пустиня біла та мертва, застигла в снїгах. Омрачені далечини так топили ся, що й не розізнати було неба від землї, одні лїси синїли трохи з більм, мов би там хмара висїла.

Але Антек не довго блукав по снїговій пусгинї, навернув знов очи на село, за батьковою хатою гонив, але не встиг і подумати, бо Ганка влїзла в яму тай відти бинчала :

— Не перемерзла ! Вахнїкам так вітри виморозили, що з пів ями мусїли свиньми спасти, а нїша здорова !

— Та боле. Вилїзай-ко, видить ми ся, що йдуть Жиди ! Треба корову вивести перед хату !

— А вже-ж, що Жиди а не хто инший, а вже-ж, що ті заповітрені! — закликала сердито.

Тай справді, від коршми, доріжкою геть засипаною та ледви що позначеною Стаховими деревлянниками, копали ся два Жиди; розуміє ся, що собаки майже з пів села гнали за ними з великою втїхою та гайканєм, а так завзято добирали ся до них, аж Антек вийшов на-зустріть і вборонив.

— Як ся маєте, но? Спізнили-сьмо ся, бо такі снїги! анї перейти, анї переїхати, знаєте? — А в лїсї то вже шарварком перекопують дорогу!

Нїчо' не обізвав ся на їх говірку, лише в хату повів, аби трохи розігріли ся.

Ганка-ж витерла корові загноєні боки, віддоїла молоко, що їй там від ранку назбирало ся тай перевела через хату на двір. Корова спирала ся, йшла нерадо а переступивши поріг витягала писок, нюхала, ба снїг почала злизувати, аж нї відси нї відти заричала протяжно, тихо та жалібно тай так ірвала ся з воловода, що ледви і старий удержав.

Ганка вже не могла сего витерпіти, жаль її пройняв лютий і такий діймавий, аж бухнула плачем, а за нею й дїти, чіпаючи ся маминої запаски, вдарили в крик і плач. — Анткови те-ж не було весело, нї, лише зуби сцїпив, опер ся в стїну тай дивив ся на ворони, що злетїли ся на розгребений з над ями снїг, а покупцї шваркотїли між собою та стали корову мацяти тай обзирати з усїх боків.

Розуміє ся, що Анткам ізробило ся в серцях гей на похороні, аж відвертали ся від худібки, що марно сїпала ся на привязи, марно викручувала до господарів вибалушені та перелякані очи, марно порикувала глухо.

— Сусе!... Чи на те-ж я тебе, коровко, пасла, чи на те забігала, чи на те старівлю за тебе мала... аби тебе на заріз повели... на загибіль!.. —

заводила Ганка, товчучи головою в стїну, а дїти также в плаксивий втор били.

Але марні заводи та плачі, марні, бо мусу, чоловіче, не перепреш, долї не переможеш, анї того, що бути має..

— Що хочете? — запитав ся нарештї старший, сивий Жид.

— Триста золотих.

— Триста золотих, за цю здохлятину! Ви, Антек, хорі, чи що?

— Ти менї вїд здохлятин на неї не пискуй, аби-сь чого не вбірвав! Бач його, корова молода, на пятий рік ледви йде, випасена!.. — верещала Ганка.

— Ша.. ша... в торгівли гнїву нема за те слово... береге трицять рублїв?

— Я сказав своє!

— Тай я кажу своє, трицять один... но, трицять один і пів... но, трицять і два — дайте руку . . . но, трицять і два й пів . . . згода!

— Сказав-єм.

— Остатне слово, трицять і три! Нї, то нї! — сказав флєґматично молодший тай оглядав ся за своєю палицею, а старший защіпав халат.

— За тільченну корову... таже бійтеся Бога, люде... корова як обора, сама шкіра варта з десять рублїв... за тільченну корову... ошуканцї, Христовбивцї... — вигикував старий, обпліскуючи корову, лише що нїхто не вважав на него.

Жиди розпочали завзятий торг. Антек также стояв твердо на своїм, опустив щось-не-щось, але не богато, бо по правдї, корова була богато варта, і як би так не весїнне тай господареви продати, дістав би пятдесять рублїв, як нїчо. — Але де мус поганяє, там біда за орчики тягне — Жиди добре про се знали, та хоть і верещали чим раз голоснїще тай чим раз палкіще били в Антков долоню на згоду, докидали мало богато, найбільше по пів рубля...

Вже було так, що відходили загнівані, вже Ганка корову тягла назад у загороду тай навіть Антек розсердив ся тай готов був продаж покинути, але купці вернули ся та як зачали кричати, гандричити, та присягати, що більше дати не можуть, а в руки прибивати та корову знов обзирати, то й стала згода на сорок рублїв та двох золотих воловідного для Билиці.

Виплатили зараз, на руку; старий повів за ними корову до саний, котрі ждали перед коршмою, Ганка-ж із дїтьми відвела красулю аж до дороги, та що трохи то ї гладила по писку, ба прилягала на неї тай відорвати ся не могла від худібки анї втихомирити жури й жалю...

Ще на дорозї стала тай дивила ся за нею та пімстувала з усеї душі на тих жовтків нехрещених!

Тільку корову втратити, то й не дивниця, що жінцї заграли печінки пімстою.

— Гей би кого з хати на могилки вивезли, так пусто! — сказала вернувши ся тай що трохи зазирала в пусту загорідку, ба в вікно дивила ся на стежку втоптану, позначену лайном і слїдами ратиць, а раз-у-раз вибухала плачем і нарїканєм.

— Перестала би-сь, а то як теля рує тай рує! — крикнув Антек, сидячи перед розложеними на столї грішми.

— Кого не болить, тому все поволи. Не болїла тебе біда, коли-сь корову змарнував та Жидам на заріз віддав!

— Галє, розідру ся певно та з бебехів тобі гроші випущу, га?

— Як ті остатні комірники лишили-сьмо ся, як ті дїди, анї тої капки молока, анї потїхи нїякої! Тільки-м ся доробила на своїм, тілько! Мій Сусе, мій Сусе! Другі забігають, як ті воли орють, і ще щось до дому прикупують, а сей остатну корову, що-м від батьків дістала, продає... Вже хиба остат-

на марнація прийде, остатна! — заводила безтямно.

— Рикай, то тобі від лоба відтягне, коли-сь дурна та вирозуміння не маєш! На-ж тобі гроші, поплати, де-сь винна, купи що тобі треба, а решту сховай! — підсунув купку гроший, а пять рублїв паперові сховав у пулярес.

— На що тобі тілько гроший?

— На що! з самою палицею не піду.

— Та куди збираєш ся?

— В сьвіт, роботи пошукаю, гнити тут не буду!

— В сьвіт! Усюди пси босі ходять, усюди бідному вітер у клуби віє! То сама лишу ся, га?— піднимала голос несьвідомо та грізно присувала ся до него; не вважав на се — вдяг ся в кожух, поясом оперезав ся тай за шапкою обзирав ся.

— У мужиків робити не буду, абих мав скапати, не буду! — сказав,

— Органїстому треба до молоченя!

— Гале, шляхцюра один, бичок такий, що лиш на хорах мекає та господарям у жменї дивить ся та жиє тим, що випросить, або вициганить, до такого на заробок не піду!

— Кому не хоче ся, той знає як викрутити ся!

— Не договорюй! — верескнув злісно.

— Чи кажу тобі що коли, чи доїдаю тобі, таже робиш, що хочеш!

— До дворів піду — говорив знов супокійно — за службу яку перевідаю ся, може від Різдва дістану, хоть би й на ратая та піду, аби тут не смердїти та кривди на очах не мати раз-у-раз, бо не видержу. Досить менї того, досить менї того людського змилуваня та погляду гей на паршивого пса... У сьвіт іти, де очи понесуть, аби лише з-далеку... аби лише швидко!... — зачав кричати та палахтїти.

Ганка завмерла в переляку тай стояла без руху; ще його таким не знала.

— Бувай здорова, за пару день верну ся.

— Антку! — крикнула розпучно.

— Чого? — Вже з сїний завернув ся.

— Таже навіть того слова доброго жалуєш... навіть того...

— А що-ж то, цяцькати ся з тобою буду, заводити! Не те менї в голові! — гримнув дверима тай пішов.

Посвистував крізь зуби, підпирав ся палицею тай ішов жвавo, аж снїг скрипів під ногами, оглянув ся на хату: Ганка стояла під сїною та заходила ся з плачу, а крізь друге вікно дивила ся Веронка.

— Стерво, рує тай рує ... до сего то розум має!... У сьвіт! у сьвіт! — шептав і роззирав ся довкола, летїв з очима крізь переинеєні снїгові білощі! Рвала його якась туга, перла, кидала на перед, що з радістю думав про другі села, про нових людий тай инше житє. Ненадїйно йому се прийшло, само з себе на него впало, та так його вхопило раптом, як коли велика вода слабий корч бере, що ні сперти ся тому, ні завернути ся. Доля його кинула в сьвіт.

Іще година тому, анї гадав, що піде, анї знав! Само прийшло, зо сьвіта, з вітром певно навіяла та охота тай розжарила йому серце нестримним бажанєм утеків. Заробок не заробок, аби лиш відси йти... Гей! полетїв би, як та птиця, в увесь сьвіт нїс би ся, на лїси, на ті неосяжні землиці... Розуміє ся, що йому тутечки скапувати, чого дожидати? Вже його ті спомини пережерли, що душа на віхоть висхла, а що йому з того?... Ксьондзова правда, добре йому виложив, що в судї з батьком не виграє та ще й чимало гроша доложить. А з пімстою зажде до спосібнїщої пори, до спосібнїщої; ще такого нема, котрому би дарував кривду... А тепер лиш іти навперед себе, де будь, аби далеко від Липцїв...

— Куди-ж би найперше?

Став на навороті в тополеву дорогу тай трохи хитливо роззирав ся по загублених у мряці полях, холод його пройняв, аж зуби йому дзеленькали тай тряс ся в середині.

— Селом і дорогою за млином піду. — Рішив хутко тай навернув у село, та не ввійшов іще й пів гона, коли вступити ся мусїв на бік, під тополї — серединою дороги, просто на него валили якісь санки в снїгових курявах, та гостро та з дзвоненем.

Їхав Борина з Яґусею, сам поводив, коні рвали з копита, підкидаючи санне пуделко як перце, а старий ще й підтинав ба'сом, квапив і щось зо сьміхом говорив, Яґусь те-ж голосно говорила, ввірвала раптом, зуздрівши Антка, впили ся очима в себе на млї-око, на той один блиск і рознесли ся в два боки, санки промайнули та й пірнули в куряві, але Антек із місця не рушив ся, закаменїв, лише дивив ся за ними... вихилювали ся часом зо снїговиці, ба зачервонїли ся Яґусїні плахти, ба дзвінки міцнїще зайойкали тай счезали, пропадали, гей би крізь ті білощі гнали... під дахом об'инеєного галузя, що сплетене немов склепліне чинило, немов дах пробитий у снїгах, а підперте чорними пнями топіль, котрі стояли з обох боків дороги та похилені згинали ся мов би в тяжкім, утомнім ході під горб... Дивив ся все в її очи, стояли перед ним, іскрили ся в снїгах гей той ленів цьвіт, на дорозї виростали, скрізь, а дивили ся налякані та жалібні, зачудовані та враз і радїсні, проймаючі тай живим вогнем розблислі.

Пригасла йому душа, замрачила ся, мов би той иней присипав його додна тай пройняв на скрізь, що лиш ті сині очи самі одні в нім ясиїли. Схилив голову тай потелепав ся, відвертав ся раз і другий, але вже нїчо не було видко під тополями, часом лише дзвінок йойкнув далеко тай курява замихтїла.

Забув про все, мов би раптом душу загубив, память його відплила, оглядав ся безпорадно, не знаючи що дїяти... куди йти... що стало ся? — мов би в сон на яву пірнув і збудити ся не міг.

Майже не знаючи навернув до коршми, минаючи пару саний заповнених людьми, але хоть пильно дивив ся, не розізнав нікого.

— Куди такою гурмою валять? — запитав ся Янкля, стоячого на порозї.

— До суду. Справа з двором за корови, за побите пастухів, знаєте! Зо сьвідками їдуть а Борина поїхав наперед.

— А чи виграють-же?

— Пощо мають програвати! Дїдича з Волї скаржать, судить дїдич із Рудки, то й чому має дїдич програти? А люде переїдуть ся, дороги перетруть, забавлять ся — в містї также треба нашим уторгувати. Усї по трохи виграють, усї.

Антек не слухав кепковань, казав дати оковитки, припер ся до шинквасу тай стояв так задивлений перед себе, майже безтямний, з добру годину, навіть не тикаючи порції.

— Вам щось є?

— І... та що би мало бути... — пустїть ув алькир.

— Не можна, там сидять купцї, великі купцї, вони другу порубу купили від дїдича, тоту на Вовчій долинї, то потрібують супокою, може навіть і сплять.

— Та я пархів за бороди повитягаю тай на снїг гепну! — крикнув і кинув ся завзято д' алькиреви, але від дверий завернув ся, взяв фляшчину тай пропхав ся за стіл, у найтемнїщий закуток.

Пусто було в коршмі тай тихо, тілько що там Жиди щось закричали по своєму, що Янкель біг до них, або хтось увійшов на порцію, випив тай забирав ся.

День уже перевалював ся на другий бік тай

мороз мусів брати, бо скрипіло полозє саний на снїгу, тай холод віяв по коршмі. Антек же сидїв, попивав поволи, нїби то думав, а зовсїм не знав що дїяло ся в нїм і навкруги.

Пив кватирку за кватиркою, а ті очи все синїли перед ним, так-о близько були, так-о близько, що їх майже віями доторкав ся; випив третю... яснїли все, лише стали колесувати, хитати ся та по коршмі носити ся гей ті сьвітла. Мороз його пройняв зо страху, схопив ся на ноги, тріснув флящиною в стіл, що в кусники розсипала ся тай ішов до дверий.

— Заплатїть! — кричав Янкель, забігаючи йому дорогу. — Заплатїть, я вам боргувати не буду!

— З дороги, псякров Жиде, бо тя обезвічу! — верескнув із такою силою, що Жид ізблїд і поквапно вступив ся.

Антек лише гримнув у двері тай вибіг.

II,

Якось саме в полудне днина трохи роз'яснила ся, але лише тілько, як би хто скипкою засьвіченою протяг по сьвітї, бо швидко загасло тай замрачило ся, мов би снїг наростав і способив ся знов.

У хатї Антків те-ж було чудно мрачно, холодно тай сумно; дїти грали ся на ліжку та стиха цїпотїли до себе, гей ті налякані курятка, а Ганкою так підкидав неспокій, що ради собі дати не могла. Ходила з кута в кут, визирала в вікно, ба перед хатою стояла та розпеченими очима водила по снїгах. Галє, анї живої душі не вздрів на дорогах, анї на полях — пару саний проволїкло ся від коршми тай счезло під тополями, гей би запали ся в тій сніговій затопі, що нї знаку нї голосу не лишило ся по них. Нїчо, лиш та тишина помертвіла та пустка непроглядна!

— Коби хоть той дїд який заглянув, аби бодай з ким заговорити! — зітхнула.

— Куцусї! куцу, куцу, ку-цу! — зачала гонити по снїгах кури, бо розлазили ся тай шукали місць на черешнях. Позаносила їх на банти, а вертаючи ся роззявила рот на Веронку, бо якже! тота виставила в сїни повну помийницю для свиний, а ті заповітрені розільляли на землю, що калабаня зробила ся під дверима.

— . . . ти свині пильнуй, коли за господиню маєш ся, дїтям накажи... через тебе не буду талапати ся в болотї... — викрикувала крізь двері.

— . . . продала корову, то галасувати тут буде! але, болото вже їй завадже, велика пані, а сама гей у хлїві сидить...

— . . . Тобі вара, де я сиджу, тай вара тобі до моєї корови!

— . . . То й до моїх поросят тобі вара, чуєш!

Ганка лише гримнула дверми, бо що мала відповідати такій чортиці — сказати їй яке слово, то їй і пів копи за мало, та ще й бити готова. — Защепила двері, добула гроші тай стала нуждати ся над перечислюванем. Не мало натрудила ся над тількими грошищами тай милило ся їй раз-у-раз; розгнївана ще була на Веронку тай не спокійна за Антка, ба знов причувало ся їй часто, що красуля чогось постогнує... або і заливали пригадки про батьків дім.

— . . . розуміє ся, що гей би в хлїві сидимо, розуміє ся! — шепнула, роззираючи ся по хатї — а там і підлога, і вікна, як належить ся, стїни білені, тай тепло, тай чисто, тай усего по горло... Що вони там роблять?... Юзка миє посудину по обідї, а Ягна пряде тай крізь чисті, незамерзлі шиби на сьвіт позирає... не стає їй чого!... всї коралї дістала по небіжцї, а тілько плахот, тілько сорочок, тілько хусток... Не наробить ся, не згризе ся нїчим, масно з'їсть... Атже Стахо казав, що Ягустинка за неї робить, а вона до білої днини вилежує ся під периною та гербату попиває... картофля їй не служить... а старий лише придобрює ся та гей коло дитинки забігає...

Гнїв її пройняв напрасний, аж ісхопила ся від скриньки тай погрозила кулаком.

— Злодїй, стерво, злодїй, нехтолиця одна, тьопка! — викрикнула голосно, аж старий, що був на припічку задрімав, ісхопив ся перелякований.

— Тату, приткайте картоплю соломою тай яму снїгом обвалїть, бо на мороз має ся — шепнула спокійнїще, беручи ся знов за численє.

Старому щось не скоро йшла робота, снігу була купа, а сил богато не мав, тай ті два золоті воловідного не дали йому супокою, на столі сьвітили ся дві золотівці, майже нові, добре памятав.

— Може й дадуть... — гадав — бо кому-ж належать ся?.. аж йому рука затерпла від воловода, так то красуля виривала ся... отже вдержав.. а купцям то не прихвалював?... чули... хиба дадуть... Зараз би старшому, Петрусеви, на першім відпусті купив органики... молодшому би также треба... Верончиним дітям также... розбишаки тай улазливі, але треба... а собі табаки... лише кріпкої, аби аж у бебехах завертіло, бо Стахова слаба... анї чоловік не пчихне від неї... Розчисляв а так то жваво робив, що коли в годину яку Ганка визирнула, то ледви солома була вкрита снігом.

— За хлопа то з'їсьте, але й за дитину не зробите!...

— Таже кваплю ся, Ганусь, лише задихав-єм ся трохи, то-м того повітря ловив... громом буде... громом... — вигикував переляканий.

— Вечір уже під лісом, мороз бере, а вся яма розвалена гейби ї свині порили. Йдіть у хату, дітти пильнувати.

Сама взяла ся за снїг та так гостро, що в які два отченаші яма була привалена тай обплескана гарненько.

Але смеркати ся вже починало, коли скінчила, в хатї холод піднимав ся діймавий, глиняна, мокра долівка тугла тай дудніла під деревляними черевиками як тік, мороз потискав з місця тай знов а взористо вкривав шибки, дітти плакали стиха мов би трохи голодні, не втихомиряла їх, бо нїколи було. Таже сїчки мусїла нарізати для яловиці, порося нагодувати, бо поквікувало тай тисло ся до дверий, таже ще раз переповіла собі, кілько й кому мала заплатити, аж обійшовши все, стала збирати ся.

— Тату, затопіть у печи та вважайте на дїти, за пару отченашів прийду, а як би Антек вернув ся, то капуста в ринцї на блясї...

— Добре, Ганусь, діздрю, а капуста в ринцї, тямлю, Ганусь, тямлю...

— А те воловідне взяла-м, атже вам не треба, їсти маєте, вгортину маєте, чого-ж вам іще ?...

— А вже-ж... усе маю, Ганусь, усе... — шептав тихонько, відвернув ся швидко до дїтий, бо сльози посипали ся йому з очий.

Мороз обвіяв ї на повітрю, то міцнїще затягла хустку на голову, сніг скрипів під ногами, на землю сипав ся смерк синявий, сухий і чудно прозорий, небо було ясне, гейби склянне, відкрите в далечинах і вже десь-не-десь на вишинах трясла ся звізда одна й друга.

Ганка раз-у-раз мацяла за пазухою чи має гроші, та розгадувала, що перепитає ся сям і там, та може найде, може випросить роботу яку для Антка, а в сьвіт йому йти не дасть! Аж тепер нагадала собі, що був виговорював, і аж її запаморочила та нагадка. Нї, поки жиє, на друге село не перенесе ся, між чужих не піде, таже всохла би з туги!

Обхопила очима дорогу, засипані хати, сади ледви видні з під снїгів тай сїріючі, безмежні поля. Вечір тихий і морозистий опадав чим раз хутше, звізд прибувало, як би їх хто розсївав повними пригоршами, а на землї пригаслій крізь білощі снїгові, виблискували світельця хат, дими чути було в повітрю, люде снували ся по дорозї, голоси якісь летїли низько, над снїгами.

— З отсего виросла-м і гей той вітер не буду товкти ся по світї, нї! — шептала з міцю, стала йти трохи поволїще, бо застрягала місцями в скрипучий снїг аж по колїна, так що деревлянники треба було витягати.

— Тут мене Господь Ісус дав на сьвіт, то вже тут до смерти лишу ся. Аби лиш до весни

витримати, то вже лекше буде, лекше. А не схоче Антек робити, то й так по прошенім не піду, до пряденя возьму ся, до тканя, до будь-чого, аби лиш кігті зачепити та біді не дати ся... правда, таже Веронка тканєм заробляє тілько, що ще й той покладний гріш мають... Розмірковувала, повертаючи до коршми. Похвалила Бога. Янкель відповів: На віки, тай хитав ся, звичайно над книжкою, не вважаючи на неї, аж як поклала перед него грош і, всьміхнув ся приязно, роз'яснив більше сьвітло в лямпі висячій, поміг їй числити, ба навіть горівкою почастував. Про Антків же довг ані про него самого не сказав і слова; чвала юха була, бо по що жінці знати про хлопські інтереси, в голову добре не возьме, не вирозуміє як потрібно, а лише з писком виїхати готова. Аж на її відході сказав:

— А ваш що робить?

— Антек.., а пішов шукати роботи!

— Або то в селї нема? — у млині тартак роблять, менї также треба кого справного до звоженя дерева.

— Гале, в коршмі мій робити не буде! — викрикнула.

— Най-же собі спить, най припочиває, коли такий пан! Ви маєте гуси, підгодуйте трохи, куплю на сьвята.

— Та де-ж би я продавала, лишила-м лиш тілько, що на схованє!

— Купите на весні молоді, менї треба підгодованих. Хочете, то можете брати на борг усе, а заплатите гусима, почислимо ся...

— Ні, гусий не продам.

— Продасьте, коли красулю з'їсьте, то навіть дешево продасьте.

— Неділанє твоє, пархо один! — шепнула виходячи.

Мороз брав, аж у ніздрях вертїло, небо іскрило ся вже звіздами, а від лїсів потягав морозистий, щипаючий вітер, але йшла поволи се-

рединою дороги тай цїкаво роззирала ся по хатах: сьвітило ся у Вахнїків, котрі сидїли остатнї перед косцьолом; із обійстя Плошків бухав гамір голосів і квичаня свиний; у плєбанії горіли всї вікна тай якісь конї били нетерпляче копитами перед ґанком; у Клембів же, що біля ксьондза сидїли, те-ж яснїло сьвітло тай хтось ходив коло обір, бо чути було скрипінє снїгу під деревлянниками, а далї, з-перед косцьола, відки село розходило ся мов би в ті дві руцї обіймаючі став, мало що було видко, крізь нїч, лише де-не де з мрачних білощів михтїло сьвітельце якесь або собака погавкувала.

Ганка подивила ся д' батьковій хатї, зітхнула тай завернула ся з-перед косцьола в довгі оплітки, ведучі межи Клембовим садом і ксьондзовим городом, до орґанїстих. Доріжка була засипана, ледви що протерта, вузька, та так то вкрита корчами навислими під снїгом, що раз за разом сипав ся на неї з тручаного галузя.

Хата стояла в низу, в ксьондзовім подвірю, лише виїзд мала окремий, крики якісь від неї йшли та плачі, а перед сїньми чорнїла скринька, ба лежала на снїгу порозкидана судина, перина, лахмітє якесь... Магда, дївка орґанїстих заходила ся з плачу та кричала страшенно під стїною:

— Прогнали мене! Викинули мене! Як ту собаку на мороз, у цїлий сьвіт! А де-ж я, сирота, подїну ся тепер, де!

— Не кричи менї тутечки, свине одна! — верескнув голос із сїний відчинених. — Возьму бука, то зараз замовкнеш! А забирай ся менї зараз, до Франка йди, лайдачко одна!

— Як ся маєте Боринова! Мої ви кохані, таже вже від осени звісно було... а казала я, просила, заклинала, стерігла — або то лайдачку встережеш! Усї спати, а вона в сьвіт, виспацерувала тепер собі байстрюка! Або то раз казала-м: Магдо, застанови ся, поміркуй ся, він із тобою не вженить ся... то менї в живі очи відпекувала ся

всего. Розуміє ся, побачила-м, що дівка товсне тай росте як на дріжджах, то їй, як кому доброму, кажу: йди, сховай ся де на друге село, поки час, поки люде ще не бачать... Або то послухала... Аж і нині вхопили болї в оборі при доєню... цїлу дійницю молока вильляла... а моя Франя прилїтає налякана тай кричить, що Магдї щось-то стало ся! Сусе, Маріє, в моїм домі, такий сором, а що-ж би й ксьондз пробощ на се сказав? А забирай ся менї з-перед дому, бо тя на дорогу викинути кажу! — верескнула ще раз, вискакуючи перед дім...

Магда схопила ся з під стїни тай з плачем і нарiканєм зачала збирати лудину та вязати в вузли.

— Ходїть до хати, бо холодно. Аби менї тут і знаку по тобі не лишило ся! — крикнула на відходї.

Повела Ганку довгими сїньми.

Величезну, низьку кімнату розсьвічував вогонь, що горів під коменом. Органїстий роздїтий, лише в сорочцї та з закоченими рукавами, червоний як рак, сидїв перед вогнем тай пік оплатки... що мінута черпав ложкою з миски розроблене, пливуче тїсто, розливав його на залїзну форму, стискав аж сичало, тай клав над вогнем опираючи сторцом уставлену, перевертав форму, виймав оплаток і кидав на низький столик, перед котрим сидїв малий хлопець тай обтинав ножичками до рівна.

Ганка поздоровкала всїх, органїстиху-ж поцїлювала в руку.

— Сїдайте, нагрійте ся, що-ж там у вас чувати?

Розуміє ся, так зараз не могла зібрати ся на те яке слово, не сьміла, роздивляючи ся по станції та зазираючи крадькома до другої кімнати, де просто дверий, на другому столї під стїною, білїли купи оплатків притиснені дошкою, а дві дївчинї складали їх у пачки, обкручуючи паперови-

ми поясками, в глибині-ж уже недоглядній бринчав монотонно голос фортепяну — музика снувала ся як павутина, раз вище брала, гірішнїще гейби в сьпіві, то знов тихла, що лиш те бринчаче перебиране було чути, або-ж щось ірвало ся раптом і пищало діймаво, аж дрож Ганку пронизував, а орґанїстий викрикував:

— Те, труба, з'їв-єсь fis, гей шкварок! — повтори від Laudamus pueri...

— Се вже на Різдво? — запитала ся, бо то не яло ся було сидїти як той мрук.

— Еге-ж, парафія велика, порозкидана, а всїм же треба оплатки рознести перед сьвятами, то ззагодї зачинати мушу.

— То з пшениці?

— Стрібуйте.

Подав їй іще горячий оплаток.

— Де-ж би я сьміла їсти!

Взяла його крізь хустку тай придивляла ся під сьвітло з пошаною тай якоюсь трівогою.

— Як то на нїм витиснені всякі стодії, Сусе!

— На право в першім колїсци, то Мати Божа, сьв. Іван, Господь Ісус, а в другім колїсци... бачите... ясла, драбина, худібка... дитина Ісус на сїнї, сьв. Йосиф, Мати Божа, а осьдечки клячать три царі... — пояснювала орґанїстиха.

— Рихтик правда, як то скусно все вдане, правда!

Обвила в хустку оплаток і сховала в пазухў, бо мужик якийсь увійшов і щось то сказав, аж орґанїстий крикнув:

— Михайле! До хресту поиїхали, возьми ключі тай іди до косцьола, бо Ямброжи вслугує на плебанії, ксьондз уже знає...

Музика вмовкла і через кімнату перейшов високий, блїдий хлопець.

— По братї сирота, на орґанїстого у моєго прахтикує, лише з ласки мій учить, що-ж дїяти, треба й надсадити ся та своякови помогти.

Ганка розбалакала ся поволи, гикаво тай ви-

повіла свої жалі та турботи. Від трьох тижнів перший раз могла виговорити ся в-сить.

Слухали її. Казали своє, та хоть і берігли ся, аби про Борину не вимовити слова, жалували її так щиро, аж розплакала ся, органїстиха-ж, яко мудра жінка, зараз-же здогадала ся тай перша сказала:

— Часу може вам що лишить ся, то бисьте попряли мені вовну. Пакулїні мала-м дати, але возьміть ви; лише на колїсци попрядїть, бо на пряслиці не вийде нїчо' рівно.

— Бі'г заплать, таже треба мені роботи, лише просити не сьміла-м...

— Но, но, не дякуйте; чоловік повинен помагати другому. Вовна вже вичесана, а буде її зо сто фунтів.

— Попряду, вмію добре, атже-ж у тата сама для всїх і пряла-м, і ткала, і красила, не купували на вгортину, нї.

— Дивіть ся, яка суха та мяка.

— Мусить бути з двірських овець, чудова вовна...

— А як би вам було треба муки, крупів, гороху, то скажіть, дам вам, порахуємо ся в роботї.

Ввела її в комору, де повно було міхів і бочок зо збіжем; цїлі боки солонини висїли на стїнї, пряжі цїлими рядами звисали зі сволоків а полотно грубезними звоями лежало на купі, а що грибів сушених, сирів, слоїків ріжних, а на полицях цїлий ряд бохонців гей колеса, а иншого добра, то би й не счисливі

— Рівненько попряду, на колїсци, Біг заплать панї за підмогу, але видить ми ся, що не двигну сама вовни.

— Відішлю вам парубком.

— Добре, бо то й на село ще менї треба.

Ще раз подякувала, але якось тихіще тай холоднїше — завись її вкусила в серце.

— Нарід усего дасть, нанесе, приспособить,

то мають повні комори; або то й пренентами не здирає! В кого вівці, в того є все! Най би так самі виробляли. Гале!... — розгадувала, виходячи в оплітки; по Магдї не було вже слїду, лиш тільки, що якийсь старий деревлянник чорнїв ся на снїгу; поскорила, бо пізно вже було, засидїла ся трохи в органістих.

— Де-ж би то, в кого перепитати ся за роботу для Антка?

Як господинею була, то й приятельство з нею тримали всї, все хтось у хату заглядав, чогось потрібував і в очи доброту сьвідчив... а тепер ото стоїть серед дороги тай бідкає ся куди йти, до кого? . . . Нї, напрошувати ся не буде нїкому, рада би лише з жінками побалакати по давному.

Постояла перед Клембами, постояла перед Шимоновою хатою, але ввійти не ввійшла, не сьміла тай нагадало ся їй, що Антек забороняв заходити собі з людьми. — Не порадять, не запоможуть, а жалувати-муть тебе, як ту здохлу собаку, казав.

— Ой правда, сьвята правда! — шепнула, нагадуючи органістих.

Гей, коби то вона хлопом була, зараз би взяла ся за роботу тай зарадила всему! Не скавулїла би тай людям перед очи не сьвітила би своєю бідою.

Почула в собі такий вовчий голод роботи, таке розпираве сил, аж випрямила ся тай міцнїще ступала, жвавіще. Тай тягло її, тягло перейти попри батькову хату, аби хоть очи натїшити, але завернула ся з перед косцьола на стежечку втоптану серединою замерзлого ставу й прямуючу да млинови, тай ішла швидко, не роззираючи ся н' боки, зайнята лише тим, аби на ховзькім ледї не поховзнути ся, тай аби швидче перейти й не бачити, не розкрівавлювати собі душі пригадкою, — та не видержала, бо так якось саме проти Бори-

нів стала раптом і не мала моци відорвати очий від сьвітел михтячих у вікнах.

— А преціньже се наше, наше... якже то йти в сьвіт... Коваль би зараз узяв... ні, не рушу ся відси... як собака сокотити му, чи Антек хоче чи ні... Тато не вічний, а може що ще перемінить ся... дітищів на поневірку не дам, ані сама не піду... таже то їх... наше... — мріяла задивлена в оснїжений сад, із котрого виступали зариси будинків, білі розсріблені дахи, чорніли стіни, виступав у глибині за шопою гострий вершок оборога. Гейби їй вросли ноги в лїд, що рушити ся не могла, ані відорвати очий, ані серця розстуканого.

Ніч тиха, морозиста, ґрачатова, обсипана звіздами гей тим срібним піском обтулювала заснїжену землю, деревина стояла без руху, похилена під вагою снігів, приспана, непійнята в тій тишині, яка розливала ся над сьвітом, ніби білі тіни привидів, ніби стуглі випари, снїги іскрили ся ледви схіпні, всякий голос завмер, що лише щось, мов би шелест михтячих звізд, мов би голосниці перемерзлої землї, мовби подих завмерлої деревини — дрожало в морозистім повітрю. А Ганка все стояла нестямна на бігучий час, ані на щипаюче, гостре студено. Прилипла очима до дому, пила його, вбіймала серцем і брала в себе з усею міцю голоду та мрій.

Збудив її аж скрипіт снїгу, хтось зійшов з дороги на став тай прямував ід ній, а через мінуту стрітила ся око в око з Насткою Голембянкою.

— Ганка! — скрикнула та зачудована.

— Дивуєш ся, якби-м уже вмерла тай по смерти страшила!

— Що се вам у голову приходить? давно-м вас не бачила, то-м іздивувала ся. — В котрий бік ідете?

— Таже д' млинови.

— Се й менї дорога, бо Матієви несу вечерю.

— У млинї тепер робить, на мельничука прахтикує?

— Та де би там на мельничука способив ся. На тартаці, що то його поставили коло млина, та кваплять, так що вже й вечерами роблять.

Ішли побіч себе, Ганка мало яке слово сказала, лише Настка тріпала все, але берігла ся, аби про Боринy нїчо' не сказати; розуміє ся, за се Ганка не питала ся, нїяково було, хоть і радаби послухати.

— Добре мельник платить?

— По пять золотих і грошів пятнацять бере Матїй...

— Аж тілько! Пять золотих і...

— Таже то його головою все йде, то й не дивниця.

Ганка мовчала, а переходячи поперед кузьню, з котрої крізь вибиті шиби бухали червоні сьвітла та крівавили снїги, шепнула:

— Сей Юда вводно має роботу.

— Челядника собі взяв, а сам усе їздить, відай з Жидами спілку тримає в лїсї тай разом людий ошукують.

— Чи вже тнуть поруби?

— Ви в лїсї сидите, чи що, що не знаєте?

— Не в лїсї, але за новинами не бігаю по селї.

— Отже знайте: рубають, але на прикупнім.

— Розуміє ся, атже-ж нашого не позволять рушити...

— Лиш не знати хто заборонить? війт то тримає з двором, солтис те-ж і всї що богатші.

— Правда, хто то богачів переможе, хто їх перепре... А заглянь, Настусь, до нас.

— Ідїть із Богом, прилечу котрого дня з куделею.

Розстали ся перед мельниковим домом. Настка пішла в млин, трохи в низ, а Ганка через

подвірє в кухню, ледви туди дістала ся, бо собаки злетїли ся тай зачали вигавкувати та припирати її до стїни, аж Євка вборонила тай повела, але поки розбалакали ся, ввійшла мельничка тай зараз-же просто з моста сказала :

— До чоловіка маєте інтерес ? Є в млині.

Не ждала, лиш пішла, але стрітила ся з ним на половині дороги, повів її до покою, тай зараз заплатила йому, що була винна за крупи й муку.

— Корову з'їдаєте ! — сказав, згортаючи грощі в шуфляду.

— Що-ж дїяти, атже каміня не вгризе.

Зла була.

— Валкінь є ваш хлоп, се вам кажу.

— Є валкінь або й не є ! Що-ж буде робити, де, в кого ?

— Чи то нема молоченя в селї ?

— Парубком анї зарібником не був, то й не дивниця, що до того не рве ся.

— Привикне ще, привикне ! Шкода менї хлопа, хоть вовком дивить ся тай невступчивий, рідного не пошанував, але шкода чоловіка...

— Таже казали... що є робота в пана мельника... прошу... може би пан Антка взяли до роботи... прошу... — бухнула плачем, істискала його за ноги, цїлувала по руках, тай просила гоpяче.

— Най прийде, просити його не буду, робота є, але тяжка, при оброблюваню дерева під пили...

— Таже, порадить, спосібний до всего, як мало котрий у селї...

— Знаю, тому й кажу, аби прийшов до роботи, але своєю дорогою зле ви його пильнуєте — зле.

Стала налякана, нїчого не розуміючи.

— Хлоп має дїти тай жінку, а за другими вганяє.

Збліdла тай почала трясти ся в собі.

— Правду кажу, волочить ся по селї ночами, бачили його люде не раз, не два...

Відітхнула з величезною пільгою, бо прецї знала про те тай добре розуміла, що його так тямка кривди мече по ночах і спати не дає... а люде зараз се собі красять на своє.

— Міг уже взяти ся за роботу, зараз би йому вивітріло з голови коханє.

— Господарський же син...

— Дїдич, юха, в роботї буде перебирати, як та свиня в повнім коритї; коли такий перебірчивий, то треба було жити в згодї з батьком, а за Ягусею не лїтати... бо се-ж і гріх не малий і встид...

— Що се панови в голові повстало, що? — сказала швидко.

— Кажу вам так, як є, все село про се знає, запитайте ся — сказав голосно та швидко, бо палкий був дуже тай усе радо правду тяв просто з моста.

— Чи має прийти? — запитала ся тихо.

— Най прийде, хоть би й завтра. Що то вам, чого бекавте?...

— Нї, нї, то лише з морозу...

Поволи вертала ся, важко, як би ї придавлювало до землї, що ледви ноги підіймала. Стемнїв сьвіт і снїги так посїріли, що якось попасти не могла на стежку, марно протирала очи зо слїз мерзнучих на віях, марно, не відшукала, не бачила нїчого тай ішла вже в тій темряві напрасній і болючій; Сусе, як болючій!

— За Ягусею лїтає, за Ягусею...

Дихнути не могла, а серце їй так товкло ся гей птиця перевалена, а в голові колесувало, колесувало, аж оперла ся в якесь дерево над ставом і тисла ся до него міцно, до болю.

— Може то й неправда, може лиш циганив...

Учепила ся сего зо страхом тай обіруч держала ся.

— Мій Сусе, не досить біди, не досить поневірки, а тут іще й се валить ся на мою бідну голову, і се! — йойкнула ревно тай, аби здавити біль, зачала бігти хутко, аж до втрати віддиху тай тямки, гей би її вовки гнали, влетїла в хату задихана, ледви жива.

Антка ще не було.

Дїти сидїли перед коменом на дїдовім кожусї, а старий стругав їм млинок і забавляв.

— Привезли вовну, Ганусь, у трьох міхах привезли...

Розвязала міхи і в однім із них, на верху, найшла бохонець хлїба, кусак солонини і з доброго пів гарця крупів.

— Най тобі Господь Ісус відплатить за доброту! — шепнула зворушена тай зараз наладила богату вечерю тай хутко дїти спати поклала.

Втихло швидко в цїлім домі, бо в Веронки вже спали, а старий те-ж незабавки склонив ся на запічку тай заснув, Ганка-ж випорядила колїсце, сїла перед коменом і пряла.

Довго в ніч сидїла, до перших курий, а все, як та нитка, вило ся перед нею мельниково сказане: за Ягною лїтає, за Ягною!

Колїсце воркотїло стиха, одно‘бразно, невтомно, ніч зазирала в вікно місячним, морозистим лицем і гейби побренькувала в шибки та зітхаючи тулила ся до стїн, а холод висував ся з закутків, за ноги хапав і сивою плїсню розростав ся по глиняній долівцї; смерщок цьвіркав за коменом, лиш иноді перервав, коли котра дитина закричала з просонку, або кинула ся на ліжку — тай знов наставала глибока перемерзла тишина! Мороз потїскав чим раз то кріпший і мов би зелїзними, кигтями сцїпляв, бо все тріщали дошки на даху ба пігнені старі стїни луснули, як би хто стрілив, ба сволок декотрий пух від морозу, потріскуючи стиха, ба видко лють перейняла підвалину, що затремтїла раптом болїзно тай увесь дім корчив ся, припадав до землї та дрожав із студени.

— І як се менї в голову не прийшло! Розуміє ся, така пишна, така випасена, така принадна, а я що?... Порохно таке, шкіра та кости, що-ж я? Чи вмію його принадити до себе, чи сьмію! А хоть би-м і кожду жилу випорола для него, то се нїчо', коли серця для мене не має. — Що-ж я! що?...

Безсильність її схопила, безсильність величезна, тиха й болїзна, така болїзна, що й плакати не могла, не мала моци, лише трясла ся в собі, як та деревина коценїюча з холоду, що анї не втече від муки, анї поратівлї не випросить, анї вборонити ся не встанї — як та деревина цїпенїла Ганчина душа. Сперла голову на колїсце, впустила руки тай задивила ся навперед себе, в свою долю нещасливу, в свою гірку безсильність, і довго-довго так була, лиш иноді з під сильних вій виплила яка пекуча сльоза тай падала на вовну тай замерзала там у крівавий рожанець болю.

Але на другий день устала трохи спокійнїща бо й якже, чи то мала час на турбованє, як яка дїдичка! Може так є, як мельник казав, а може й нї! Чи-ж опустить руки, плакати ме та нарікати, коли все на її голові, і дїти і господарство, і бїда вся! Хто тому зарадить, як не вона? Лиш помолила ся горяче перед Болїзною Матїрю, тай аби Господь Ісус відмінив, то гофірувала ся йти на весні до Ченстохови, на три службі божі дати, тай колись, як запоможе ся, понести цїлий камінь воску до косцьола, на сьвітло перед великий вівтар.

Полекшало їй дуже, мов би висповідала ся тай сьвяту тайну прийняла, так що гостро взяла ся за прядене, лише день хоть і був сонїшний і ясний, довжив ся їй страшенно тай розбирала її журба за Антка.

Прийшов аж у вечір, на саму вечерю, але був такий знуждaний, марний і тихий, та так то здоровкав ся щиро, дїтям булки принїс, що майже забула про підозріня, коли-ж іще нарізав сїч-

ки, тай помогав їй при обході як міг, то розчулила ся глибоко так, що й висловити трудно.

Не казав лише де був і що робив, розуміє ся, не сьміла його за се питати ся,

По вечері прийшов Стахо, як то був часто заглядав, хоть йому Веронка боронила, а в якийсь час по нїм, зовсїм ненадїйно, появив ся старий Кломб.

Не мало здивували ся, бо се був перший чоловік із села, від часу їх прогнаня, тай так розумїли, що з якимось інтересом приходить.

— Тому що нїхто й не покаже ся, то-м загадав вас відвідати — сказав просто.

Тай дякували-ж йому щиро й глибоко.

Сїли собі в ряд на лавці близько комена, а старий докидав галузок на вогонь.

— Мороз несогірший, га?

— Що й молотити без кожуха та рукавиць тяжко — сказав Стахо.

— А ще гірше, що й вовки показують ся.

Поглянули з зачудованєм на Клемба.

— Правду кажу, сеї ночи підкопували ся під вїйтів хлїв, мусїло їх щось іспудити, що порося не взяли, а вигребли яму аж під підвалину, сам ходив-єм у полудне оглядати, пять їх мусїло бути найменче.

— Се нехибно на тяжку зиму знак.

— Атже-ж морози що йно потисли, а тут уже вовки виходять...

— Бачив-єм під Волею, на тій дорозї за млином, знаєте, густий слїд гей би цїле стадо йшло впоперек дороги, придивляв-єм ся, але-м гадав, що то панські собаки польові, а то вовки мусїли бути... — сказав живо Антек.

— Були-сьте й на порубі? — запитав ся Кломб.

— Нї, лише казали люде, що рубають той прикупний лїс, коло Вовчої долини.

— Казав і менї побережник, що дїдич нїкого з Липцїв кликати не ме до роботи, відай зі злости, що за своїм доправдують ся.

— А хто-ж йому лїс вирубає, як не Липчаки? — вкинула Ганка.

— Мої ви кохані, тілько скрізь народу дурно сидить по хатах, і жде роботи, гей змилуваня! Чи мало то їх у самій Волї, чи мало то тих ковтунів у Рудцї, або й тих смолюхів у Дембицї! Най лиш дїдич покрикне, то одної днини стане кілька сот найздібнїщого хлопа. Поки на прикупнім рубають, най собі рубають, най запоможуть ся, не богато там того тай для наших за далеко.

— А як наш лїс зачнуть?... — запитав ся Стахо.

— Не дамо! — кинув коротко й міцно Кломб. — Поборемо ся, най дїдич побачить хто сильнїщий, він чи ввесь нарід, най побачить!

Не говорили вже про се, занадто воно лежало всїм на печінках і пекло, лиш іще Билиця сказав гикаво тай несьміливо:

— Знаю я те дїдичево племя з Волї, знаю, фіґля він вам покаже...

— Най показує, не дїти-сьмо, то нас не зведе — закінчив Кломб.

Побалакали ще за прогнанє Магди органїстими, про що Кломб уповів своє слово:

— Розуміє ся, по людськи воно не є, але й шпиталю трудно їм було в хатї закладати, бо їмже Магда нї сват нї брат.

Поговорили про се й те, тай розійшли ся досить пізно, а на відходї Кломб по своєму просто й коротко сказав, аби до него приходили, а як їм чого треба, най лише скажуть — то чи з борошна, чи паші для яловицї а хоть би й тих пару золотих — найде ся по сусїдськи...

Антки лишили ся самі.

Ганка по довгім вагованю, по богатьох несьміливих зітхненях, нарештї запитала ся:

— Найшов-єсь яку роботу?

— Ні, був-єм у дворі однім і другім, перевідував-єм і в людий, але не найшов-єм... — відповів тихо, не підводячи очий, бо хоть і правда, що був сям і там, але роботи не питав, лиш увесь той час волочив ся.

Лягли, дїти вже спали, покладені в ногах ліжка задля тепла; темрява вкрила хату, лише місячне сьвітло льляло ся крізь замерзлі, роз'іскрені шибки тай проходило крізь хату сьвітляним поясом, але не вснули; Ганка перевертала ся з боку на бік і міркувала: чи тепер уповістн про тартак, чи аж завтра рано?

— Шукав-єм, але хоть би-м і дістав, то не піду з села, не буду товкти ся по сьвітї, як той пес безпанський — шепнув по довгій мовчанцї.

— То само здумала-м, так само! — закликала радісно — по що шукати хлїба по сьвітї, і в селї трафляє ся несогірший заробок, таже мельник менї сказав, що має роботу для тебе при тартаку хоть би й від завтра, а платить два золоті й грошів пятнацять.

— Ходила-сь питати? — крикнув.

— Ні, платила-м, що-м йому була винна, а він сам уповів, що мав прислати по тебе; навіть і не згадувала-м — толкувала ся перелякана.

Нїчо' вже не відповів, тай вона мовчала, лежали коло себе непорушно, без слова, сон їх відлетїв геть, роїли щось у тайнї глибокій, часом зітхали, ба розтоплювали душу в тій глухій, мертвій тишинї — собаки якісь погавкували в селї, далеко, далеко тай слабо, когути били крилами тай піяли вже з-півночи а шум тихий мов би вітру загудів над хатою.

— Ти спиш? — присунула ся трохи близше.

— Коли сон мене відійшов.

Лежав горілиць, із руками під головою, так то близько коло неї, та так далеко серцем, далеко гадками — лежав непорушний, майже без від-

диху, без памяти, бо Ягусїні очи знов визирнули з темряви тай синїли в місячній посьвітї...

А Ганка присунула ся ще близше, припала горячим лицем до його плеча, припала всїм сердцем. — Нї, вже в нїй не було нїяких підозрінь, анї жалїв, анї горя, лише тим милуванєм сердешним, тими любощами щирими, повними довіря та відданя, тисла ся до його серця.

— Янтось, а підеш завтра до роботи? — запитала ся дрожучо, аби лише що сказати, аби лише вчути голос його та зговорити ся з його душею.

— Може й піду; розумієе ся, треба йти, треба... — відповідав, не думаючи про те.

— Іди, Янтось, іди... — просила мяко тай закинула йому руку на шию тай шукала горячими вустами його вуст, ледви дишучих.

Але він навіть не дрогнув, не відповів, не почув її вбійманя, не знав про неї, широко отвореними очима дивив ся в тамтої очи, в Ягусїні сині очи.

III.

В добру вже днину, по снїданку, мельник привів Антка на роботу; лишив його на заїздї серед клецків звалених на великі купи, а сам пішов до Матїя, котрий саме що приладжував дерево на тартаку тай пускав пили, побалакав з ним щось і закликав:

— Робіть тут собі, та в усему слухайте Матїя, він тут за мене рядить — тай пішов зараз, бо прикрий, проймавий холод тяг від ріки.

— Певно барди не маєте? — запитав ся Матїй, сходячи в низ і здоровкаючи ся з ним приязно.

— З сокирою прийшов-єм, бо-м не знав.

— То як бисьте з зубами вибрали ся, дерево перемерзло тай крушить ся гей скло, нїчо' бисьте сокирою не вдїяли, не йме або тілько що зубом. Позичу вам на нинї барди, лише треба ї пригострити а більше лягма, от-так .. Бартку, возьміть-ко ся до пари з Бориною та сего дубчака швидко вирихтуйте, бо там із пил зійде незабаром.

Ізза величезного клецка лежачого в снїгу, випрямив ся сухий і пригорблений хлоп із люлькою в зубах, у сивій баранячій шапцї на голові, в жовтій кожушинї, в деревлянниках і червоних

пасемистих гачах, опер ся на блищачій барді, сикнув крізь зуби слиною тай сказав весело:

— То до мене прижените ся; не бійте ся, зробимо таку пару, що в згоді жиє, без вересків і бійок.

— Сильний лїс, дерево гей сьвічки!

— Але сукаті юхи, що най Біг боронить, мов би кременем набивані, мало котрої днини барда не вищербить ся. Лише своєї не гостріть до сухого та гладкого, треба з волосом тягти по камени в один бік, то вістре міцнїще; з залїзом то як і з иншим чоловіком, попадеш у що любить, тай поведеш гей ту собачку на мотузочку, де лиш тобі схоче ся; брусок стоїть у млинї коло скринї...

Може в який отченаш Антек уже став до роботи напроти Бартка та почав відвалювати кору тай обтїсувати дерево здовш, до гострого канту, за Бартковим насмоленєм, лиш не обзивав ся, бо його міцно діймило, що такий Матїй а верховодить ним, Б риною, але як у череві воркотить — сорочка не рядить, то лиш поплювував у руки тай прикладав ся злїсно до барди.

— Несогірше вам іде, несогірше! — завважав Бартек.

Розуміє ся, що порадити порадив, не дивне йому було оброблюване дерева тай толк мав несогірший, лише що робота була тяжка для невтягненого, то швидко задихав ся тай упрів, аж кожух зверг із себе.

А мороз був порядний, не попускав, а що то все треба було стояти таг ребти ся в снїгу, то руки костенїли та примерзали до топорища, тай час так тямив ся, що ледви діждав ся полудня.

Але на полуденок перегриз лише сухохо хлїба, попив водою просто з ріки тай нав ть і під дах, у млин не пішов з иншими, бояв ся там наскочити на знакомих, що були привезли в млин і ждали своєї черги. Ще би чудували ся над сонним і тїшили ся між собою з його пониженя та

біди, неділжанє їх... Лишив ся на морозї, сїв під млин, гриз хлїб і водив очима по тартаку, котрий стояв над самою рікою, лише припертий вуглом до вершка млина, так що вода з чотирох колїс валила під него грубим зеленим валом і рушала ними.

Але ще й не відітхнув цїлком анї припочив, як належить ся, а вже Матїй вертаючи від мельника з обіду, з-далеку кричав:

— Виходи! Виходи!

То хотя-не-хотя, постогнуючи на коротке приполудне, а треба було двигати ся тай до роботи ставати з другими.

А рухали ся жваво, бо мороз парив і погоняв порядно.

Млин усе торохкотїв, а вода з під колїс обросших ледами гейби тим клочєм зеленим і звитим у довгі ковтуни, валила з криком під тартак, пили тріщали раз-у-раз, так мов би хто скло гриз, і плювали жовтими тринами. А Матїй увихав ся невтомно, ладив клецки, спирав воду, пускав, прибивав дерево клямрами до підставок, розмірював, а все гукав і поганяв людий, і скрізь його було повно, ввихав ся як той щиголь коло колопень, лиш михтїв його червоний у зелені пояси спенсер та сива бараняча шапка по під'їздї, на втоптаних, завалених трісками снїгах, де обробляли дерево, ба в млин біг, ба до людий забалакував, ряд давав, нагоняв, сьміяв ся, кепкував і посвистував тай сїрчисто робив, але найчастїще видко його було на помостї при пилах, бо тартак бокових стїн не мав і сьвітив наскрізь, а знимав ся над рікою досить високо, на чотирьох порядних стовпах, о котрі так била вода, що тростиновий дах, опертий лише на вершках, хитав ся часом, гей та віха на вітрі.

— Справний юха! — шептав Антек із признанєм, але не без злости.

— Чи мало то бере! — відворкнув Бартек.

Побили руками в рамена, бо лють була чим раз більша, тай робили мовчки.

Народу було доста при роботї, лише що балакати нїколи було — два пильнували при пилах, ізвалювали порізані клецки на землю та втягали нові, два-ж инші розтинали недорізані кінцї тай укладали тертицї в величезні шихти або що тонші й мокріщі ховали від морозу під шопи, а ще два облупльовали з кори дуби, ялицї та смереки, так що часто-густо Бартко кричав до них, кепкуючи:

— Те, лупії заповітрені, коли визволите ся на гицлїв!

Лихі були за се, бо не собак-же лупили зо шкіри, але сварити ся за прізвище нїколи було, Матїй так нагоняв, що ледви часом, лише крадькома, летїв котрий у млин, аби розігріти закостенїлі руки, а назад майже скакучи вертав ся, бо й сама робота погоняла.

Добрим уже смерком Антек потелепав ся домів, та так був перемерзлий, утомлений тай обезсилений, так його болїли всї кости, що зараз по вечері пішов під перину тай заснув каменем.

Ганка не мала серця випитувати ся його нї за що, але догоджала йому, як могла, втихомиряла раз-у-раз дїти, старого нагнала, аби чоботищами не гримав, сама боса ходила по хатї, аби лиш його не пробудити, а досьвіта, коли збирав ся на роботу, зігріла йому горнятко молока до картофлї, аби собі під'їв та розігрів ся трохи.

— Псякров, так мене кости болять, що рушити ся не можу! — нарікав.

— То лиш так ізразу, бо-сьте невзвичаєні, невложені... — толкував старий.

— Перейти перейде, знаю! А принесеш, Ганусь, обід?

— Таже принесу, де би ти лїтав такий кусень дороги, принесу...

Пішов зараз, бо треба було рівно з дниною ставати на роботу.

І так йому зачали ся дни тяжкої, томлячої праці.

І чи мороз хоть би й найбільшою лютю парив, чи завія дула та била вихорою й сьнїгом, що очий не було можна розжмурити, чи відлига приходила, що треба було стояти цїлі дни в розмяклому снїгу а прикра, вохка лють у кости влазила, чи снїги сипали, що власної барди мало що бачив — треба було схаплювати ся до-дня, бігти та дни довгі працювати, аж костн тріщали тай кожда жила окроме порола ся з утоми, та до того й квапити ся, бо чотири пили так жерли дерево, що ледви могли настачити, тай Матїй погоняв.

Але не те йому мерзило ся, не важка праця, не лихі вихри, люти, плюти чи гострі снїги, взвичаював ся був до сего по трохи — бо як чоловік не лежить, то 'му і в пеклї щастить — повідають мудрі люде, лише чого стерпіти не міг, то того Матїєвого верховодства та тої його раз-у-разної влазливости.

Инші вже на се не вважали, а він що разу, коли почув, кипів злістю, а нераз так відворкнув, що тамтой лиш очима блискав, а знов мов би навмисно до всего чіпав ся, нїби то не просто в очи, але так усе попав у слабину, аж шкіра терпла на Антку тай кулаки йому затискали ся, але здержував ся ще, як міг, утихомиряв ся, лише ті допеки в тямку згортав, чув добре, що Матїй на оказію ждав, аби його з роботи прогнати...

Анткови-ж так за роботою не йшло богато, як лише за тим, аби не дати ся переперти та змогти леда-кому — такому голоколїнникови, як Матїй.

Досить, що пізьмували на себе чим раз лютїще, бо на самому днї злости, гей болюча сколобина, стриміла Ягусь. Оба вони, та вже з-давна, ще від весни, а може й від мясниць, ходили за нею спряжені до купи, та припирали один одного тайком, але добре знаючи про себе. Лиш Матїй

робив се майже на очах усїх і голосно з сказу вав про своє милуване, а Антек ховати ся йому мусїв, то й глуха, палюча зависть пекла з ми-серце.

Нїколи вони не тримали з собою приятельства, а все дивили ся зизом на себе та грозили один одному, перед людьми, бо кождий-же з них мав себе і за найміцнїщого хлопа в селї, але тепер, день-по-день росла в них злість до себе тай завзятє, так що по якім тижнї, то вже не здоровкали ся а переходили попри себе, крешучи очима, як ті два розлючені вовки.

Матїй не був злий анї незгідливий, навпаки, серце мав підмогливе тай широку руку, лише занадто дуфав у себе, занадто гороїжив ся над инших і нї за що їх мав, тай ту мав іще хибу, що за такого мав себе кавалєра, котрому нї одна дївчина не вперла ся, любив тим-о чванити ся, розповідати, аби лише верх мати в усїм. То й тепер у смак се йому йшло тай радо говорив, що Антек робить у него тай слухає його в усїм, а в очи покірно дивить ся, як та индичка, аби лиш його з роботи не прогнав.

Чудно се було знаючим Антка, але так міркували, що хлоп покорив ся тай пригнув ся, аби лише роботи не втратити, а другі знов доказували, що з сего вийдуть іще сторії, бо Антек не дарує тай не нині то завтра відібє своє тай готові були навіть заложити ся, що Матїя зібє на квасне яблуко.

Розуміє ся, що Антек за ці говірки не знав, бо до хат не заглядав, знакомиць обминав без слова, а з роботи просто до дому йшов і на виворот, але добре чув, що так бути мусить, бо несогірше прозирав Матїя.

— Пририхтую я тебе, стерво, на таку капусту, що тя собаки не з'їдять, ізмякне тобі рура, не будеш дути ся та гороїжити ся! — вирвало ся йому раз на роботї, аж Бартек почув і сказав:

— Лишіть його, платять йому за те, аби погоняв! — Не розумів старий.

— Навіть пес менї мерзкий, коли на дурно гавкає.

— За надто допускаєте собі до серця, ще вам запечуть ся печінки, тай бачу, що й до роботи за горяче берете ся...

— Бо менї холодно — бовтнув аби-що.

— Поволи треба все, за рядом, поволи, таже то й Господь Ісус, міг сьвіт поставити в один день, а волїв його робити без цїлий тиждень, відпочиваючи... робота не птиця, не фуркне, а надсаджувати ся для мельника чи там иншого, яка вам воля тай мус... а Матїй є від того, як та собачка, що стереже худобу, будете може на неї сердити ся за гавкане, га?...

— Сказав-єм, як міркую. А де-ж то ви лїтї бували, що-м вас у селї не бачив? — запитав ся, аби змінити розмову.

— Дещо робило ся, дещо сьвіт Божий оглядало ся, очи пасло ся тай душі рости помогало ся... — говорив поволи, обтїсуючи дерево з другого боку, випрямляв ся часом, розтягав ся, аж йому сустави тріщали, а люльки з зубів не випускав і радий балакав.

— Робив-єм із Матїєм коло нового двора, але що погоняв тай весна була на сьвітї, пахло сонце, то-м його покинув, а йшли тодї люде до Кальварії — то пішов-єм із ними, аби відпусту доступити тай сьвіта щось-не-щось уздріти.

— Чи далеко то до тої Кальварії?

— Два тижнї йшли-м, аж за Краковом, але-м не дійшов. В однім селї, де-сьмо полуднували, ставив господар хату, а тілько на тім розумів ся, що коза на перцю, розсердив-єм ся, накляв юху, бо дерева намарнував, тай лишив-єм ся у него, бо й просив. Без два місяцї вирихтував-єм йому дім, що на двір подобав, аж мене за те хотїв сватати з своєю сестрою, вдовою, що побіч на пятьох морґах сидїла.

— Певнїсїнько стара.

— Та не молода, але нїчого собі ще, а якже тілько що трошечки лиса, крива тай сверликом, дивила ся, але на лици гладка, гей бохонець, котрий миши без пару неділь обгризали, пишна жінка, добра, жранє мав-єм сильне: — ба яєшниця з ковбасою, ба горівка масна, ба й инші смаки були, а так ізнеровила ся до мене, що день-у-день під перину була пускати готова... аж-єм у ночи забрав ся в сьвіт...

— А не було то приженити ся, все-ж пять моргів...

— Тай вошивий кожух по небіжчику. А менї-ж що по жінці? З-давна менї вже остогидло те бабське насїнє, з-давна! Таже то нїчо, лише кричить, верещить, лїтає, як ті сороки на плотї, ви слово а вона двацятьма як гороховиною трясе... ви маєте розум а вона лиш язиком замітає. Говориш як до чоловіка, а тота анї не вирозуміє, анї не розважить, лиш аби-що клепче. Кажуть, що Господь Ісус дав жінці лиш пів душі, тай мусить бути се правда... другу половину дїявол мав ізладити...

— Є, бачу, й мудрі, є.. — сказав мелянхолїйно.

— Та й білі ворони, кажуть, є, лише що нїхто їх не видїв!

— А не мали-сьте своєї жінки, га?

— Мав-єм, мав-єм!... — урвав раптом, випрямив ся тай задивив ся сивими очима в далечину; старий уже був, усохлий на віхоть, жилавий, рівний — лиш якось ізгорбив ся тепер і люлька йому лїтала в зубах а кліпав віями хутко, хутко.

— Сходить, витягати! — верещав хлоп від пил.

— Борше там, Бартку, не стійте, бо й пили стануть! — верещав Матїй.

— Галя, дурний, борше не можна, нїж порадить. Вилїзла ворона на косцьол, каркає тай га-

дає, що вона ксьондз на амбоні— воркнув злісно, але мусїло йому щось ізробити ся в середині, бо частїще припочивав, зітхав і за полуднем обзирав ся.

Добре, що зараз же прийшло, бо якось і жінки вже показали ся з близнюками, а Ганка виходила зза млинного вугла. Тартак зупинив ся, пішли всї їсти в млин. Антек же, знаючи ся добре з мельничуком, бо не одну фляшку випили з собою, вліз у його кімнатку, не тїкав уже від людий, не бокував від них, лиш їм такі очи показував, що самі його обминали.

В горячи такім, що ледви можна було дихати, сидїло пару хлопів у кожухах і побалакували весело, були се люде з дальших сїл, що привезли в млин тай чекали на мливо, докладали торфу до червоної вже грубки, курили папіроси, аж уся кімнатка поринала в диму, тай радили.

Антек сїв на якихось міхах під віконцем, і близнюки взяв між колїна тай ласо їв капусту з горохом, а далї клюски картофляні з молоком, а Ганка причакла побіч і чуло вдивляла ся в него: висох був від працї, почорнїв, а від того робленя на морозї лице йому місцями лущило ся зо шкіри, а про те пишний їй видавав ся, як нїхто другий на сьвітї — розуміє ся, що так було: високий, рівний, стрункий, в поясї тонкий, в плечах розрослий, гнучкий; а лице мав довгобразе, сухе, ніс як той дзюб половиків, лиш не такий горбатий, очи великі, сиво-зелені, а ті брови, то як би хто вуглем крисище потяг через цїле чоло, майже від голосниці йшли до голосниці, так що коли їх у гнївї стягав, то аж лячно було дивити ся, а чоло мав високе, лише до половини вкрите рівно втятим, темним, майже чорним волосєм, і вуса голив геть, як усї, так що йому лиш ті білі зуби грали в червоних губах, гей шнур пацьорок... пишний був, препишний, що ніколи в-сить надивити ся не могла на него.

— Чи не міг-же тото тато принести? будеш що днини тільку дорогу бігати!

— Гній мали викинути з під яловиці, а сама-м волїла тобі принести!

Все так кермувала, аби самій обід приносити тай хоть подивити ся на него.

— Що-ж там? — запитав ся доїдаючи.

— А що-ж би! — випряла-м уже міх вовни тай віднесла-м органїстисї пять мітків. Контентна була дуже... Лише Петрусь чогось у горячцї, їсти не їсть і поплакує все...

— Обжер ся тай годї.

— Певно, що так, певно... Тай Янкель заходив по гуси...

— Продаш?

— Галє, а на весні то купувати му!

— Як міркуєш, так і зроби, твоя в тім голова.

— Тай у Вахнїків знов побили ся, аж по ксьондза ходили, аби їх розборонив... а в Пачесїв теля, бачу, вдавило ся морквою.

— Що менї з того! — воркнув нетерпляче.

— Органїстий їздив за сніпками — сказала трохи згодя, але вже несьміливо.

— Що-ж єсь дала?

— Таже дві пригорщі лену вичесаного тай чотири яйця... сказав, що як нам буде треба, то дасть віз вівсянки тай почекає за гроші до лїта тай на відробок дасть. Не взяла-м, по що-ж нам брати від него... преціньже... належить ся нам іще паші від тата, взялисьмо лише два вози а з тілько моргів...

— Не піду доправляти ся тай тобі заказую! Возьми від органїстого на відробок, а то послїдну худобинку продасть ся, а поки жию тата нї за що просити не буду, розумієш?...

— Розумію, від органїстого взяти...

— А може й зароблю тілько, що стане, не плач лише при людях!

— Таже не плачу, нї... але возьми від мель-

ника з півкірчика ячменю на крупи, то дешевше вийде, ніж готові купувати...

— Добре, скажу нині тай лишу ся на котрий вечір, то змеле ся.

Ганка вийшла, а він лишив ся ще, курячи папіроса, не втеркаючи ся до розмов, які хлопи вели, а говорили власне про брата дїдичевого з Вільки.

— Яцек йому було, знав-єм його добре! — сказав Бартек, уходячи на той час у кімнатку.

— То певно знаєте, що вернув ся з далеких країн?

— Ні, гадав-єм навіть, що вже давно вмер!

— Жиє, бо щось зо дві неділї тому, як приїхав.

— Вернув ся, але казали, що щось неспо на розуму. В дворі не хоче сидїти тай перенїс сявв лїс, до побережника, сам собі все робить, чи їду чи вгортину, аж дивно всїм, а вечерами на скрипцї вигравае, часто-густо то й по дорогах його здибають, по тих усяких могилах, на котрих приграває...

— Казали менї, що по селах ходить і всїх випитує ся за якогось Кубу...

— За Кубу! не одній собацї лисан!

— Прізвища не каже, Куби якогось шукає, котрий мав-дї його з війни винести, тай від смерти спасти.

— Був у нас Куба, котрий у лїс із панами ходив, але той помер! — кинув Антек і підняв ся, бо вже Матїй верещав за стїною.

— Виходїть, що-ж то, до підвечірку полудновати мете!

Антка схопила злість, аж вибіг і закликав:

— Не дри ся дурно, чуємо всї!

— Обжер ся мясом, то криком полекшу робить тельбухови! — сказав Бартек.

— І... кричить, аби перед мельником заслужити ся — докинув котрийсь.

— При їді вилежують ся, радять, господарів юхи вдають, а цілих гачів не покажуть !... — мимрав усе Матій. — До вас пю, Антосю, до вас !

— Стули морду тай возьми язик на зуби, аби-м ти його не притяв, а від господарів тобі вара ! — верескнув Антек, готовий уже на все.

Але Матій замовк, лише як той опришок позирав а вже цілий день і слова не промовив ні до кого, але за роботою Антковою пильно дивив ся тай стеріг його на кождім поступі, лише що причепити ся не міг, бо тамтой робив так ретельно, що сам мельник, котрий пару раз що днини приходив на роботу, се завважав і при першій тижневій виплаті поступив йому на цілі три золоті.

Матій казив ся потім, мельникови до очий скакав, але той сказав :

— Добрий мені ти, добрий мені й він, добрий мені кождий, котрий ретельно працює.

— То лиш мені на злість пан йому поступили !

— Вартий тілько, що Бартек, а може й більше, то-м поступив. Я справедливий чоловік, най кождий се знає.

— А, бо кину все до сто чортів, і най собі пан самі стають до роботи ! — грозив.

— А кинь, пошукай булок, коли тобі хліб не смакує; іди, тартак поведе Борина тай до того за чотири золоті на днину ! — сказав мельник зо сьміхом, бо-ж так навмисно все рихтував, аби мати дешевше робітника.

Поміркував ся швидко Матій, що мельник не попустить тай не дасть ся налякати, то й не напирав більше, сховав злість до Антка глибоко в пазуху, аж його там живим вогнем пекла, але для людий зробив ся мов би то мякший і вибачніщий; завважали се на-лету, а Бартко плюнув на се тай сказав другим :

— Дурний, як та собака, що не могла згри-

зти чобота, дістала в зуби, то тепер до него лестить ся. Гадав, що ласку посїв, а так само його проженуть, най лише лїпший лучить ся... все так із богачами буває...

Анткови-ж однако було, анї радий був підвищцї, анї тїшило його занадто, що Матїєви змякла рура, тай що село з него кепкувало, про що казали на роботї, тілько його те обходило на кулу, що той тогідний рік, або й менше. Не для платнї робив, се лиш Ганку тїшило, робив, бо йому так подобало ся, а як би схотїв черевом до гори вилежувати ся — вилежував би ся, хоть би там не знати що стало ся. А що вподобав собі в роботї, то в нїй по просту забув ся тай ходив як той кінь у кератї, що й не погонюваний, а в колесї бігає, поки його не задержать.

І так ішов день-у-день, тиждень-у-тиждень, аж до самих Різдвяних сьвят, у тяжкій, безперестанній працї, аж йому по-малу притихла душа тай мов би то скріпла в лїд, що нї-раз непохожий був на давного; дивували ся сему люде тай ріжно про се балакали. Але се було лише зверху, для людських очий, бо в серединї цїлком було ріжно — гей у тій водї бистрій та глибокій, котру мороз у леди скує тай снїги присиплють — а булькотить усе, шумить, гудить, що чоловік і не надїє ся, коли пукне поволока тай в оди люнуть. Оттак було і в нїм. робив, гарував, грошї що-до сотика віддавав жінцї, дома пересиджував вечерами, а добрий був як нїколи, тихий, спокійний, дїти забавляв, помагав у господарстві, марного слова не сказав нїкому, не нарікав і не мов би то про всї кривди забув — але не звів тим усїм Ганчиного серця, нї; розуміє ся, що радувала ся тій перемінї тай дякувала за неї Богу горяче, тай забігала коло него як могла, в очи йому все дивила ся, аби вгадати чого потрібує, служкою йому була найвірнїщою та найтямувитїщою, але й часто ловила очима його сумні погляди, часто наслухала затрівожена на його тихі зіт-

ханя, часто впадали їй руки і з завмерлим серцем оглядала ся довкола, хотячи провидїти, відки прийде нещастє, бо добре чула, що в нїм важить ся щось то страшне, щось, що лише силоміцю здержує, що лише причакло, притаїло ся тай ссе йому душу, ссе...

Він же нї слова не сказав, чи зле йому чи добре, з роботи вертав ся просто до дому, досьвіта схоплював ся, коли передзвонювали на рорати, так що день-у-день переходив попри осьвітлений косцьол, день-у-день задержував ся саме проти хорів послухати граня органів, тих музичних голосів, тих звуків роздзвонених, тихих, пройманочих — що мов би з морозів дзвинїли, мов би з тої перед-досьвітної сїрини родили ся, мов би з тих зір мідяних побренькували, з ледових опон і з землї перемерзлої йшли тужною, ломлючою мрією довгого сну, тяжкого сну зими, тай що дня квапив ся, аби його не побачили заслуханого тай біг другим боком ставу, довшим, аби лише не переходити попри батьків дім і не стрітити нїкого.

Нїкого!

Тому то і в недїлю пересиджував каменем дома, не вважаючи на просьби Ганки, аби йшов з нею до косцьола. Нї тай нї! Бояв ся стрічі з Яґною, добре знав, що не здержить ся, не витримає!

А при тому знав від Бартка, з котрим несогірше скомпанував ся, тай сам чув, що село все ним займає ся, що його пильнують і слїдять на кождім поступі, гей злодїя, мов би змовили ся на него — бо нераз замічав притаєні за вуглами очи, нераз чув як обзирають ся за ним, як летять цїкаві, ємкі погляди, що раді би до дна душі глянути тай випатрошити і з кождого замислу тай провидїти наскрізь. Болїли його ті очи, бо якби сверликом ішли крізь душу, люто болїли.

— Не перегризете, стерви, не перегризете! — шептав ненавистно, затинаючи ся в чим раз

то лютїйшому гнїві на всїх, так що ще більше бокував від людий.

— Не треба менї нїкого! Тілько маю з собою приятельства, що ледви сему пораджу! — сказав Клембови, котрий його попрікав, що нїколи до него не загляне.

Тай правду сказав, що ледви з собою порадив, правду; взяв ся був міцно в руки, зазубелав душу гейби тою залїзною вуздечкою тай держав кріпко, не попускав із привязи — але вже йому чим раз частїще млїла душа з утоми, тай чим раз частїще хотїло ся йому кинути все тай здати ся на долю. — Зла буде чи добра — рівно йому було, бо житє йому мерзило ся тай пережирав його сум — глибокий сум, що як той половик учепив ся в серце кігтями тай дер тай розривав.

Тяжко йому було в тім ярмі, скушно, тїсно тай душно, як тому спутаному коневи в загородї, як тій собацї на ланцюгу, як . . . що й не висловити!

Чув ся як те дерево родюче, обломлене вихром і на загибіль присуджене, тай сохнуче поволи в самій серединї цвитучого, здорового саду.

Бо навкруги жили-ж люде, було село, житє кипіло глибоким булькотом, хлюпало як та вода текуча, розливало ся все однаким, буйним, сьвіжим потоком. Липцї жили звичайним, щоденним житєм: а то хрестини робили у Вахнїків; заручини відбували ся у Клембів, хоть і без музики, але забавляли ся як на адвент яло ся; ба знов умерло ся комусь, либонь що тому Барткови, котрому то ноги зятуньо так перевалив, що хирляв, стогнав, аж і перенїс ся до Абрамка на пиво; ба Яґустинка запізвала знов дїти до суду за годованство; ба й инші ще справи йшли, другі, а майже в кождій хатї щось нового, що нарід мав про що радити, з чого сьміяти ся або й нарікати; по ріжних-же хатах, довгими зимовими вечерами,

збирали ся жінки з куделею на прядини — що тамки сьміху було, мій Сусе, що забави, що балачок, що криків, аж по дорогах ішли ті игрaшки веселі. А скрізь що сварок, приятельства, змов, залицянь, поставкувань перед хатами, закрутнї, бійок, перепалок утїшних — гей у муравшковім або бжільнім рою — що лише гудїло в хатах.

А кождий жив по своєму, як йому видїло ся, як йому спосібнїще було, та посполу з другими, як Господь Бог заповідав.

Хто бідував, забігав, клопотав ся, хто забавляв ся й радо в порції подзвонював з приятелями, хто дув ся й гороїжив ся над иншими, хто за дївчатами вгачяв ся, хто хирляв і на ксьондзову обору позирав, хто на теплому припічку вилежував ся — кому радість була, кому сум, кому-ж анї се анї те — а всї жили розмовно, з усеї моци, всею душею.

Лиш він один був мов би поза селом, поза людьми, тай чув ся як та птиця чужа, полохлива та голодна, що хоть і ловче ся коло ясних вікон, хоть і рада би всего душею до людий — а не влетить; лише колесує, зазирає, наслухає, мукою живить ся, тугу пє, а не влетить.

Хиба, якби Господь Ісус що перемінив... а на добре.

Але бояв ся ще думати про таку переміну.

Якось на пару день перед Різдвяними сьвятами, стрітив ся рано з ковалем, хотїв його обминути, але той перейшов йому дорогу, перший протяг руку тай сказав мяко, мов би з жалем:

— Чекав-єм, що прийдеш, як до рідного... порадив би-м, поміг, хоть і в мене не переливає ся.

— Міг-єси прийти та помогти!

— Як же то, перший мав-єм напрошувати ся, аби-сь мене прогнав, як Юзку!...

— Розуміє ся, кого не болить, тому все поволи.

— Не болить! Однака кривда нас постигла, то й біль однакий.

— Не цигань у живі очи, галє, гадає, що з дурнем має справу...

— Як того Господа Бога люблю, так чисту правду сказав-єм.

— Лис юха; лїтає, пронюхує, крутить ся та хвостом слїд затирає, аби навіть вітра за ним не ймити та шкоди не пімстити.

— Що на весїлю був-єм, за се, бачу, кривдуєш собі на мене! Правда, був-єм, не відпекую ся, але мусїв-єм піти, сам ксьондз намовляв і силував, аби образи божої з того не вийшло, що дїти окроме а тато окроме.

— З намови ксьондза пішов-єсь? — уповіж се другому, повірить, але не я. Дреш ти старого за те приятельство, як лише дасть ся, з порожними руками не відходиш...

— Лиш дурнї не беруть, як їм дають, але проти тебе не виступаю, нї, най усе село скаже, запитай ся Ягустинки, вона все сидить у старого, вже навіть казав-єм татови за згоду з тобою... зробить ся се... уладить ся... вирихтує ся на глянц...

— Собак собі погоди, не мене, чуєш! Не просив-єм тебе за війну, то мене й зі згодою не жени, бач його, який менї приятїль! Ізробив би-сь згоду, як би-сь лиш міг менї стягнути з хребта хоть би й сей остатний кожух... Кажу тобі ще раз: геть мене покинь і з дороги менї вступай ся, бо як мене коли злість розбере, то тобі тих біличиних кудрів надеру та ребер помацяю, не оборонять тебе й полїцайники, хоть з ними тримаєш. Затям се собі.

Відвернув ся тай пішов, навіть не обіздривши ся на тамтого, котрий з роззявленим ротом серед дороги лишив ся.

— Циган стерво, зо старим держить і до

мене з приятельством виступає, тай обох би нас із торбами пустив, якби лиш міг.

Не втихомирив ся швидко по сій стрічі, бо до того не вело ся йому якось нині від самого ранку: ледви був узяв ся до тесаня, вищербила ся барда на суку, а потім, зараз із полудня, дерево привалило йому ногу, чудо дійсне, що не пукла, але мусів чобіт роззувати тай обкладати ледом, бо напухла тай люто болїла... А до того й Матій був нині розжертий як та собака, сварив ся з усїма, все йому було зле, всего мало, кричав, погоняв, а з ним то мов би виразно сварки шукав, що тут-тут до чого гіршого не прийшло.

Так уже чудно складало ся, бо навіть тих крупів, котрі мав Франко зробити на нині, а за котрі Ганка йому що дня голову сушила, не зробив і збував тим, що йому ніколи.

Тай у хатї було незвичайно. Ганка ходила зажурена й заплакана, бо Петрусь лежав у горячці гей би в вогні, що мусїла кликати Ягустинку, аби хлопця підкурила та переміряла, бо мусів обсунути ся.

Власне прийшла підчас вечері, сїла перед коменом, роззирала ся тайки по хатї тай чудну охоту мала балакати, лише що мало богато розказували обоє, то зараз узяла ся оглядати хлопця тай лїкувати...

— Піду в млин, допильную, бо йнакше не зроблять! — сказав, беручи шапку.

— Чи то тато не могли би йти засипувати?...

— Сам піду, то певнїще крупи будуть! — І пішов поквапно; злий був, збентежений і так у середині порозкиданий, як те самітне дерево на вихорі, а при тому дражнило його все в хатї, нетерпеливило, а найбільше ті обмацюючі, злодійські очи Ягустинки.

Вечір був тихий, не морозистий, бо якось від ранку попустило дуже, звізд було не богато'

лише де-не-де, мов крізь опони, дрожала яка в далечинах, вітер потягав від лїсів, а з ним ішов шум далекий, глухий, мов би перед відміною, собаки густо погавкували по селї, а що трохи сипали ся курявою снїги обтрясані з дерев... дими товкли ся по дорозї — а повітрє було вохкаве, проймаве.

У млинї, як то перед сьвятами, чимало було людий ; ті, котрих збіжє мололо ся, сокотили при каменях, решта сидїла в кімнатцї мельничука, а посеред них Матїй, видко щось цїкаве росказував, бо що мінута вибухали сьміхом.

Антек подав ся взад майже з порога кімнатки тай пішов на млин шукати Франка.

— Судить ся на лотоках із Магдою, знаєте, зїтою прогнаною від органістих ?

Мельник хотїв його прогнати, коли дївку ще раз зустрітить у млинї, а пересиджувала тут цїлі ночи, бо й де-ж подїне ся, бідна ! — пояснив йому хлоп один.

— Хто на весні за чим-о брикає, від того зимі тїкає ! — докинув зо сьміхом инший.

Антек сїв під цилїндром, де найчільнїщу муку робило ся, та так якось то просто відчинених дверий кімнатки, що бачив Матїєві плечі тай голови инших похилених ід нему та заслуханих, міг був чути навіть що говорили, бо недалеко було, лише торкіт млина не давав, тай сам слухати не хотїв.

Майже звалив ся на міхи тай мов би то трохи дрімав з утоми.

Млин торкотїв без перестанку, тряс ся ввесь, диготїв і працював усїма каменями, колеса тріпали ся так міцно, мов би сто жінок валило пранниками та без перерви, вода з булькітливим криком котила ся почерез них, розбивала ся в шипіт кипучий, в снїгові тріски тай валила з гуком у ріку.

Антек чекав може з годину на Франка, але підняв ся нарештї, аби йти його пошукати на

дворі тай за одним заходом, аби трохи осьвіжити ся, бо сон його морив. Двері на двір були тут же коло кімнатки, перейшов і беручи вже за клямку, став раптом, почув оповіданє Матїєво.

— ...а старий сам варить молоко, ба гербату, тай до перини їй носить... — казали, що навіть сам коло коров ходить і з Ягустинкою все обходить, аби лиш вона собі ручок не поваляла... купив бачу в місті порценелю, аби не застудила ся за стодолу виходячи...

Гукнули сьміхом величезним і дотепи гей град посипали ся. Антек, сам не знаючи чому, подав ся знов на давне місце, впав на міхи тай дивив ся бездумно в довгу, червону смугу сьвітла, бючу крізь відчинені двері кімнатки. Не чув нїчо', торкіт приглушував розмови, млин диготїв без перестанку, сїрий туман мучних порохів прикривав млин, лямпочки висячі на стелї де-не-де михтїли з білої куряви, жовтїли як ті котячі притаєні очи тай дриґали раз-у-раз на шнурах. Але не міг усидїти, підняв ся знов, і тихо, на пальцях підсунув ся під самі двері тай слухав.

— ... все йому витолкувала — говорив Матїй — без пліт-дї квапила ся тай без те — Домінїкова притвердила, що се часто лучає ся дївчатам, що й її те саме постигло в панянстві... Кожда тепер може спихати на гострий перелаз... а старий повірив. Такий мудрагель, а повірив...

Сьміяли ся так, аж регіт по млинї йшов, аж лягали.

Антек присунув ся близше, майже коло порога став, а блїдий гей труп із затисненими кулаками, скорчений у собі, готовий до скоку.

— А те, що за Антка казали — став знов говорити Матїй, коли висьміяли ся — що там із Ягусею добре знали ся, то неправда, знаю найлїпше. Сам чув-єм, як скавулїв коло комірних дверий, як той пес, аж його мітлою мусїла прогоняти. Вчепив ся її мов ріпях собачого хвоста, але його прогоняла...

— А видїли-сьте? бо йнакше на селї говорили... — запитав ся котрийсь...

— Якже, раз був-єм у неї в коморі, раз менї жалувала ся на него!

— Брешеш, як та собака! — крикнув Антек, переступаючи поріг.

Матїй схопив ся в те млї-око до него, але поки міг поміркувати будь-що, вже Антек скочив як той скажений вовк, ухопив його одною рукою за горло, придушив, аж той дух і голос утеряв, другою взяв за пояс, вирвав з місця як корч, ногою двері копнув на двір тай понїс його швидко за тартак, у ріку обгороджену плотом і верг із усеї сили, аж чотири жердцї трісли мов солїмки а Матїй як тяжкий ковбок упав у воду.

Рейвах учинив ся тай крик великий, бо ріка в тім місци була бистра тай глибока, метнули ся люде на ратівлю тай витягли його швидко, але був без тямки, ледви його дочутили ся. Полетїв зараз мельник, привели в пару отченашів Ямброжа, збігли ся люде з села, аж його перенесли до мельникового дому, бо все млїв і ригав кровю. Навіть по ксьондза післали, так то зле з ним видїло ся, гадали, що й ранку не діжде.

Антек же, коли Матїя винесли, сїв супокійно на його місце перед грубкою та грів собі руки тай побалакував із Франком, котрий найшов ся — а скоро люде повертали ся, сказав так голосно, аби всї чули тай міцно, аби собі кождий затямив:

— Хто лиш буде мене сїпати та напосїдати ся на мене, кождому зроблю так, або ще лїпше!

Нїхто не обізвав ся, дивили ся на него з глибоким дивом, із пошаною, бо якже, аби такого хлопа як Матїй взяти так лехко мов той снїпок соломи, понести тай кинути в воду! Ще нїхто за такого силача не чув!.. Но, бо якби побили ся, бороли ся тай один одного переміг, поломив йому кости, навіть убив — звичайна річ! Але нї, лиш узяти як те щеня за вуха тай метнути в во-

ду! Що йому ребра попукали від жердок, се нїчо', вилїкує ся, але такий встид, такий встид, сего либонь Матїй не перебанує!... Так овстидити чоловіка на цїле житє!...

— Но, но, знаєте, мої кохані, сего ще не було! —шептали між собою.

Але Антек на них не вважав, змолов крупи тай коло півночи пішов до дому; сьвітило ся ще у мельника в тій кімнатї, де поклали Матїя.

— Не будеш ти, стерво, більше чванити ся, щось у Яґни в коморі бував! — шепнув ненавистно тай плюнув.

Дома нїчо' не сказав, хоть Ганка ще не спала, зайнята пряденєм, але рано не пішов до роботи, був певний, що його відправлять, але зараз по снїданку прилетїв сам мельник.

— Ходїть-бо до роботи! що маєте з Матїєм, се ваша справа, нїчо' менї до того, а тартак то стояти не може, поки видужає; ведїть роботу, чотири золоті тай обід буду вам давати.

— Не піду, дадуть пан тілько, що Матїєви, то стану тай не гірше поведу.

Мельник казив ся, торгував ся, але пристати мусїв, бо не було ради, тай зараз його взяв тай пішли.

Ганка нїчо' ще з того не порозуміла, бо нї про що не знала.

IV.

На Сьвят-вечір, уже від до-сьвіта, кипів приквапленний палкий рух у цїлих Липцях.

У ночи, чи може аж у зорінє, мороз був знов кріпко потис, а що прийшов по пару днях мяких і вохкавих мрак, то й обвалив деревину инеєм мов би тими склянними гиблївками, або-ж пухом що найбілїщим; навіть сонце вилупило ся тай сьвітило на синїм мов обпряденім тоненькими, прозорими мраками небі, лише що блїде було, застигле, як та гостія в монстранції втаєна, нїчо' не гріюче, навпаки, бо мороз брав на день, піднимав ся ще тай проймав такою лютю, що дух запирало тай усяке сотворінє ходило в парах віддихів мов би в клекотї мрак, але ввесь сьвіт розсонішнив ся тай стояв у таких михтячих ярких поблисках, у таких гострих іскренях, мов би хто діяментовою росою прикрив снїги, аж очи болїли дивити ся.

Довколишні поля привалені снїгом, лежали білі, роз'іскрені, а глухі та мертві, лиш инодї птиця якась лопотїла серед мінистих білощів, що лиш її чорна тїнь михтїла по загонах, або те стадонько перепелиць іскликувало ся під засипаними корчами тай полохливо, обережно, тягло хильцем до людських осель, під повні обороги; де знов, але не часто, зайчик який зачорнів, скакав по снїгах, ставав цапки тай дряпав затвердлу кору, добираючи ся до збіжа, але сполошений

гавканєм собак, утїкав назад у лїси об'инеєні, завалені снїгом, помертвілі зо студени. — Пусто й глухо ставало на тих неосяжних оком снїгових рівнинах, а лиш десь, у далечинах синявих, мерехтїли села, сивіли сади, чорнїли гущавини, вискували ся замерзлі потоки.

Холод діймавий і від тих морозистих поблисків сьвітляний, дув усїм сьвітом і проймав наскрізь ледоватою тишиною.

Нї один крик не роздер ісцїплої мовчанки піль, нї один живий голос не задрожав, анї навіть посвист вітру не зашелестїв у сухих роз'іскрених снїгах — ледви деколи, часом від доріг припалих у засипах, товк ся йойкаючий голос дзвінка та скрипіт саний, але так то слабо та далеко, що ще не схопив цїлком, не розізнав відки й де, а вже передзвинїло тай пропало геть у тишинї.

Але по Липецьких дорогах, із обох боків ставу, рясно було від людий і верескливо; радісний настрій сьвята дрожав у повітрі, проймав людий, навіть у худобинї обзивав ся; крики дзвинїли в слухливім морозистім повітрі, мов би музика, сьміхи голосні, веселі, летїли з краю в край села, радість бухала з сердець; собаки, як божевільні, качали ся по снїгах, гавкали з утїхи та вганяли за воронами, стукаючими коло домів, по стайнях ірзали конї, з обір виривали ся протяжні, тужні рикання, ба навіть той снїг мов би радіснїще скрипів під ногами, полозє саний пищало на твердих вигладжених дорогах, дими били синими стовпами, а простїсїнько, як би стрілив, вікна-ж хат так то грали в сонцї аж рази, ло — а скрізь повно було гамору, дїтий, суєтнїгеґливих голосів гусий, що тріпали ся по кадках, накликувань; повно було по дорогах людий, перед домами, в оплітках, а крізь обснїжені сади раз-у-раз червонїли ся плахти жіноти, перебігаючої з хати д' хатї, так що раз за разом тор-

кана в бігу деревина та корчі, сипали звалами снїгу згалузя, гейат срібна курява.

Навіть і млин сегодня не торохтїв, став на цїлі сьвята, лише студене скливо води прозорої, пущеної спустом, дзвонило булькітливо, а десь за ним, у болотах і жерелах, із випарів курячих ся мраками, виривали ся крики диких качок і цїлі їх стада колесували.

А в кождій хатї, у Шимонів, у Мацьків, у війтів, у Клембів, і хто їх там ісчислить і виповість усїх, провітрювали хати, мили, шурували, посипали кімнати, сїни, ба навіть і снїг перед порогами, сьвіжим галузєм ялиць, а де-не-де то й білили почорнїлі комени, а скрізь на глум пекли хлїби та ті сьвяточні струцлї, приладжували селедцї, терли в чарах мак до клюсків.

Се-ж Різдво йшло, Господньої дитини сьвято, радісний день чуда та змилуваня Ісусового над сьвітом, благословенна перерва в довгих, робітних днях, то й у людищах будила ся душа із зимового сцїпенїня, обтрясала ся з сїрини, піднимала ся тай ішла радісна, чуюча міцно, на стрічу різдву Господньому!

Тай у Боринів була така сама суєтня, закрутенина та приготови.

Старий іще був до дня поїхав у місто по закупи з Петриком, котрого приймив до коний, на Кубово місце.

А в хатї ввихали ся жваво, Юзка присьпівувала тихесенько тай витинала з красистих паперів отті чудацькі стрижки, котрі чи на сволок, чи на рамки образів прилїпити, то видають ся мов би помальовані в живі краски, від котрих аж михтить ув очах. А Яґна з закоченими по плечі рукавами, місила в дїжцї тїсто та при маминій підмозї пекла струцлї такі довжезні, що видавали ся мов ті грядки в садї, на котрих петрушку засївають, ба хлїби трохи білїщі з питльованої муки, ввихала ся живо, бо тїсто вже збігало тай треба було виробляти бохонцї, ба позирати на Юзїну роботу,

ба дивити ся на пляцок із сиром і медом, котрий вигрівав ся вже підпериною та ждав на піч, ба лїтати на другий бік до шабасника, *) в котрім горів порядний вогонь.

Вітек мав наказано, пильнувати вогню та докладати полїн, але лиш тілько його бачили, що при снїданку, бо зараз десь подів ся. Марно Юзка, ба Домінїкова шукали його по обійстю та кликали, ані обізвав ся юха; сидів за оборогом у чистім полї під корчами тай закладав сильця на перепелиці, тай густо присипав їх половою для непізнаки та принуки. Лапа з ним був та той журавель, що то був його в осени хорого пригорнув, вилїчив, беріг, годував, ріжних штук вивчив тай так із ним покумав ся, що лиш аби засвистав на него по своєму, то птиця ходила за ним не гірше від Лапи, з котрим була в великій згодї, бо разом ходили на щури в стайнї.

Рох же, котрого на цїлі сьвята Борина до хати приймив, сидів уже від ранку в косцьолї тай там посполу з Ямброжим окрашували вівтарі та стїни ялиною, якої навіз ксьондзів парубок.

Полудне вже доходило, коли Яґна скінчила з хлїбом, понакладала бохонцї на дошку та ще обплїскувала та мастила їх білком, аби занадто в вогнї не потріскали, коли се Вітек упхав голову в двері тай крикнув:

— Коляду несуть!

І дійсно вже від ранку, старший органїстюх, Ясьо, той, що то був у школах, розносив оплатки посполу з молодшим братом.

Зуздріла їх Яґна вже перед ґанком, так що нї-коли було навіть що-то припрятати, коли в кімнату ввійшли з похваленим.

Затурбувала ся дуже, що в хатї був такий непорядок, то лише сховала під хустку голі руки тай просила, аби сїли припочити, бо коші

---

*) Піч до печеня хлїба. — М. П.

мали великі, а молодший двигав несогірші торбинки тай непорожні.

— Ще маємо пів села обійти, а часу не богато !... — перечив.

— Най пан Ясьо хоть загріє ся, мороз такий!

— А може трохи горячого молока, то зігрію — пропонувала Домінїкова; відмовляли ся, але сїли під вікном, на скриню. Ясьо-ж так удивив ся в Яґну, аж почервонїла ся тай стала швидко стягати на руки рукави, що й він почервонїв ся як буряк і взяв у коші шукати оплатків, а виймив лїпшу тай грубшу пачку, бо в золотий поясок обкручену тай попереклядану красистими оплатками. Ягусь узяла її крізь хустку тай поклала на таріль, під розпятє, а потім винесла з добрий гарнець сїмя з лену та шестеро яєць.

— Пан Ясьо давно приїхав?

— Що йно в неділю, три дни тому!

— Певно скушно їм у тих школах? — запитала ся мати.

— Не дуже, але то вже не довго, бо лиш до весни!

— А казала панї орґанїстина ще в моє весїлє, що пан Ясьо на ксьондза йде...

— Так, від Великодня, так! — сказав тихіще тай спустив очи.

— Мій Боже, то-ж то потїха стелить ся батькам, то-ж то радість, що вони ксьондзом будуть, а може, як Бог позволить, то таки в нашій парафії?...

— Що-ж тут у вас чувати? — запитав ся, аби перервати нелюбі питаня.

— А, що-ж би, дав Бог, що нїчо злого. Помаленьку все, по маленьку, та навкруги, гей би в тім кератї, як то звичайно в мужицькому станї.

— Хотїв я приїхати на ваше, Ягусь, весїлє, але мене не пустили.

— А така забава була, що без цїлі три дни танцювали! — викрикнула Юзка.

— Куба, бачу, того часу вмер?

— А вмерло ся йому, вмерло ся, бідному, кров йому сплила тай навіть без сьвятої сповіди скінчив. Кажуть по селї, що покутує, що бачили, як щось ночами по дорогах товче ся, на роздорожах стогне, ба під хрестами вистоює та змилування Божого жде!.. Кубова се душа бути мусить, не друга!

— Що се ви кажете!

— Розуміє ся, правду кажу; не бачила-м сама, то й не присягну на се, але може бути, може, є такі справи на сьвітї, що розум людський, хоть би й найбільший, а не вирозуміє, не провидить — Божий се лад, не людський, нї, бо що ми, бідні, можемо, то можемо, а решту Бог може!

— Шкода Куби, сам ксьондз, як міз розказував про його смерть, то аж плакавенї жалю.

— Бо чесний то був парубок, що другого не найти, а тихий, набожний, роботячий, чужого не рушив, а з бідним то готов був і послїдною капотою подїлити ся.

— Так усе зміняє ся в Липцях, що що приїду, пізнати ся не можу. Був-єм нинї в Антків, дїти їм хорі, біда у них аж скрипить, а він сам так відмінив ся, так ісхуд, що ледви-м його пізнав!

Не обізвали ся на се й словом, лиш Яґна відвернула швидко лице тай зачала накладати хлїб на лопату, а стара блиснула очима, що зараз поміркував, що тут є для них щось то прикре, хотїв направити, думав про що би далї говорити, коли се Юзка приступила запаленїла тай стала просити, аби дав пару крашених оплатків.

— На сьвіти менї треба, були з тогідного року, але в весїлє геть помарнували ся.

Розуміє ся, що дав їй кільканацять і то щось аж у пятьох красках.

— Аж тілько! Мій Сусе, та-же сего стане і на сьвіти, і на місяці, і на звізди! — кликала врадувана, пошептала з Яґною тай засоромлена, закриваючи лице хусткою, винесла йому за те щось щестеро яєць.

Борина на той час вернув ся з міста тай входив у хату, а за ним утискав ся Лапа з Журавлем, бо й Вітек появив ся рівно з господарем.

— Запирайте швидко двері, бо тїсто застудить ся! — кричала Домінїкова.

—Як жонота возьме ся за порядки, то хлопам треба комірного шукати хоть би в коршмі, аби при печеню не зіпхали на тебе сказу! — сьміяв ся Борина, розгріваючи закостенїлі руки. — Дорога, як по склї тай санна сильна, але й такий мороз, що трудно в санях висидїти! Дай Яґусь, Пєтрикови бодай хлїба, бо перемерз до кости в тім солдатськім шинелю. Ясьо на довго до дому?

— Аж до Трьох Царів.

— Тато має з Яся несогіршу вируку, бо то й при орґанах і в канцелярії! Розуміє ся, старому жаль покинути перину на такий мороз...

— Не тому, а лиш, що корова нинї втелила ся, то лишили ся дома тай пильнують.

— У добрий час, буде молоко на цїлу зиму.

— Гале, Вітек, дав-єсь пити лошати?

— Сама-м носила, але навіть і за пальцем пити не хотїло, лише барашкує, та до кобили так ірве ся, що перепровадила-м до більшої загорідки.

Хлопцї вийшли, але Ясьо ще з оплітків обзирав ся за Яґною, бо немов би ще пишнїща була ніж ув осени перед весїлєм.

То й не дивниця, що старого цїлком завоювала, що сьвіта за нею не бачив. Добре на селї казали, що геть іздурнїв від того коханя, бо хоть

і твердий був і невступчивий для всіх по давному, але Яґуся могла з ним робити, що лише схотїла, слухав її в усім, її очима дивив ся, її радив ся, тай Домінїкової, так що геть ним заволодїли! Добре йому з тим було, господарство йшло, все було в порядку, вигоду свою мав, тай пожалувати ся перед ким і порадити ся, так що вже нї про що не думав, тай нї за що не дбав, що лиш не було Яґусею, в котру гей у той сьвятий образок дивив ся.

Навіть і тепер, вигрівав ся перед коменом, а все ходив за нею розлюбленими очима тай мов би перед весїлєм, солодкі слова все говорив, а лише про те думав, чим би їй ще більше приподобати ся.

Але Яґна тілько дбала про його коханє, що про торішний снїг, якась захмарена була, знетерпеливлена його залицянєм, лиха, все її дразнило, так що як той холодний вітер носила ся по хатї — роботу звалювала на маму, ба на Юзку, а часто й старого до неї нагоняла терпкими словами, а сама йшла, нїби то заглянути на другий бік у піч, або до лошати в стайню, а головно по те, аби лишити ся самій тай задумувати ся про Антка.

Ясьо його їй нагадав, що як живий стояв перед нею, як живий...

Майже три місяцї його не бачила, бо ще на довго перед шлюбом, тілько лиш, що тодї проїздом на дорозї під тополями... розуміє ся, час плив як вода; шлюб, переносини, ріжні клопоти, господарство, що й коли мала про него подумати! Не бачила його, то й на гадку не приходив, а люде те-ж вагували ся говорити про него перед нею... А тепер, не знати чому, так раптово став перед очима тай дивив ся так жалібно, так попрікливо, аж їй душа затрясла ся з журби.

— Нїчо-м тобі не винна, нї, то чому ставш передомною, як та душа покаянна, чому лякаєш! — думала жалібно, боронячи ся від споминів...

але чудно їй було, чому так міцно пригадував ся, чому то ні Матій, ні Стахо Плошка, ні инші?... Ніхто другий, лиш він один! Щось їй дати мусїв, що бідкає ся тепер і видирає ся з себе, тай в муці купає ся, бо така туга і розпирала, аж і в середині давило, а так щось у сьвіт душу несло, що пішла би, куди лиш очи понесуть, на гаї та лїси.

— Що він там, бідний, порабляє, що собі гадає? Та ні способу, аби з ним поговорити, ні способу тай... не вільно! Правда, не вільно, Сусе коханий, таже то був смертний гріх, смертний! — казав се ксьондз на сповіди, казав... лиш би з ним поговорила раз один, хоть би при сьвідках, хоть би... а то вже ні нині, ні завтра, ні ніколи! Боринова є на вік віків амінь,..

— Яґусь, а ходи-ж бо, хлїб треба пересадити! — кликала стара.

Побігла до дому, ввихала ся як могла, але думки про него не втратила, все їй вертав ся на очи, тай скрізь нагадували ся його голубі очи тай ті чорні брови тай ті губи червоні, солодкі, ласі!

Марно взяла ся завзято за роботу, горіло їй у руках, припрятала хату, стала над вечір обходити корови, чого ніколи не робила, але се нїчо' не помогло, бо все стояв перед нею тай туга росла в нїй і розривала душу, се її так то страшенно роздразнило, що сїла на скриню коло Юзки, роблючої поквапно сьвіти, тай бухнула плачем.

Утихомиряла її мати, втихомиряв наляканий чоловік, ходили коло неї як коло тої розвередженої дитинки, гладили, дивили ся в очи, нїчо' не помогло; виплакала ся в волю, тай незабаром щось перемінило ся в нїй раптом, бо підняла ся зо скрині майже весела, побалакувала майже зо сьміхом, навіть і сьпівати була готова, як би то не адвент!

Подивив ся зачудований Борина, подивила ся мати, а потім на себе довго й уважно позира-

ли, вивели ся в сїни, щось там пошептали тай вернули ся розрадувані, веселі, розсьмїяні, та гейже ї обіймати, цїлювати, а такі були добрі, що стара закричала горяче:

— Не двигай дїжку, Матїй винесуть!

— Або то менї першинка брати й тяжшу!

Нїчо' не розуміла.

Але старий не позволив, сам винїс, а потому при нагоді припер її десь у коморі, люто цїлював тай радісно щось шептав, аби Юзка не вчула.

— Вам із мамою в головах поперевертало ся! не правда, що кажете, нї!...

— Обоє з мамою знаємо ся на тім, уже я тобі кажу, що так є. Зараз, що то маємо? Різдво... то би аж на Липня випало, в самі жнива... Час не рихтовний, горяче, роботи, але що-ж дїяти, треба й за те Господу Богу подякувати... Тай знов хотїв її цїлювати, вирвала ся йому злісно тай побігла до матери з виговорами, але стара притвердила рішучо.

— Не правда, лише здає ся вам! — заперечила горяче.

— Не тїшить се тебе, бачу?

— Та що би мало тїшити, чи мало то клопотів, а тут іще нове горе!

— Не нарікай, аби тя Господь Ісус не покарав!

— А най там, а най там!

— Чому-ж то так відпекуєш ся сего, га?

— Бо не хочу тай голї!

— Преціньже, якби була дитина, то в разї смерти старого, чого борони Боже, до запису й його частка прийшла би, а по-рівно з другими, може й на цїлому ґрунтї лишила бись ся...

— Вам лиш одно в голові: ґрунт та ґрунт, а для мене се тілько варто, що нїчо'...

— Бо-сь молода ще, тай дурна, тай плетеш аби-що! Чоловік без ґрунту, то як без ніг, — лише котить ся, котить ся, а нїкуди не зайде.

Не кажи лиш на-вкірки Матїєви, бо йому прикро буде...

— Не буду здержувати в собі, що менї там Матїй!

— То пискуй-же собі хоть би й перед усїм сьвітом, коли не маєш розуму, а менї дай спокійно хлїб витягнути, бо спече ся на вуголь; займи ся лїпше роботою, от оселедцї переложи з води в молоко, то більше соли втратять, Юзка най маку втре, ще тілько роботи, а вечір ось-ось.

Тай правда була, вечір уже стояв коло порога, сонце падало за лїси, а червоні зорі розливали ся по небі кривавими закотами, так що снїги мов би горіли, мов би були підпалом посипані — але село глухло тай притихало; носили ще воду зі ставу, рубали дрова, ба хтось-то квапив ся саньми, аж коням селезїнки грали, бігали через став, скрипіли де-не-де ворота, схаплювали ся сям і там ріжні голоси, але поволи, вряз із гасненєм зір тай з тою попільною синявою, яка сипала ся на сьвіт, рух завмирав, притихали обійстя тай пустїли дороги. Далекі поля западали в сумерки, зимовий вечір хутко наставав і брав землю в свою міць, а мороз піднимав ся тай так потискав, що голоснїще грали снїги під деревлянниками тай шиби малювали ся в різки та чудні квітки...

Село пропало в сїрих, снїгових сумерках, мов би розільляло ся, що й не побачив домів, плотів і садів, лиш одні сьвітельця михтїли гостро тай густїще нїж звичайно, бо скрізь лагодили ся до сьвятої вечері.

В кождій хатї, як у богача, так і в комірника, так і в тої послїдної бідноти, лагодили ся тай чекали врочисто, а всюди ставили в кутї від сходу — сніп збіжя, накривали лавиці чи столи біленим полотном, підстелювали сїном і визирали вікнами першої звізди.

Якось не видко їх було з самого вечера, як

то звичайно при морозї, бо скоро послїдні зорі догорали, небо почало засновувати ся мов би синими димами тай геть поринало в бурощах.

Юзка з Вітком добре були перемерзли, бо стояли на розвідинах перед ґанком, поки першу звізду побачили.

— Є! Є! — верескнув раптом Вітек.

Вийшов на се Борина, вийшли й другі, а на послїдку Рох.

Вже-ж була, тут-же над сходом мов би роздерли ся бурі опони, а з глибоких ґранатових глибин родила ся звізда і мов би росла в очах, летїла, порскала сьвітлом, горіла чим раз бистріще, а чим раз то близше була, аж Рох укляк на снїгу, а за ним і другі.

— Отсе звізда Трьох Царів, Вифлеємська звізда, при блиску котрої Господь наш народив ся, слава Його сьвятому імени!

Повторили за ним набожно тай дивили ся очима в ті далекі сьвітлощі, в те сьвідоцтво чуда, в ту видиму ознаку змилуваня Божого над сьвітом.

Серця їм ударили ревною вдякою, горячою вірою, надїєю тай брали в себе те сьвітло чисте, як той вогонь сьвятий випікаючий зло, як тайну.

А звізда величезнїла, летїла мов би куля вогненна, голубі смуги йшли від неї нїби спицї сьвятого колеса, іскрили ся по снїгах і сьвітляними поблисками роздирали темряви, а за нею як ті вірні служки вихилювали ся з неба инші, а рясно, неперечисленою та непроглядною гушавиною, то небо вкрило ся сьвітляною росою тай розвивало ся над сьвітом синою плахтою, попробиваною срібними цьвяшками.

— Пора вечеряти, коли слово стало тїлом! — іскazав Рох.

Увійшли до дому тай зараз обсїли високу та довгу лавицю.

Сїв Борина найперший, сїла Домінїкова з

синами, бо достояла, аби разом вечеряти, сїв Рох по серединї, сїв Пєтрнк, сїв Вітек коло Юзки, лиш Ягуся сїдала на коротко, бо треба було про їду та прикладанє памятати.

Врочиста тишина залягла хату.

Борина перехрестив ся тай подїлив оплаток між усїх, попоїли його з пошаною мов би того тїла Христового.

— Христос отсеї години народив ся, то най кожде сотворінє кріпить ся сим сьвятим хлїбом! — уповів Рох.

А хоть і голодні були, бо-ж цїлісїнький день о сухому хлїбі, та їли поволи й гідно.

Найперше був борщ бураковий, варений на грибах із цїлою картофлею, а потому прийшли селедцї, обкочені в муцї тай смажені в конопляним олїю, далї пшоняні клюски з маком, а потім ішла капуста з грибами, те-ж олїєм омащена, а на останку подала Ягуся дїйсну смакітку, бо рачки з греччаної муки, з медом затерті та в маковім олїю всмажені, а перегризали все те простим хлїбом, бо пляцка анї струцлїв, тому що з молоком були, не годило ся їсти того дня.о

Їли довго та мало коли, як там котре сказал яке слово, то лише шкробіт ложок о криси чув ся та мамлянє — лиш Борина раз за разом ісхоплював ся помогати Ягусї та виручувати, аж його стара скартала:

— Сидїть, нїчо‘ їй не стане ся, далеко ще до часу, а перші сьвята на своїм, то най укладає ся!...

Але Лапа скавулїв стиха, торкав головою в зади, ласив ся тай придобрював ся, аби йому швидше дати, а журавель, котрий мав своє місце в сїнях, то часто стукав дзюбом о стїну, ба клекотав, аж кури обзивали ся на бантах.

Не скінчили ще, коли хтось застукав у вікно.

— Не пускати тай не обзирати ся! се лихе, втисне ся, тай на цїлий рік лишить ся! — викрикнула Домінїкова.

Впустили ложки тай слухали затрівожені; стуканє знов повторило ся.

— Кубова душа! — шепнула Юзка.

— Не плети, хтось потрібуючий, нинїшного дня нїхто не повинен бути голоден, анї лишати ся без даха — обізвав ся Рох, піднимаючи ся двері відчиняти.

А то була Яґустинка, стала покірно в порозї тай крізь сльози, що їй як горох сипали ся, просила тихо:

— Дайте закуточок, і бодай те, що собаці викинете! Змилуйте ся над сиротою... Чекала-м, що мене дїти запросять... Чекала-м... дурно... Мій Сусе... а тепер, як та стариця... як... рідні дїти саму мене лишили тай без тої крішечки хлїба... гірше як ту собаку... а там у них гамір, повно людий... ходила-м коло вуглів... у вікна зазирала-м... марно...

— Сїдайте з нами. Треба було прийти вам зараз із вечера, а на дїточу ласку не ждати... лиш у домовину то радо забють остатне гвіздє, аби впевнити ся, що вже не вернете ся по них.

Тай з великою добрістю зробив їй місце побіч себе.

Але не могла нїчо‘ проковтнути, хоть їй Ягуся нїчого не жалувала тай щирим серцем понукувала до їди, що-ж, коли не могла, сидїла тихо, скорчена тай заперта в собі, що лиш по здригуваню плечий видко було, яка її мука роздирала.

Тихо в хатї стало, тепло, сердешно, набожно тай так урочисто, як би між ними лежало те сьвяте дитиня Ісус.

Величезна тай раз-у-раз піддержувана ватра тріщала весело під коменом і розсьвічували ся скла образів і червонїли замерзлі шиби, а вони сидїли тепер здовш лавиці, перед ватрою тай радили стиха та поважно.

Потім Яґусь наварила кави, то солодили її міцно тай попивали поволи...

Коли се Рох вийняв ізза пазухи книжку, обкручену в рожанець, тай почав ізнеї читати тихим та глибоко зворушеним голосом:

„... стала-ж нам ся новина, Дїва породила сина; аж у Юдейській землї, в Вифлеємі, не дуже підлім містї, народив ся Господь у бідности; на сїнї, в стайнї лихій, між волами тай ослами, що в тій радісній ночи тихій, були йому братами. — А та-ж сама звізда, що й нинї світить, ізгоріла тодї для сеї сьвятої дитини, тай дорогу показувала Трьом Царям, що хоть і погани тай чорні як ті цигани а серця мали чутливі, тай із країн далеких, ізза морей непроглядних, ізза гір лютих поприбігали з дарами, аби правдї дати сьвідоцтво".

Довго читав те оповіданє, а голос йому ріс тай розмолював ся тай майже в спів переходив, немов би сьвяту лїтанїю говорив, а всї сидїли в набожній мовчанцї, в тишинї сердець заслуханих, у дрожи душ осяяних чудом і в найщиріщім відчутю ласки Господньої, народови даної!

Гей, Сусе мій коханий! У хлївци тобі лихім уродити ся прийшло, там у тих країнах далеких, між чужинцями, між поганими Жидами, між лютими єретиками! та в такій бідности, в такий мороз! О, біднятко пренайсьвятїще, о дитинонько солодка!... — Гадали, тай серця били спочутєм а душі схоплювали ся тай летїли в сьвіт як ті птицї, аж у ту землю народин, у ту шопу, перед ті ясла, над котрими сьпівали ангели, до сьвятих нїжок дитиняти припадали серцями та всею силою вогненної віри та надії віддавали ся йому в тї служки найвірнїщі аж по вік віків амінь!

А Рох усе читав, аж Юзка, бувши мякшою тай дуже чутливою дївчиною, заплакала ревно над Господньою недолею, а Яґусь оперши лице на долонях, также плакала, аж їй сльози текли крізь пальцї, то ховала голову за Єндриха, котрий із роззявленим ротом коло неї слухав, та

так дуже дивував ся чутому, що раз-у-раз сїпав Шимка за капоту тай викрикував:

— Ото!... чуєш, Шимек! — але швидко мовк, картаний лютим поглядом матери.

— Навіть тої колисочки не мало біднятко!

— Чудо, що не замерзло!

— Тай хотїв же то Господь Ісус тілько витерпіти!

Казали розважуючи, коли скінчив, а Рох їм на те:

— Бо лише жертвою своєю та терпінєм міг спасти нарід, а як би не те, то вже би Лихий геть запанував над сьвітом тай вибирав душі для себе.

— Рядить він тут і так не мало — шепнула Ягустинка.

— Гріх панує, то злість рядить, а се є куми лихого.

— І... що там рядить, що панує, хто се знає? лиш те певно, що над чоловіком лиха доля має свою міць тай те терпінє.

— Не кажіть, злість на дїти слїпить вас, абисьте не согрішили!,..

Скартав її гостро, але вже не противила ся, помовкли й усї тай міркували, а Шимек устав з місця тай хильцем хотїв вийти.

— Куди ти таке квапиш ся! — засичала стара, вважаюча на все.

— На село піду, горяче менї... — бовтав наляканий.

— До Настки тебе несе, на дурішки, га?

— Може забороните, здержите? — говорив гостріще, але вже шапку кинув на скриню.

— До хати йдїть із Єндрихом, дім на ласцї божій лишив ся, подивіть ся до коров тай чекайте, прийду до вас і разом до косцьола підемо. — Запорядила, але хлопцї волїли лишити ся, нїж у пустій хатї сидїти, тай не прогоняла їх більше, але зараз підняла ся і взяла зі стола оплаток.

— Вітек, засьвіти лїхтарню, до коров пі-демо. Сеї ночи в різдво і кожда худібка розуміє людську мову тай промовити може, бо між ними Господь народив ся, хто лише безгрішний запитає ся — людським голосом відповідять; рівні є нинї людям і посполу з ними чуючі, то й оплатком би з ними подїлити ся...

Рушили всї до обори а Вітек зо сьвітлом на перед.

Корови лежали рядом побіч себе тай пережовували мамляючи поволи, але на сьвітло тай голоси стали постогнувати, збирати ся важко до вставаня тай відвертати важкі, величезні голови.

— Ти господиня, Яґусь, то право твоє роздїлити між усї. Щастити ся тобі будуть лїпше тай не хорувати; лиш завтра рано доїти не можна, аж у вечір, бо втратили би молоко.

Яґна поломила оплаток на пятеро тай схиляючи ся над кождою коровою робила сьвятий хрест між рогами, тай упихала по кусничкови в роти, на широкі гострі язики.

— А коням не дасьте? — запитала ся Юзка.

— Не було їх того часу при народинах, то не можна.

Вертали ся до хати а Рох казав:

— Кожде сотворінє, кожда травиця, хоть би й та наймарнїща, найменший камінчик, навіть отта звізда ледви доглядна — все нинї чує, все знає, що Господь народив ся.

— Сусе коханий! Все! то й та земля тай те каміне! — викрикнула Яґна.

— Правду кажу, так воно й є — все має свою душу. Що лиш є на сьвітї, є чутливе тай своєї години жде, аж Ісус ізмилує ся тай скаже:

— Встань, душе, ожий, заслугуй собі неба! Бо й найменший червячок і тота марна травиця, все по своєму заслугує ся, тай по своєму слави Господньої доступає. А сеї ночи одної на ввесь

рік усе піднимає ся, оживає, наслухає тай чекає того слова! Для одних воно приходить, на других іще не черга, то ляжуть потім у смерки, ждучи терпляче зоріня, хто каменем, водою, землею, деревиною, хто ще чим иншим, як там котрому Господь назначив!...

Замовкли, розважуючи що сказав, бо мудро був уповів, просто до серця, але се Боринї анї Домінїковій не видавало ся чистою правдою, бо її собі в голові перекладали і сяк і так, а порозуміти сего не могли. Вже-ж сила Божа незбагнена тай чудотворна, але аби камінє тай усе душу свою мало... не могли сего виміркувати. Тай не думали вже про се довше, бо прийшли ковалї з дїтьми.

— У тата разом посидимо тай у купі підемо на пастирку — толкував коваль.

— Сїдайте, сїдайте... милїще буде вкупі, таже всї будемо разом, лише Ґжелї нема.

Юзка люто поглянула на батька, бо їй Антки нагадали ся, але бояла ся сказати про се.

Обсїли знов лавицї перед вогнем, лише Петрик лишив ся на подвірю тай рубав дров, аби не хибло топлива на сьвята, а Вітек носив оберемками тай укладав дрова в сїнех.

— Але, аби не забути! Здогонив мене війт і просив, абисьте, Домінїкова, зараз ішли до неї, вже тамечки кричить і верещить, то певно сеї ночи зляже!

— До косцьола хотїла-м іти з усїма, але, коли кажете, що вже кричить, то полечу подивити ся. Була-м рано, гадала-м, що ще пару день передержить.

Побалакала по-тиху з ковалихою тай побігла до хорої, бо знала ся на слабостях тай не одного лїпше вилїкувала нїж дохтори.

А Рох почав оповідати ріжні сторії принагідні на нинїшний день, і між иншими й таку:

— „Давно вже тому буде, бо тілько років, що їх є від Різдва, мужик один, господар бога-

тий, ішов собі з ярмарку, де продав пару порядних бичків; таляри мав добре сховані в холяві, палицю несогіршу в руці тай кріпкий був, що може в селї найміцнїщий, але квапив ся, аби перед нічю до дому дістати ся, бо тодї розбишаки ховали ся в лїсах і чесним людям дорогу переходили.

„Лїтї то мусїло бути, бо лїс був зелений, пахучий і живими голосами роздзвинїлий, а вітер віяв великий, то деревина гойдала ся тай шум ішов горою. Квапив ся мужичок, як лише міг, та роззирав ся полохливо навкруги, але нїчо' не зуздрів... лише смереки коло смерік, дуби коло дубів, ялиця коло ялиці, а нїде живої душі, тілько що ті пташищі пролїтали помежи пнї. Страх йоґо брав чим раз більший, бо переходив коло хреста, такою гущавиною, куди й очима не протис ся, а куди власне найчастїще розбишаки набігали, то перехрестив ся, отченаш у голос говорив і скоком побіг...

„Уже щасливо вибрав ся з високого лїса, вже лише тою карловатою сосниною та ялівцями пробирав ся, вже навіть бачив поле зелене, розгойдане, вже йому плюскіт ішов від ріки, жайворонки сьпівали, вже людий зуздрів коло плугів і навіть журавлїв ключем летючих на багна, тай навіть почув із вітром сади вишневі, цвитучі... коли се з тих остатних корчів вибігли розбишаки! Дванацять їх було, тай усї з ножами! Боронив ся, але швидко перемогли, а що гроший віддати по-добру не хотїв, а кричав, то звалили йоґо на плечі, притисли ногами, вийняли ножі тай уже мали йоґо дюґнути... та ось закаменїли раптом і лишили ся так із піднятими ножами, згорблені, люті а непорушні — і все тут-же задержало ся в місци... Птиці втихли тай висїли в повітрю... ріки стали... сонце мов би сцїпло... вітер завмер... деревина стояла, як її був вихор нагнув... тай збіже... журавлї-ж гей

би вросли в небо з розпростертими крилами... навіть той хлоп орючий, стояв із піднятим батогом — увесь сьвіт налякав ся в те млї-око тай закаменїв.

„Як довго воно було, не знати — коли се почув ся над землею ангельський спів:

„Бог родить ся, лихе блїдне!“

„Рушило ся раптом усе, але розбишаки покинули хлопа, бачучи в отсїм чудї пересторогу тай разом уже пішли за тими ангельськими голосами до того хлївця, поклонити ся Народженому! та вкупі з ними й усе, що лиш жило на землї та в повітрю.“

Дивували ся дуже тому, що Рох оповідав, але потім Борина, тай коваль оповідали также всяку всячину.

А врештї Яґустинка, котра ввесь час сидїла тихо, сказала терпко:

— Говорите, говорите, а тілько є з того, що вам час не довжить ся! Гале, правда се була, що вперед із неба приходили ріжні опікуни, що бідному й пригнетеному знидїти не давали! А чому-ж тепер таких не видко? Чи менше-ж біди, менше мізерації, менше того душевного горя?... Чоловік, то як та птиця безборонна, на сьвіт пущена — таже його половик, таже його зьвір, а врештї й та Костуха додушить — а ті белендять за милосердє та дурних годують і манять обіцянками, що спасїнє прийде! Прийде, але Антихрист, і той справедливість ізробить, той змилує ся, як той половик над курятком!

Схопив ся Рох і став великим голосом кликати:

— Не хули, жінко, не гріши, не слухай діявольських підмов, бо на погибіль ведеш ся та вічний вогонь! — Але впав на лавицю, сльози йому зальляли голос, і тряс ся ввесь із грози сьвятої, з болю над тою пропащою душею, ко-

ли-ж дещо прийшов до себе, то з усеї сили віруючої душі викладав правду та на добру дорогу виводив.

І довго, довго говорив, що лїпше й ксьондз на амбонї не втяв.

А тим часом Вітко, глибоко вражений словами, що сеї ночи корови людську мову мають, викликав по-тиху Юзку тай пішли обоє до обори.

Тримаючи ся за руки та дрожучи зо страху та хрестячи ся раз коло разу, всунули ся в обору поміж корови.

Приклякли коло найбільшої, мов би коло матери всеї обори; віддиху їм хибло, душі тряслися, сльози набігали до очий, серця проймав страх сьвятий, мов би в косцьолї підчас піднесїня, але надїя сердешна тай віра в них була, бо Вітек нахилив ся аж до самого вуха корови тай шепнув дрожучи:

— Сивуля, сивуля!...

Не відповіла й словом, лише постогнувала, жувала, рухала писком, мамляючи язиком.

— Щось-то їй стало ся, що не відповідає, може за кару?...

Приклякли коло другої тай знов Вітек запитав ся, але вже майже з плачем:

— Періста! Періста!

Припали обоє до її писка, слухали з завмерлим віддихом, але нїчо' не вчули, нї слова, нїчо'...

— Певно грішні-сьмо, то не вчуємо, то лиш безгрішним відповідають, а ми грішні...

— Правда, Юзю, правда, грішні ми, грішні... Мій Сусе... правда... таже взяв-єм господареви мотузочки... тай той старий ремінь... тай ті... не міг більше говорити, плач його схопив, жаль і те почутє вини, що аж заходив ся, а Юзка те-ж йому сердешно привторювала тай такечки плакали посполу, не можучи втихоми-

рити ся, аж виповіли перед собою свої провини тай усї гріхи.

Але в хатї нїхто не завважав, що їх нема, сьпівали тепер набожні пісні, бо то не час перед північю на коляди.

На другім же боцї, мив ся та пуцував ся до-чиста Пєтрик, а перебирав ся геть, бо йому Яґна нову лудину, котру мав у коморі, винесла.

Аж викрикнули з дива, коли ввійшов потім у кімнату: бо збув ся шинелї тай тих солдатських убрань, а став прибраний звичайно, по мужицьки.

— Сьміяли ся з мене, бурком прозивали, то-м і перебрав ся! — вибовтав.

— Мову відміни, не шматє! — вкинула Яґустинка.

— Сама йому верне ся, сама, бо душі видко ще не втратив цїлком.

— Пять рік у сьвітї був, мови своєї не чув, то й не дивниця!..

Замовкли раптом, бо гострий, пронизуючий голос сиґнатурки продирав ся до хати.

— Сиґнують на пастирку, треба нам ся збирати!

І дїйсно, в отченаш може вийшли всї, окрім Яґустинки, котра лишила ся дому дозирати, а головно аби дати волю здавленому серцю.

Нїч була морозиста, роз'іскрена звіздами, синява.

Сиґнатурка все дзвонила тай мов та птичка цьвірінькала скликуючи до косцьола.

Тай нарід уже виходив із хат, де-не-де відчиненими дверми лонув потік сьвітла тай замихтїв мов блискавка, де-не-де гасли вікна, часом голос якийсь піднимав ся в сумерках, кашель, скрипіт сьнїгу під ногами, те слово Боже, котрим здоровкали ся, та чим раз густїще мерехтїли в тій сїро-синявій ночи, товпами валили, що лиш тупіт чути було в сухім повітрю.

Хто був живий, до косцьола тяг, лишили ся по хатах самі старезні, хорі або каліки.

Вже з-далеку видко було розгорілі вікна косцьольні тай головні двері на розтвір відчинені та сьвітлом бухаючі, нарід же плив крізь них тай, плив як вода, заповнюючи поволи середину прибрану ялицями та смереками, мов би густий лїс виріс у косцьолї та тулив ся до білих стїн, обростав вівтарі, з лавок піднимав ся, майже досягав вершками до стель, а хитав ся тай гойдав ся під напором тої живої хвилї, та прикривав мракою, парою віддихів, ізза котрих ледви михтїли ярі сьвітла вівтарів.

А нарід усе ще надходив тай плив без кінця...

Надійшли цїлою гурмою, аж із Пільних Рудок, а йшли плече в плече, гостро та тяжко, бо хлопи були величезні, розрослі, в ґранатові кабати вдягнені, самі білявцї, мов би волосє мали з лену випрядене, а женщини їх пишні що до одної, в подвійних запасках та в чіпцях пообкручуваних червоними хустками.

Надтягали з рідка, капаниною, по два, по три, й тоті з Модлицї, хирляки та самі мізераки, в латаних сивих капотах, із палицями, бо пішки мандрували; по коршмах ішли про них кепкованя, що самими вюнами годують ся, бо на низьких рільях сидїли, серед боліт, а димом торфовим від них віяло.

Тай з Волї надходив нарід, а вели ся цїлими фамілїями, мов ті корчі ялівцю, що все збитою купою ростуть; не рослі, самі середні, а бокаті як міхи, але швидкі, хавкаті, сильні процесники, забіяки чималі, та шкідники лїсові, в сїрі капоти з чорними шнурками прибрані та червоними поясами оперезані.

Надтягла й шляхта Ржепецька, що як то кажуть: „лише міх та плахта“, або, що їх пять коровячого хвоста тримають ся та в трьох одну шапку мають — отсї йшли купою, мовчки, з під

лоба дивлючи ся та з гори, а женщини свої, мов які двірки повбирані та дуже пишні, білявки, цьвіріньякливі, вели в середині тай міцно вважали.

А зараз за ними валили люде з Прилука, йшли-ж як той лїс сосновий: рослі, стрункі та міцні, а прибрані, аж очи разило. Капоти мали білі, камізельки червоні, бинди коло сорочок зелені, та гачі жовто-пасемисті, а пхали ся серединою неподатливо, не вважаючи нї на кого, перед самий вівтар.

За ними-ж, майже вже на послїдку, мов які дїдичі, входили хлопи Дембицькі, не богато їх було, а кождий окроме йшов, з парадою, тай дув ся, пишав ся та по лавках перед великим вівтарем засїдав, і першенство брав перед иншими, дуфний у своє богатство — а женщини їх були з книжками, в білих чіпчиках вязаних під бороду та в катанках із тонкого сукна... а потім іще йшли з сїл дальших, із ріжних присїлків, із домів по лїсах розкинених, із трацьких буд, із дворів, що хто би там затямив і счислив!...

А між тою гущавиною, хитаючою ся та шумячою як лїс, густо білїли капоти Липчаків і червонїли хустки женщин.

Косцьол був набитїсїнький, аж до послїдного місця в сїнцях, так що котрі були послїдні, то вже на морозї під дверми молитви говорили.

Ксьондз вийшов із першою службою божою, орґани заграли, а нарід захитав ся, похилив ся тай на колїна впав перед величю Господньою.

Тай уже тихо було, нїхто не співав а молив ся кождий, вдивлений у ксьондза та в ту сьвічку, що горіла високо над вівтарем, орґани гудїли притишеною та такою чутливою нутою, що морозило кости, сам ксьондз відвернув ся, розкла-

да руки, казав голосно латинське сьвяте слово, то нарід витягав рамена, зітхав глибоко, похиляв ся в набожнім каяню, бив ся в груди тай молив ся палко.

Потім же, коли служба божа скінчила ся, ксьондз вилїз на казальницю тай балакав довго, навчав про сей сьвятий день, перестерігав перед лихом, картав, руками вимахував та гримів тим пекучим словом, що який-такий зітхнув тяжко, хто бив ся в груди, хто в совісти з провин каяв ся, хто задумав ся, котрий знов, що мякший, особливо женщини, плакав — бо ксьондз говорив горяче тай так мудро, що кождому се йшло просто в серце й розум, — розуміє ся, лиш тим, що слухали, бо богато було таких, котрих сон морив із горяча.

Тай аж перед другою службою божою, коли вже нарід сокрушив ся трохи молитвами, гукнули знов орґани тай ксьондз засьпівав:

— „Показав ся над вертепом".

Нарід захитав ся, підняв ся з колїн і враз похопив нуту тай повними грудьми та з силою зарув одним голосом:

— „Пресьвітлої денниці!"

Затряслась деревина тай замихтїли сьвітла від тої сердешної вихори голосів.

І вже так ісчепили ся душами, вірою та голосами, що мов один голос сьпівав і бив піснею, з усїх сердець ірвучою аж під ті сьвяті ніженьки Дитиняти.

Коли вже й другу службу божу вислухали, орґанїстий став витинати коляди на таку підскочисту нуту, що встояти було трудно, то крутили ся, перетоптували, відвертали ся до хорів і весело покрикували коляду за орґанами.

Один лиш Антек не сьпівав із другими, прийшов був із жінкою та Стахами, пустив їх на перед, а сам лишив ся коло лавок, не хотїв уже займати давного місця, між господарями пе-

ред вівтарем, власне роззирав ся був де би сїсти, коли зуздрів батька з усїм домом, перепихали ся серединою, а Яґна йшла по переду.

Вступив ся під смерічку та вже з неї ока не звів, бо видна була з-далеку по зростї, сїла в лавку зараз із берега, коло переходу — навіть не думаючи про се тай не знаючи, тис ся крізь гущавину вперто, аж дістав ся побіч неї, і коли підчас служби божої приклякали, вкляк та так то прихилив ся, що головою доторкав ся її колїн.

Не завважала його з разу, бо скрутчик сьвічки, при котрім молила ся із книжки, розкружував таке мляве сьвітло тай галузє смеречини так закривало, що нїчо' по-біля не було видко, аж у піднесїнє, коли вклякла та бючи ся в груди похилила голову — поглянула в бік несьвідомо — завмерло їй серце, закаменїла з радости, не сьміла рушити ся, не сьміла поглянути в-друге, бо сном їй видало ся те видїнє, мрією, тай годї... Прижмурила очи тай довго, довго клячала похилена, зігнена до землї, майже безтямна зі зворушеня... аж сїла раптом тай поглянула йому просто в лице.

Так, він се був, Антек, він, вимізерований дуже, почорнїлий, нужденний, що легко навіть у тих сумерках завважала, а ті його великі, напастні та горді очи, так солодко дивили ся, та такі жалю були повні, що стисла ся їй душа трівогою та спочутєм, а сльози самі напливали до очий.

Сидїла на-пруго, як і другі жінки, в книжку дивила ся, але нї одної лїтери не розізнала, анї навіть сторін, нїчо', бо ті його очи сумні, очи жалібні, очи дивлячі ся поблисками, стояли перед нею, яснїли мов звізди, закрили ввесь сьвіт, що стеряла ся зовсїм, ісчезла геть — а він усе клячав, чула його короткий і горячий віддих тай почувала ту міць солодку, ту міць лячну, яка

била від него, йшла їй просто від серця, вязала мов воловодами тай проймала страхом і солодощами, дрожжю, від котрої розум відходив, милуваня криком так могутним, що трясла ся в нїй кожда кісточка а серце товкло ся як та птичка, коли їй зі сваволї крила прибють до стїни !...

Служба божа відправила ся, казанє було, друга служба божа минула, нарід сьпівав гуртом, молив ся, зітхав, плакав — а вони були мов би поза всїм сьвітом, не чули нїчо', не бачили нїчо', тай не почували нїчо' крім себе.

Страх, радість, милуванє, спомини, обіцянки, заклятя тай похоти горіли в них на перемін, йшли з серця в серце, вязали з собою, що вже однаково чули, однаково їм серця били, однаковим вогнем іграли їм очи.

Антек присунув ся ще близше, спер ся ліктем о її клуб, аж бєзтямила ся тай паленїла, коли-ж ізнов приклякла, шепнув їй горячими як вуголь вустами, в саме вухо :

— Яґусь ! Яґусь !

Істрясла ся тай мало не впала зі зворушеня, так голос той проймив її любощами, мов тим вістрєм пресолодким, тай радощами.

— Вийди котрого дня за оборіг... що вечера ждати му... не бій ся... поговорити менї з тобою треба дуже... вийди !... — шептав страстно, та так то близько, так то близько, аж її лице горіло від його віддихів...

Не відповіла, сил ій не стало, голос застряг у горлї, серце тремтїло та так товкло ся, що либонь чути мусїли навкруг — але підвела ся трохи, мов би йти хотїла туди... куди просив... куди милуванєм наказував... за оборіг...

В час якось гримнули першою колядою, косцьол затряс ся від сьпівань, то вона стямила ся трохи тай сїла, роззираючи ся по людях і косцьолї...

Але Антка вже не було, вибрав ся взад незавважно тай вийшов поволи аж на цвинтар.

Довго стояв на порозї, під дзвінницею, одерзав ся та набирав повітря, стямлювляв ся... але така радість розпирала йому серце, такий крик мав у собі, такий вихор сили, що не чув сьпіву, який бив із дверий косцьольних і йшов на сьвіт, анї якихось тихих, скавуліючих голосів у дзвінницї... Нїчо', нї про що не знав, набрав у жменю снїгу тай проликав ласо, потім-же скочив через мур, на дорогу — тай полетїв мов вихор на поля.

V.

Боринове аж у само зорінє вернули ся з косцьола та ледви в отченаш потім уже ввесь дім хропів, що аж га, лиш одна Яґуся, хоть і була дуже втомлена, не вснула; марно втискала ся в подушки, марно очи зажмурювала, ба навіть периною вкривала голову — не помогло, сон не приходив а лиш немов мара звалила ся на неї та на груди впала таким тягарем, що анї відітхнути не могла, анї крикнути, анї схопити ся з ліжка; лежала непорушно, в сцїпенїню такого пів-сну, пів-яву, в котрім розум нїчого не розізнає, лиш сама душа випрядає ся зі споминів, мов із куделї, тай обмотує собою ввесь сьвіт, ріжні чудощі бачить, над землями носить ся, в сонце вдягає ся — а тілько сама є, що ті відблиски на водї чистій та звихореній... так було з Яґною, що хоть і не вснула, а счезло їй із тямки все тай мов та птиця летїла душею по чудесах — по тих днях погаслих, по часах померлих а лиш у споминах живучих... у косцьолї-дї була... Антек клячав побіч... говорив ув-одно тай пік її очима, пік її словами, проймав солодкою мукою тай страхом... ба сьпів якийсь чув ся тай орґани гудїли так-то проймаво, аж кожду нуту з'окрім-на чула в собі...ба червоне грізне лице ксьондзово привиджувало ся їй тай протягнені над народом руки... ба сьвітла... ба потім инші, давні спомини

приходили... стрічі з ним... цїлюнки... вбійманя... аж горяче її проймало тай такі любощі, що пручала ся тиснути міцно до подушок... ба знов виразно, голосно чула: вийди! вийди!... аж піднимала ся тай мов би йшла в собі, йшла хильцем попід деревину, в сумерках... а страх у нїй тремтїв, крик якийсь летїв за нею, переляк віяв із темряви.

Тай так усе в колесо, ба одно, ба друге, ба десяте приходило на неї, що стямити ся анї вирвати ся з під того не могла — нїчо, лиш або мара мусїла її душити, або Лихий чіпав ся тай на гріх наводив.

У добру вже днину підняла ся з постелї, але чула ся мов би з хреста знята, всї кости її болїли, блїда була, розтрясена тай страшенно сумна.

Мороз був попустив трохи, але почорнїло якось на сьвітї, снїг иногдї терусив, иногдї-ж вітер повівав, сїпав деревиною, що ставала в снїговій куряві, тай по дорогах посвистував, а про те село гудїло сьвяточними радощами, повно людий кишіло по дорогах, часто саньми хтось валив, ба громадами вистоювали в оплітках радячи, ба відвідували ся по сусїдськи, а дїти цїлими стадами, мов ті лошата на пасовиску, барашкували на ставі, аж на все село розходили ся верески.

Але Яґусї не було в серцї весело анї солодко, нї: холод її пронизував, хоть вогонь весело палахкотїв у печи, глухо їй якось було, не вважаючи на вічний гамір і Юзїні сьпіваня дзвонячі по хатї, чужою чула ся серед своїх, такою чужою, що зі страхом дивила ся на них і мов би серед розбишак чула ся.

А часто, не можучи оперти ся, заслухувала ся в ті горячі щепоти Анткові, що все, з однаковою силою дзвонили в серцї...

— „Гнїв божий тай погибіль вічна на таке“— вчула виразно голос ксьондза тай його червоне

лице тай протягнені, грозячі руки бачила перед собою.

Закляла ся люто, зблїдла в глибокім почутю вини: нї, не вийду! Гріх був би смертний, смертний! повторяла, кріплячи ся сим словом і відхрещуючи ся від лихого, але душа її кричала в жалю та муцї, бо рвала ся до него, рвала ся всею силою, всею могутністю житя, як та деревина привалена звалами рве ся на веснї до сонця, як та земля розпираюча ся під першим подихом тепла...

Але страх гріха переважував ще, то змогла ся в собі тай силувала ся забути про него, забути на всїгди... не виходила з хати, бояла ся визирнути в оплітки, бо може там де притаєний жде тай закличе її... а чи опре-ж ся йому тодї, здержить душу, не полетить за тим голосом!...

Гостро взяла ся до господарства, що-ж, коли не було богато що робити, Юзка вже обійшла все, а до того старий ходив за нею раз-у-раз і нїдочого доторкнути ся не давав.

— Припічни, не надсаджуй ся, аби тобі перед часом не стало ся що лихе.

То й не робила, лише товкла ся по кімнатах без цїли, визирала на сьвіт без потреби, в ґанку вистоювала тай чим раз більша скушність її проймала тай роздразненє, бо сердили її ті сторожкі чоловічі очи, сердила радість і гамір усего дому, сердив навіть той журавель лазячий по кімнатї, так що навмисно трутила його запаскою, аж не можучи видержати і вловивши спосібну мінуту побігла до матери, але ставом полетїла, на поперек тай ще трівожно роззирала ся, чи не стоїть де притаєний за деревом.

Матери не було дома, рано-дї заглянула тай вернула ся до вийтихи, Єндрих же дим пускав у комен, а що трохи вибігав перед дім дивити ся на дорогу, бо Шимек убирав ся в коморі.

Відмінило ся в нїй, обпала всяка журба, скоро лиш почула ся по давному, в своїй хатї, на старому сьмітю, повеселїла зовсїм і майже несьвідомо зачала крутити ся, заглянула до коров, процїдила молоко, котре ще від ранку стояло в дійницях, кинула курям зерна, замела хату, попрятала що було треба тай весело побалакувала з хлопцями, бо Шимек, одягнений у нову капоту, вийшов був на хату тай причісував ся перед зеркальцем.

— Куди се ти рихтуєш ся?

— А на село, у Плошків збирають ся парубки.

— А чи дадуть-же тобі мама йти, га?

— Питати ся все за дозвіл не буду, свій розум те-ж маю тай свою волю... і, що лиш менї схоче ся, зроблю!...

— Певно що зробить, певно! — договорював Єндрих, визираючи трівожно на дорогу.

— Абись знав, що зроблю! навкірки зроблю, до Плошків піду, до коршми піду, з парубками пити му! — викрикував гордо.

— Дай дурному волю, то, як той бичок, в увесь сьвіт полетить, хоть йому лиш до циць-ки йти треба! — сказала тихо, не противлячи ся йому нї в чім, хоть виговорював на матїр і грозив люто, навіть мало богато чула, бо вертати ся було треба до дому, вертати ся, а їй так було жаль виходити відси, що майже з плачем підняла ся тай поволи й тяжко пішла.

А дома ще гамірнїще було тай веселїще, нїж перше. Настка голембянка прилетїла тай грали ся з Юзкою, аж на дорогу було чути.

— Знаєте, таже моя різка зацвила! — крикнула до входячої Яґни.

— Яка різка?

— Таже втяла-м її на Андрія, посадила-м у пісок, держала-м на печи, тай зацвила! Дивила-м ся вчера, не було ще нї одного пупінка, а за нїч геть зацвила, а-дїть!

Принесла обережно горнятко виповнене піском, у котрому стриміла чимала галузка вишнева, обсипана делїкатним цьвітом.

— Черешня, цьвіт рожевий тай пахучий!— шепнув Вітек поважно.

— А правда, черешня!

Обступили довкола тай з чудною радістю та дивом позирали на цвитучу, пахучу галузку, на се ввійшла Яґустинка, але нинї була вже по давному, подуфала, вересклива, горда тай дбала, аби лиш допекти кому та добре.

— Зацвила різка, правда, але не для тебе Юзю, тобі ще ременя треба, або й чого твердшого! — сказала зараз на початок.

— А для мене зацвила, сама-м у ночи на Андрія втяла, сама!...

— Ще-сь молода, то певно для Настки шлюб ворожить! — толкувала Яґусь.

— У горнятко садилисьмо разом, але сама втинала-м, то для мене зацвила!... — верещала тай аж на плач їй збирало ся, що не притверджують.

— Іще тобі пора вганяти за парубками та вистоювати по перелазах, то старшим перше треба, старшим! — казала не дивлячи ся нї на кого тай усьміхнула ся до Настки — тихо-бо, Юзя! Знаєте, таже в ночи Маґда від орґанїстів ізлягла в дзвінницї!

— Чудеса повідаєте!

— Ба, коби то чудеса, але щиру правду! Ямброжи йшов дзвонити тай настолочив її.

— Мій Сусе! Тай не замерзла!

— Мало що хибувало, дитина на смерть замерзла! а Маґда ледви дихає. Взяти її на плєбанїю тай ще очунюють... а лїпше було би, як би не дочутили ся... що їй за неволя жити, що за добро її жде: мука та гароване!

— Казав Матїй, що як її орґанїсти прогнали, то приходила все до мельника тай там

пересиджувала, але потому Франек її випарив тай прогнав, либонь із мельникового наказу.

— А що-ж мав із нею робити? в рамки оправити та на стїні повісити?! Хлоп він є, як і другі: присягав, як сягав, а дістав, перестав! Розуміє ся, без вини він не є, але найбільше винні орґанїсти! Поки здорова була, то орали нею, як у ті два воли, сама одна робила все, а чи мале-ж господарство мають: самих коров пять, а дїтищів тілько, свиний, дробу, поля тілько! А як захорувала, то її прогнали, стерви не люде!

— А пощо-ж заходила собі з Франком!— викрикнула Настка.

— Те саме зробила би-сь навіть із Яськом, як би-сь лиш вірила, що на заповіди понесе!

Осердила ся за се Настка тай стала переговорювати, але ввійшов Борина, то обі притихли.

— Знаєте за Маґду! Вже жиє, домацяли ся в нїй духа, Ямброжи каже, що ще з отченаш, а вже би була пяти показала сьвітови; Рохо тре її ще снїгом тай поїть, але відай довго мусїти ме лїкувати ся.

— А де-ж то подїне ся, бідна, де?

— Хиба Козли мусять її взяти до себе, бо то-ж їх своячка!

— Козли! Самі лиш тим жиють, що де ввірвуть, вициганять, або й украдуть, то за що будуть її лїкувати?! Тілько господарів у селї, тілько богачів, а нїхто з поратівлею не квапить ся!

— Розуміє ся, господарі то мають колодязї неперебрані, само їм із неба летить, що лиш роздавати на всї боки! Кождий має доста своєго, що йому до чужих! Іще чого, аби-м кождого, кому треба, з дороги збирав, до дому звозив, їсти давав, лїкував та може ще й дохторів платив! Стара-сьте, а в голові вам провіває.

— Правда, що мусу нїхто не має помагати другим, але чоловік те-ж не худоба, аби здихав під плотом.

— Такий уже є тай буде лад на сьвітї, хиба зміните?

— Тямлю, що давнїще, перед війною, ще за панських часів, був у селї шпиталь для бідних, у тім домі, де тепер орґанїстий сидить, добре тямлю, що з морґа платили.

Борина метнув ся тай не хотїв про се більше говорити.

— Говірка наша тілько поможе, що вмерлому кадило! — закінчив мрачно.

— Певно, що не поможе, певно! Хто не має серця милостивого для людського горя, тому й плач непотрібний! Кому добре, тому здає ся, що все дїє ся на сьвітї, як би треба, як Господь Бог заповів!

Але на се вже Борина не вбізвав ся, то Яґустинка звернула ся до Настки:

— Якже там Матїєві боки, лїпше?

— Матїй, а що-ж то йому стало ся?...

— Не знаєте?... — скликнула Настка. — Таже ще перед сьвятами, у вівторок, видить ми ся, ваш Антек його побив; за горло взяв, винїс із млина та так то гримнув о пліт, що чотири жердцї трісли, впав у воду тай мало не втопив ся. Тепер хорує, кровю плює, рушати ся не може; Ямброжи кажуть, що йому бебехи перевернули ся тай чотири ребра трісли! А так ув-одно йойкає ся та стогне!

Заплакала.

Яґна схопила ся на перші слова, як би її хто дюґнув у саме серце, бо зараз їй прийшло до голови, що то певно за неї, але швидко сїла знов на скриню тай стала притискати клїпаючі вії до вишневого цьвіту та холодити...

Всї в домі були зачудовані, бо нї про що не знали, по всїм селї балакано про се від початку, а до Боринів не дійшло.

— Попав свій на свого, розбишака на розбишаку, не скривдять ся занадто! — воркнув старий, але лихий бути мусїв, бо зморщив ся тай став ломаче кидати в піч.

— За що побили ся? — запитала ся пізнїще Яґна.

— За тебе! — воркнула злісно стара.

— А-я! кажіть-бо правду!

— Сказала-м! Матїй хвалив ся у млинї перед хлопами, що часто був у тебе в коморі, Антек се почув тай побив його! Як ті пси за суку, так за тебе загризають ся.

— Не говоріть на сьміх, бо минї слухати не лехко!

— Розпитай ся на селї, коли менї не вірииш, кождий тобі те саме притвердить; атже-ж не кажу, що Матїй правду говорив, а лише що казав людям...

— Циган паскудний, циган!

— Обереже тебе хто від плетюхів! і за гробом часто не дарують.

— Добре, що його побив, добре, ще би-м сама доложила! — засичала завзято...

— Бач її, як то куряткови кігтї половичіють!

— За неправду, то би-м убила зараз! Циган, стерво!

— Се саме всїм кажу, лише що не вірять тай на зуби тебе беруть.

— Як їм Антко притне язики, то змовкнуть!

— Гале, з усїм сьвітом заведе війну за тебе, що? — скривила ся злобно.

— А ви, як той Юда, підповідаєте своє, та тїшите ся з чужої біди!

Яґусь люто розсердила ся, може перший раз у житю до тої степени, така була лиха на Матїя, що готова була летїти та дерти його хоть би тими кігтями! Не видержала би тої злости, як би не спомини про Антка та його до-

брість! Заливала її велика чулість, невисловлена дяка горіла в її серці, що її вборонив тай скривдити не дав. А про те так мотала ся по домі, так за будь-що кричала на Юзку та Вітка, аж старий затрівожив ся, сїв коло неї, зачав гладити по лицю тай питав ся:

— Що тобі, Яґусь, що?

— А що-ж би? нїчо'! Відсуньте ся, при людях будуть залицяти ся!

Відсунула його грубо.

— Гале, буде її гладити та ще й обіймати, дїдуган якийсь, нездара! — гадала злісно, бо в-перше завважала його старість, у-перше збудила ся в нїй огида до него тай глибока нехіть, майже ненависть. Із притаєною та радісною погордою придивляла ся йому тепер, бо справдї, остатними часами постарів ся дуже, волочив ногами, горбив ся тай руки йому трясли ся.

— Дїд оттой, нездара!

Обтрясла ся з огиди, та тим ревнїще думала про Антка, і вже не боронила ся перед споминами тай не тїкала від тих спокусних, солодких шепотів.

А день довжив ся страшенно, не до видержаня, то що мінута виходила на ґанок, ба в сад за дім і крізь деревину дивила ся на поля... або спирала ся на пліт, дїлячий сад від дороги йдучої за селом, здовш садів і будівель тай тужними очима летїла в сьвіт, на білі снїжні поля, до лїсів лише темнїючих, що нїчо не розізнавала, так її всю проймала радість, що за нею поставив ся тай скривдити не дав!

Такий дав би раду всїм! Силач ти він, силач! — гадала чуло. — Як би з'явив ся тепер, у те млї-око! не вперла би ся йому, нї!...

Оборіг стояв недалічко, зараз за дорогою, трохи в полї, воробцї в ньому цьвірінькали та цїлими гурмами ховали ся в велику диру, яка була вибрана в сїнї; парубкови не хотїло ся вила-

зити та з-верху скидати, хоть так Борина наказував, то скуб собі по трошечки, жмитами, аж яму вискуб, що пару людий могло в нїй помістити ся.

— Вийди за оборіг! вийди! — повторяла несьвідомо Анткову просьбу.

Втекла до хати, бо стали дзвонити на вечірню, а їй захотїло ся самій іти до косцьола, в глухій, неясній надії, що його там зустрітить.

Розуміє ся, не було його в косцьолї, але за те стрітила ся зараз коло дверий, у сїнцях, із Ганкою, похвалила Бога, здержуючи руку перед кропильницею, аби та перша вмочила пальцї, але Ганка не відповіла здоровканєм тай не сягнула по сьвячену воду, а пройшла мимо тай так її вдарила очима мов каменем.

Аж їй сльози стали в очах від сего змалованя тай явної злости, але сидїла в лавцї тай не могла очий відорвати від її змізерованого, блїдого лиця.

— Анткова жінка, а таке порохно, така мізерота, но, но! — снувало ся їй по голові, але швидко забула про неї, бо сьпівали на хорах тай орґани так гарно перегравали, так тихо та врочисто, що затопила ся зовсїм у музицї. Ще нїколи не було їй так гарно та солодко в косцьолї, пренїколи; навіть не молила ся, книжка лежала невтворена, рожанець стримів у пальцях непочатий, а вона лише зітхала, ходила очима по сумерках поволи пливучих із вікон, по образах, по поблисках сьвітел і золочень, по тих красках ледви замітних тай летїла душею в засьвіти, в ті пишноти та небеса образів, у пригаслі, втихаючі звуки, в розмолені сьпіваня, в сьвятий мир екстази, тай пила таке забутє всего, що вже не вважала, де вона, лише їй бачило ся, що сьвяті сходять із образів, що йдуть до неї з пренайсолодшим усьміхом, що ті благословлячі руки, протягають ся над нею тай ідуть далї, над

усїм народом, що похиляв ся мов той лан, а над ним віють одежі сині, одежі червоні, погляди милостиві, граня невисловлені, пісні подячні — що вже й не висловити!

Одерзнула ся, коли вечірня скінчила ся тай умовкли орґани, тишина її збудила з того сонного розмріяня, в жалем підняла ся тай виходила з другими, але перед косцьолом знов зустрітила ся з Ганкою, котра стояла просто дверий, мов би хотїла сказати щось, але лиш поглянула ненавистно тай пішла.

— Витріщує очи тай гадає, що мене тим налякає, дурна! — подумала Яґна, вернувши ся домів.

Тай вечір уже був настав, вечір тихий, якийсь омлїлий, сьвяточний; сумерки були на сьвітї, звіздні сьвітлощі помлїли в каламітнім небі, що лиш десь-не-десь виблискав промінь який, снїг терусив, опадав поволи, без шелесту, мерехтїв за шибами тай снував ся безконечним клочаним прядивом.

І в хатї було тихо тай трохи сонно, прийшов Шимек зараз із вечера нїби то відвідати, а головно аби з Насткою здибати ся, тай сидїли побіч себе й розмовляли по-тиху. Борини ще не було, Яґустинка сидїла перед коменом, обшкробуючи картофлю, а по другім боцї Пєтрик перегравав стиха на скрипцї, але так якось жалібно, що Лапа иногдї скавулїв і вив протяжно, тай Вітек там сидїв із Юзкою, аж Яґна, котру розбирало те гранє, крикнула крізь двері:

— Перестань, Пєтрик, бо аж на плач ізбирає ся з тої музики!

— А я то би-м найлїпше спала при граню — засьміяла ся Яґустинка.

Але скрипка втихла, аж по якімось часї обізвала ся тихесенькою, ледви чутною нутою, зза стайнї, бо туди перенїс ся Пєтрик і довго в ніч іграв. Тай вечеря доварювала ся, коли вернув ся старий.

— Таже війтиха злягла, скруценія там не мала, аж Домінїкова прогоняє людий, тілько найшло. Треба би тобі, Яґусь, заглянути до неї завтра.

— А зараз полечу, зараз! — закликала поквапно, та вся в вогнях.

— Можеш і зараз, піду з тобою.

— Е... то вже може завтра... кажете, що тілько там народу, то волїю в днину, снїг іде, темно!... — толкувала знеохочена раптом, а він і на се пристав тай не намогав, тим більше що ввійшла акурат ковалиха з дїтьми.

— А твій же де?

— Попсувала ся молотилка в Волї, то його закликали, бо двірський коваль не вміє собі порадити...

— Щось то часто тепер їздить до двора! — сказала важно Яґустинка.

— Перешкоджає се вам?

— Та де там! я лиш уважаю, міркую тай чекаю, що з того вийде...

Але на цїм і стало, бо нїкому не хотїло ся вести голосної розмови для других, кождий побалакував із тиха та лїниво, сонливість обгортала майже всїх із учерашного неприпочивку, що навіть вечерю їли без смаку, лиш сей ба той поглядав із дивом на Яґусю, котра горячково ввихала ся по хатї, запрошувала до їди, хоть уже ложки поклали, бухала нї з сего нї з того сьміхом, ба знов сїдала коло дївчат і радила три по три, тай не скінчивши летїла на другий бік, але вже з сїний вертала ся назад. Була в горячцї томливій, бо повній побоювань і неспокоїв. Вечір лїз поволи, по-тяжко, сонливо, а в нїй росла та змагала ся неподатливо охота вибігти за дім... до оборога... Але не могла зважити ся, бояла ся, що покмітять... бояла ся гріха... здержувала ся всею силою тай тремтїла з муки, скавулїла в нїй душа, мов та собака на ланцюгу, рвало ся серце... Нї, не могла, не могла... а він може вже

там-о стоїть... чекає... виглядає... може коло хати блукає... може де в садї притаєний у вікна зазирає тай дивить ся тепер на неї... тай просить... тай блїдне з жалю, що не вийшла... Полетить хиба, не видержить довше... лише на ту мінутку, на те одно слово, аби йому сказати: йди, не вийду, гріх!... Уже за хусткою дивила ся, вже йшла до дверий... ішла... але щось мовби її вхопило за потилицю тай придержало на місцї... бояла ся... тай Яґустинчині очи ходили за нею в-слїд, мов ті нюхтячі собаки, тай Настка чудно позирала... тай старий... Знають може що?... міркують?... Нї, не вийду нинї, нї...

Перемогла себе нарештї, але чула ся така втомлена, що анї знала, що дїє ся навкруги. Стямила ся аж тодї, коли Лапа зачав гавкати перед домом, у хатї було майже пусто, одна Яґустинка дрімала коло комена, а старий дивив ся в вікно, бо собака гавкала чим раз завзятїще.

— Певно Антек, не діждав ся тай... — схопила ся перелякана.

Але то старий Кломб появив ся в дверях, а за ним уходили поволи, обтріпуючи ся тай оббиваючи в поріг чоботи зо снїгу — Вінцьорек, кривий Ґжеля, Михайло Цабан, Франек Билиця, брат Ганчиного батька, Валєнтий кривописький та Йосиф Вахнїк...

Дивував ся тій процесії Борина, але, розуміє ся, пари з рота не пустив, на здоровканя відповідав, руку подавав, сидїти прохав, лавки підсував тай табакою частував...

Посїдали в ряд, табаку радо понюхували, сей пчихнув, той ніс утирав, а тамтой очи, бо табака кріпка була, инший роззирав ся по хатї, котрий знов, то яке слово верг, инший же розважно тай думливо відповідав — про снїги балакав, хто лиш зітхав і киванєм голови притверджував тай вели поволи до того, з чим-то прийшли...

Борина вертїв ся на лавиці, в очи їм дивив ся, за язики потягав тай з ріжних боків забігав.

Але не дали ся змудрувати; сидїли разом, усї сиві, висохлі, виголені, ровесники, жваві ще, хоть уже старістю та працею пригнені до землї, мов те пільне каминє об'имшені, гострі, тверді, неприступні тай мудрі, то берігли ся вихопити перед часом тай колесували межами справи, мов ті хитрі вівчарські собаки, коли хочуть вівцї загнати в ворота.

Аж нарештї Кломб кашельнув, плюнув і сказав урочисто:

— Що тут хитрити та проволїкати прийшли-сьмо дізнати ся, чи тримаєте з нами?...

— Без вас ухвалювати не можемо...

— Бо ви-ж перші в селї.

— А розуму те-ж Господь Ісус вам не поскупив.

— І хоть без уряду, а громадї верховодите...

— Кождий на вас оглядає ся.

— Тим більше, що за кривду всїх іде. — Сказав кождий своє, та підхлїбно, так що Борина почервонїв, руки розвів і вповів:

— Люде любі, коли-ж бо не міркую, з чим ви приходите...

— А задля того лїса, мають його рубати після Трьох Царів!

— Таже вже на тартаку ріжуть якесь дерево!

— Ріжуть жидівське з Рудки, не знаєте?

— Не знав-єм, нї-коли ходити поміж люде та перепитувати...

— А самі-сьте найперші пімстували на дїдича...

— Бо гадав-єм, що наші поруби продав...

— А чиї-ж то продав, чиї? — закричав Цабан.

— Розуміє ся, що на прикупнім.

— Продав і на прикупнім, але продав і на Вовчій долині тай має рубати...

— Без нашого дозволу рубати не буде.

— Еге-ж, дерево вже позначили, лїс розмі-ряли тай після Трьох Царів рубати зачнуть.

— Коли так, то треба їхати зі скаргою до комісаря — сказав Борина, подумавши.

— Від засївів до жнив, не кождий буде жив! — воркнув Цабан.

— А як хто на смерть хорий, не здали ся йому й дохтори! — додав Валєнтий кривопи-ский.

— Скарга тілько поможе, що нїм уряд ви-їде та заборонить, то вже й пнїв не лишить ся по нашім лїсї; а як то було в Дембицї, тя-мите?

— З двором, то як із вовком: най лиш одну вівцю стрібує, то швидко всю череду ви-бере.

— Не треба дати, аби зноровив ся.

— Сказалисьте мудре слово, Матїю; зав-тра, по косцьолї, мають господарі зійти ся у мене, аби щось постановила громада, то прий-шли-сьмо вас запросити на нараду.

— Всї прийдуть?...

— Усї, та зараз по косцьолї...

— Завтра... Що-ж, коли доконче мушу завтра їхати до Волї! правду кажу, дїлять ся там господаркою свояки, та сварять ся та процесу-ють ся, обіцяв-єм розсудити, їхати мушу, але що постановите, то так возьму, як би-м радив по-сполу.

Вийшли маркітні трохи, бо хоть усему при-такував і приставав на все, що казали, то добре почули, що з ними щиро не тримає.

— Гале, радьте собі, але без мене! — га-дав — вiйт, анї мельник, анї що перші не підуть із вами! Най двір дізнає ся, що не важу на не-го, швидше заплатить за корову... тай хотїти ме

годити ся окроме... Дурнї... до послїдної смерічки позволити йому рубати... аж потім у крик, до суду, арешт покласти, притиснути — дав би більше нїж ізгода. Най собі радять, зажду на боцї, не квапно менї, нї!...

Дім уже ввесь ляг спати, а Матїй сидїв, крейдою на лавцї писав, рахував тай довго в ніч міркував.

На другий день рано, зараз по снїданку, казав парубкови рихтувати сани.

— Як-єм учера сказав, поїду до Волї, пильнуй тут дому, Яґусь, а якби хто довідував ся, кажи, що мусїв-єм їхати, тай до війтихи піди.

— А чи пізно вернете ся? — питала ся з притаєною в серцї радістю.

— Над вечір, а може й пізнїще.

Одягав ся сьвяточно, а вона зносила йому з комори лудину, вязала ленту в сорочцї під шиєю, помагала в усїм і з горячковою нетерплячкою нагоняла Пєтрика, аби швидше конї впрягав, радість у нїй кричала, радість, що поїде на цїлий день, пізно верне ся, може аж у ночи, а вона лишить ся сама тай смерком — смерком вийде за оборіг... Вийде! Гей! Рвала ся її душа вилетїти, сьміяли ся очи, протягали ся руки, пручала груди тай вогнї блискавками палючими ходили по нїй тай солодкою мукою обливали... Але раптом, ненадїйно схопив її чудний ляк і стис за серце, що змовкла, притихла в собі тай мовби божевільна дивила ся за Бориною, коли оперезав ся поясом, надїв шапку тай щось наказував Віткови.

— Возьміть мене з собою! — шепнула тихо.

— Гале! Хто-ж у хатї лишить ся? — зачудував ся дуже.

— Возьміть мене, сьв. Стефана нинї, роботи богато нема, возьміть мене, так менї гірко, возьміть! — просила так горяче, що хоть і дивував ся, але не впер ся тай призволив.

За кілька мінут уже була готова тай рушили зараз із перед дому гостро, з копита, аж сани замели.

VI.

— Гадав-єм, щось де в снїгах застрягла! — шепнув кусливо.

— Гале, або то можна приквапити в таку завію, цїлком на помацьки йшла-м, бо так мете снїгом, що й очий гляба розжмурити, а такі засипи на дорогах, така заверуха, що й на два ступнї нїчо' не розізнає навперед себе.

— Мати дома?

— Розуміє ся, куди-ж би йшли на такий песїй час! рано були у Козлів, але з Маґдою крухо, на ксьондзову обору дивить ся, то й нїчо' не порадили — розказувала Яґна, обтріпуючи ся зо снїгу.

— Що-ж там на селї? — запитав ся насьмішливо.

— А йдїть питати, мете знати, по новинки не лїтала-м!

— Дїдич приїхав, не знаєш?

— Псови витримати трудно на такій вийбі, а дїдичеви би там хотїло ся!...

— Кого мус жене, той і на завії дивитись не ме.

— Певно, як кому мус... — усьміхнула ся сумнївливо.

— Сам обіцяв ся, нїхто його не просив — сказав Борина гостро, поклав вісний ніж, устав із вісного стільця тай пішов до вікна визирнути, але на сьвітї була така курява, так то клекотїло, що нї плотів нї деревини видко не було.

— Видить ми ся, що снїг уже не йде — сказав лагіднїще.

— А нї, лише крутить, ирве, замітає та так курить, так мете, що дороги не розізнає — сказала Яґна, розігріла руки тай узяла ся до змо-

туваня ниток із веретен на мотовило, старий же вернув ся до роботи, але чим раз нетерпеливіще позирав у вікно та наслухав.

— Де Юзка? — запитав ся трохи згодом.

— Напевно у Настки, раз-у-раз там пересиджує!

— Бігун дівка, що й того отченашу в хаті не всидить.

— А, бо їй скушно, повідає.

— Але, забави собі шукати ме.

— Так повідає, аби лиш від роботи викрутити ся.

— Не можеш наказати?

— Еге-ж! чи раз я казала, писок на мене роззявила, як на ту собаку; як ви її не прикоротите, то вона десь має мої накази.

Але старий пустив попри вуха сї жалоби, бо чим раз нетерпеливіще наслухав; що-ж, коли нїякий голос людський не доходив з на-двору, лиш вихора вила, перевалювала ся по сьвітї, била мов би плечима в стїни, аж хата тріщала та постогнувала.

— Підете? — запитала ся тихо.

Не відповів, бо зачув відчинюване дверий у сїни, тай дїйсно влетїв задиханий Вітек тай крикнув із порога:

— Дїдич уже приїхав!

— Давно? запирай борзо двері!

— Таже ще чути дзенькала!

— Сам їхав?

— Коли-бо така курява, що-м лиш конї розізнав.

— Біжи-ж зараз та дізнай ся, де став!

— Підете до него́? — запитала ся тихо, притаївши дух.

— Зажду, аж закличуть мене, напрошувати ся не буду, але без мене нїчо не врадять...

Умовкли обоє, Яґна мотала, числячи нитки та перевязуючи їх у пасма, а старий, як йому

робота летїла з рук із нетерплячки, кинув усе тай зачав прибирати ся до виходу, але поки скінчив, прилетїв Вітек.

— Дїдич сидять у мельника, в хатї від дороги, а конї стоять у подвірю.

— Що се ти такий обваляний?

— А, бо мене вітер перевернув у засип...

— Певно! добре мусїв єсь ся з хлопцями за чуби по снїгу водити...

— Вітер мене перевернув...

— Дри вгортину, дри; як тя, юхо, ременем погрію, то попамятаєш!

— Коли правду кажу... так віє, так мете, що встояти трудно...

— Лиши комен, у ночи досить вигрієш ся, скажи Петрикови, най до молоченя возьме ся, поможи йому, не вганяй по селї як той песюк із виваленим язиком!

— Іду, лиш іще дров унесу, бо господиня казали... — шептав жалібно тай банно, що не міг оповідати, що бачив на селї, скрутив ся по хатї, свиснув на Лапу, але собака звила ся в клубок тай не хотїла слухати, то пішов сам, Борина-ж, убраний до виходу, лазив із кута в кут, поправляв у печи, заходив до стодоли, ба вікном визирав, ба перед дім виходив і чим раз нетерпеливіще ждав, але нїхто по него не приходив.

— Може забули?... — завважила Яґусь.

— Якже, за мене би забули!...

— Бо ви ковалеви вірите, а він циган найперший...

— Дурна-сь, не кажи, на чім не розумієш ся!...

Замовкла вражена, марно заговорював ласкавими словами, аж нарештї сам осердив ся, надїв шапку тай з гримотом пішов.

Яґусь наладила куделю, сїла під вікно тай пряла, позираючи в ряди-годи на снїговію лютуючу за вікном.

Вітер гудів гостро, снїжні тумани клубками як доми, або як те величезне дерево, стріпате, котили ся по сьвітї тай раз-по-раз били в дім, аж усе в хатї дрожало, цоркали миски повставлювані в шафцї, тай хитали ся на стелї оплаткові сьвіти. Холод діймавий, війливий так тяг від вікон та дверий, що Лапа раз-у-раз шукав теплїщого леговища а Яґна загорнула ся в хустку.

Вітек упхав ся тихо тай сказав несьміливо :

— Господине !

— Чого ?

— Знаєте, таже дїдич оґерами приїхав ! Цуґанти гей змії, карі геть, у сїтках червоних, із перами на головах, а дзенькала на поясах то влискують ся від золота мов ті образи в косцьолї ! А як ішли, то нїчо' той вітер !

— Не диво, атже двірські, не хлопські !

— Сусе, ще-м таких смоків не бачив !

— Хиба-ж таки, нїчо' не роблять тай на чистім вівсї стоять !

— Певно, що так, але як би нашу лошицю випасти, хвіст їй утяти, гриву заплести тай спрягти з вийтовою сивою, то би так само рвали, що ? господине...

Собака схопила ся раптом, налякала ся тай стала гавкати.

— Подиви-ко ся, хтось є в ґанку.

Але поки встиг, якийсь обвалений снїгом чоловік появив ся в порозї, похвалив Бога, обтріпував шапку до чобіт і роззирав ся по хатї.

— Позвольте нагріти ся та трохи відітхнути ! — сказав просючо.

— Сїдайте, Вітек докинь на вогонь — запорядила, збита з пантелику.

Незнакомий сїв коло комена, нагрів ся трохи тай закурив люльку.

— Бориновий се дім, Матїя Борини ? — запитав ся, відчитуючи з папірчика.

— Еге-ж, Бориновий — притвердила зо страхом, бо їй повидїло ся, що то якийсь із уряду.

— Батько дома?

— Мій пішли на село.

— Зажду, позвольте, що посиджу перед ватрою, перемерз-єм.

— А сидїть, предсї лавки анї вогню не вменшить ся.

Незнакомий зняв кожух, але видко студено йому було, бо затряс ся ввесь, затирав руки тай чим раз то близше присував ся до вогню.

— Тяжка зима сего року — шепнув.

— Певно, що не лехка. А може молока зігріти на розгріток?

— Дякую, якби-сьте мали гербату!...

— Була, була, ще в осени, як мій хорував на черево, привезла-м із міста, але вийшла, а не знаю в кого би на селї найшов!...

— А єґомость відай раз-у-раз гарбату пють — докинув Вітек.

— Гале, полетиш хиба до них позичати, що?

— Не треба, нї, гербату маю з собою, заваріть менї лиш води...

— Нїби кипятку!

Приставила горня з водою до вогню тай сїла знов за куделю, але не пряла, тілько що часом фуркнула веретеном для непізнаки тай позирала на него пильно, повна глухої трівоги та цїкавости: що за один, чого хоче, може з уряду, бо все заглядав у книжочку?... Тай угортину мав майже панську, сїру з зеленим, яку носять двірські стрільцї! та бо знов кожух хлопський тай шапку! Чудак якийсь або пройдисьвіт! А може й що инше! Розгадувала, порозуміваючи ся очима з Вітком, котрий буцїм-то підкладав до вогню а головно обзирав незнакомого тай дуже дивував ся, що той цмокнув на Лапу.

— Вкусить, пес лихий! — шепнув мимохіть.

— Не бій ся, мене собаки не кусають — усьміхнув ся чудно тай гладив тулячу ся йому до колїн собачу голову.

Прийшла незабаром Юзка, а за нею заглянула Вавжонова, ба котрийсь сусїд, бо вже було рознесло ся в сусїдстві, що якийсь чужиниця сидить у Боринів.

А він усе грів ся, не вважаючи на людий, анї на їх шепоти та замітки, аж як вода скипіла, добув із якогось паперця гербату, засипав, сам собі взяв із полиці біле горнятко, насипав кипятку тай перегризаючи кусником цукру, попивав тай ходив по хатї, та призирав ся образам, посудинї, ба ставав по серединї та так-то проймаво дивив ся в очи, що людям лихо робило ся в серединї.

— Хто се лїпив? — показав на сьвіти висячі на стелї.

— Се я! — вискнула запаленїла Юзка.

Ходив знов довго, а Лапа крок у крок за ним.

— Хто се так вималював? — запитав ся зачудований, стаючи перед вирізками, налїпленими на рамках образів, а де-не-де й просто на стїнї.

— Коли-бо се не мальоване, лише вистриженe з паперів!

— Не може бути! — скрикнув.

— Сама стригла-м, то вже-ж що знаю!

— Тай самі-сьте се вигадали, що?

— Сама; таже се кожда дитина в селї потрафить!

Умовк ізнов, насипав собі в-друге гербати, сїв перед комен і з добрі пару отченашів не сказав і слова.

Люде порозходили ся, бо вечеріло тай метелиця втихала, що лиш инколи схоплював ся

ще гострий вітер, закручував, каламутив і бив у хати, але чим раз рідше тай слабше трепотав ся, мов та птиця збавлена сил далеким летом.

Тай Яґна нарештї поклала кужіль і взяла ся до вечірного обходу.

— Служив у вас Яків Соха ? — запитав ся незнакомий.

— Нїби Куба ? Розуміє ся, що служив, але померло ся небораковi ще в осени.

— Казав менї ксьондз за се. Мій Боже, шукав-єм його від лїта по всїх довколишних селах тай найшов-єм по смерти...

— Нашого Куби шукали-сьте ? — закликав Вітек ізворушений.

— А, то пан мусять бути дїдичів брат із Волї !

— Відки-ж то мене знаєте ?

— Казали не раз люде, що дїдичів брат вернув ся з далеких країн тай шукає по селах якогось Куби, але нїхто не міркував котрого.

— Сохи, аж нинї дізнав-єм ся, що служив у вас тай що помер.

— Пострілили його, кров йому сплила тай умер, умер ! — кликав Вітек крізь сльози.

— А довго був у вас ?

— А все, як лише тямкою сягну, то все служив у Боринів.

— Чесний-дї був ? — питав ся несьміливо.

— Та ще й який! усе село може присьвідчити, всї, навіть і добродїй плакали на похоронї тай нїчо' не взяли за набоженство.

— А мене молитви вчив тай стріляти вчив тай як рідний батько опіку тримав надомною, тай по шістцї часом давав тай... — вибухнув плачем на пригадку.

— А набожний був, тихий, роботячий парубок, що нераз сам добродїй його хвалили...

— На вашім цвинтари похований ?

— Ба, та де-ж би ?

— Я знаю де, покажу. Ямброжи йому хрест устарав а Рох виписали на дощечці все, що хоть і завіяне снїгом, попаду тай доведу — закликав Вітек.

— А, то зараз ходїм, аби перед нічю встигнути.

Незнакомий одяг кожух і довгенько стояв насеред хати, десь перед себе задивлений. Старий уже був, пригорблений трохи, сивий, сухий як віхоть, лице мав подрапане тай землисте, диру з правого боку — старий слїд кулї, а червону довгу крисище над оком, ніс довгий, чепірнатий, рідку борідку та темні очи, глибоко запалі тай дуже ярі; люльки з зубів не виймав анї на мінуту тай раз-у-раз її закурював. Рухнув ся нарештї тай хотїв грошї якісь дати Яґусї, але сховала руки назад себе тай запаленїла ся.

— Возьміть, за дурно нїчо' на сьвітї не дають...

— Гале, в сьвітї може така мода; або то я Жид чи гандляр, що за воду тай вогонь каже собі платити! — шепнула ображена.

— Біг заплать вам за гостину, скажіть вашому, що був Яцек із Волї. Нагадає мене собі, загляну тут іще коли до вас, тепер менї квапно, бо ніч надходить, оставайте з Богом.

— Господу Богу хвала !

Хотїла його поцїлювати в руку, але вхопив тай жваво рушив із хати.

На землю сипав ся перший, ледви замітний смерк, вітер перестав, лише з засипів, що греблями лежали поперек дороги, курив сухий мілкий снїг, мов би хто питлї витріпував із муки, але лиш низом ішов закрут та курява, бо в верху вже було притихло, так що домі та й сади вихилили ся на ясноту тай стали видні в омлїлім, синявім туманї смерканя.

А село мовби пробудило ся з оцїпенїня, закишіли дороги, заклекотїли голосами оплітки,

де-не-де брали ся відвалювати снїг із перед хат, рубали в ставі кадки, носили воду, розтворяли ворота до стоділ, то битє цїпів чутнїще розходило ся по дорогах, де-не-де вже й сани ледви пропихали ся дорогою, навіть ворони показали ся в обійстях — нехибний знак, що йшло на відміну.

Пан Яцек роззирав ся цїкаво довкола, часом питав ся за здибуваних людий, ба за хати, тай ішов так то жваво, що Вітек ледви встигав, лиш Лапа біг на перед та вигавкував радісно.

Перед косцьолом стовбурили ся такі люті засипи, що геть огорожу привалили тай майже галузя деревини досягали, мусїли обходити другим боком попри плєбанїю, проти котрої цїла гурма хлопців уганяла ся з вереском та била ся снїгом, а що Лапа гавкав на них, то вхопив його котрийсь за хребет, тай кинув у пухкий, димний іще засип. Вітек скочив на поратівлю, але й йому дістало ся несогірше кульками, то ледви вилабудав ся, щось-не-щось віддав тай полетїв у чвал, бо пан Яцек не ждав.

Ледви прокопали ся на цвинтар, але й там було снїгу в доброго хлопа, тілько, що лиш рамена хрестів чорнїли надо греблями та горбами снїгів; місце-ж було трохи вільне, то вітер іще потягав иноді тай курява раз-по-раз закривала все мрачищем, що лиш гола деревина сїпала ся в нїй та михтїла пнями. Поля-ж навкруги засновані були більмом, ослїплі зовсїм тай сині сумерком, що нїчо' не розізнав, анї деревини, анї каміня, анї лїсів, — лиш тутже за цвинтарем, доріжкою засипаною йшло кільканацятеро людий, тяжко навантажених та пригнених до землї, курява їх закривала що трохи, то пропадали геть, але як утихомирило ся, чим раз то близше червонїли вовняки жінок тай видні були окроме.

— Що се за люде, з ярмарку вертають ся?

— Гале, комірники, по дрова ходили в лїс!

— Тай на плечах їх носять?

— А вже-ж, коний не мають, то мусять на плечах дудорити.

— Богато таких у селї?

— А не мало. Лиш господарі мають ґрунти, а инші у комірнім сидять та на зарібки ходять, або на службу годять ся.

— Тай часто по дрова ходять, що?

— А раз у тиждень двір позволяє кождому приходити з клюкою, бо що собі сушнику обломить та забере в плахту тай удвигне, то його; лиш господарі мають право возом їздити та з сокирою в лїс... Ми з Кубою їздили-сьмо раз-у-раз, тай не один раз із доброю душею в возї вертали-сьмо... бо Куба вміли так утяти якого грабка тай сховати під галузє, що й побережник не пізнав — закликав з гордістю.

— А довго Куба хорував? роскажи все.

Розуміє ся, що Вітко просити ся не дав тай росказав, що липе знав. Пан Яцек перебивав йому питанями, аж поставкував із горяча, розводив руками, щось голосно кликав, але хлопець не виміркував за чим йому йшло тай чому так дивував ся, бо, правду кажучи, не вважав добре, страх його трохи побирав, бо то вже смеркало ся тай увесь цвинтар мов би в смертну сорочку прибирав ся тай ріжними голосами балакав, то біг наперед і заляканими очима визирав Кубового хреста, віднайшов його нарештї, стояв під самим парканом, біля тих розвіяних могилок побитих на війнї, при котрих молив ся в Задушки.

— А ось, на хрестї стоїть написано: Яків Соха! — пересилябізував, сунучи пальцем по білих, великих лїтерах. — Се Рох виписали, а хрест ізробив Ямброжи!

Пан Яцек дав йому дві золотівцї тай казав швидко вертати ся домів.

Хлопець утїкав бігцем а лиш один раз відвернув ся, аби свиснути на Лапу тай поглянути що той робить.

— Сусе! Дїдичів брат, а клячить коло Кубової могили! — шептав зачудований, але що смеркало ся та й пригнена деревина трясла ся якось то лячно, страх його вхопив такий, що в чвал і на поперек полетїв у село. Аж коло косцьола задержав ся, аби трохи дихнути тай подивити ся на гроші держані міцно в кулації, тай собака його власне здогонила, то вертали ся вже разом і поволи д‘ хатї.

А коло ставу наскочив на Антка, вертаючого ся з роботи, собака скочила до него ласити ся, гавкати та скавулїти радісно, аж її Антек почав гладити.

— Добрий пес, щирий, добрий! Відки се ти вертаєш ся, Вітек?

Вітек оповів усе, — розуміє ся, що за гроші не сказав.

— Заглянув би-сь коли до дїтий.

— Прилечу, прилечу, навіть для Петруся зробив-єм візочок тай одного чудака...

— Принеси його, на тобі шістку, аби-сь не забув!

— Таже прилечу духом, лиш подивлю ся, чи господар не прийшли...

— Нема їх дома? — запитав ся нїбито байдужно, але аж затремтїв.

— Таже в мельника радять щось із дїдичем та з другими!

— Господиня дома? — запитав ся тихіще.

— Дома, обходять. То лиш подивлю ся тай митю прилечу.

— Приходи, приходи! — шептав, хотїв його питати ся, довідувати ся, але не сьмів, люде крутили ся навкруги, хоть уже смеркало ся, а при тому хлопець дурний, виговорив би ще, розголосив. Пішов швидко д‘ домови, але перед

косцьолом розглянув ся уважно, чи хто не дивить ся, тай навернув у бік, на стежку поза стодоли.

А Вітек побіг до хати.

Борини ще не було, в хатї було темняво, бо лиш під коменом тлїли головнї. Яґна ввихала ся коло вечірного обходу, але лиха була, бо Юзка знов десь-то пропала, а роботи було тілько, що не знати за котру перше брати ся! Не слухала навіть оповідань Вітка, аж коли згадав про Антка, стала раптом і нащурила вуха...

— Не кажи нїкому, що тобі дав шістку.

— Коли кажете, то й пари не пущу.

— На-ж тобі другу, та затям собі. До дому пішов?...

Нї, не чекала вже його відповіди, схопила ся з місця раптом, мов би зо страхом вибігла на ґанок і зачала кликати Пєтрика, а заляканим і притаєним зором перебігала сад тай оплітки. Навіть за шопу, під оборіг заглянула, не було нїкого... Втихомирила ся швидко, але так їй прикро стало, що зачала кричати на Юзку та нагоняти її, аби швидше лагодила коровам пійло, та випоминати, що раз-у-раз по хатах волочить ся тай нїчо не робить; розуміє ся, що дївчина те-ж не змовкла, горда була, писката тай завзята, то сварила ся зуб за зуб.

— Пискуй, пискуй, тато прийдуть, то тя швидко ременем утихомирять! — погрозила Яґна, засьвічуючи лямпу тай беручи ся знов до пряденя і не відповідала вже на мимраня Юзчині, бо їй видало ся, що хтось ходить за задним вікном...

— Вітек, подиви-ко ся, мусїв пацюк вилїзти із хлїва тай ходить там-о по садї!

Але Вітко впевняв, що загнав усї тай примкнув двері, Юзка пішла на другий бік і виносила з Пєтриком бражанки з пійлом для коров, а потому прилетїла по дійниці.

— Сама подою, припічни собі, коли-сь ся так іспрацювала!

— А дійте самі, знов з половину молока лишите в вименах! — догризала Юзка.

— Стули морду! — верескнула розгнівана, взула деревлянники, підкасала вовняк, узяла дійниці тай пішла до обори.

Вечір уже був настав, вітер перестав, курява притихла, але небо висїло чорне, беззвіздне, сповенене хмарищами, низьке; снїги сїріли мрачно, якась жалібна, втомлена тишина придавлювала сьвіт, нїякий голос із села не доходив, а лиш десь від кузнї йшло далеке, глухе битє молотів.

В оборі було темно тай душно, корови хлептали пійло та голосно шурували язиками дна бражанок, а раз-у-раз постогнували тяжко.

Яґна найшла на по-мацьки стільчик, сїла коло першої з берега, намацяла вимя, витерла його хусткою та вперши голову в живіт корови зачала доїти.

Тишина її вбіймила, що й найлекший шелест чула виразно; молоко цюркало раз-по-раз у дійницю, зо стайнї доходили кіньські тупоти, ба від хати йшли здавлені та крикливі розмови Юзки.

— Радить а картофлї не шкробає! — ворknула раптом, наслухаючи, бо снїг заскрипів на подвірю, мов би хто йшов із правого боку, від шопи, видко поволи... ставав навіть... бо притихло на млї-ока... знов ішов... снїг тріщав чим раз то близше... повернула голову тай дивила ся в сїрий отвір дверий... замерехтїла в нїм якась невиразна стать...

— Пєтрику!... — кликнула.

— Тихо, Яґусь, тихо!

— Антек!

Ізблїдла зовсїм і так її всяка міць відійшла, що не виїдила й слова більше, рушити ся не

могла, подумати не година була, потягла несьвідомо за дійки, але молоко сикало на вовняк та на землю. Горяче її схопило тай не мов поломінь пекуча вихром віяла по нїй, блискавками михтїла в очах а солодощами серце розпирала, а так її щось ухопило за горло тай сперло груди, що мало не впала мертва...

— Від самого Різдва чатував-єм на тебе, що вечера варував як той пес під оборогом, не вийшла-сь... — шептав.

А той голос іздавлений, страстний, запеклий міцю коханя, обливав її кипятком, вогнями, солодощами, криком могутности... Стояв на-впростець, чула, що спер ся на корову, похилив ся тай дивить ся на неї так із близька, що його горячий подих пік її в голову.

— Не бій ся, Яґусь! Нїхто не бачив, не бій ся. А вже-м не видержав, не пораджу, таже то і в день і в ночи і в кожду часинку все стоїш передомною, на очах менї висиш, Яґусь; чи нїчо' менї не скажеш?

— Що-ж я тобі скажу, що? — шепнула розплаканим голосом.

Умовкли обоє. Не стало їм голосу, зворушенє їх давило тай та близота, та бажана самота, та ніч, немічю на них ізвалила ся, тягарем солодким, але й чудним ляком! Ірвали ся до себе, а тепер і того слова сказати було трудно тай тяжко, багли ся обопільно, а й руки до себе протягнути було гляба — мовчали.

Корова голосно сербала пійло та так бацькала хвостом по боках, що раз-по-раз затинала його в лице, аж його придержав міцно, перехилив ся дужше через клуби тай шептав знов:

— Анї сплю, анї їм, анї робити можу без тебе, Яґусь, без тебе...

— А менї те-ж не лехко, нї...

— Чи думала ти коли за мене, Яґусь, чи думала?...

— Чи могла-ж я не думати, коли менї все до голови приходиш, усе, що вже ради нїякої дати собі не можу. А чи то правда, що-сь за мене побив Матїя?

— Правда. Циганив за тебе, то-м йому морду стулив, тай кождому зроблю те саме!

Двері гримнули від хати тай хтось хутко летїв подвірєм, просто в обору, так що Антек ледви встиг відскочити до жолобів і там притаїти ся.

— Таже Юзя казала принести бражанки, бо свиням треба жранє лагодити!

— Бери обі, бери! — ледви вицідила.

— Коли Лисуля ще не випила, потому прилечу.

Вітек полетїв бігцем, чути було як знову двері гримнули, аж тодї Антек висунув ся зі схованки.

— Верне ся, стерво... піду під оборіг, зачекаю; вийдеш, Яґусь?

— Бою ся...

— Прийди, хоть би годину або й дві чекати му, прийди!... — молив.

Присунув ся іззаду, бо все сидїла коло корови, обіймив її могутно за груди, перехилив голову і впер ся так міцно губами в її вуста, що втратила віддих, опали їй руки, дійниця полетїла на землю, втратила тямку, але пручала ся чим раз міцнїще тай так завзято тисла ся вустами до його вуст, що счепили ся на смерть, упали в себе тай довгенько тривали в такім божевільнім, дикім, безтямнім поцїлюнку.

Відірвав ся нарештї тай хильцем вибіг з обори.

Схопила ся нарештї, аби до него скочити, але вже тїню майнув на порозї тай пропав у ночи. Не було його, лише той тихий, пекучий шепіт грав у нїй так міцно, та так наказуючо, що з зачудованєм роззирала ся по оборі... Ро-

зуміє ся, не було нїкого, лише корови пережовували пашу тай бацькали хвостами. Визирнула в подвірє, ніч стояла за порогом непроглядними сумерками, тишина давила сьвіт, тілько, що ті гримоти молотів подзенькували в далечинах... А був же, був... стояв коло неї, вбіймав її, цїлював... іще вуста печуть, іще вогнї горють по нїй блискавками, а в серцї знимає ся такий крик радости, що не висловити! Сусе мій, Сусе! Зняло її щось тай несло, що хоть би в увесь сьвіт, зараз, у те млї-око, а пішла би туди, з ним!... Янтось! — крикнула несьвідомо тай аж власний голос отямив її трохи. Ввихала ся з доєнєм із усїх сил, але була така розтрясена, що часто під передами коров шукала вимени, та така розчулена щастєм, що аж ідучи до хати, на морозї почула, що має лице мокре з плачу. Занесла молоко, але забула його процїдити, побігла на другий бік, бо зачула голос Настки, нїчо їй не сказала тай вернула ся, причепурювала ся перед зеркальцем, ба ще поліи докинула на вогонь, ба розгадувала, що має щось-то квапне зробити... що-ж, коли не могла собі нїчого нагадати, нїчого... бо лиш те стояло їй у гадках, що Антек чекає під оборогом, чекає... покрутила ся ще блудом по хатї, завила ся в хустку тай пішла.

Просунула ся тихо коло вікон і пішла попід задну стїну, до вузького переходу між садом і шопою, вкритою, немов дахом, навислим від снїгу галузєм, що мусїла схиляти ся.

Антек причак коло перелазу, скочив до неї як вовк, майже перенїс її тай потяг під оборіг, що стояв зараз за дорогою.

Та не вело ся їм зовсїм сего дня, бо що йно влїзли в оборіг, що йно счепили ся там у цїлюнках, почув ся гострий, грімкий голос Борини:

— Яґусь, Яґусь!...

Мов грім у них тріснув, так рознесли ся, Антек скочив у бік і хильцем попід городи чва-

лав, а Яґна побігла в подвірє, не вважаючи, що галузє здерло їй хустку з голови, тай усю обсипало курявою. Протерла лице снігом, назбирарала під шопою дров оберемок і поволи, спокійно вернула ся у хату.

Старий дивив ся на неї з під лоба, чудно якось.

— Заглянула-м до сивулї, бо щось постогнує тай лягає...

— Шукав-єм тебе в оборі тай не бачив...

— Бо-м тодї вже мусїла бути під шопою, дрова збирала-м.

— А де-ж єсь ся так обваляла в снїгу?...

— Де? Зо стріхи снїгові бороди висять, то лише трутити тай на голову сиплють ся — виправдувала ся спокійно, але лице відвертала від вогню, аби сховати запаленїлість!

Але старого не звела, нї, бо просто, око в око, не дивив ся, але добре бачив, що вся в вогнях, червона, тай очи ярі блищать, як у хоробі. Якесь-то глухе, неясне підозрінє всунуло ся йому в серце, зависть куслива загаркала в нїм, як собака притаїла ся. Довго мучив ся та розгадував, аж нарештї прийшло йому до голови, що то певно Матїй її зустрітив тай припер де до плота.

Настка власне ввійшла на се, то гейже її потягати за язик:

— Що-ж то, бачу Матїй уже здоров, ходить?...

— Гале, здоров там!

— Казав менї хтось, що бачили його над вечір, по селу дї ходив... — заговорював хитро, а пильно дивив ся в Яґну.

— Плетуть, що лиш їм видить ся! Матїй ледви рушає ся, навіть із ліжка не встає, тілько, що вже кровю не плює. Ямброжи клав йому нинї баньки, а тепер приладив оковитки з мастю

тай лїкують ся там оба так пильно, аж на дорогу чути співанки.

Не питав ся вже більше, але підозрінь не збув ся.

А Яґуся, що тяжка їй була мовчанка, тай ті його шпіонуючі очи не давали спокою, стала широко розказувати про побут пана Яцка.

З'умів ся сему дуже тай зачав гадкувати що би се могло значити, мучив ся чимало, розважував, міркував, кожде слово окроме в голові обертав, аж нарештї виразно з того вийшло, що дїдич вислав пана Яцка на него, аби дізнати ся, що нарід каже про порубу.

— Коли нїчо а нїчо за лїс не питав ся!

— Гале, коли такий виведе тебе гей на мотузку, що й не зміркуєш, що й як а все вискажеш. Го, го, знаю я те дїдицьке помело!

— Кажу вам, що лиш за Кубу питав ся тай за ті стрижки!

— Межами колесує, аби дорогу висмотрити! В тім щось є, якась дїдичева штучка, бо якже, дїдичів брат і стояв би там за Кубу! Лиш дурень у такі байки ввірує. Повідають, що той Яцек дурноватий трохи, по селах раз-у-раз волочить ся, на скрипцї під фіґурами вигравае тай три по три плете. Тай казав, що прийде?

— Казав тай за вас випитував ся.

— Но, но, в голові не хоче ся помістити.

— А бачили-сьте ся з дїдичем? — запитала ся мяко, аби лиш не дати йому роздумувати.

Метнув ся, мов би його ґез укусив у слабину.

— Нї, у Шимона ввесь час сидїв-єм — сказав тай замовк.

Уже не сьміла питати ся, бо метав ся по хатї мов скажена собака, за будь-що кричав, нагоняв, пімстував, то зробило ся так тихо, мов би хто маком посїяв, кождий йому з очий радий сходив, аби чого не обірвати.

І в такій прикрій тишині сїдали до вечері, коли ввійшов Рох, сїв своїм звичаєм перед вогонь, їсти не хотїв, а коли скінчили, сказав тихо :

— Не від себе приходжу. На селї повідають, що дїдич на Липцї завзяв ся тай анї одного хлопа не закличе до рубаня, прийшов-єм запитати ся, чи се правда ?

— В імя Отца і Сина, а відки-ж менї се знати ? перший раз чую...

— Нарада була нинї у мельника, відти пішла новина.

— Нараджував ся війт, мельник і коваль, але не я !

— Якже? повідали, що у вас був сам дїдич і що-сьте з ним пішли.

— Не нараджував-єм ся з ними, хочете то вірте, правду вам кажу...

Не признав ся, як дуже його болїло се обминенє тай, що радили без него !

Розлютив ся знов на пригадку, але мовчав, лиш пережовував у собі ту вразу, мов би кропиву, здержував ся як міг, аби Рох не зміркував що з ним дїє ся !

Якже, ждав, виглядав, як той дурень, а вони без него радили ! Не дарує їм сего, попамятають ! Мають його видко нї за що, то їм покаже що значить у селї. Не хто другий лиш мельник так-о зробив, парубок один, пройдисьвіт, кривдою людською доробив ся, а тепер над усїх гороїжить ся, ошуканець, знає він за него такі дїльця, що з того може бути й кримінал, знає... Або й той війт ! худобу йому пасти, не верховодити старшим, пяниця; зробили його війтом, але так само можуть завтра його скинути та вибрати хотьби Ямброжа, одна би з них була потїха ! А коваль, зятуньо заповітрений ! най лише появить ся в хатї ! Або й той дїдич, то як вовк, уганяє лиш коло народу, та забігає, та

нюхтить де би що ввірвати! Пан, стерво, на мужицьких землях сидить, мужицький лїс продає, з мужицької ласки жиє, а буде тут на нарід ізмовляти ся! Стерво, не тямить, що й панської шкіри так само чіпають ся цїпи, як і кождого! — Але не сказав анї слова з отсих мірковань, якже, не баба-ж, аби перед иншими жалувати ся та приятельства шукати! Гризло його се люто, навіть дуже болїло, але зась кому від того!... Зміркував ся швидко, що то не яло ся при чужім так сидїти із замкненим ротом, то підняв ся з лавиці тай сказав:

— Новини повідаєте, але як дїдич завозьме ся тай не закличе, то нїхто його не всилує.

— Правда, але як би йому хто гідний представив, кілько народу через те бідує, то може би попустив.

— Просити його не буду — сказав гостро.

— А зо двацять комірників сидить і роботи гей змилуваня виглядає! Знаєте самі котрі, а зима тяжка, снїги, морози, неодному вже картофля перемерзла, а зарібку нема нїякого. Поки весна прийде, то зробить ся такий передновок, що страх погадати! А й тепер уже біда така, що не один, раз у день горячу страву їсть і з голодним черевом спати йде! Числили всї, що скоро дїдич зачне рубати коло Вовчої долини, то робота для всїх отворить ся! А тут-дї присяг, що анї одного Липчака до роботи не возьме! Розгнївав ся за те, що-дї жалобу на него писали до комісаря.

— Сам я підписував і твердо стояти му на тім, що анї одної смерічки не втне, поки з нами не погодить ся тай не віддасть що наше.

— Коли так, то лїса може рубати не будуть.

— Нашого не будуть.

— А що-ж дїяти муть ті бідаки, що? — йойкнув.

— Нїчо їм не пораджу, а для того, аби мали роботу, своєго предцї не дам. Боронити му других, доправдувати ся за кого, а як менї крівда стане ся, то хиба той пес менї поможе...

— Із сего бачу, що з двором не тримаєте.

— Тримаю з собою та зо справедливістю, міркуйте лиш. Маю що инше на голові. То й плакати не буду, як там котрий Войтек або Бартек не має що в рот покласти, се ксьондзова справа, не моя! Один хотьби й хотїв, не порадить усему.

— Але богато помогти може, богато — сказав сумно Рохо.

— Стрібуйте воду носити решетом, а побачите що наносите, так і з бідою; вже такий лад божий є, та бачу й лишить ся, що один має, а другий вітер по полю ловить.

Рох лише покивав головою тай вийшов ізгрижений, бо не надїяв ся такої твердости на біду людську в Боринї, старий вивів його в оплітки, тай, як се звичайно робив що дня, пішов ув обійстє заглянути до коров та до коний, бо пізно вже було.

Яґна стелила ліжка тай власне перину розбивала, молячи ся півголосом, коли Матїй увійшов і якусь обснїжену шмату кинув їй під ноги.

— Хустки губиш, найшов-єм її коло перелазу! — сказав тихо, але так то твердо, тай так поглянув на неї проймаво, що змертвіла з переляку тай аж трохи згодя зачала гикаво виправдувати ся:

— То... той Лапа... що лиш може... витягне з хати... вчера то менї деревлянники занїс до буди! стерво не пес, такий шкідний...

— Лапа?... ото, но, но... — шептав глумлячи ся, бо анї раз не повірив.

VII.

На Три Царі, котрі сего року випадали якось у Понедїлок, іще перед кінцем вечірнї, бо чути було гранє та й присьпівки в косцьолї, а вже нарід поволи тяг до коршми, бо то перший раз по адвентї тай Різдві мала бути музика, тай ладили ся зговорини Малґоськи Клембянки з Віцком Сохою, котрий, хоть і писав ся так само як небіжчик Куба, але свояцтва з ним відпекував ся, бо парубок був нечесний тай сильно подуфалий на свої морґи.

Тай повідали, що й Стахо Плошка, маючий ся вже від копаня до Улисї Солтисівної, напевно нинї запє справу тай усе зо старим поладить, бо був йому неприхильний і доньки не давав, бо Стахо був сильний забіяка, вихор невговканий і з родичами раз-у-раз вадив ся, а за Улисею хотїв цїлі чотири морґи, або дві тисячі сплати на руку ще й два коровячі хвости.

Тай війт нинї справляв хрестини, лише що в хатї, але ріжні знакомицї так собі рахували, що як роз'охотить ся, то дома не видержить і з усею компанїєю до коршми звалить і фундувати ме.

Окрім же сих принад були ще більші, важнїщі справи, рівно обходячі всїх.

Бо так воно стало ся, що на великій службі божій дізнали ся, що дїдич, що лиш йому було треба людий до рубаня, то вже згодив і завдатки подавав: мало йти з Рудки десять, із Модлицї пятнацять, із Дембицї щось вісїм, а самої Ржепецької шляхти двацять без чогось — а з Липцїв анї один. Правда се вже була ясна й певна, бо й сам побережник, котрий був на сумі, притвердив.

Немала з того турбація впала на бідноту, не лехка.

Вже-ж були в Липцях богачі на всю губу, були й менші, котрі те-ж за зарібки не дбали,

були й инші, у котрих аж пищало з біди, але до неї не признавали ся, аби лише приятельства з богачами не втратити тай в один ряд усе з ними ставати — але й комірників, і таких, що лиш хати мали, те-ж не хибувало: котрі заробляли у господарів молоченєм, котрі на тартаку сокирою, котрі-ж, де лиш лучила ся робота, а ледви тілько вишкробали, що якось там із Божою помічю проживили ся, але лишало ся ще з пять фамілій, для котрих зимі зовсїм хибувало в селї роботи, отже власне цї, гей спасїня ждали на те рубанє.

А тепер що дїяти?

Зима була люта, мало котрий мав який-такий покладний гріш, не одному вже картофля кінчила ся, біда була в хатї а голод уже зубищі шкірив ізза вугла, до весни далеко а підмоги нї відки, то й не дивниця, що тяжка журба впала на душі. Збирали ся по хатах, міркували, аж нарештї цїлою купою пішли до Клемба, аби їх повів до єґомостя на пораду, але Кломб ізбував ся зговоринами-дї доньки, тай инші викрутили ся подібно гей вюни, бо дбали лише за себе тай свою шпекуляцію мали. Розлютив ся за се страх Бартек із тартаку, котрий хоть і роботу мав, та все з бідним народом держав, прибрав до себе Филипа ізза води, Стаха Билициного зятя, Бартка Козла, Валька Кривописького тай у пять пішли до єґомостя просити, аби вступив ся за них до дїдича.

Довго не було їх видко, аж по вечірни прилетїв Ямброжи до Кобусів тай сказав, що з ксьондзом радять і в коршму просто прийдуть.

А тимчасом вечір уже був зробив ся, остатні зорі зітлїли геть, що лиш десь не десь на заходї, з тих сїрих попелів жевріли мов догасаючі головнї, а сьвіт поволи вгортав ся в синяву та холодну скатерть ночи. Місяця ще не було, лиш

від сухих, перемерзлих снїгів били застиглі, ледоваті поблиски, в котрих кожда річ видавала ся мов би в смертну сорочку прибрана тай зовсїм умерла; тай звізди стали висипувати ся на темне небо, та так росли й трясли ся в тих далечинах, так жевріли бистро, аж по снїгах ішли поблиски. Мороз же брав гострий і піднимала ся така лють, аж у вухах дзвинїло, тай аби найтихіщий голос а летїв усїм сьвітом.

У хатах же вогнї затопили тай квапили з вечірним обходом, іще воду носили зо ставу, ще иноді скрипнули вериги або яка худібка обізвала ся, ба хтось їхав поквапно саньми, а люде скачучи вганяли по обійстях, бо пекло в лице мов би розжареним залїзом і дух іспирало, але вже село втихало геть.

Лиш від коршми чим раз гостріще чути було музичні голоси, бо вже-ж що майже з кождої хати хтось туди пробирав ся на розвідини, другі-ж, котрим не було до зговорин, анї до справ, те-ж тягли, бо їм горівка пахла. А що й бабам кучило ся самим а дївчата аж пищали до играшок і на музику ногами перебирали, то раз-у-раз, поки ще стемнїло ся геть; летїли хильцем до коршми, буцїм-то хлопів нагнати домів, але вже лишали ся. Вже-ж, що за батьками й дїти тягли що старші, особливо хлопцї, скликували ся з оплїтків свистом тай ішли купою, завалюючи коршмові сїни та приспи, хоть мороз пражив живим вогнем.

А в коршмі кишіла вже несогірша гущавина.

Порядний вогонь палахкотїв у печи, то з пів хати заливало кріваве сьвітло трісок, котрих Жид усе докладати казав дївцї, бо хто лиш увійшов, обтріпував чоботищі в поріг, нагрівав закоценїлі руки тай ішов у гурт відшукувати своїх, бо про вогонь і лямпу над шинквасом сумерк був по закутках і трудно було з разу ро-

зізнати. В однім кутї від дороги, на колодах від капусти сидїли музиканти, подзенькуючи иноді, мовби з не-хотя, бо ще танцї не розпочали ся на добре, тілько, що там якась більше нетерпляча пара покрутила ся.

На хатї-ж, під стїнами, коло столів товпили ся компанїями люде, але мало хто стискав порцію та пив, тілько радили, роззираючи ся навкруги, та вважаючи на входячих.

Лише при шинквасї був більший рейвах, бо стояли там цїлою купою гостї Клембові та своякы Сохи, але те-ж іще з рідка пили до себе, тілько радили, шанували себе, як се яло ся на зговоринах.

Усї-ж часто та незавважно позирали під вікна, де за столами сидїло кільканацять Ржепчаків, прийшли ще за днини тай лишили ся. Нїхто їм пакостей не робив, але й нїхто до них не квапив ся, тілько, що Ямброжи зараз із ними покумав ся та сильно горівку тяг тай оцинанював, що лиш улїзло ся. А побіч них стояв Бартек із тартаку зі своїми тай голосно росказував, що їм уповів єґомость, а сильно пімстував на дїдича, в чім йому найголоснїще вторував Войтек Кобус, хлоп сухий, малий та такий палкий, що все знимав ся, валив кулаками в стіл і кидав ся, як та птиця, котрої прізвище носив,*) навмисно-ж се робив; бо догадували ся, що Ржепчаки тягнуть на завтра в лїс, до рубаня, але нї один із них мов би то нїчо не чув, так сидїли супокійно зайняті між собою.

Тай нїхто з господарів не слухав тих матерковань, анї занадто до серця не брав, що єґомость не хотїв оступати ся за ними перед дїдичем, а навпаки відвертали ся від них і бокували, чим голоснїще кричали, бо в натовпі, який розпирав коршму, компанував ся кождий до вподоби тай купив ся де було наручнїще, не вважаючи на сусїдів — лиш одна Яґустинка ходила

*) К о б у с — малий половик. — М. П.

від купи до купи, під'юджувала, жарти вироблялa, новини людям у вуха клала, пильно однако вважаючи, де вже подзенькують фляшки та порція кругом ходить.

І так поволи, незавважно втягав ся нарід у забаву, бо чим раз більший гамір наповняв хату тай чим раз частїще подзвонювали порції, тай чим раз густїще робило ся, то вже двері майже не зачиняли ся, так ішли — аж музиканти почастовані Клембом, утяли рясного мазура тай в першу пару пустив ся Соха з Малґоською, а за ними хто лиш мав охоту.

Але не богато йшло в танцї, позираючи на перших липецьких кавалєрів, на Плошку Стаха, Вахнїка, війтового брата тай инших, котрі зговорювали ся по закутках із дївками, веселі розмови вели, тай кепкували голосно з Ржепецької шляхти, котрим усе басував Ямброжи.

На се власне показав ся Матїй, із палицею ще йшов, бо ледви був із ліжка зволїк ся, бо йому скушно було за людьми, казав собі швидко приладити горівки перевареної з медом, сїв з боку комена, попивав тай метав тим словом веселим до знакомиць, але раптом утих, бо Антек став у дверях, завважав його, підняв гордо голову, глипнув очима тай проходив побіч мов би не замічаючи.

Матїй спалахнув і закликав:

— Борина! а ходїть-же д' минї!

— Маєш дїло, то перший приступи! — сказав гостро, гадаючи, що Матїй зачіпає.

— Прийшов-бим, але ще рушати ся без палички не можу — відповів мяко.

Антек не довіряв, зморщив грізно брови тай підійшов, але на се Матїй ухопив його за руку тай усилував сїсти на лавку.

— Сїдай коло мене. Привстидав-єсь мене перед усїм сьвітом, побив-єсь так, юхо, що вже менї ксьондза кликали, але гнїву до тебе не маю

нїякого тай перший з отсим словом ізгоди приходжу. Напий ся зо мною! Нїхто ще мене не побив тай гадав-єм, що такого на сьвітї нема. Силач із тебе справдїшний, аби таким хлопом як я кинути гей снопом, но, но...

— Бо-сь менї на роботї раз ураз допікав, тай гавкав паскудно, се мене розсердило, то-м уже й не тямив що роблю.

— Твоя правда, твоя, сам се притверджую, тай не зо страху а по добру... Але-сь мене пририхтував, но, живою кровю жбихав-єм, ребра менї попукали; до тебе пю Антек! що там, покинь злість, я тобі вже не памятаю, хоть мене ще плечі болять... але хиба-ж ти дужчий від Вавжка з Волї?...

— А не збив-єм його на відпустї у жнива, ще бачу лїкує ся...

— Вавжона! Казали менї се, але-м вірити не вірив. Жиде, гараку з асенцією, та в те млїоко, бо перекушу! — крикнув.

— Але що-сь пискував перед людьми, то не правда? — питав ся тихо Антек.

— Не правда, лише без злість говорив-єм, так собі... нї, де-ж би там... — відпекував ся, обзираючи під сьвітло фляшку, аби йому правди з очий не вичитав.

Напили ся до себе раз і другий, потім Антек поставив чергу тай знов напили ся, і вже так сидїли побіч себе, побратані зовсїм, і в такому приятельстві, аж у коршмі дивували ся сему. Матїй же, підпивши собі несогірше, покликував на музику, аби жвавіще грала, притупував, сьміяв ся голосно до парубків, аж утих тай став Анткови в вухо казати:

— Вже-ж і се правда, що хотїв-єм її брати силоміць, але мене так пазурями поборонувала, мов би мене хто писком по терню переволїк. Ти був-єсь їй любіщий, знаю се добре, не відпекуй ся, ти, і без те на мене не хотїла

дивити ся!... Трудно вола водити, як не хоче сам ходити; зависть мене жерла, що й не висловити, гей! Дївка рівна чудови, що й не найти пишнїщої, а пішла за старого на твою кривду, сего вже вирозуміти не можу!...

— На мою кривду тай на мою погибіль!— йойкнув тихо тай аж ісхопив ся, так вогнї в нїм заграли на спомин, то лиш закляв тай щось воркотїв до себе.

— Тихо, люде вчують і рознести готові!

— Або я що сказав?

— Розуміє ся, лиш я не дочув, але могли другі...

— Бо вже менї втерпіти трудно, так мене тут у грудях розпирає, що само рве ся з мене, само...

— Кажу тобі, не дай ся, поки час — радив хитро, потягаючи його по-малу за язик.

— Або я можу, коли коханє гірше хороби, вогнем по костях ходить, кипятком у серцї булькотить а такою тугою душу проймає, що нї їсти, нї спати, нї робити, нїчо, лиш би чоловік лобом товк о стїну, або й житя збавив ся!

— Хиба-ж я не знаю! Мій Сусе, хиба-ж я сам за Яґною не лїтав! Але є лиш одна рада не коханє: оженити ся, тай мов би рукою відняв. Найшла би ся й друга; як оженененм не можна, дістати жінку, то швидко смак до неї мине ся тай коханє скінчить ся! Правду тобі кажу, я-ж несогірший прахтик! — доказував чванливо.

— А як і потім не мине ся? — сказав сумно.

— Розуміє ся, котрий ізза плота постогнує, за вуглами притаює ся, а як кицька зашелестить, дриґають йому ноги — такому швидко не перемінить ся, але се телюк не хлоп, за такого не дав бим і гроша! — кинув згірдливо.

— Чисту правду сказав-єсь, але видить ми ся, що є й такі хлопи, є... — задумав ся.

— Напий-ко ся до мене, геть менї засхло в горлї! Псямать собача з бабами! декотра таке порохно, що як би подув, накрила би ся ногами, а часто й найбільшого силача водить мов те теля на мотузочку, моци збавить, розуму збавить та ще й на посьміховище сьвітови дасть! Чортово насїнє, стерво! кажу тобі, пий до мене!...

— В твої руки, брате, в твої!

— Біг заплать, кажу тобі, плюнь на те чортово насїнє, вже-ж розум свій маєш...

Напили ся раз і другий тай побалакували, Антек уже був трохи піднапилий, а що нїколи не мав перед ким вижалувати ся, то тепер ізбирала його божевільна охота виговорити ся, то ледви здержав ся, тілько що там кинув часом яке важке слово, з котрого Матїй і так усе міркував, лиш не давав сего покмітити по собі.

В коршмі-ж забава вже йшла ретельна, музика тяла що сил і танцї йшли за танцями, пили вже в усїх закутках, де-не-де вже доходило до суперечок, а скрізь говорили так голосно, що гамір переповняв хату, а тупоти танешників чути було мов те битє цїпів. Клембова компанїя перевалила в алькир, відки й несогірший вереск доходив, лише Соха та Малґоська танцювали завзято, або взявши ся за стани на мороз бігли на повітрє — Бартек із тартаку зі своїми все стояли на однім місцї, пили вже з другої фляшки, а Войтек Кобус уже просто викрикував ід Ржепецьким людям.

— Шляхта, стерви, міх і плахта! — бо то за шляхту мали ся.

— Дїдичі, пів села одну корову доїть! — докинув кусливо другий.

— Ковтунники, без коний обходять ся, бо їх самі воші носять.

— Жидівські парубки!

— Двірські помела, до псів їм годити ся, коли такий добрий вітер чують!

— Почули й у дворі своє тай тягнуть!

— Будуть тут людям відбирати роботу!

— Прочешемо вам ковтуни, що без лобів повтїкаєте!

— Витирачі, пройдисьвіти, не стало в Жидів печотопин, то прилетїли! — договорювали міцно, а який-такий кулаком грозив і рвав ся до них, а чим раз більше людий кипіло проти них, чим раз палкіщий круг їх ісцїпляв, бо то вже горівка зносила — але вони не обзивали ся, сидїли разом цїлою купою, лиш палиці стискали між колїньми, попивали пиво, кушали ковбаси, котру мали з собою, та гордо, нестрахливо позирали на хлопів.

Було би може й прийшло зараз до бійки, але Кломб прилетїв, став утихомиряти, представляти та просити, а за ним старші тай Ямброжи, то Кобус перестав пискувати, других те-ж відтягли на частунок до шинквасу, потім музика сильно заграла, а знов Ямброжи став циганити несотворені сторії за війни, Наполєона, Начальника, а пізнїще й инші втїшні річи, аж не одні лягали зо сьміху; а він радий, піднапилий несогірше, розпер ся коло стола тай казав:

— На останок оповім іще одну сторію, коротку, бо квапно менї танцювати тай дївки лихі, що до них не приходжу! Знаєте, зговорини нинї Клембянки із Сохою Віцком. Як би-х хотїв, мої би були з Малґоською, мої! Бо то було так: у четвер ізвалили ся до старого Клемба з горівкою. Прийшли в один час від Сохи тай прийшли від Причка; одні честують гараком, а другі солодкою, від одних Кломб пє тай від других не виливає. Один добрий тай другий не гірший! Свати аж пріють, так піють та прихвалюють своїх кавалєрів: Сей має морґи препишні, жайворонками погноєні, а другий те-ж такі, на котрих ли-

ше собаки свої весїля справляють. Один має хату, до котрої свинї попід підвалини влазять, тай другий не гіршу. Оба сильні богачі, що шукати далеко! Соха має цїлий ковнїр від кожуха, бо решту собаки рознесли. А Причек має вершок від сьвяточних штанів та гузик сьвітячий гейби з золота! Один парубіка стрункий, як та копиця, тай другому черево здуло від картофлї. Пишні парубки! Сосї слина з рота тече, а Причек має очи каправі! Рівні в усїм а такі робітні та завзяті, що хотьби пів чвертки картофлї, нараз із'їдять і за другою дивлять ся! Оба добрі на зятїв, оба корови можуть попасти, хату замести, гній вичистити; оба кривди дївцї не зроблять нїякої, бо з журавлями не компанують. Сильні парубки, балакучі, мудрагелї, хитрі, з їдою все в рот попадають а не де инде. Що тут дїяти, коли оба рівні видають ся старому? Отже крутить ся, в носї довбає, та Малґоськи питає, котрого хочеш?... — Оба почвари, татусю, позвольте, то вже си Ямброжа виберу! — Старий головою крутив, міркував довго, звісно, мудрагель на всю хату, а тутечки хлопцї натискають, свати все своє піють, отже напив ся від одних гараку, напив ся від других солодкої, тай повідає: принесїть вагу! Принесли тоту вагу, вставили, а він каже: — Зважте ся, хлопцї, котрий буде тяжчий, того на зятя виберу. — Зажурили ся свати, післали по горівку тай міркують: котрий? бо оба-ж були, гей ті зісохлі блощицї! Скочили по розум до голови Причкові свати, насунули йому за пазуху каміня, та в кишенї напхали. Але й Сохове те-ж не дурні: не було що, то гусака всадили йому під капоту — тай на вагу його ставлять... числять, аж тут щось повідає С... с... с... нїби Соха, а гусак гуп на землю! Розсьміли ся всї а Кломб повідає: хитрий юха, хоть ваги не тримає! ти будеш мій зять!"

Розуміє ся, що тут окрім того важеня, иншої правди не було, лиш оповідав так то сьміш-

но, аж поплакали ся з утїхи тай таким сьміхом бухали, що на всю коршму йшло.

А що швидко Клембові гостї вивалили ся з алькиря та й цїлою гурмою йшли в танець, то вереск підняв ся, тупоти, крики, що вже нїякокого голосу окроме не розізнав.

Із гирь починало курити ся, горяче розбирало, втїха росла, то молодї й гуляли з усеї сили, старші-ж залягали столи, компанували ся, де лиш могли тай де хто встояв, бо танешники розбивали тай чим раз більшим колесом розмахували ся, а кождий голосно балакав, честував, із другими тїшив ся, своє доказував, сьвята вживав.

Музика-ж тяла сїрчисто тай танцї йшли завзяті, хоть була така глота, що голова коло голови, плече коло плеча, та й так потрясали ся, по хатї носили ся, покрикували весело тай обцасами били, що лиш підлога скавулїла та шинквас подриґував.

Забава була сильна, бо-ж усї прикладали ся з усеї моци, всею душею.

Се-ж зима йшла, нарід відорвав руки спрацьовані від матери землї, то й піднимав пригнуті потилицї, піднимав зажурені душі, випрямлював ся, розростав ся тай рівняв ся один з одним у волї, в припочивку та в тій вільній думцї, що кождий чоловік видний був окроме тай виразно — як той лїс, із котрого не віддїлиш деревини лїтї, бо в однаковій, рівно зеленій гущавинї стоїть прилиплий до рідної землї, а най лише снїг упаде, земля вкриє ся, то зараз кожду деревину доглянеш окроме тай в те млї-око розізнаєш: чи дубок се, чи грабок, чи трепітка!

Такісїнько було й з народом.

Лиш Антек та Матїй не рушали ся зі своїх місць, сидїли коло себе по дружньому та стиха побалакували про всячину, тим більше, що все

хтось до них приставав тай своє докладав; прийшов Стахо Плошка, прийшов Бальцерек, прийшов війтів брат і другі, ті всї найперші в селї кавалєри, що дружбували на весїлю Яґусї. Зразу несьміливо приставали, бо не знати було, чи Антек яким гострим словом не бризне, але нї, подавав кождому руку тай з добрістю дивив ся, то й зараз обступили його тїсним колесом, уважно слухали, дружно сьвідчили тай так йому придобрювали ся тай здавали ся на него в усїм, як у-перед, коли то ще верховодив ними, лиш усьміхав ся якось гірко, бо йому нагадало ся, як то ще вчера тай отсї самі обминали його з-далеку на дорозї.

— Навіть тебе не видко, в коршму не заходиш! — уповів Плошка.

— Від ранку до ночи роблю, то коли маю час на коршму?

— Правда, правда! — притвердили пів-голосом, а потім, поволи перейшли на ріжні справи селові, на батьків, ба про дївки говорили, ба про зиму, ба розмова якось не вела ся, бо Антек мало говорив, а все позирав на двері, надїяв ся, що Яґна прийде. Аж, як Бальцерек почав оповідати про нараду, яка відбула ся в сьвята у Клембів, що до лїса, слухав уважно.

— Що-ж урадили? — запитав ся.

— А що-ж би, скавулїли, нарікали, жалували ся, а ради нїякої не вхвалили, окрім тої, що не треба позволити на рубанє.

— Або то що розумного врадять отті соломяні віхтї! — викрикнув Плошка. — Зберуть ся, горівки напють ся, висопуть ся, понарікають, тай тілько з тих нарад, що з торішного снїгу, а дїдич може собі супокійно рубати хоть би й увесь лїс.

— Не треба позволити! — кинув коротко Матїй.

— А хто-ж то його здержить, хто заборонить! — почали викрикувати.

— Та хто-ж би, як не ви?

— А якже, позволять на се! обізвав-єм ся якось-то, то тато мене скричали, аби-м носа пильнував, що се не моє дїло, а їх, господарів! Розуміє ся, мають до сего право, бо все в жменї держать і хоть би на ту мінуту а не попустять, а ми що значимо? тілько що ті наймити! — сердив ся Плошка.

— Лихо цїлком, лихо!

— А не так повинно бути!

— Розуміє ся, що молодих повинні припустити до ґрунтів тай до керми!

— А самим на годованцїв іти!

— Я військо відслужив, лїта менї йдуть, а того, що моє, дати не хочуть! — кричав Плошка.

— Кождому пора на своє.

— А всї-сьмо тут покривджені!

— А найбільше Антек!

— Треба би в селї зробити порядки! — шепнув твердо Шимек, Яґусїн брат, котрий недавно прийшов тай стояв поза другими тихо; поглянули на него зачудовані, а він висунув ся на перед тай став горяче балакати про свої кривди — а в очи всїм дивив ся та червонїв ся, бо не привиклий був перед иншими говорити тай бояв ся ще трохи матери.

— Настка його так навчила розуму! — шепнув котрийсь; розсьміяли ся всї, аж Шимек замовк і подав ся в тїнь, тодї війтів брат, Ґеля Ракоський, хоть і не був розумний і трохи загикував ся, почав балакати.

— Що старі тримають ґрунти тай дїтям не попускають, се, розуміє ся, лихо, бо кривда, — але найгірше те, що по-дурному врядкують. Атже з тим лїсом давно був би кінець, як би були погодили ся з дїдичем!

— Якже, давав по два морґи, коли нам належить ся по чотири на пів-волока!

— Належить ся або й не належить ся, се ще не знати, се вже урядники розсудять.

— Коли вони з дїдичами тримають!

— Гале, тримають там! атже сам комісар уповів, аби не годити ся на два морґи, то дїдич мусить дати більше! — толкував Бальцерек.

— Тихо-ша, бо ось коваль зо старшим іде! — шепнув Матїй.

Обіздрили ся на двері: дїйсно коваль вів ся попід пахи зо старшим, оба вже були напилі несогірше, то міцно пропихали ся крізь гущавину тай валили просто на шинквас, але не постояли там довго, Жид їх повів ув алькир.

— На хрестинах у війта врізали ся!

— Справляє нині? — запитав ся Антек.

— Таже батьки наші там сидять! Солтис пішов у куми з Бальцеровою, бо старий-дї Борина погнївав ся тай не хотїв — толкував Плошка.

— А се що за один? — викрикнув Бальцерек.

— Таже пан Яцек, дїдичів брат із Волї!— поясняв Ґжеля, аж устали, аби придивити ся, бо пан Яцек перепихав ся поволи тай очима когось шукав, аж і наткнув ся на Бартка з тартаку тай з ним пішов під стїну, до Ржепецьких.

— Чого він може хотїти?

— Чого? а нїчого! так собі, лише ходить по селах, із хлопами балакає, не одному поможе, на скрипцї приграває, дївчата сьпіваночок учить, придуркуватий, бачу.

— Кінчи-бо Ґжеля, що-сь зачав! кінчи!

— За лїс зачав-єм казати; моя рада така, аби сего дїла самим старим не лишати, бо попсують.

— Що-ж, на се лиш одна рада: зачнуть лїс рубати, всїм селом іти, розігнати, не позволити, поки дїдич із селом не погодить ся! — сказав міцно Антек.

— Отсе саме врадили у Клемба.

— Врадили, але не зроблять, бо хто піде за ними?

— Господарі підуть.

— Не всї.

— Як Борина поведе, то й усї підуть.

— Лиш не знати чи Матїй схоче.

— То Антек поведе! — крикнув Бальцерек.

Притвердили йому горяче всї, лиш один Ґжеля противив ся, а що бував у сьвітї тай газету „Зорю“ читав, то став научно тай мов би то з книжки балакати, що насили не можна робити, бо вдасть ся в те суд тай окрім кози, нїхто більше не виграє; що треба, аби село спровадило з міста адвоката, то той би все по справедливости вирихтував.

Не хотїли його слухати довго тай який-такий кепкував, отже всердив ся люто тай сказав:

— На батьків нарікаєте, що дурні, а самі й за гріш толку не маєте, лиш як ті дїти, що ще рачкують, чуже повторяєте!

— Борина з Яґусею та з дївками! — завважив котрийсь.

Антек, котрий хотїв щось відповісти Ґжелї, змовк і полетїв очима за Яґною.

Пізно прийшли, вже по вечері, бо старий довго впирав ся скавулїням Юзки та намовам Настки, ждав аж Яґуся попросить, але вона зараз по обідї заповіла гостро, що піде на музики, відповів їй гостро, що ногою з хати не рушить ся, не пішов до війта, то нїде не піде.

Не просила його більше, завзяла ся так що вже й слівцем не обізвала ся, лише попла-

кувала по закутках, дверми лускала, вистоювала перед домом, на морозї тай метала ся по хатї, як той лихий вітер, аж морозило від неї злістю, коли-ж до вечері сїдали, не пішла їсти, лише зачала спідницї зо скринї добувати, примірювати та наряджувати ся.

То й що-ж мав старий дїяти? кляв, приговорював, заповідав, що не піде, нарештї ще мусїв її сильно перепрошувати тай рад не рад повів до коршми.

Гордо входив, пишно тай мало з ким витав ся, бо й рівних було не богато, бо-ж найперші у війта були на хрестинах, сина-ж не завважав, хоть і пильно роздивляв ся в глотї.

Антек же вже не спускав очий з Яґусї, стояла власне коло шинквасу, хлопцї до неї сипнули запрошувати в танець, відмовляла, побалакуючи весело а крадькома пробираючи ся очима крізь людий — така пишна видавала ся нинї, що хоть нарід уже був напилий а позирали на неї з дивом. Понад усї краща. А була-ж там і Настка, на мальву з черлености угортини та зросту похожа, була й Веронка Плошківна, мов ґеорґінїя румяна та в собі дуже подуфала, була Сохівна, курятко ледви доросле, гнучке та з личком, мов той цукор солодким, були й другі, пишні, рослі, тягнучі очи парубків, а як Бальцерківна Марися, на диво росла, біла, стріпата дївка та перша в селї танешниця — але нїодна не рівня Яґусї, нїодна.

Перевершувала всї вродою, вбранєм, статю та тими синими, ярими очима, як рожа перевершує настурцїї, та мальви, та ґеорґінїї, та маки, що богато підлїщі при нїй видають ся, так вона перевершувала всї тай над усїма панувала. Тай нарядила ся нинї, як на яке весїлє: спідницю вбрала горяче-жовту в зелені та білі пояси, стан же з синого оксаміту вишиваний золотою ниткою та глибоко, до половини грудий вирізаний,

а на сорочцї тонесенькій, котра біленькою фризкою кудовчила ся буйно коло шиї та при долонях, засилила низки кораліїв, бурштинів та тих жемчугів, на волосю мала хустинку шовкову, синяву, в рожеві цятки крашену, кінцї-ж від неї спустила на плечі.

Брали її за се вбранє жінки на язики тай приговорювали злобно; не дбала про се зовсїм; зуздріла незабаром Антка тай почервонївши ся з радощів, мов та вода під захід, відвернула ся до старого, котрому Жид щось говорив і зараз повів ув алькир, де той і лишив ся.

Розуміє ся, що Антек лише сего ждав, бо швидко боком коршми припхав ся тай супокійно здоровкав ся із ними, хоть Юзка навмисно відвернула ся.

— Прийшли-сьте на музики, чи на зговорини Малґоськи?

— На музики... — відповіла тихо, бо голос їй зовсїм відняло зворушенє.

Стояли коло себе якийсь час мовчки, лише дихали швидче, та крадькома зазирали собі в очи, танешники зіпхали їх під стїну, Настку взяв у танець Шимек, Юзка те-ж десь подїла ся, то самі лишили ся.

— Що днини жду, що днини... — шептав тихо.

— Або я можу вийти... пильнують мене... — відповіла дрожучи, руки їх зустрітили ся якось самі, тисли ся клубами, поблїдли обоє, духу їм хибло, в очах іскри жевріли, а в серцях була така музика, що й не сказати.

— Відступи ся трошечки, пусти!...— просила тихесенько, — бо повно-ж людий навкруги.

Не відповів на се, лиш узяв її міцно за стан, товпу розтрутив, вивів у колесо тай крикнув до музикантів:

— Обертаса, хлопцї, та гостро!

Розуміє ся, що гримнули з усеї сили, аж басиско йойкнув, знали-ж його, що як роз'охотить ся, то готов цілій коршмі фундувати!

А за ним пішли в танець і його камратя: танцював Плошка, танцював Бальцерек, танцював Ґжеля, танцювали й другі, а Матій, що йому ребра ще не попускали, то лише притупував, та покрикував для принуки.

Антек же гуляв завзято, вивів ся на перед, перегнав усіх тай віяв у першу пару так сїрчисто, що вже нїчого не тямив тай нї на що не вважав, бо Яґусь тисла ся до него солодко, та раз-у-раз, ледви дишучи, просила:

— Ще, Янтосю, ще трошечки!

Довго танцювали, припочили тілько, аби трохи дихнути та напити ся пива, тай знов пішли в танець, не вважаючи на те, що люде звертають на них увагу, щось шепчуть, та кривлять ся тай голосно договорюють.

Але Анткови було вже все одно нинї, скоро лиш почув її коло себе, скоро притис до себе, що аж пручала ся та прижмурювала ті любі сині очи, то вже був зовсїм забув ся! Радощі в ньому грали тай таке весїлє, мов би та весняна днина в ньому зробила ся. Забув про людий тай про ввесь сьвіт, кров у нім закипіла, тай сила встала така горда, неподатлива, аж йому груди розпирало! А Яґусь те-ж була мовби втоплена в любощах та в забутю! Носив її, як той смок, не впирала ся тому, бо якже, чи могла-ж би, коли крутив нею, заносив, притискав, що иноді смеркало ся у нїй тай теряла з памяти ввесь сьвіт, а грало в нїй таким весїлєм, молодістю, втїхою, що вже нїчо' не бачила, лиш ті його чорні брови, ті очи безодні, та ті губи червоні, тягнучі.

А скрипка витинала сїрчисто, заводячи тай несла ся сьпіваночкою, мов би той жнивний вихор пекучою, від котрої кров у вогонь перемі-

няла ся тай серце грало весїлєм і міцю; баси-ж погукували дриґливо в такт, то самі ноги несли тай лускали голупцї; флєт же присвистував тай надив, як той кіс на веснї, та такими любощами проймав, так серце відчиняв, аж потерпали, в голові мутило ся, духу не ставало, а заразом хотїло ся плакати, тай сьміяти, тай кричати, тай тулити, тай цїлювати, тай летїти кудись, у ввесь сьвіт, у забутє — то й працювали так вогненно, аж коршма трясла ся тай диготїли бочки з музикантами.

Зо пятдесять пар мінило ся в тім величезнім колесї, котячім ся від стїни до стїни, розсьпіванім утїхою тай такою міцю, що фляшки перевертали ся, лямпи гасли, ніч їх обіймала тай роздрожаний сумерк, бо лиш ті головнї в печи, розжарювані вихорою розмаху, сипали іскрами та бухали крівавою поломінню, в котрій ледви михтїв збитий клубок людський, вючий ся навкруги такою гущавиною, що й оком не схопив, анї розізнав, де хлоп, де женщина. Капоти повівали горою мов ті білі крила, спідницї, ленти, хустки, розпалені лиця, ярі очи, тупоти завзяті, присьпівки, покрики, все враз мішало ся, колесувало, мов одно веретено, від котрого бив страшенний вереск і летїв крізь відчинені до сїний двері, в обснїжену, морозисту зимову ніч.

Антек же гуляв раз-у-раз на передї, бив обцасами найголоснїще, завивав мов вихора, припадав до землї, що гадали: впаде! Де-ж там, він уже стояв, уже знов лїтав, уже покрикав, часом яку пісоньку музикантам метав тай плив крізь товпу, розбивав, топтав, як буря йшов, аж ляк побирав не одних а мало хто за ним настигав.

З добру годину так вививав, бо хоть инші переставали втомлені, ба навіть і музиці млїли руки, грошї їм метав, прикваплював грати тай танцював, то нарештї майже лиш у двоє лишили ся в колесї.

Розуміє ся, що через се баби вже голосно чудували ся такій гулянцї, кивали головами, мололи язиками тай милосердили ся над Бориною, аж Юзка, лиха на Антка, та ще більше на мачоху, полетїла до старого.

— Тату, таже Антек танцює з мачохою, аж люде дивують ся! — шепнула.

— Най танцюють, на те коршма! — відповів і взяв ся знов чокати ся зо старшим і ковалем, тай щось балакати.

Вернула ся нї з чим, але стала позирати за ними пильно, бо по танцю, стояли коло шинквасу з цїлою громадою дївчат і хлопцїв. Весело їм було, бо Ямброжи, вже зовсїм пяний, плїв їм такі приповідки, аж дївчата закривали ся хустками, а парубки голосно сьміяли ся, та ще й своє докладали. Антек фундував усїм пиво, перший пив до других, принукував, обіймав парубків, а дївкам цїлими жменями пхав за пазуху кармельків, аби могти при тім і Яґусї накласти, та, хоть і втомлений, сьміяв ся найголоснїще тай радий розбалакував ся.

Тай на коршмі забавляли ся несогірше, нарід уже зовсїм роз'охотив ся тай розігрів ся, то все якісь пари танцювали, а другі товпили ся де лиш дало ся тай радили, честували ся, кумали ся одні з одними та веселощів усїм серцем заживали. Ржепецька шляхта рушила ізза свого стола, бо вже були покумали ся при горівцї з Липчаками, а декотрі й до танцю брали ся, дївчата не відмовляли ся, бо поведїнку мали делїкатнїщу тай чемно просили.

Анткова же громада забавляла ся окроме, бо то була сама молодь і що найперша в селї а він хоть і з усїма побалакував, про божий сьвіт майже не знав і просто мовби забув ся нинї, нї на що вже не дивив ся, нї з чим не ховав ся, бо навіть і не міг — то й нетямив, що люде навкруги позирають уважно тай пильно наслу-

хають. Гале, чи дбав там за се, все їй шептав у вухо, припирав до стїни, вбіймав, за руки брав, але ледви вже здержував ся від цїльованя! Лиш очи йому лїтали безтямно та в грудях ізнимала ся така буря, що готов був важити ся на все, аби зараз перед нею, бо бачив у її синих, сіяючих очах — див і коханє! То й ріс чим раз більше, гороїжив ся тай гукав немов той вітер, поки вдарить! Пив при тім порядно тай Яґусю силував, аж їй у голові мутило ся, то й не знала, що з нею робить ся, лиш иноді, коли музика мовкла та коршма трохи притихала, стямлювала ся трохи, страх її брав, обзирала ся з зачудованєм мовби поратівлї шукаючи, навіть тїкати бажала, але стояв коло неї тай так дивив ся, такий жар бухав від него, таке коханє в нїй підоймало ся, що митю забувала про все.

Тягло ся се досить довго, бо Антек уже горівку ставив цїлій компанії. Жид радо давав тай кожду кварту двічі на дверях черкав.

А що цїлій компанії зачало в головах мутити ся, то купою пішли танцювати, аби трохи протверезити ся, — розуміє ся, що Антек з Ягусею танцювали на передї.

Вийшов на се з алькиря Борина, привели його жінки соблазнені, подивив ся тай зараз уві всїм поміркував ся, злість його схопила люта, лише закусив зуби, защепив петельки капоти, шапку натис тай став пробирати ся до них. Уступали ся йому з дороги, бо блїдий був гей стїна тай очима дико сьвітив.

— До дому! — сказав голосно, коли надлетїли тай хотїв її ймити за руку, але в те млїоко Антек закрутив у місцї тай понїс далї, що марно хотїла вирвати ся.

Скочив тодї Борина, розвалив колесо, вирвав її з Анткових обійм, не попустив, і навіть не поглянувши на сина, вів із коршми.

Музика раптом урвала, тишина напрасно впала на всїх, що стали як укопані, нїхто й сло-

вом не обізвав ся, бо міркували, що робить ся щось лячне, бо Антек метнув ся за ними, розіпхав товпу гей снопи тай вибіг із коршми, але скоро його лише мороз обвіяв, потикнув ся на дерево лежаче перед домом і впав у снїг, та швидко підняв ся тай подогонив їх на зворотї дороги коло ставу.

— Йди своєю дорогою, тай людий не зачіпай! — крикнув старий, відвертаючи ся до него.

Яґна з вереском утекла д' хатї, а Юзка впихала в руки старому якийсь кіл і верещала:

— Бийте сего розбишаку, бийте, татусю!...

— Пустїть її, пустїть! — лепотїв Антек зовсїм безтямно тай присував ся з кулаками готовими до бійки.

— Кажу тобі, йди геть, бо як Бог на небі, обезвічу тя, як собаку! Чуєш! — крикнув знов старий, готовий на все, Антек подав ся в зад несьвідомо, впали йому руки, страх його вдарив такий сильний, що дрожати став, а старий пішов поволи домів.

Не скочив уже за ним, стояв розтрясений, безтямний і водив пустими очима навкруги, не було вже нїкого, місяць сьвітив ясно, снїги іскрили ся тай мрачні білощі виднїли скрізь. Нїчо' не міг виміркувати, що таке стало ся, стямив ся трохи аж у коршмі, куди його привели приятелї, котрі йому скочили на поратівлю, бо пішла чутка, що з батьком бє ся.

Тай забава скінчила ся, розходили ся домів, бо то й пізно вже було, коршма спустїла швидко, лише по дорогах іще гриміли якийсь час гуканя та присьпівки, лишили ся самі Ржепчаки, котрі мали заночувати, та пан Яцек приграв їм на скрипцї жалібненькі пісні, то сидїли за столом, поспирані на руки тай зітхали, но,

тай Антек сидячий у кутї сам, бо що не могли з ним добалакати ся, тому що не відповідав, покинули його всї. Сидїв так мертвий і несьвідомий, то марно йому Жид нагадував, що коршму замикає, не чув і не розумів зовсїм, отямив ся аж на голос Ганки, котрій люде донесли, що знов побив ся з батьком.

— Чого тобі треба? — запитав ся.

— Ходи до дому, пізно вже! — просила, здержуючи сльози.

— Йди сама, не піду з тобою! Кажу тобі, йди геть! — крикнув грізно, а потім раптом, не знати чому, нахилив ся до неї та в саме лице сказав: — аби мене в кайдани вкували, в темницї замкнули, вільнїщий був бим, нїж коло тебе! чуєш, вільнїщий!

Ганка заплакала жалібно тай пішла.

Тай він тепер підняв ся, вийшов на двір і поволїк ся д' млинови.

Ніч була ясна, розгоріла місячною посьвітою, деревина клала довгі, голубі, посріблені тїни, мороз такий тис, що раз по раз чути було тріскане вориня тай мов би тихе, проймаве скавулїнє несло ся по роз'іскрених снїгах, тишина мертва, закоценїла тулила ввесь сьвіт, село вже спало, нї одно вікно не блискало сьвітлом, анї пес не загавкав, анї млин не туркотїв, нїчо' — лиш від коршми доходив захриплий голос Ямброжа, котрий своїм звичаєм висьпівував на серед дороги — але слабо, мов крізь сон.

Антек волїк ся тяжко й поволи довкола ставу, поставкував, роззирав ся безтямно, наслухав трівожно, бо все гудїли йому в голові страшні батькові слова, бо все бачив його очи розлючені, бючі в него гей ножем, то подавав ся в зад несьвідомо, ляк істискав його за горло, серце завмирало, волосє ставало дубом — а з тямки щезало завзятє, щезало коханє, щезало

все, а лишав ся тілько смертний страх, дрожучі переляки та розпучна, жалібна несила...

Сам не знав, коли став іти домів, аж ось із перед косцьола дійшов його болїзний плач і голосне риданє; під фіґурою стоячою перед самими цвинтарними ворітьми, хтось лежав хрестом на снїгу, в тїни, яка падала від паркану, нїчого не можна було розізнати, нахилив ся, гадаючи, що то який чужий мандрівник, або й пяний — а то Ганка лежала, жебручи милосердя.

— Ходи до дому, лють така, ходи Ганусю! — бо йому чудно змякла душа, а що не обізвала ся, підняв її силоміць тай повів домів.

Не говорили нїчого з собою, бо Ганка ревно плакала.

VIII.

У Боринів було мов у гробі по тім-о сьвятї — не плач, не крики, не пімстованя, лише тяжка тишина, зловіщо притаєна та повна здержуних гнївів і жалїв.

Увесь дім замовк, обснував ся мрачністю, тай жив у безперестанній трівозї тай очікуваню чогось то страшного, мов би під дахом, котрий леда мінута має впасти на голови.

Старий, вернувши ся домів, анї навіть потім, навзавтрю, і марного слова не сказав Яґусї, навіть перед Домінїковою не жалував ся, мов би нїчо‘ не стало ся.

Лише розболїв ся з тої притаєної злости, тай з ліжка підняти ся не міг, бо його все млоїло, кольки спирали в боцї тай горяче розбирало.

— Се нїчо‘, лиш печінки самі запекли ся, або й бебехи впали! — сказала Домінїкова, мастячи йому боки горячим олїєм; нїчо‘ не вбізвав

ся, лиш постогнував болїзно та в стелю вперто дивив ся.

— Не Яґусїна се вина, нї! — зачала тихо, аби на хатї не дочули, бо вже люто журила ся, що й слова не сказав про вчерашну справу.

— А чия? — воркнув.

— Чим же винна? Ви-сьте лишили її саму тай пішли пити в алькир, музика грала, танцювали всї, забавляли ся, то що-ж, як той самсон мала стояти в кутї? таже молода, здорова тай забави їй треба. Всилував її, то й пішла танцювати. Чи могла-ж не йти, кождий у коршмі має право брати в танець, котра лиш йому повидить ся, а що її вибрав тай не попускав ся, розбишака той один, то лише зі злости до вас, лише зі злости!

— Мастїть лише тай робіть, аби-м подужав хутко, а не вчіть мене розуму, добре знаю сам як було, не треба менї вашої говірки.

— Коли-сьте такі мудрі, то й се знати повинні-сьте, що жінка молода, здорова также своєї втїхи потрібує! Не колода-ж анї стариця, за хлопа пішла, то хлопа їй і треба, не дїдугана, аби з ним рожанець перебирати, нї.

— А чому-ж єсьте менї її дали? — кинув глумливо.

— Чому? А хто-ж то скавулїв, як той пес? Не я вас молила, аби-сьте її взяли, не я вам її підтикала, анї вона сама! Могла собі йти за кождого другого тай з тих найперших у селї, тілько їх було...

— Було, лиш не до женїня...

— Бодай вам язик викрутило за собаче гавканє!

— Правда вас опарила мов кропива, що-сьте ся так кинули!

— Циганство се паскудне, не правда! Циганство!

Натяг перину на груди, відвернув ся д' стїнї тай уже й словом не обізвав ся на її горяче

доказуване, аж коли в плач ударила, шепнув злобно:

— Як баба пранником не може, то гадає, що плачем щось порадить!

Добре знав, що сказав, добре! Аж тепер, коли з ліжка підняти ся не міг, приходило йому до голови, що то про неї балакано вперед, розважував се собі, укладав, до купи стягав, міркував — тай така злість його проймала, така зависть їла, що не міг вилежати, метав ся на ліжку, кляв істиха, ба відвертав ся лицем на хату та тими лихими очима ходив за Яґною... вона-ж була якась то блїда, змізерована, що мов би сонна ходила по домі, а лише тими жалібними очима скривдженої дитини позирала на него та так зітхала, аж йому жаль робило ся тай серце трохи таяло, але й заздрість тим більша росла.

Тягло ся так мало не цїлий тиждень, що вже в хатї видержати було трудно, мала-ж вона душу дуже чутливу — як та декотра квітка, що най лиш лють на неї хухне, тай зараз обварить ся тай роздрожить ся з болю. Тай мізернїла в очах, спати не могла, їда їй не смакувала, всидїти трудно було на місцї, тай роботою зайняти ся, бо все летїло з рук і страх раз-у-раз за нею ходив, бо й якже, коли старий усе лежав, постогнував, доброго слова не сказав, тай мов той розбишака позирав! Усе чула його очи на собі, все, що вже видержати не могла. Давило її житє, бо й туга розбирала несказана, що то й про Антка нїчо‘ не знала, бо не показав ся того тижня, хоть нераз смерком, під смертним страхом, визирала під оборіг! Не сьміла-ж питати ся нїкого. Вже їй так гидко було в хатї, що по кілька раз у день бігала до матери, але Домінїкова мало сидїла в хатї, до хорих ходила, ба в косцьолї посидькувала, а як була, то показувала люте лице тай гірко попрікала, а хлопцї те-ж лазили мрачні, лихі тай зажурені, бо стара Шим-

ка побила терлицею, що на Три Царі пропив був у коршмі цїлі чотири золоті. Заглядала потім до сусїдів, аби лише якось той день зіпхати, але й там добре їй не було; розуміє ся, не прогоняли її, але крізь зуби цїдили слова, твердо позирали, а всї враз бідкали над хоробою старого, нарікаючи жаліблиро, які то тепер часи настають погані.

А Юзка те-ж, як лише могла, доїдала їй на кождім поступі, навіть Вітек бояв ся плести по своєму при господарю, то слова не було з ким промовити, тілько було всеї втїхи та розваженя думки, що там Пєтрик вечерами, по роботї програвав стиха на скрипцї в стайнї, бо в хатї старий не позволяв.

А зима все була люта, морозиста та завійна, що треба було в хатї сидїти!

Аж якось у суботу, старий хоть і здоровий ще не був, зволїк ся з ліжка, вдяг ся тепло, бо мороз був тріскучий, тай пішов на село.

Заходив у ріжні хати, мов би то нагріти ся трохи, де знов із дїлом, а навіть і з такими заходив собі радо, яких уперед обминав без слова, тай скрізь перший зачинав про коршму тай усю справу в сьмішки обертав, а рад оповідав, як був порядно впив ся тай через те захорував.

Дивували ся тому, притакували, головами покивували, але нїхто в поле вивести себе не дав. Знали-ж добре його гордощі, тай те, що скоро на амбіт узяв, можна його було живою ватрою припікати, а голосу не пустив би; знали й те, як усе чванив ся над инших, гороїжив ся, за найлїпшого себе в селї мав, а дуже дбав, аби його на язиках не обносили.

Розуміли й те, що запобігає тай сплетнї гасить, які були повстали.

А навіть старий Шимон, солтис, уповів йому просто в очи, як се у него було звичайно:

— Бай баю, хлоп сливки рве, а лиш їх дві! Людська говірка, то як той вогонь, не пригасите кігтями, сам мусить ізгоріти! А се лиш вам нагадаю, що-м був сказав перед шлюбом: коли старий женить ся з молодою — лиха не віджене й сьвяченою водою!

Розсердив ся за се тай просто вернув ся до дому. Яґуся-ж гадаючи, що скоро встав, то вже все минуло ся тай верне ся до давного, відітхнула з полекшею тай стала до него забалакувати, ба в очи позирати, придобрювати ся тай по хатї цїпотїти солодко, як уперед... Але зараз отямив її таким гострим словом, що поблїдла; а потім не зробив ся иншим, не пестив, не голубив, думок не вгадував анї за ласку її не дбав, а гостро, як на дївку, покрикав за непорядки тай до роботи нагоняв.

Від того дня все на-ново в свої руки взяв, припильнував і з рук не попускав. Цїлі дни, скоро лиш подужав, молотив із Пєтриком і в стодолї робив коло збіжа, майже кроком не рущаючи ся з обійстя, бо навіть вечерами в хатї направляв упряж або на вісному стільцї вистругував ріжну господарську потріб, а так пильно стеріг Яґусї, що й кроку не могла зробити, аби за нею не визирав, навіть її сьвяточну вгортину замкнув і ключ носив коло себе.

Натерпіла-ж ся вона, натерпіла! Бо мало того, що за будь-що кричав тай слова доброго не сказав, але просто так усе робив, мов би не вона була господинею, бо лиш Юзцї запоряджував, що має ся робити, з Юзкою про ріжні річи балакав, котрих дївчина й не розуміла, тай Юзцї на все вважати казав!

А Яґни мов би не було, пряла цїлі дни, ходила гей блудом, або до матери тїкала на вижалуванє та скарги, не порадила на се стара, бо їй гостро сказав:

— Була панею, робила, що хотїла, нїчо' їй не хибувало, та не вміла того пошанувати, то

найже стрібує чого иншого! А се вам заповідаю, скажіть їй, що поки ногами киваю, боронити му свого добра тай не допущу, аби кепкувано собі з мене, гей з ляльки якої, затямте се собі!

— Бійте ся Бога, таже вона нїчо' злого не зробила!

— Най би зробила, не так би-м балакав тай не так поступив! Але досить і того, що з Антком собі заходила!

— Таже то в коршмі, в танцю, при всїх!

— Гале, лише в коршмі! Гале!... — бо виміркував, що тодї, як її хустину найшов ув оплітках, мусїла виходити до Антка.

То не дав ся переконати, не вірив нїчому тай твердо стояв на своїм, а на останку сказав:

— Я добрий чоловік, ізлагідний, всї се знають, але як мене хто вдарить батогом, готов-єм віддати колом.

— Бийте, хто вам винен, але не кривдьте, бо з кождої кривди пімста росте.

— Котрий своєго боронить, не кривдить!

— Лиш аби-сьте в час побачили, де ваше кінчить ся!

— Грозите, бачу!

— Лише своє кажу, а ви надто в себе дуфаєте. Тямте й се, що хто кладе знаки — сам такий!

— Досить менї ваших наук і приповідок, я й свій розум маю! — розсердив ся.

Тай тут і кінець, бо Домінїкова, бачучи його запекліст і неподатливість, не знимала вже сеї справи, вповаючи, що воно само мине ся тай якось уладить ся, але він анї на день один не попустив, завзяв ся тай навіть у тій злости смакував, і хоть нераз у ночи, чуючи Яґусїні плачі, схаплював ся несьвідомо, аби д' нїй бігти, то про те в пору міркував ся, вдаючи, що встав у вікно подивити ся або чи двері позамикані.

Тягло ся так без перерви цїлих пару тижнїв. Яґнї було прикро, сумно тай так лихо, що вже ледви втерпіла, на людий дивити ся не сьміла, встид їй було перед селом, бо всї-ж добре знали, що там у Боринів робить ся!

Дім зовсїм обмерк, що снували ся по нїм тихо, боязко, мов ті тїни.

Що правда, мало хто заглядав, маючи й у себе доста сварок! Тай вийт не показував ся, загнїваний, що Борина не хотїв йому подавати до хресту; лиш тілько, що хлопцї Домінїкової часом заглянули, Настка Ґолембянка прибігла з куделею, але та більше до Юзки тай аби з Шимком зустрічати ся, то не було з неї потїхи, тай Рох иноді заглядав, але бачучи лиця хмарні, загнївані, мало сидїв.

Лиш один коваль приходив що вечера тай довго пересиджував, та, як лиш міг, іще під'юджував старого на Яґну та в нову ласку вкрадав ся; розуміє ся, що й Яґустинка часто заходила, радо своє докладаючи, де сварили ся. Тай Домінїкова бувала що дня тай що дня одно привторяла, аби Яґна покорою старого брала.

Що-ж, коли Яґна не могла покорити ся, нї за що не могла, а навпаки, бунт у нїй знимав ся тай злість її зносила чим раз частїще. Дуже їй тут помагала Яґустинка, бо раз істиха зачала:

— Яґусь, а менї тебе жаль страшенно, мов рідної! Той старий пес тебе вкривдить! а, ти, як та ярка терпиш! Не так инші жінки роблять, нї!...

— А якже? — запитала ся досить цїкаво, бо вже їй огид такий стан.

— Злого добрістю не перепреш а лиш іще більшою злістю! За дївку тебе має, а ти нїчо; лудину тобі, бачу, в скриню позамикав, на кождім поступі стереже, доброго слова не дасть — а ти що? зітхаєш, троїш ся тай змилуваня божого дожидаєш! Поки ся чоловік не приложить,

то йому й Пан Біг не доложить! Як би так на мене, знала би я що зробити! Юзку вибила би-м, най не рядить ся в хатї, ти-ж господиня, хлопови би-м те-ж не попустила нї в чім! Коли хоче вийни, то най має таку, аж йому горлом вилїзе! Гале, позволь хлопови панувати над собою, то швидко за бійку возьме ся тай не знати чим іскінчить!

— А з усего — знизила голос і в вухо їй шептала — відлучи його, як того бичка від корови, не припускай до себе нї раз, як того пса перед порогом тримай! Зараз побачиш, як ізмякне тай подобрієт!

Яґна схопила ся від куделї, аби сховати запаленїле лице.

— Чого-ж дурна соромієш ся? Злого тут нема! Всї так роблять і робити муть, не я перша вигадала такий спосіб! Атже звісно, що кицькою хлопа далї заведе ся, нїж собаку салом, бо собака хутше поміркує ся! А старого лекше нїж молодика, бо лакоміщий тай трудно йому по чужих хатах шкодити! Зроби так, а швидко менї подякуєш! А що там пискують на тебе тай Антка, в серце не бери, аби-сь мов той молодий снїг була, — саджі добачать ся! На сьвітї такий лад, що котрий дасть ся, то йому й кинути пальцем не дадуть, а котрий не дбає, що за него говорять, міцний і гордий, то може робити, що йому злюбить ся. Нїхто й слівця не писне против, а ласити ся муть мов собаки! Кріпким належить увесь сьвіт, неподатливим і завзятим! На мене досить виговорювали, тай на твою маму, що то з тим Фльорком звісно було...

— Не тикайте мами!

— Най же тобі й сьвята лишить ся! Правда й се, що кождому треба якихось сьвятощів.

Довго ще балакала, навчала її, та поволи, хоть і не питана, розповідала про Антка, що

лиш могла вигадати! Слухала сего Яґна захланно, не зрадивши ся однако й слівцем, але ті ради міцно взяла в голову тай увесь день міркувала над ними! А в вечір, коли був Рох, коваль і Настка, сказала старому:

— Дайте-ко ключі, мушу лудину провітрити!

Дав присоромлений трохи, бо Настка сьміхом бухнула, а про те, коли скінчила перекладанє, протяг руку по ключ.

— Сама моя там одежина, то вже сама собі догляну! — сказала гордо.

Тай від сего вечера зачало ся пекло в хатї! Старий не перемінив ся, але й вона не попускала, на слова відповідала такою копою та так голосно, що на дорогу чути було крики. Не помогало се богато, то на вкірки зачала все робити.

Юзки чіпала ся на кождім поступі та так нераз дошкульно картала, що дївчина з плачем бігала жалувати ся, нїчо' се не помагало, бо ще дужче пеклувала, скоро не йшло по її волї. Вечерами-ж навмисно переносила ся на другий бік, полишаючи старого в першій хатї, там Петрика заставляла грати, присьпівуючи йому до втору ріжні пісоньки до пізна в ніч; ба знов у неділю нарядила ся як найкраще тай не чекаючи чоловіка сама пішла до косцьола, поставкуючи по дорогах із парубками.

Старий чудував ся сїй перемінї, казив ся зі злости, трібував не давати ся, запобігав, аби се по селї не рознесло ся, але нїчо' не порадив на її гумори, тай чим раз частїще, для сьвятого супокою, попускав.

— Мої ви кохані! баранчиком видавала ся, тою ягничкою покірною, а тепер окунем стає! — викрикнув до Яґустинки.

— Хлїб її розпирає тай носить! — відповіла з обуренєм, бо все тому притверджувала,

хто з нею радив. — Але се вам кажу, що поки пора, треба твердим вигоняти гумори, бо потім і колом не порадить ся!

— Не взвичаєні до сего Боринове! — сказав гордовито.

— Видить ми ся, що й у Боринів до сего прийде! — шепнула злобно.

Якось у пару день потім, зараз по Ґромнїчній, дав знати в вечір Ямброжи, що ксьондз їздити ме завтра по колядї.

Заввихали ся зараз від ранку коло порядків, що навіть старий, тїкаючи від пекла, бо Яґна сильно гриміла на Юзку, сам узяв ся до відвалюваня снїгів з оплїтків; провітрено хати, обметено з павутиня стїни, Юзка висипала жовтим піском ґанок і сїни тай швидко перебирали ся по сьвяточному, бо ксьондз уже був у недалекім сусїдстві, у Бальцерків.

І дїйсно, незабавки стали ксьондзові сани перед ґанком, а він сам у комжі на футрі, позаду двох орґанїстяків, прибраних як до служби божої, ввійшов у хату — відмовив латинські молитви, покропив тай пішов ув обійстє посьвятити будинки тай увесь інвентар. Борина нїс перед ним на тарелї сьвячену воду, а він голосно молив ся тай посьвячував усе по черзї, орґанїстяки-ж ішли побіля, присьпівуючи коляди тай густо помахуючи дзвінками, а решта, мов би за процесією йшла ззаду.

Скінчивши-ж, вернув ся до хати тай сїв припочивати, а поки Борина з парубком ізсипували в сани пів кірця вівса та чвертку гороху, став переслухувати молитви Юзку та Вітка.

Так пишно вміли, аж чудував ся, тай питав ся, хто їх учив.

— Молитви то мене навчив Куба, а катехізму та на лєментари Рох! — відповідав сьміливо Вітек, аж його ксьондз погладив по голові; але Юзка так утратила сьміливість, що лиш за-

паленїла ся, поплакала, та й слова не виїдила! Дав їм по два образки, тай навчав, аби слухали старших, молитви відмовляли тай гріха берігли ся, бо лихий на кождім поступі притаює ся тай до пекла намовляє. А потім, піднявши голос, поглянув на Яґну тай грізно закінчив:

— Кажу вам, що нїчо' не сховає ся перед оком Божої справедливости, нїчо! Бережіть ся дня суду та дня кари, кайте ся тай поправляйте ся, поки час!

Дїти бухнули плачем, бо їм повидїло ся, що-дї в косцьолї були, на проповіди, тай Яґусї серце затовкло ся трівожно тай запаленїла ся, бо добре порозуміла, що се до неї говорив, але скоро Матїй вернув ся, вийшла зараз не сьміючи ксьондзови поглянути в очи.

— Хотїв би-м із вами поговорити, Матїю — шепнув, коли лишили ся самі, казав йому сїдати коло себе, кашельнув, табаки йому подав, ніс обтер хустинкою, від котрої заносило мов би з трибуляря, як потім оповідав Вітек, пальцї з троскотом витягав із суставів і стиха почав:

— Говорили менї люде про те, що там у коршмі стало ся, говорили!

— Розуміє ся, на очах усїх було! — привторив старий сумно.

— Не ходїть до коршми тай жоноту не водїть, тілько заказую, груди зриваю, прошу, нїчо не помогає, отже маєте своє, а про те Богу горяче дякуйте, що більшого гріха там не було, не було!

Не було! Лице йому прояснило ся, бо ксьондзови вірив.

— Тай казали менї, що її люто караєте за те, неслушно робите; а хто несправедливість чинить, грішить, кажу вам, грішить!

— Та де там, я лиш хотїв її трохи прикоротити! лиш...

— Антек винен, не вона! — перервав йому нагально. — Навмисно зі злости на вас усилував її танцювати, очивидячки, що хотїв із вами авантури, кажу вам, що хотїв авантури! — впевняв урочисто, пририхтований Домінїковою, на котрої слова вповнї здавав ся. — Але, що то я мав іще сказати?... ага... лошиця лазить по стайнї, треба замкнути в загорідцї, бо копне її валах тай готово нещастє, торік через се саме змарнували менї кобилу! По якім то оґері?

— А по мельниковім!

— Зараз пізнав-єм по масти тай по тій латцї на чолї, порядна лошиця! Але з Антком повинні-сьте згоду зробити доконче, через той гнїв нї на що хлоп розпустив ся.

— Не гнївав-єм ся з ним, то й за згоду просити його не буду — сказав завзято.

— Раджу вам яко ксьондз, а зробите, що вам совість диктує, але се вам кажу, що по вашій винї чоловік марнує ся, ще нинї менї казали, що все в коршмі пересиджує та всїх хлопцїв бунтує, на старших повстає тай бачу щось проти двора загадує.

— Нїчо менї за се не казали.

— Як паршива вівця в стадо всуне ся, всї заразить! А з тих змов проти двора може вийти для всего села велике нещастє — але Борина не хотїв про сю справу говорити, то ксьондз побалакав про ріжні річи а врештї сказав:

— Лише згодою, мої любі, згодою — зажив табаки тай насував шапку. — На згодї стоїть увесь сьвіт, по-згодї, по-добру, то й двір би погодив ся з вами, говорив, згадував менї щось за се дїдич, добрий то чоловік і хотїв би се полагодити по сусїдськи...

— Вовче сусїдство, а на такого найлїпший кіл або залїзо.

Ксьондз жахнув ся, подивив ся йому в лице, але стрітивши його сїрі, холодні, невмолимі

очи тай закушені губи, відвернув ся поквапно тай затер руки зо зденервованя, бо не любив сварок.

— Мушу вже йти. Се вам іще скажу, що не повинні-сьте за великою строгістю відпихати від тебе жінку, молода вона, сорокато їй у голові, як кождій женщинї, то треба з нею мудро та справедливо поводити ся; треба одного не бачити, другого не дочути а на трете не вважати — аби таким чином оберігти ся від незгоди, з сего виходять найгірші річи. Господь Бог усе благословить ізлагідним, кажу вам, благословить! Що за чортяка! — крикнув, ісхаплюючи ся, бо журавель, стоячий коло скринї непорушно, клюнув з усеї сили блищачий ксьондзів чобіт!

— Таже журавель, Вітек його в осени пригорнув, бо лишило ся пташище, викурував, бо мав крило вломлене тай тепер сидить у хатї та миши ловить гей кіт.

— Но, знаєте, ще не бачив я прирученого журавля, чудо, чудо!

Нахилив ся до него, хотїв погладити, але журавель не дав ся рушити, перекрутив шию тай скоса притаєно знов клював ксьондзові чоботи.

— Знаєте, так менї подобає ся, що радо купив-бим його від вас, продасьте?

— Ей, та що бим мав продавати, хлопець його зараз занесе на плєбанїю.

— Пришлю по него Валька.

— Не дасть він доторкнути ся нїкому, лиш одного Вітка слухає!

Закликали хлопця, ксьондз йому дав золотівку тай казав принести смерком, на-коли верне ся з об'їзду, але Вітек ударив у плач і зараз по виходї ксьондза взяв журавля в обору тай там рув майже до вечера, то старий мусїв його втихомиряти ременем, нагадуючи віднесенє птицї. Розуміє ся, хлопець послухати мусїв, але

серце хлипало йому з жалю та болю, навіть ременя занадто не чув, ходив мов одурілий, із запухлими з плачу очима, тай, як лише міг, забігав до журавля, обгортав його руками, цїлював тай заходив ся жалібним плачем...

А смерком, коли ксьондз уже з села вернув ся, загорнув журавля в свою капоту, тай до спілки з Юзкою, бо птиця була тяжка, поплакуючи ревно, понесли його на плєбанїю, Лапа-ж побіг із ними тай те-ж щось прикро погавкував.

Старий чим довше розважував слова ксьондза тай ті його щирі впевненя, тим більше роз'яснював ся, втихомиряв ся, тай поволи, незамітно зміняв свою поведїнку з Яґною.

Все вертало ся до давного стану, але вже не вернув ся в хату давний радісний гамір, той нутрішний супокій тай тота тиха, глибока певність!

Було гей з тим розбитим горшком, що хоть і дротований і мов би то й цїлий, а десь тїк і пропускав воду в такім місцї, що й під сьвітло не розізнав.

Так і в хатї видавало ся, бо через отту незгоду, нерозізнаними щелинками, текли притаєні недовіря, жалї трохи приблеклі, але ще живі та зовсїм іще не забуті підозріня.

Бо старий, не вважаючи на найщиріщі змаганя, не здавив у собі недовіря і майже мимохіть а все вважав на кождий рух Яґни, вона-ж анї на млї-око не забула йому тої злости та лютих слів, кипіла все пімстою, не можучи втекти від тих його проймавих, сторожких очий.

Може й тому, що пильнував і не вірив їй, зненавидїла його ще більше, а чим раз могутнїще виривала ся до Антка.

Так уже вміла чвало встроювати ся, що що пару день бачила ся з ним під оборогом. Помагав їм у тім Вітек, котрий геть серце втратив до господаря за того журавля, а припав до

Яґни, бо йому тепер давала й лїпші підвечірки, більше омасти, а часто густо й пару грошів капнуло від Антка. Але головно помогала їм Яґустинка, так уміла закрасти ся в ласку Яґни, тай тілько довіря збудила в Антку, що просто не було способу бачити ся без її підмоги. То вона носила вістки між ними, вона сторожила перед старим тай оберігала перед несподїванками! А все те робила з чистої злости до всего сьвіта! Мстила ся на других за власну поневірку та кривду; бо нетерпіла Яґни ні Антка, але ще більше старого, як зрештою всїх богачів у селї, що мають усе а їй хибує навіть того закутка, де могла би голову приклонити, та тої ложки страви! Але так само ненавидїла бідних і ще більше висьмівала.

Просто чортова кума, або й що гірше, як за неї балакали.

— Возьмуть ся за чуби тай позагризають ся, як ті скажені собаки! — гадала часто, дуже рада свому дїлу, а що зимі не було богато роботи, то лазила по хатах із куделею, підслухувала та юдила одних на других, посьміваючи ся з усїх однаково, не сьміли дверий замикати перед нею, побоюючи ся її язика, а головно того, щодї лихі очи мала... зазирала й до Антків, але найчастїще стрічала ся з ним, як вертав ся з роботи тай тодї йому в вуха клала новини від Яґни.

Якось у дві недїлї по побутї ксьондза у Боринів, стрітила його коло ставу.

— Знаєш, старий сильно повставав на тебе перед ксьондзом.

— За що-ж то знов гавкав? — питав ся недбало.

— Що людий підмовляєш на двір, що треба би тебе віддати полїцаям, і ще друге...

— Най стрібує! Поки би мене взяли, такого би-м йому на дах пустив когута, що ка-

мінь на камени не лишив би ся! — закликав страстно.

Полетїла зараз із сею новиною до старого, думав довго тай сказав тихо:

— Похоже се на него, такий розбишака, похоже.

Тай більше не сказав нїчого, не хотїв із бабою подуфалювати ся, але скоро Рох прийшов у вечір, довірив ся йому.

— Не вірте всему, що Яґустинка приносить, то лиха жінка!

— Може се й неправда, але бували такі пригоди. Атже старий Причек спалив своєго шваґра, що його вкривдив при дїленинї, сидїв за те в кримінальї, але спалив. То й Антек може се зробити, мусїв щось натякнути про се, цїлком не сотворила би собі.

А Рох, яко добрий чоловік, дуже сим зажурив ся тай став намовляти:

— Погодїть ся, відпустїть йому що ґрунту, таже й він жити мусить, устаткує ся швидше, тай не буде причини до сварок і грозьб...

— Нї, аби-м мав пропасти, аби-м мав з торбами йти — піду, а поки-м живий не дам і того загона! Що мене побив і споневіряв як собаку, дарував би-м йому, хоть і тяжко й трудно — але коли він і що инче загадує!...

— Наплели вам, а ви в серце берете!...

— Розуміє ся, неправда се, розуміє ся... але, аби воно могло стати ся... аж мене розум відходить і студїнь у костях поверчує... коли погадаю, що могло би се стати ся...

Затис кулаки тай закаменїв з переляку самого допусту тої можливости. Нїчо не знав, не думав нїколи про се, навіть був певен у глибинї про Яґусїну невинність, але почув, що в тій синівській ненависти до него мусить бути щось більше, нїж гнїв та жаль за ґрунт, що та завзятість, котру тодї побачив ув очах його, з иншо-

го жерела бє, чув се добре — тай власне тепер почув сам у печінках таку саму ненависть холодну, мстиву та невтомну, звернув ся до Роха тай тихо сказав:

— За тїсно нам обидвом у Липцях!

— Що вам знов приходить до голови, що? — крикнув переляканий.

— І най Бог боронить, аби менї влїз коли в кігтї при такій оказії...

Втихомиряв його Рох, толкував, але нїчо не помогло.

— Спалить мене, побачите!

І від тодї мало вже коли зазнав супокою. Що смерку сторожив незамітно, притаював ся за вуглами, обходив дім і будинки, зазирав під стрїхи, а в ночи часто будив ся, цїлими годинами наслухував і за найменшим лоскотом ісхаплював ся з ліжка тай з собакою оббігав усї закутки. Завважив раз під оборогом якісь утоптані, на половину завіяні слїди, завважив потім і коло перелазу тай іще більше впевнив ся, що то Антек підходить ночами тай лиш видивляє ся способу підпалити; що инше не впадало йому ще на гадку.

Купив від мельника прелюту собаку тай зробив їй буду під шопою, та все дрочив, мало їсти давав, тровив, то ночами собака лїтала та в'їдала гей скажена, тай кидала ся на кождого, що не одного добре покалїчила, аж жалоби з того виходили.

Але при сих осторогах і береженях старий мізернїв і так худ, що пояс до пів клубів опадав, почорнїв, пригорбив ся, ноги за собою волочив і на віхоть ізсихав з тих потайних гадкованнь і турбацій, що йому лиш очи горіли мов у хоробі.

А що нїкого близше не допускав і довіряти ся та жалувати ся не мав перед ким, то його більше й пекли ті вогнї та перепалювали.

Тай нїхто не догадував ся, що йому там у печінках сидить та підтинає.

Вважав більше на худобу, придбав лиху собаку, не спав по ночах, розуміли, без те, що вовки на диво розмножили ся сеї зими, тай мало котрої ночи не підбирали ся тїчнями під село, нераз чути було їх витя, тай часто підкопували ся під обори, тай де-не-де щось ускубли. А при тім, як то все під весну, і про злодіїв ходили чутки чим раз частїщі; взяли-дї хлопови з Дембицї пару коний, взяли в Рудцї пацюка, ба знов деинде корову — тай як камінь у воду, анї знаку по них! — то й не один у Липцях у голову чіхав ся, смотрив замки тай стайнї беріг, бо то найлїпші мали конї на околицю.

Тай так ішов час поволи та рівно, як ті години на зиґарі, анї його перебігти, анї здержати!

Зима все була люта, хоть і змінчива як рідко; бували такі морози, яких і найстарші не тямили, ба снїги впадали величезні, ба знов були цїлі тижнї відлиги, що вода стояла по ровах, а де-не-де й загони чорнїли, ба приходили такі завії, такі куряви, що сьвіта не доглянув, а по них бували дни супокійні, тихі тай так сонце пригрівало, що дороги кишіли дїтьми, відчинювано двері, людий обгортала радість, а старі під стїнами вигрівали ся.

В Липцях же йшло своїм відвічним ладом: кому смерть була назначена — вмирав, кому радість — веселив ся, кому біда — нарікав, кому хороба — сповідав ся та ждав кінця — тай пхало ся якось то з Божою підмогою, зо дня на день, із тиждня на тиждень, аби лиш весни діждати ся, або того, що кому назначено.

Тим часом же, що недїлї гриміла музика в коршмі, гуляли, пили, часом вадили ся, часом за чупри брали ся, аж ксьондз потім картав з амбони, но й инші йшли справи. Відбуло ся весїлє

Клембянки, три дни забавляли ся та так гучно, що казали, мов би то Кломб дозичив пятдесять рублїв від орґанїстого на те весїлє. Тай солтис ісправив несогірші зговорини доньцї із Плошкою. Де знов хрестини відбули ся, але з рідка, не пора ще була, бо богато жінок надїяло ся аж на весну.

Тай старому Причкови вмерло ся якось того часу, щось лиш тиждень хорував, а було неборакови на шістдесятий і четвертий — усе село пішло на похорон, бо дїти справляли пишні поминки...

Де-ж ізбирали ся вечерами на прядини, там насходило ся тілько дївчат і парубків, що робила ся така забава, сьміхи, радість — аж любо, бо то й Матїй, подужавши цїлком, верховодив молоди тай найбільше доказував.

А тоті вічні балачки, обмови, кваси, сварки, сусїдські суперечки, новини — село трясло ся від них. А часом лучив ся який бувалий дїд, то розказував усячину про сьвіт і тижнями в селї сидїв.

Часом знов лист упав від котрого парубка з війська, що то було читань, нарад, оповідань, зітхань дївочих а маминих плачів, що й на цїлі тижнї ставало!

Тай инші річи! таже Маґда пішла в службу до коршми, таже пес Боринів покусав Валькового хлопця, що процесом грозили, таже корова Єндрихам удавила ся картофлею, що дорізувати її мусїв Ямброжи, таже Ґжеля позичив сто пятьдесять рублїв від мельника тай дав у застав ливаду, таже коваль купив пару коний, що дивували ся тому дуже тай міцно над тим міркували, таже добродїй хорували цїлий тиждень, аж ксьондз із Тимова приїзджав їх заступати — таже про злодїїв говорили, про ріжні страхи баби плели, тай про вовків часто, бо-дї видушили вівцї в дворі, про господарство, про

сьвіт, про людий, тай ті инші річи, що хто-ж їх може стямити тай оповісти! тай так усе щось нового, що всїм та ставало і на дни і на довгі вечери, бо то часу зимі нїкому не хибувало.

Сим самим забавляли ся і в Боринів, лише з тою відміною, що старий каменем сидїв дома тай нї на які забави не ходив тай жоноті йти не позволяв, то вже роспука брала Яґусю, а Юзка днинськи воркотїла зі злости, бо їй страх було скушно в хатї сидїти; тілько бувало всеї втїхи, що не боронив ходити з куделею, та лиш до тих хат, де самі старі жінки збирали ся.

То переважно сидїли вечерами дома.

Одного вечера, якось уже в кінцї лютого, зійшло ся пару осіб і сидїли по другім боцї, бо там робила полотно Домінїкова при лямпчинї а решта через порядну лють купила ся перед коменом. Яґуся з Насткою пряла, аж веретена фуркотїли, вечеря доварювала ся, Юзка крутила ся по хатї, а старий пакав із люльки в комен і щось собі думав глибоко, бо майже не обзивав ся. Вритила ся всїм отся тишина — бо лиш ватра тріщала, сверщок поцьвіркував із закутка, варстат погримував, а нїхто якось не обзивав ся, то Настка перша зачала.

— А підете завтра з куделею до Клембів?

— Запрошувала Марися нинї.

— Рох обіцяли, що завтра там із книжки читати муть історії за королїв.

— Пішла би-м, але не знаю ще... — поглянула питаючо на старого.

— То й я піду, татусю... — просила Юзка.

Не відповів, бо собака міцно пригавкувала на ґанку тай зараз упхав ся несьміливо Ясько, Пшевротним називаний із посьміховища.

— Запирай двері, вороно, бо тут не обора! — верескнула Домінїкова.

— Не бій же ся, не з'їдять тебе! чого роззираєш ся? — питала ся Яґна.

— А жу... журавель мусїв притаїти ся та ще мене клюне... — гикав, водячи переляканими очима по закутках.

— Ого, журавля господар видали єґомостеви, нїчо‘ вже тобі не зробить! — воркнув Вітек.

— Таже бо й не знаю на що його було тримати, лиш людий кривдив!

— Сїдай, не плети! — наказала йому Настка, вказуючи місце коло себе.

— Гале, кого вкривдив? хиба самих дурнїв, або чужих собак! Ходив собі як той дїдич по станції, миши ловив, усїм уступав ся, а зрадили його! — шептав попрікаючи хлопець.

— Тихо, тихо, обласкавиш собі на веснї другого, коли тобі жаль за журавлями!

— А не обласкавлю, бо й сей ще буде мій, най лиш тепло зробить ся, то вже вигадав-єм такий спосіб на него, що не видержить на плєбанїї тай прилетить!

Ясєк хотїв доконче дізнати ся за той спосіб, але Вітек буркнув:

— Дурний! кури собі щупай, гадає, що щось лїпше порадить. Хто має розум, то собі свій спосіб найде, а не брати ме від других!

Накричала на него Настка, беручи в оборону Яська, бо дуже дбала про него; дурнуватий він собі був, село з него насьмівало ся, неповоротний, але одинчик на десятьох морґах, то дївчина так собі рахувала, що Шимек мав лише пять морґів тай то не знати, чи йому Домінїкова позволить женити ся, то зноровила хлопця до себе, що все лазив за нею — тай держала на поготові, на той раз.

Отже сидїв тепер коло неї, в очи позирав тай розгадував, що-би тут уповісти такого, коли ввійшов війт, бо вже був зо старим погодив ся, тай зараз від порога кликнув:

— Повістку вам принїс-єм, маєте явити ся в судї завтра в полудне!

— До з'їзду за корову?

— Так тут і стоїть, за корову з двором!

— Рано треба виїхати, бо до повіту кусень дороги. Вітек, іди зараз до Петрика та нарихтуйте, що треба, а ти поїдеш на сьвідка. А Барткови дали знати?

— Був-єм нині в канцелярії тай усїм привіз-єм повістки, цїлою купою поїдете, але двір винен, то най платить.

— Та як не винен, тілька корова!

— Ходїть на другий бік, маю з вами побалакати! — шепнув війт.

Перейшли тай сидїли так довго, що там їм вечерю Юзка подала.

Війт намовляв його, вже не в-перше, аби до них пристав, із двором не зривав, проволїк справу, ждав, із Клембом і другими разом не йшов тай тому подібне. Старий доси вагував ся, міркував, не відмовляв, але на сей чи той бік не подавав ся, бо дуже був угнївав ся, що його тодї дїдич не закликав на нараду до мельника.

Війт же бачучи, що не порадить, на самім останку, для принуки сказав:

— Знаєте, що я, мельник і коваль ізробилисьмо згоду з двором, що самі в трьох звозити мемо дерево на тартак, а потім дошки в місто.

— Но вже-ж, що знаю, таже досить напімстували ся на вас инші, що нїкому заробити не даєте.

— Дуже я дбаю за те, що пискують, шкода на се часу, скажу-ж вам, що-сьмо в трьох урадили — лише слухайте, що скажу.

Старий лише блиснув очима тай міркував, який то буде підхід.

— Урадилисьмо припустити вас до спілки. Возїть тілько, що й ми! Коні маєте добрі, парубок лише лїнюхує, а заробок певний, платять

від кубіка. Поки в полї роботи зачнуть ся, то заробите зо сто рублїв.

— Коли зачинаєте возити? — запитав ся по довгім думкованю.

— А хоть би й від завтра! Рубають уже на близчих порубах, дороги те-ж несогірші, мій парубок виїжджає в четвер.

— Псякров, коби-ж то я знав, як випаде та моя справа з коровою!

— Лише пристаньте до нас а добре випаде, вже я, війт се вам кажу...

Старий довго міркував, позираючи пильно на війта, крейдою собі щось на лавиці писав, у голову чіхав ся, аж і сказав:

— Добре, возити му тай спряжу ся з вами.

— Коли так, загляньте завтра по судї до мельника та порадимо ся ще; мушу вже бігти, бо ми коваль сани підковує.

Відійшов дуже врадуваний, гадаючи, що старого купив тим ізвоженєм і на свій бік перетяг.

Розуміє ся, мельник міг із двором годити ся, ґрунти мав не табельовані тай до лїса йому було нїчо; війт те-ж сидїв на землях подуховних, коваль то само, але не він, Борина! Рахував собі, що звоженє звоженєм, а справа за лїс окроме; поки згода з дїдичем настане, чи до війни прийде, втече досить часу... а що йому шкодить, тамтим потакувати, дурного вдавати, з ними тримати, коли й так свого не дарує при нагодї, а поки що добре заробити тих кількадесять рублїв, конї й так би годувати тай парубка платити! — всьміхав ся до себе, руки затирав тай воркотїв радий.

— Дурні юхи, гей ті барани, гадають, що мене вивели в поле, як того бичка, дурні!

Вернув ся до жоноти дуже розрадуваний. Яґусї в хатї не було.

— Де-ж то Яґуся?

— Свиням понесли жерти! — пояснила Настка.

Побалакував весело, жартував із Яськом, ба з Домінїковою, та чим раз неспокійнїще ждав на жінку, бо якось довго не приходила, нїчо не дав знати по собі тай вийшов у подвірє. Хлопцї в стодолї, на току, ладили сани на завтрішну їзду, бо треба було на полозє вложити півкішки тай примоцувати. Обіздрив, побалакав, заглянув до коний, заглянув до свиний, ба до обори — Яґни нїде не було. Став під окап, у сутїнї тай чекав. Нїч була темна, вітер ісхаплював ся холодний тай шумів, великі, важкі хмари гнали по небі стадами, снїг иногдї терусив.

Може в отченаш або й два тїнь якась замихтїла в переходї від перелазу — старий швидко висунув ся, прискочив тай шепнув скажено:

— Де-ж ти була, що?

Але Яґна, хоть і налякала ся зразу, відповіла глумливо:

— Подивіть ся, лехко за вітром попадете! — тай пішла до хати.

Нїчо вже про се дома не зачинав, а коли збирали ся спати, сказав добрячо й цїлком мяко, не підводячи очий на Яґну:

— Хочеш завтра йти до Клембів?

— Як не бороните, то з Юзкою підемо.

— Хочеш, то тебе не вдержую... але до суду поїду, дім лишить ся на ласцї божій, лїпше, аби-сь у хатї лишила ся...

— Хиба-ж не вернете ся до смерку?...

— Видить ми ся, що хиба аж пізно в ночи... на снїг має ся, далеко, не встигну... але, коли наважуєш ся, йди, не бороню...

IX.

Вже від ранного ранку мало ся на куряву; день настав хмарний, вітряний тай дуже сварливий, снїг терусив дрібний, сухий та гострий гей

каша протерта в жорнах, поровень-же схаплював ся чим раз міцнїщий вітер, гукливий сильно тай колесуючий ненадїйними наворотами, що мов той пяниця потикав ся на всї боки, скавулїв, посвистував та снїгами метав палко.

А про те, невважаючи на негоду, зараз із першого полудня, Ганка зо старим Билицею, та з ними ще пару комірниць, вибрали ся по сушник у лїс.

Час був несказано прикрий; вітер товк ся по полях, сїпав деревиною, гуркотїв по селї, тай що трохи знимав тумани снїгів, закручував із посвистом і витріпував їх над сьвітом мов би ті хустки повні білих, колючих волокон, що все топило ся в нерозбірнім закрутї та свистах.

Зараз за селом пішли гусака привіяними межами, ід лїсам ледви вершками видним у куряві та ще далеким.

Вітер іще ріс, бив з усїх боків, танцював, крутив і так у них гепав, що ледви могли вдержати ся на ногах, лише пригинали ся більше до землї, а він забігав із переду, дер сухий снїг перемішаний з піском і пражив у лиця, аж очи треба було вкривати.

Йшли мовчки, бо вітер затикав і рвав слова, та постогнуючи трохи тай руки розтираючи снїгом, бо лють була проймава тай на скрізь лиху вгортину провівала тай засипи робили ся від каміня, ба від деревини тай греблями заступали, що кожду треба було обминати, накладаючи чимало дороги.

Ганка йшла по переду, часто обзираючи ся за батьком, котрий ізгорблений, з обкрученою в плахту головою, в старім Антковім кожусї, підперезаний перевеслом, волїк ся на кінцї, ледви рухаючи ся під вітер, затикало його все, поставкувати мусїв що трохи, аби відітхнути тай обтерти заслъожені від вітру очи, а потім біг бігцем постогнуючи тихо:

— Іду, Ганусь, іду... Не бій ся, не лишу ся!

Розуміє ся, волїв би був лишити ся на припічку, волїв, але що-ж, коли вона, бідна, йшла, то сьмів би лишити ся! тай у хатї лють невидержна, дїти плачуть із студени, страви вже нї при чому було зварити, то лиш сухого хлїба попоїли... а тут холодний вітер так перебирає по костях, мов би тими ледовими пальцями.. гадав, скакучи за ними.

Певно, що коли мус іме за лоб, не виховзнеш ся, чоловіче, нї!

То Гануся лише сцїпляла зуби тай ішла по дрова разом із комірницями. Правда, на се вже зійшло, що в парі з Филипкою, з Кракалїною, зо старою Кобусовою, та Маґдою Козловою, з тими найбільшими бідолашками, в один ряд, разом.

Лише зітхала тяжко, закусувала зуби, тай ішла, тай то не перший раз, нї.

— А най там! А най там! — шептала твердо, міць у собі піднимаючи та терплячку.

Треба, то ходить по дрова, двигає на плечах, ув один ряд зо старицями, як Филипка, стає, та плакати не ме, нї жалувати ся не ме, нї поратівлї забігати.

Тай куди-ж піде? Дадуть либонь, але те яке слово милостиве, від котрого мало кров не люне з серця... Господь Ісус її трібує, хрести зсилає, то може колись і надгородить... А най там, видержить усе, не помарнує ся з дїтьми тай рук не впустить, а на змилуванє людське анї посьміховище не дасть ся!

Витерпіла вона остатними часами тілько, що кожда кісточка трясла ся в нїй і ломила вкромішно з тої боли — витерпіла!

Не те, що біда та поневірка, що часто голод, що ледви дїтям ставало, нї, що Антек у коршмі пропивав з камратями, за дім не дбав, а

мов той пес розволочений хильцем у хату лїзе тай на будь-яке слово натяку за бук хапає — бо буває се нерідко й деинде, можна би простити; от упала на него така лиха година, то аби лиш терплячо прочекати, минути ще може. — Але тої зради не могла йому забути, переболїти тай дарувати.

Нї, не могла. Як то, має жінку й дїти, а про все забуває для тамтої!... Се її мов би розжареними кліщами стискало за серце, проїдало на скрізь тай розростало ся в нїй пекучою, невступною тямкою.

— За Яґною лїтає, її любить, через неї се все!

Видало ся їй, що лихий іде побіч і раз-у-раз шепче в вухо ті страшні пригадки, не втїкти від них, анї забути, нї! Біль душевної поневірки, пониженя, встид, зависть, пімста тай усї язї нещастя, встромляли обколючені голови в її серце та так ірвали, що хоть би кричати під небеса та головою товкти в стїну!

— Змилосерди ся, Господи, попусти, Сусе! — стогнала в собі, підводячи розпалені нїколи не висихаючими сльозами очи, в небо.

Зачала йти швидше, бо так віяло на тих підлїсних пригорбках, що вже не могла видержати з холоду; баби-ж облишали ся трохи тай ішли поволи, мов ті червоні клубки ледви видні у куряві, а лїс уже був недалеко, як тумани впадали на часок, виростав раптом величезною, темною стїною збитих до купи пнїв, крізь котрі меркотїла тиха ледова глибінь.

— Ходїть борше, в лїсї будете припочивати! — накликувала нетерпляче.

Але жінкам не квапно було, припочивали часто, причакаючи на снїгу, головами від вітру, мов те стадо перепелиць, тай радили стиха, на її-ж накликуваня Филипка воркнула нерадо:

— Ганка вганяє, мов та собака за вороною, тай гадає, що борше що йме!

— Ось на що то їй зійшло ся, бідній! — шепнула спочутливо Кракалїна.

— Навигрівала ся досить у Бориновій хатї, наїла ся масно, насмакувала ся доброго, то може тепер і біди стрібувати. Чоловік усе житє примирає голодом, гарує як віл, а нїхто навіть не пожалує.

— А вперед то з нами навіть не здоровкала ся...

— Мої ви кохані, хлїб дає роги, а голод ноги, кажуть.

— Хотїла-м якось то позичити терлиці, сказала, що має для себе.

— Правда, що вона розтуленої руки для людий не мала, гороїжила ся над инші, як усї Борини, але шкода жінки, шкода.

— По справедливости; але той Антек лайдак, но!

— Розуміє ся, що лайдак, розуміє ся. Але й се знає ся, що як сука не хоче, то пес не возьме, кождий хлоп полетить, як його кицькою приманять.

— Як би на мене впало, насеред дороги вхопила би-м Яґну за голову, та напрозивала, та накляла, та кучерів начесала, аби цїле житє памятала.

— Прийде й до сего, коли чимось гіршим не скінчить ся!

— То вже таке Пачесьове насїнє, а Домінїкова инча не була, нї!

— Ходїм! вітер низько підбирає, то на ніч може перестати.

Доволїкли ся швидко до лїса тай порозходили ся, але близько, аби могти лехко скликати ся до верненя.

Смерк їх обгорнув тай прожер зовсїм, що ледви де-не-де слїд який лишив ся.

Лїс був старий, величезний, високий; сосна стояла коло сосни неперечисленою товпою, гущавиною неперебраною та такою стрункою, простою та здоровенною, що видавали ся мов би ті величезні стовпи з обплїслїлої міди, михтячі в сумерку сїро-зелених склепліньнепровидними рядами — сумні, ледові поблиски били з низу від снїгів, а вверху, крізь подиравлені стріхи, свитало небо біляве та мутне.

Вихора перевалювала горою, що иноді тихо ставало як у косцьолї, коли то раптом орґани змовкнуть і сьпіваня ввірвуть ся — а лиш шумять остатні здохи, тупоти, погаслі звуки молитов і притаєні, конаючі нути — лїс ставав тодї непорушний, онїмілий, мов би вслуханий у гримітливий гомін, у той дикий крик топтаних піль, що рвав ся відкись зо сьвіта тай нїс ся високо, далеко, що лиш зойкливим цьвіркотом дрожав по лїсї.

Та незабаром вихор бив у лїс усею силою, всїма зубищами гримав о пнї, в'їдав ся в холодну глиб, порикував у сумерках, сїпав велитнями, але марно, не переміг, бо збувши ся сил, опадав, глух і мер зо скавулїнєм у густих, приземних корчах — а лїс анї дрогнув, анї одна галузка не тріснула, анї один пень не захитав ся, тишина була ще глибша тай лячнїща, що лише птиця яка залопотїла крізь сумерки.

А часом знов вихора падала так напрасно ненадїйно та могутно, як той половик паде зголоднїлий, так лопотїла крилами, рвала вершки, давила та валила все зо скаженим риком — аж лїс дрожав мов би пробуджений, обстрясав ся з мертвоти, хитав ся з кінця в кінець, деревина відгойдувала ся від деревини, воркіт летїв грізний, придушений і раптом лїс випрямлював ся, піднимав ся, немов ішов, пригинав ся тяжко тай бив страшенно кричучи, а бив уже мов той силач осліплий гнївом та пімстою, що вереск ісха-

плював ся, бій наповняв лїс, страх падав на всяке сотворінє притаєне в підшитях, а скаженїле з трівоги птаство товкло ся серед снїгів ільлючих ся збуреними потоками та серед потроще-них галуз і вершків.

А потім наставала довга, мертвісїнька тишина, в котрій чути було виразно якісь далекі, тяжкі лопоти.

— Лїс рубають коло Вовчої долини, густо валить ся — шепнув старий, наслухаючи над землею глухих дрожань.

— Не гайте ся, до ночи сидїти не мемо!

Зашили ся в високий, молодий залїсок, у таку гущавину запутаного та счепленого з собою галузя, що ледви-не-ледви протискали ся в середину, тишина їх обступила могильна, нї один голос уже туди не продирав ся, навіть і сьвітло лише з трудом цяпотїло крізь грубе вкривало снїгів, висяче на вершках мов дах. Земляна, спопелїла сїрина заповняла глиб, снїгу майже не було на землї, лише обпалий здавна, звітрілий сушник застелював місцями по колїна, сям-там зеленїли грядочки моху, ба, мов притаєні перед зимою, пожовклі ягідники або засохла мухомора.

Ганка обломлювала клюкою що грубше галузє, притинала його до одної міри, складаючи в розпрістерту плахту, а робила так палко, аж хустку скинула з горяча, тай може в яку годину нарихтувала такий оберемище дров, що ледви могла його собі завдати, тай старий приладив вязку несогіршу, обвязав мотузом і волїк її, роззираючи ся за пнем, аби з него лекше взяти на плечі.

Гукали на жінки, але в великім лїсї знов лютувала вихора, то й не скрикнули ся.

— Ганусь, до тополевої нам би перебрати тя, лїпше буде, нїж через поля.

— То ходїм, держіть ся мене тай далеко не лишайте ся.

Взяли ся зараз із місця в лїво, через кусень старої дубини, але тяжко було, снїг лежав по колїна, ба спялював ся місцями в загони, бо деревина стояла рідко тай без листя, тілько, що дене-де серед розлогих могутних конарів трясли ся сиві бороди, сям-там який молодий дубок укритий зрудїлими кучерями пригинав ся до землї зо свистом. Вітер дув з усеї сили тай так курив снїгами, що йти було годї, старий швидко втомив ся тай облишив ся, тай Ганцї сил не ставало, то лиш опирала ся тягарем о деревину, шукаючи переляканими очима лїпшої дороги.

— Не перейдемо сюди, а за дубиною мочари, наверпїм у поле.

Тай дїйсно завернули ся в великий та цупкий лїс сосновий, де трохи було тихіще тай снїги не залягали так високо, тай вийшли незабаром на поле — але там ішла така метелиця, що сьвіта не розізнав навіть на те кинене каменем, нїчо, лиш біла, розклекотїла, перевалююча ся пітьма. А вихор усе пер ід лїсови, відбивав ся мов би від стїни, перевалював горілиць на поля, але вставав не переможений, згортав цїлі гори снїгів і мов би тою білою хмарою прав у деревину, аж зойк летїв лїсом, та так каламутив, закручував та бив, що ледви вийшли на загони, старого гепнув до землї, аж піднимати його мусїла, сама ледви можучи вдержати ся на ногах.

Вернули ся у лїс тай попричакавши за пнями міркували куди піти, бо геть уже не знати було, в який бік обернути ся.

— Отсею стежкою в лїво, тай вийдемо нехибно на тополеву, коло хреста.

— Коли цїлком не памятаю сеї стежки.

Толкував довго, бо бояла ся піти на непевне.

— А тямите, в який би бік узяти ся?

— Від лївої руки, видить ми ся.

Поволїкли ся здовш лїса, побережем, хова-ючи ся трохи від напору вихори.

— Ходїть-бо борше, ночи лиш не видко!

— Лиш відітхну тай лечу, Ганусь, лечу...

Уже-ж не лехко їм було пробирати ся, стежку геть засипало, а до того з боку, від піль усе гримів вихор і метав снїгом, марно ховали ся за деревину, ба причакали, як ті заячики під ялівцями, всюди провівало до кости, глибом же страшно було йти, деревина шуміла дико, ввесь лїс колибав ся тай майже землю замітав конарями, галузє сїкло по лицях, ба иноді з таким то троскотом падали смереки, що видавало ся, що ввесь лїс упаде поторощений.

То й бігли, що лише сил і духу ставало, аби швидче попасти на дорогу та встигнути перед нічю, котра могла впасти леда мінута, бо вже сїріло трохи на полях і крізь іскудовчені снїги провивали ся слїпі смуги, мов ті дими ще не видні.

Дохопили ся нарештї дороги тай упали під хрестом, ледви живі з утоми.

Хрест стояв край лїса, зараз коло дороги, боронили його від лїса чотири величезні берези в білих смертних сорочках, із навислим мов ті кучері галузєм, на чорнім дереві розпятий був Христос із бляхи, помальованої в такі краски, що мов живий видавав ся, видко вітер відорвав його, бо висїв лиш на одній руцї, гримав собою в дерево тай скрипів задеревілим голосом, мов би змилуваня просив та поратівлї. Берези сїпані вихорою вкривали його раз-у-раз собою, трясли ся, пригинали ся, а снїгові тумани засипали курявою, що стояв увесь у мраках, крізь котрі михтїло Сусово сине тїло тай його блїде окрівавлене лице вихиляло ся раз по раз із білощів, аж мороз ішов по серцю.

Старий позирав на него переляканий, хрестив ся, але не сьмів обізвати ся, бо Ганка мала лице люте, завзяте, нерозізнане, як та ніч, що вже йшла притаєна крізь вихри, снїги, тумани — крізь сьвіт.

Нїчо-дї не бачила тай нї на що не вважала, сидїла пірнена в мрачні гадки, та все про одно: про Анткову зраду; туман у нїй клекотів повен обкрівавлених зітхань, мов те Сусово тїло на хрестї, повен заціплих у лїд та пекучих слїз, повен живих та запеклих у болю голосів.

— Встиду не має, Бога не боїть ся! таже то мовби з рідною мамою спряг ся! Сусе! Сусе!

Страхітє зняло її мов гураґан, ляк нею затряс, а потім закипіла гнївом таким диким та мстивим, як той лїс, що був пригнув ся раптом тай кинув ся розлючений на вихору.

— Ходїм борше, ходїм! — кликала, закидаючи на плечі дрова та пригнена під тягарем, вийшла на дорогу, не обзираючи ся за старим, гнала її непереможна, завзята злість.

— Заплачу тобі за все, заплачу! — скавулїла дико, як тополї голі, розкричані, змагаючі ся з вихорою.

— Досить уже сего! таже то й камінь уже розпук би ся, як би його такий червяк проверчував! Антєк хоче то най пропадає, най у коршмі посидькує, але своєї кривди не дарую, нї, заплачу їй за все! Зогнию за се в криміналї, то зогнию, але вже би справедливости на сьвітї не було, аби така спокійно ходила по сьвятій землї... — гадкувала люто, але поволи пригасала в нїй злість тай блїдла, як ті квітки на морозї, бо сил починало не ставати, тяжінь її давила, суки всисали ся у плечі тай хоть і крізь плахту та кафтан а в'їдали ся в живе мясо, рамена її страшенно болїли, а те вузло плахти закручене в патик, урізувало ся в гортанку тай душило; йшла чим раз поволїще тай тяжше.

Дорога була горбовата, завалена засипами тай отворена на пролет для вітрів, так що тополї з обох боків ледви були видні в куряві, стояли хитким, безконечним рядом, шуміли розпучно, сїпаючи ся мов ті птиці запутані у сильцях, бючі на слїпо крилами, розкричані. Вихор мов би то вже тратив силу, притихав верхом, але натомість чим раз то скаженїще качав ся на полях, із обох боків дороги, на рівнях, у посїрілих і каламітних далечинах, клекотїла раз-у-раз завія, тисячі закрутів заводило діяволський танець, тисячі клубків ісхаплювало ся із землі, котило ся, наростало мов ті величезні білі фуркотячі веретена, тисячі величезних куп, розвихорених стогів, гребель ішло полями, рушало ся, звивало ся, в очах росло, знимало ся у гору, сягало-дї неба, вкривало сьвіт тай тріскало свистучи та верещачи. Кітлом варючим, переповненим білим розклекотїлим кипятком, укритим инеєм та ледовими парами, видавала ся вся земля. А з усїх усюдів у-купі з нічю йшло тисячі голосів, підимали ся з землї, сичали горою, гриміли скрізь якісь посвисти, мов би батогами сїкли навкруги, ба граня нерозізнані дрожали над землею, ба пошуми лїсів гудїли мов та орґанна музика в час піднесіня, ба покрики якісь, довгі, жалібні розривали повітре, немов би виски птиць, заблуканих, якісь скавуліючі, страхітні хлипоти, ба хихоти, ба ті гострі, сухі посвисти топіль, гойдаючих ся в каламітних, білявих курявах, мов лячні маяки з протягненими в небо раменами.

Нїчо не розізнав і крок один, то Ганка майже омацьки плела ся, від тополї до тополї, припочивала часто, з переляком наслухаючи тих голосів.

Під якоюсь тополею чорнїв ся притаєний заячик, котрий побачивши її, гепнув у завію, що вхопила його мов би в кіхтї, аж виск по-

чув ся болїзний у куряві. Дивила ся за ним із жалощами, бо вже рушати ся не могла, пригинала ся чим раз то низше тай ледви ноги витягала зо снїгу, так її давив той тягар, що видїло ся їй инодї мов би двигала на собі зиму, снїги, вихри, ввесь сьвіт, та що все так ішла, на смерть вичерпана, ледви жива з утоми, з обкрівавленою, пресумною душею в собі, тай усе, поки сьвіта, так волїкти ся ме, усе. Страшенно їй довжило ся, дорога була мов би безконечна, тягар же так придавлював, що все частїще та частїще припадала під деревину тай чим раз довше сидїла обмрачена, на пів отямна, холодила снїгом розпечене лице, протирала очи, тверезила ся, як могла, та раз-у-раз мов би западала на саме дно тої розкричаної, студеної розвії живла. Лише поплакувала жалібно, сльози самі льляли ся, пручи з тих найглибших, притаєних людських сумів, із самого дна розірваного серця, із того горя гинучих без поратівлї; часом же, але рідко, бо забувала про усе, молила ся, шептала молитви йойкливим голосом, ралила їх у собі пірваними словами, мов та мерзнуча птичка, котра лиш колись-не-колись затріпоче крильцем, а що вже сили нїякої не має, то сїдає, тулить ся, півкає тай паде в чим раз то глибшу дрімоту.

Здригнула ся раптом ісхаплюючи ся з місця, перелякана, бо видало ся їй, що чує плачі якісь, та поклики дїточі, немов би її Петрусь кликав !...

Тай бігла знов усею силою, шпотала ся в навали, путала ся в засипах, та йшла гонена трівогою за дїти, що встала в нїй раптово тай мов би батогом гонила, що вже не чула втоми анї студени.

З вітром добігло її якесь теленьканє, дзеньк орчиків тай людські голоси, та так розпалі, що хоть і стала, наслухаючи, не зібрала й

слова, а про те хтось їхав за нею тай усе близив ся тай близив ся, аж виринули з куряви кіньські голови.

— Батьки! — шепнула, зуздрівши білу латку кобили, тай рушила не ждучи.

Не помилила ся, Борина то вертав ся з суду з Вітком тай Ямброжим; їхали поволи, бо через засипи ледви можна було перекопати ся, ба навіть у гірших місцях мусїли конї переводити за вуздечки; видко були несогірше піднапилі, бо радили з голосними посьміхами, а Ямброжи часто підсьпівував по своєму, не вважаючи на метелицю.

Ганка вступила ся з дороги, натягаючи хустку більше на очи, а про те старий при обминаню пізнав її зараз на перший погляд і чвяхнув конї по разу, аби швидше переїхати, шкапи зняли ся з місця та зараз застрягли в новім засипі; тодї обіздрив ся тай здержав конї, коли-ж виринула з куряви тай зрівнала ся з саньми, сказав:

— Звали дрова в півкішки, тай сїдай, підвезу тебе.

Так була ввикла до наказів батькових, що сповнила все без ваги.

— Билицю взяли Бартек, сидїв під деревом тай плакав, їдуть за нами.

Не відповіла, задивлена хмарно в клекіт ночи та куряви, що лютувала навкруги, сидїла скорчена на передній сидїнцї, дрожучи з утоми тай не можучи ще зібрати гадок, а старий придивляв ся їй довго й уважно. Змізерована була, що аж жаль було дивити ся на її лице сумне, сине, повідморожуване, очи мала запухлі від плачів а вуста заціплі болїзно, трясла ся вся з утоми й студени, марно загортаючи ся в подерту хустину.

— Повинна-сь оберігати ся, в такому станї не тяжко за хоробу...

— А хто-ж то за мене зробить! — шепнула тихо.

— На такий час вибирати ся в лїс!

— Дров не стало, страви нї при чім було зварити...

— Хлопцї дужі?

— Петрусь хорував без пару недїль, але вже так видужав, що тепер у-двоє тілько їв би — відповідала сьміливо, будячи ся з заціпенїня, ізсунула з лиця хустку, позираючи йому просто в очи без давного страху та переляканої покірности, старий же все забалакував тай питав ся, та з'умівав ся дуже її перемінї, бо не міг дошукати ся давної Ганки. Чудний, морозистий спокій бив від неї, тай якась міць закаменїла, неподатлива виднїла в її зацїплих губах. Не лякав її, як давнїще, говорила мов би з рівним та чужим про ріжні річи, не жалуючи ся й слівцем, не нарікаючи... Відповідала просто, до ладу та голосом чудно гострим, перетерпілим і через те мовби стуглим у хропаву груду притаєних болїв, лише в очах голубих, виплаканих, тлїв гострий підпал дуже чутливої душі.

— Відмінила-сь ся, бачу.

— Біда лекше перековує чоловіка, нїж коваль залїзо.

З'умів ся відповіди, не знав що на се сказати, то звернув ся до Ямброжа балакати про справу з двором, котру, проти впевнень війта, програв та ще й кошти мусїв заплатити.

— Відберу собі, що-м утратив, відберу... — говорив супокійно.

— Трудно воно буде, двір має довгі руки тай всюди зможе заступити ся.

— І на заступ є спосіб, на все є спосіб, аби лиш терплячку мати та заждати на пору.

— Ваша правда, Матїю; але-ж бо лють,

но, варто би до коршми на розгріток повернути.

— Повернемо; має бути квасно, най буде як оцот. Але кажу вам, що то лиш коваль мусить кувати залїзо, поки горяче, чоловік-же як хоче що виграти, то на зимно мусить кувати долю та в терплячці гартувати.

Доїжджали до села, вже було добре смеркло ся тай вихора проходила, курило ся ще порядно по дорозї, що домів не розізнав, але поволи притихало на сьвітї.

Саме проти стежки до хати старий здержав конї тай, як ізлїзла, завдав їй тягар на плечі, та врештї сказав і стиха, лише їй:

— А заглянь до мене котрого дня, хоть би завтра. Міркую, що мусить бути з вами крухо, той лайдак пропиває все а ти певно мреш голодом із дїтьми...

— Прогнали-сьте нас, то де-ж би я сьміла прийти до вас...

— Дурна, то инча річ, не твоя! кажу прийди, найде ся ще й для вас.

Поцїлювала його в руку тай відходила без слова, так її ймило розчулене за горло, що голосу не могла добути.

— А прийдеш? — запитав ся на здогін, чудно мяко тай тепло.

— Прийду. Біг заплать вам, коли кажете, то прийду...

Пігнав конї тай зараз навертав перед коршму, а Ганка, вже не чекаючи на батька, котрий акуратно злїзав із Барткових саний, полетїла ід хатї.

В хатї було темно тай так холодно, що гірше видавало ся нїж на дворі, дїти спали поскорчувані в ліжку під периною, взяла ся жваво до варі тай обходу; та все гадкувала про ту чудну стрічу з Бориною.

— Нї, хоть би-сь іскапав, не прийду! дав

би менї Антек! — викрикнула злісно, але рівночасно й инші, дуже супокійні гадки приходили а з ними й бунт лютий проти чоловіка.

Як же, через кого-ж то витерпіла найбільше, як не через него!

Старий записав ґрунт оттій свинї тай прогнав їх, правда, але-ж Антек його перший побив тай усе гавкав на него, то й розсердив ся... Мав право, кождий би се зробив, ґрунт його тай дїточий, але поки жиє, його воля дати або нї. А як то мяко сказав: Прийди! за дїти питав ся, за все! Вже-ж і пів тої біди тай поневірки не було би, як би Антек не спряг ся з тою сукою; сему старий не винуватий, нї.

Гадкувала ріжно тай толкувала тай чим раз більше вступав ся з неї гнїв на старого.

Приволїк ся й Билиця, так перемерзлий та втомлений страшенно, що з добру годину розгрівав ся перед коменом, поки став оповідати, що вже був зовсїм вибив ся із сил а може би й замерз був на смерть під деревом, як би не Борина.

— Зуздрів мене тай хотїв брати на сани, але коли-м йому сказав, що-сь на перед пішла, лишив мене Барткови а сам пігнав конї, аби тебе здогонити...

— Так було? Нїчо менї за се не сказав.

— Твердий він лише з-верху, для непізнаки.

По вечері, коли дїти нагодовані в-сить, пообтулювані в перини, знов уснули, Ганка сїла перед ватру прясти останки орґанїстишиної вовни, старий ще вигрівав ся раз-у-раз, позирав несьміливо, покашлював, збирав сьміливість, аж нарештї зачав боязко:

— Зроби з ним ізгоду, на Антка не диви ся, а лиш себе та дїти май на оцї.

— Лехко се сказати.

— Коли він перший приступив до тебе із

добрим словом, покинув зліcть... Там у него в хатї пекло... не нинї, то завтра Яґну прожене тай лишить ся сам... Юзка не порадить у тількім господарстві, старий він іще не є, але те-ж усего не зробить, не діздрить... добре, як би-сь його ласку на той час мала... таже забігати повинна-сь... Була би-сь йому під рукою в спосібну пору... то не знати як би стало ся... може би покликав назад... не видержиш отсеї біди, нї...

Впустила на сї слова веретено, сперла голову на пряслицю тай задумала ся глибоко над долею своєю, важучи поволи раду батькову.

А старий приладив собі спанє тай запитав ся тихо:

— Говорив у дорозї з тобою?

Росказала, як було.

— То йди-ж, доню, біжи хоть би завтра рано, став ся перед ним, коли кличе, біжи... тям лиш за себе та за дїти... старого тримай ся... очима йому сьвіти... добра йому будь... покірне теля дві мамі ссе... злістю ще нїхто сьвіта не звоював... Антек іще верне ся до тебе... попутало його лихе тай мече по сьвітї... але швидко провидить тай верне ся... Господь Ісус дає тобі таку годину, аби з біди витягти... то нїкого не слухай а біжи...

Довго її намовляв тай переконував, а недіждавши ся нїякої відповіди, умовк засумований тай постеливши собі, ляг тихо, Ганка же пряла далї, розгадуючи над його радами.

Часом же визирала вікном, чи Антек не вертає ся, але не було й слиху.

Сїдала знов за роботу, але не могла нинї прясти, нитка рвала ся, бо веретено виховзало ся з пальцїв, бо чим раз пильнїще розважувала слова Боринові.

— А може так і стане ся, може прийде така година, що її покличе...

Тай поволи, поволи, колесуючи ще, повна

хитань уставала в нїй непереможна охота згоди тай повороту до старого.

— Троє нас терпить бідy, а незадовго буде четверо! Чи дам-же я тодї раду, що?

Антка вже не вчисляла, не брала в рахубу тепер, бачила лиш себе та дїти, сама чула ся готова до рішаня за всїх. Якже, на кого здасть ся? Хто поможе? хиба Бог один, або й Борина!

Загадала ся, що коби лиш дохопила ся знов господарства, коби знов почула землю під ногами, то так учепить ся її, так упре ся всею душею та кігтями, що нїчо її не відорве тай не зможе. Надія в нїй росла з таким набором сил, аж її розпирало в серединї від моци, неподатливости та сьміливости, вогнї ходили по нїй, очи роз'іскрювали ся... вже навіть чула ся там, у Боринів, кермувала всїм, господинею була...

Довго, може до самої півночи оттак гадкувала, постановляючи рівночасно, що зараз рано, як наказував, лише забере дїти, тай піде до старого, хоть би Антек не знати як заказував, хоть би її навіть і скатував, не послухає тай піде, а сеї доброї нагоди не пропустить. Міць у собі почула непереможну до боротьби хоть би з усїм сьвітом, не вагувала ся вже, не бояла ся нїчого!

Вийшла ще на двір, вітер цїлком перестав, утихомирило ся зовсїм, ніч була темна, що ледви ті снїги сїріли, на небі стовбурили ся величезні хмари тай перевалювали ся мов води, від лїсів далеких чи з тої непроглядної темряви йшли якісь-то глухі пошуми.

Загасила сьвітло тай шепчучи молитви стала розбирати ся...

Коли се якийсь вереск далекий, придавлений дрогнув у тишинї, ріс, чув ся чим раз то ви-

разнїще та враз із ним і блиск кервавий ударив у шиби.

Вибігла перед хату перелякана.

Горіло, десь від середини села бухали стовпи вогню, димів тай іскор.

Дзвін зачав бити на трівогу тай покрики росли.

— Горить! уставайте, горить! — закричала до Стахів, одягла ся поквапно тай вибігла на стежку, але майже зараз наскочила на Антка біжучого у чвал від села.

— У кого горить?...

— Не знаю, вертай ся д' хатї!

— Може то в батька, бо якось по середині! — бовтала в смертній трівозї.

— Вертай ся, пся кров! — крикнув хапаючи її силоміць у хату.

Обкрівавлений був, без шапки, кожух мав порозриваний, лице обсмалене тай дикий, бештямний вогонь ув очах.

X.

Того-ж самого дня, після обходу та вже добре в вечір зачали сходити ся до Клембів на ті кужільні вечірницї.

Клембова спросила головно самі старші жінки, своячки, або куми, отже приходили в пору, одна за одною, не ввиляючи анї занадто припізняючи, бо кожда-ж кума рада тягла до другої, аби зговорити ся посполу та що нового послухати.

Найперша, як то взвичаїла ся, прийшла Вахнїкова з вязочкою вовни в хустцї та з запасними веретенами під пахою; потому прийшла Ґолембова, Матїєва мати, скривлена мов би на оцотї, з перевязаним писком, нарікаюча вічно тай раз-у-раз жалуюча ся на все; — а за нею, мов

та розкудкудакана, надута квочка, прийшла Валєнтова; за сею-ж Сікоржина, худа мов мітла, туркіт баба та в сусїдських сварках найзавзятїща; а за нею вкотила ся груба мов бочка Плошкова, червона з лиця, випасена, все наряджена, дуфна в себе, дворуюча над усї тай вигавкана як мало котра, але загально не люблена; тут же за нею всунула ся тихо, притаєно, як коцур, Бальцеркова, суха, мала, зівяла, мрачна та сильна процесниця, котра з пів селом за чуби водила ся, тай що місяця ставала на суд; а по них улїзла гордо, хоть і непрошена, Кобусова, жінка Войткова, сплетниця найгірша, та завистниця страшенна, що берігли ся її приятельства, як вогню. Прийшла ще задихана Ґжелї кривописького жінка, пяниця баба, дурисьвітка та підкіпниця, тай шкідниця в чужім найгірша! Прийшла й стара Сохова, мати зятя Клембового, тиха жінка, дуже набожна та в купі з Домінїковою найбільша в косцьолї посидниця; прийшли ще й другі, инші, але вже так вибрані, що про них не знати що сказати, бо похожі на себе як ті гуски в стадї, що нерозізнав одної від одної, хиба лиш по вгортині — тай зійшло ся разом чимало бабського народу тай з чим котра мала: ба з вовною до пряденя, ба з леном, ба з клочєм а декотрі з шитєм, або з тою пригорщею піря дерти, аби лиш не дати покмітити, що зійшли ся так собі, на раду.

Сїдали великим колесом серед хати під лямпою, висячою на сволоцї, як ті корчі на широкій грядцї, розрослі, достоялі тай пізною осїню обварені, бо старші вже були, тай майже ровесниці.

Клембова всїм однаково була рада, здоровкаючи ся з кождою тихо, бо слабувала на груди тай голос мала цїдячий, дихавичний; Кломб же яко чоловік людський, мудрий тай згоду з

усїма тримаючий, то сипав любі слова тай сам підсував стільчики та лавки...

Надійшла трохи пізнїще Яґуся з Юзкою та Насткою тай з ними ще пару дївчат, за котрими стягали ся по одному парубки.

Чимало люду набрало ся, бо й вечери-ж були довгі тай роботи не мали нїякої. Зима йшла люта тай прикрі дни, то вритило ся йти спати разом із курми, бо й так до зоріня ще тілько виспав ся та вилежав ся, що аж боки болїли.

Позасїдали, як могли: хто на лавках, хто на скринях, декотрим же парубкам Клембяки пеньки приносили з-на двору, тай ще місця доста лишало ся в хатї, бо дім був великий, хоть і низький, старою модою поставлений, відай ще Клембовим прадїдом, що рахували йому зо сто пятдесять років з верхом, тай у землю западав ся, згорбив ся як той дїдок тай стріхами плотів доторкав ся, аж мусїли його підпирати, аби геть не звалив ся.

Гамір робив ся поволи, бо що тихо побалакували, тілько між собою, то лиш веретена фуркотїли тай дуднїли по підлозї тай де-не-де й колїсце воркотїло, але не богато, бо недовіряли надто тим новомодним вигадкам, волїючи прясти по старому на пряслицях.

Клембяки, а чотири їх було, молодики високі як сосни тай уже майже під вусом, крутили перевесла коло дверий, решта-ж парубків розвалювали ся по закутках, курячи папіроси, шкірячи зуби та пересьміваючи ся з дївчатами, то що трохи вся хата трясла ся від хихотів, а старші ще раді докладали своє, аби більше було до сьміхів та забави.

Прийшов нарештї й вичікуваний Рох, а тут же за ним Матїй.

— Чи віє ще? — запитала ся котрась.

— Геть перестало тай має ся на відміну.

— Від лїсів щось гудить, певно прийде відлига — докинув Кломб.

— Рох сїв із боку до поставленої миски, бо в Клембів тепер дїти вчив, сидїв тай їв, Матїй же здоровкав ся з декотрими, навіть не дивлячи ся на Яґну, мов би її не завважав, хоть сидїла по серединї тай найперша в очи йому впала; всьміхнула ся на се легесенько, незавважно сторожачи очима хатних дверий.

— Тай віяло-ж нинї, що най рука господна заступить! Жінки на пів живі приволїкли ся з лїса, а Ганка з Билицею відай ще не вернула ся? — запитала ся Сохова.

— Розуміє ся, бідним то все віє в плечі — воркнула Кобусова.

— На що то й тота Ганка зійшла! — зачала Плошкова, але замітивши, що на Яґну вдарили вогнї, ввірвала швидко, заговорюючи чим иншим.

— Яґустинки не було? — запитав ся Рохо.

— Сплетнями анї обмовою не поживить ся у нас, то нї за що має таку компанїю.

— Сплетниця баба, таке нинї наюдила у Шимків, що солтисова скляла ся з війтихою тай як би не люде, до бійки би прийшло.

— Та бо їй позволяють верховодити.

— Тай уступають ся, як чомусь чесному.

— Нїхто не найде ся, аби їй заплатив за ті вічні сварки та гризнї.

— Знають-же всї, яка, то чому гавкунцї вірять?

— Розуміє ся, хто виміркує, коли правду скаже, а коли зциганить!

— А все без те, що кожда рада слухає на другу — скінчила Плошкова.

— Най би мене вчепила ся, не дарувала би-м! — воркнула Тереска жовнярка.

— Гале, як би за тебе що дня не пискува-

ла по селї... — шепнула кепкуючи Бальцеркова.

— Чули-сьте, привторіть! — закричала запаленїла, бо звісно-ж було, що з Матїєм добре знала ся.

— Привторю, навіть і просто в очи скажу, най лише твій із війська верне ся!

— Вара вам до мене! але, будуть тут абищо казати!

— Не дри ся, коли тебе нїхто не зачіпає — скартала її гостро Плошкова, але Тереска довго не могла втихомирити ся, мимраючи щось істиха.

— Були вже з медведем? — запитав ся Рох, аби звернути ввагу в инший бік.

— Лиш не видко їх, бо є в орґанїстих.

— Котрі-ж то ходять?

— А ті повішенники Ґульбасові та Филипки хлопцї.

— Идуть уже, йдуть! — зачали кричати дївчата, бо почув ся перед домом довгий рик, а по нїм у сїнях голоси ріжних зьвірів: когут піяв, вівцї мекали, кінь ирзав, а проводив їм хтось на сопівцї, нарештї двері відчинили ся і на перед улїз хлопець перебраний у кожух до гори вовною, в високій шапцї, присмолений на лицї, що мов би циган видавав ся, тай тяг за собою на довгім перевеслї того медведя, прибраного геть у гороховину, з кожушаною головою, з рухаючими ся вухами з паперу, та з язиком червоним, може на локоть виваленим, до рук же мав привязані палицї, скручені з гороховини тай усаджені в деревляники, що ходив нїби на чотирьох ногах, а за ним ішов тутже другий водець, із соломяним батогом та палицею, гострими кілками наїженою, на котрих були застромлені кусники солонини, ба хлїба, ба якісь бокаті торбочки висїли, а вже за ними Михайло від орґанїстого, на сопівцї граючий тай цїла гурма хлопців із пали-

цями, бючи ними в підлогу тай покрикуючи з усеї моци.

Медвідь похвалив Бога, запіяв потім як когут, забекав як баран, зайрзав як оґер розпалений тай став викрикувати:

— Медведники ми з краю далекого, зза моря широкого, з лїса великого! де люде горіниж ходять, де плоти ковбасами городять, а вогнем холодять; де горшки до сонця приставляють, свинї по водах плавають і дощі горівкою падають; медведя ми лютого водимо тай по сьвітї ходимо! Сказали нам люде, що в сїм селї господарі богаті, господинї чемні, а дївчата гарні! то-сьмо прийшли з краю далекого, зза Дунаю широкого, аби-сьте нас іздарували, чемно прийняли тай на дорогу що дали. Амінь!

— Покажіть, що вмієте, то може для вас найде ся що в коморі — сказав Кломб.

— Покажемо враз! Гей! грай, сопівко! танцюй, Місю! — закричав водець, парючи його палицею, а на се сопівка верескнула перебираною нутою, хлопцї гримнули палицями в підлогу тай нуже прикрикувати, водець удавав ріжні голоси, а медведик почав скакати на чотирьох ногах, кивав вухами, клапав язиком, вирґав, за дївками вганяв, а водець нїби то його не пускав а батогом довкола прав, що влїзло ся, тай покрикав.

— Не найшла-сь собі чоловічини, то на-ж тобі гороховини!

Крик підняв ся в хатї, верески, заколот, біганина, перегони, виски, тай така втїха запанувала, аж за боки брали ся, а медвідь усе баранкував, фіґлї виробляв, лягав на землю, ричав, ба дївчата брав за стан тими деревляними ногами тай тяг у танець, у такт Михайловій сопівцї, а нїби то медведники тай хлопцї таке доказували, що мало хата не розвалила ся від тих верескiв, гонів та сьміхів!

Здарувала їх щедро Клембова, то нарештї

забрали ся, але довго ще чути було на дорозї верески тай погавкуваня собак.

— Котрий же то вдавав медведя? — запитала ся Сохова, коли трохи втихомирило ся.

— А Яcько Пшевротний! не пізнали-сьте його?

— Коли під тою кожушаною головою, не могла-м розізнати!

— Мої ви кохані, до фіґлїв то розум має, почвара одна! — завважала Кобусова.

— Говорите, як би вже Янек був цїлком дурний! — боронила його Настка. Матїй помогав їй, розказуючи всячину про него, що він лише несьміливий, але зовсїм не дурний, а так боронив Яськової справи, що нїхто не противив ся, лише догадливі, притаєні усьміхи стали лїтати по лицях. Посїдали знов на давні місця тай побалакували весело, дївчала-ж із Юзкою на чолї, яко найсьміливіщою, притисли Роха під коменом і нуже його молити та придобряти ся йому, аби росказав яку сторію, як то в Боринів ув осени...

— А памятаєш же ти, Юзю, що я тодї росказував?

— Ще й як! таже за того Бурка Панайсусового!

— Скажу вам нинї за королїв, коли-сьте цїкаві!

Присунули йому стільчик під лямпу, розступили ся трохи, то сїв по-серединї, мов той старий, сивий дуб на полянцї, обступлений півколесом ізчеплених, похилених корчів, тай зачав оповідати поволи тай не голосно.

Тишина обхопила хату, що лиш веретена фуркотїли та часом ватра тріснула в печи, або чиєсь зітхненє зашуміло а Рох оповідав ріжні чудеса та сторії про королїв, про люті війни, про гори, де спить військо закляте, чекаюче лише затрубленя, аби збудити ся тай впасти на воро-

гів тай побити, тай землю з лихого обчистити; про замки величезні, де золоті кімнати, де королівни закляті в білих смертних сорочках місячними ночами заводять тай спасителя чекають, де в пустих покоях що ночи гуде музика, забави йдуть, люде сходять ся, а най когут запіє, все западає ся тай у могили лягає; про країни, де люде як деревина, де силачі, що горами мечуть, де скарби неперебрані, тими пекольними смоками бережені, де птиці-жари, де Мадеї, де палиці-самобийниці, та тоті Лєлє-Полєлє, та тоті Полудниці, опирі, страхи, чари, чудасії! — тай другі ще, инші та чудові тай просто неймовірні, що веретена з рук падали а душі летїли в зачаровані сьвіти, очи горіли, сльози текли з несказаних любощів тай серця мало не вискочили з грудий із туги тай дива.

А на останку росказував про короля, котрого пани для посьміховища хлопським королем прозивали, бо то був пан людський, справедливий тай добро всему народови роблячий: про його люті війни, бурлацтво, перебори помужицьки, в котрих ходив селами, в кумівствах братав ся, про лихо перевідував тай кривди направляв тай злости гасив, а потім, аби вже бути за одно з мужиками, то вженив ся з господарською донькою з під Кракова, а Софія було їй на ймя, дїти з нею мав, на замок повів краківський тай там у довгий вік урядкував, мов той найлїпший батько народу тай перший господар!

Слухали чим раз уважнїще, не тратячи й слова, ба й дух притаюючи в собі, аби лише не перервати сего рожанця чудощів. Яґуся-ж зовсїм не могла прясти, впали їй руки, схилила голову тай сперта лицем о куделю, втопила сині, обсльожені очи в лицю Роховім, котрий видавав ся їй мов той сьвятий з образів зійшовший, бо й був похожий, по сивому волосю, по довгій білій

бороді та тих очах блїдих, задивлених кудись у засьвіти — слухала його всею душею, всею силою чуючого міцно серця тай так горяче брала в себе його оповіданя, що ледви могла дихати зі зворушеня, бачила все мов би живе, тай туди йшла душею, куди вів словами, а вже найбільше схопила її за серце та сторія про короля та ту господарську доньку. Сусе, як се їй чудовим видїло ся!

— Тай то сам король оттак жив із мужиками? — запитав ся Кломб по довгій мовчанцї.

— Сам король.

— Сусе, вмерла би-м, як би король до мене заговорив! — шепнула Настка.

— Пішла би-м за ним в увесь сьвіт за те одно слово! в увесь сьвіт! — викрикнула страстно Яґна, пройнята таким міцним та завзятим ізворушенєм, що най би лиш появив ся в те млї-око, най би сказав те слово, тай пішла би, як стояла, в ту ніч, у той мороз, у ввесь сьвіт!

Обсїли зараз Роха запитами: а де то такі замки, такі війська, тоті богатства, тоті сили, такі чудощі, такі королї, де?

То й оповідав сумновато, та так мудро враз ріжні правди тай заповіди казав, що лиш зітхали тяжко, міркуючи тай важучи пильно тоті порядки на сьвітї.

— Одно нинї чоловікове а завтро в Божій силї! — сказав Кломб.

Рох припочивав утомлений, а що всїх душі захоплені ще були тими чудощами, то зачали між собою, зразу тихо, а потім уже для всїх, у голос, оповідати що хто бачив.

Одна що сказала, за нею друга, то й третій нагадало ся тай четвертій, а кожда щось нове несла, що снували ся тоті повідки, як отті нитки з куделї, як та місячна посьвіта, граюча

красками на послїплих, померлих водах притаєних у лїсах: ба про втопленицю приходячу ночами плекати голодне дитиня; про опирів, котрим мусїли в домовинах серця попробивати осиковими колами, аби з людий керви не випивали; про полудниці душачі по межах, про балакучі дерева, про вовкулаків, про з'яви страшних полунїшних годин, страхи повішенників, відьми та покаянні душі — тай про такі чудні, страхітні річи, від котрих слуханя волосє їжило ся, серця завмирали з трівоги, холодна дрож проймала всїх, що мовкли раптом, обзираючи ся трівожно, наслухуючи, бо видавало ся, що щось притаює ся за вікнами, що крізь шиби крівавлять ся якісь очи тай в темних закутках вють ся нерозпізнані тїни... аж не одна хрестила ся швидко, отченаш мелючи по тихоньки дзвонячими зубами... але се швидко проходило, як тїнь, коли хмаринка сонце вкриє, що потім не знати навіть чи була... тай знов оповідали, пряли тай мотали далї ті оповідки безконечні, котрим сам Рох уважно прислухував ся тай нову сторію сказав — про коня...

— „Один бідний господар, пятиморґовий, мав коня, але такого норовистого тай лїнивого, як мало; марно йому догоджав, вівсом годував, а не догодив, кінь робити не хотїв, упряжі рвав тай копитами бив, що анї доступити... Одного разу розсердив ся хлоп люто, бо зміркував, що з ним по-добру не порадить, запряг його у плуг тай почав навмисно орати стару паренину, аби його перемучити тай до покори нагнути, але кінь тягнути не хотїв, випарив його тодї пужівном, що влїзло ся, тай присилував, кінь робив, лише що собі се мав за кривду і затямив добре, тай виждав на пору спосібну, коли господар разу одного схилив ся, аби йому пута зняти з ніг, луснув його задними копитами тай

тут же вбив, а сам в увесь сьвіт почвалав на волю!

Лїтї було йому несогірше, в тїнях вилежував ся та в чужих збіжах випасав ся, але скоро надійшла зима, впали снїги, мороз потис, паші хибло тай лють перейшла його до кости, то побіг знов далї шукати страви, летїв так і дни і ночи, бо все була зима, снїги тай морози, а вовки тут же за ним, що йому вже не один добре боки кігтями змацяв!...

Біжить, біжить, біжить, тай вийшов на край зими, в якусь ливаду, де тепло було, трави по колїна, кринички булькотїли тай іскрили ся в сонцї, тїни холодні хитали ся над берегами тай вітрець любий провівав, уперіщив ся швидко в траву та гейже жерти, бо голоднїсїнький-же був — але що вхопить зубами трави, то лиш гостре каміне перегризає — трава щезла! — води хотїв напити ся — не було, лишило ся саме болото смердяче! лягти хотїв у тїни — тїни відлїтали а сонце пекло живим вогнем! Цїлий день оттак трудив ся тай дурно. Хотїв уже вернути ся в лїси — лїсів не було! Зайрзало конище болїзно, відповіли йому якісь конї з-далеку, поволїк ся за голосом тай нарештї зуздрів за ливадами якийсь великий двір, немов увесь зо срібла, шиби мав із дорогого каміня, а стріху мов би з неба, набитого звіздами, люде там якісь ходили. Поволїк ся до них, бо вже волїв навіть тяжко працювати, нїж із голоду марно погибати... Перестояв на спеції цїлий день, бо нїхто з вуздечкою до него не вийшов, аж у вечір виходить хтось ід нему, мов би сам господар. Ісус то був вам, він, господар пренайсьвятїщий, він Господь небесний, тай каже:

— Нїчо тут по тобі, леґейдо та забіяко; коли благословити муть тоті, що тя тепер проклинають, кажу тебе впустити в стайню.

— Бив мене, то-м боронив ся!

— За бійку передомною справа, але й справедливість я в руці держу.

— Такий-єм голоден, такий-єм прагнучий, такий-єм обболїлий! — йойкав конище.

— Сказав-єм своє, рушай геть, вовкам тебе ще кажу лякати та поганяти...

То й завернув ся конище в зимовий край тай волїк ся о холоді та голоді, а в великому страху, бо вовки, як ті собаки Йсусові, поганяли пильно, лякаючи його витєм, аж одної ночи весняної став перед ворітьми свого господаря тай зайрзав, аби його приймили назад, але на се вилетїла вдовиця з дїтьми, тай не пізнавши його — так був ізнужданий — гейже його прати чим попало, прогоняти та проклинати за кривди, бо без ту смерть чоловіка збіднїла тай у великій нуждї жила з дїтьми.

Вернув ся в лїси, бо вже не знав що дїяти, обпали його зьвірюки, навіть не боронив ся, однакова йому вже була й смерть, але вони його лиш обмацяли тай старший каже:

— Не з'їмо тебе, бо-сь за худий, шкіра та кости, шкода кігтїв, але змилуємо ся над тобою тай поможемо...

Взяли його між себе тай повели з-ранку на господарево поле тай запрягли у плуг, котрий стояв у рілї, вдовиця ним орала з коровою й дїтьми.

— Поорють тобою, підпасуть, то в осени вернемо ся тебе випрягти! — кажуть.

Скоро день, надійшла вдовиця тай пізнала його зараз, то хоть і крикнула зразу, що се чудо, що вернув ся тай стояв уже у плузї, але швидко жаліблівість споминів так її схопила, що стала знов проклинати та бити його, що лиш улїзло ся! Тай робила-ж ним потім, робила та відбивала ся за кривду! Цїлі лїта оттак ішло в тяжкій, терплячій працї, бо хоть конищеви шкіра відпарювала ся від хомута, анї ирзав,

знав, що терпить справедливо. Аж у пару років, коли вдовиця доробила ся нового чоловіка тай тих морґів, що по-сусїдськи йшли побіля, змякла для коня тай каже:

— Вкривдив-єсь нас, але за твоєю справою Господь Ісус поблагословив, родило ся, чоловік несогірший лучив ся, рілї прикупила-м, то тобі з серця прощаю.

Тай зараз, тої самої ночи, коли в хатї хрестини справляли, прийшли Панайсусові вовки, взяли коня зо стайнї тай повели в небесну загороду!

Дивували ся сему допустови божому незвичайно, застановляючи ся широко, як то Господь Ісус усе зло карає а добро надгороджає тай нї про що, хоть би, на той приклад, і про такого коня, не забуде.

— Хоть би й той червячок вертячий у стїнї, а не сховає ся перед його оком...

— Анї навіть найтайнїща гадка, нї охота яка паскудна — докинув Рохо.

Здригнула ся на се Яґна, бо й Антек увійшов акурат, але мало хто його завважав, хоть тихо було, бо тодї розказувала Валєнтова такі чудощі про закляту королївну, що веретена перестали фуркотїти, всїм руки впали, поздержували віддихи тай мов би наврочені сидїли вслухуючи ся всею душею.

Тай так пересував ся той лютовий, холодний вечір.

Душі знимали ся, під небо росли тай горїли як ті смоляні скипки, що лише шелест зітхань, мрій і жадоб мов ті цвітні мотилї трясли ся по хатї.

Обсновували ся в живе роздрожане, красисте прядиво чудощів, що геть застелили ся очи на ввесь сьвіт сумний тай сїрий тай бідний!

По полях блудили темних, просьвітлених привидами, що як віхи бухали крівавою пожe-

жею; на ті ручаї йшли срібні, повні сьпівань нерозізнаних, потайних гукань, плюскотів; у лїси закляті, де лицарі, велитнї, ті замки, привиди лячні, смоки пекольним вогнем зіяючі; по роздорожах ставали затрівожені, де опирі з хихотом перелїтали, де проклятих голосом стогнуть повішенники, та стриги з лиличими крилами перелїтають; блудили по могилках за тїнями каючих ся самовбивців; у пустих, розвалених замках та косцьолах слухали чудних голосів, дивили ся на безконечні ходи страхітних мар, у боях були, під водами, де спячі ластівки, попутані в ґірлянди, будить що весни Мати Божа тай на сьвіт пускає.

Тай лїтали небесами тай пеклами, крізь усї страхітя, крізь темряви гнїву Божого тай крізь яснощі його сьвятої ласки, крізь несказані країни чудес тай часів, див тай захоплень, крізь такі сьвіти, де лиш душі людські блудять, як ті птиці посліплі від громів та блискавиць, крізь такі місця, до котрих чоловік лише в годинї чуда, або й у снї заглядає, дивить ся осяяний, дивує ся тай не знає сам за себе, чи він іще в живих!

Гей! мов те море повстало греблею непроглядною, греблею чарів, іскрень та чудощів, що пропала з перед очий уся земля, хата, холодна ніч, увесь сей сьвіт, повен горя та нужди всякої, та кривди, та плачів, та жалїв, та ждань — а втворили ся очи на сьвіт инший, новий тай так чудовий, що анї одні вуста сего не висловлять!

Казковий сьвіт їх обступив, казкове житє обхопило веселками, казкові мрії ставали дїйсністю — майже вмирали з захоплень, воскресаючи заразом там, у тім житю яснім, великім, сильнім, буйнім та сьвятім, тай чудощами попереростанім мов би пристигле збіже вичкою та маками, там, де кожда деревина говорить, кож-

дий ручай сьпіває, кожда птиця заклята, кождий камінь має душу, кождий лїс повен чарів, кожда грудка землї перепоєна незвісними могутностями — де все велике, надлюдське, небачене жило сьвятим житєм чудес!

Туди перли ся всею могутністю туги, туди снували ся захоплені, де все сплїтало ся в нерозривний ланцюг мрій тай житя, чудес тай бажань, у чарівний танець висненого істнованя, до котрого раз-у-раз, за всю нужду побуту земного рвали ся їм утомлені, обкалїчені душі!

Бо й що-ж то се житє сїре та нужденне, що-ж то ся днина звичайна, похожа на баченя хорого, сумами мов би мракою вкритий? Смерк се лише, ніч сумна та тяжка, крізь котру хиба аж у годину смерти доглянути власними очима ті дива.

Як та худібка ярмом пригнута до землї, жиєш, чоловіче, забігаєш, турбуєш ся, аби той день пережити, та й не подумаєш, що навкруги дїє ся, які то кадильні запахи віють сьвітом, від яких сьвятих вівтарів ідуть голоси, які втаєні чудеса усюди!

Мов той слїпий камінь під водою глибокою жиєш, чоловіче...

У темряві, чоловіче, ореш житя рілю тай плач засїваєш, той труд, той біль...

Тай у болотї валяєш душу звіздяну, чоловіче, в болотї...

Оповідали далї, раз-у-раз, а Рох допомагав охітно, сам дивував ся, сам зітхав, сам плакав, коли й другі плакали...

А часом наставали довгі, глибокі мовчанки, що чути було стукоти зворушених сердець, вохкі поблиски очий сьвітили мов роса, дрожали зітханя дива тай туги, душі клали ся в ноги Господні в тім чудес косцьолї тай сьпівали премогучий гимн подяки. Тишиною сьпівали всї серця, переповнені чаром, дрожачі, вповні сьвятим при-

частем мрії — як та земля дрожить, купаючи ся в сонці веснянім, як ті води над вечір часу погідного та тихого, що лише дрожаня по нїй снують ся, та веселки та краски; як ті молоді збіжя, першого маєвого вечера, що лиш колишуть ся солодко, шумять протяжно та трясуть перцями мов би тою подячною молитвою.

Яґуся ж була мов би взята в небо, так чула все глибоко, так брала в себе тай за таку правду мала, що росло воно в нїй тай ставало перед очима як живе, що могла все повитинати з паперу. Тай дали їй якісь позаписувані картки дїти, котрі Рох навчав, а вона наслухаючи оповідань, вистригала по черзї чи то страхи, чи королїв, чи опирів, чи смоків, чи инші всячини, та так удатно, що кождий міг пізнати з погляду.

Тілько вистригла, що можна було ними обліпити цїлий сволок, та ще й пофарбувала любрикою червоною тай голубою, яку їй Антек підсунув, так була зайнята слуханєм та роботою, що навіть не вважала на него, не бачучи, що чогось нетерпеливить ся та по-тайки дає знаки якісь... тай нїхто другий не замітив сего в заслуханю та в тій тишинї, яка панувала.

Коли се собаки стали в'їдати та скавулїти в оплітках, аж котрийсь Клембяк на двір вилетїв тай казав потім, що хлоп якийсь утїкав з перед вікон.

Не звертали на се уваги, не знаючи зовсїм, що пізнїще, коли собаки вмовкли, якесь лице пересунуло ся за шибою тай щезло так хутко, що лиш одна дївчина крикнула налякана, протираючи зачудована очи.

— Там хтось ходить під вікнами! — закликала.

— Чути як снїг скрипить під ногами.

— Мов би на стїну дряпав ся!

Помертвіли всї наслухаючи, та боючи ся кинути ся з місця, обпадені раптовою трівогою.

— Хто за що бає, тому ся стає! — шепнула зо страхом котрась.

— За лихе говорило ся, то може й викликав ся тай дивить ся кого би взяти!

— Сусе, Маріє!

— Подивіть ко ся, хлопцї, там нема нїкого, певно пси барашкують по снїгу.

— Гале, коли-м добре бачила за вікном голову як цебер тай очи червоні!

— Привидїло ся тобі — закликав Рох тай, що нїхто не хотїв вийти, сам пішов на двір, аби втихомирити всїх.

— Оповім вам історію про Матїр Божу, то швидко щезнуть привиди — промовив, сїдаючи на давнім місци; втихомирили ся трохи, але раз-у-раз хтось підводив очи на вікно тай страхом утаєним дрожав.

— Давно вже се дїяло ся, давно, перед вїками, що лиш за се в старих книгах стоїть... В селї однім під Краковом жив кміть, Казимір йому було на ймя а на прізвище Ястржомб, осїлий був із давна, родовий тай богач, цїлі волоки обсївав, лїс свій мав, хату мов двір тай млинок над потоком. Господь Ісус йому благословив, вело ся йому все, обороги все мав повні, покладний гріш у скринї, дїти здорові тай жінку чесну; бо добрий був чоловік, мудрий, розважний, покірного серця тай справедливий для всякого сотворіня.

Верховодив громадї мов батько, опікував ся бідними, справедливости боронив, податками не давив, а чесности в усїм беріг пильно тай перший був усе до підмоги ближньому та поратівлї.

Тай жив собі тихо, спокійно й щасливо, як у Господа Богаза пічю.

Аж разу одного король почав скрикувати нарід на війну з поганами!

Зажурив ся дуже Ястржомб, бо жаль йому було дім покинути та рушати на ті люті бої.

Та королівський парубок у дверях стояв тай квапив!

На велику війну мало ся, Турок поганий в країни польські ввійшов, села палив, косцьоли грабив, ксьондзів різав, нарід губив або в мотузю гонив у свої поганські країни.

Треба було збирати ся тай на оборону ставати!

Спасїнє вічне жде того, хто радо кладе голову за своїх тай сьвяту віру.

То скликав Ястржомбо громаду, вибрав що дужших парубків, конї, вози тай швидко рушили, з-ранку якось, по сьвятій службі божій.

А все село відводило їх із плачем тай заводом аж під фіґуру Ченстоховської, котра стояла коло дороги, на роздорожу.

Воював рік, воював два, що врештї й слих усякий про него пропав.

Инші давно вернули ся до домів, а Ястржемба як не було, так не було, гадали, що вже був убитий, або його Турок узяв у неволю, про що навіть, істиха ще, дїди й мандрівники ріжні повідали.

Аж нарештї третого року, з весни, вернув ся, але сам, без челяди, без возів і коний, пішки, збідований, змарнований, лише з палицею, як той дїд...

Помолив ся горяче перед Матїрю Божою, що йому позволили ще своєї землї тай швидко рушив у село...

Нїхто його не здоровкав, нїхто не пізнавав, то навіть від собак мусїв обгоняти ся.

Приходить перед свій дім, протирає очи, хрестить ся а пізнати не може...

Сусе, Маріє! Гумен нема, стаєн нема, садів нема, навіть і плотів нема, з левентаря ані слїду... а з хати лише зруби погорілі... дїтий нема... пусто... страшно... лиш жінка зхорована виволїкла ся з берлога на його стрічу тай гіркими слїзьми заплакала!

Мов би грім у него тріснув!

То, як він воював і ворогів Господних валив, прийшла в хату пошесть тай постинала йому всї дїти... грім іспалив... вовки подушили стада... лихі люде розграбили... сусїди забрали землю... суші випекли збіжа... гради вибили решту... то не лишило ся нїчо, тілько земля та небо.

Сидїв на порозї мов обмерлий, а над вечір, коли дзвонили на Пречиста Дїво, схопив ся раптом тай став страшенним голосом проклинати та пімстувати!

Марно його жінка здержувала, марно в ногах йому волїкла ся молючи, проклинав тай проклинав, що за дурно кров свою проливав за Господну справу, за дурно боронив косцьолів, за дурно рани мав, голодував, за дурно чесним був тай набожним, за дурно — Господь Бог і так його покинув тай на загибіль присудив!

Страшенно хулив Боже ймя та кричав, що вже хиба лихому ввесь завдасть ся, бо він один людий у бідї не покидає.

Розуміє ся, що на такі приклики зараз лихий явив ся перед ним.

Ястржомб уже не поміркував ся в тій злости, та лише закликав:

— Помогай, чорте, коли можеш, бо менї велика кривда стала ся!

Дурний, не поміркував, що Господь Ісус хотїв його так досьвідкувати та стрібувати.

— Поможу, а віддаш душу? — заквакав лихий.

— Дам, хоть би й зараз!

Написали цироґраф, котрий хлоп кервою з помизильного пальця підписав.

І вже від того дня зачало йому все вести ся, сам мало що робив, а лиш дозирав тай кермував, Михалко, бо так казав себе лихий прозивати, робив за него, а другі чорти поперебирані за парубків, ба за Мімців,*) помогали — то незабаром господарство було ще лїпше, більше тай богатше нїж перше.

Лише дїтий не було нових, бо якже без благословлїня Божого могли бути!

Гриз ся тим Ястржомб люто, а по ночах иноді розгадував, як то прийде ся горіти в тім пеклї вічнім, тай не радували його анї богатства, анї нїчо... Аж мусїв йому Михалко явити перед очи, що всї богачі, пани, королї, вчені, ба навіть і що найбільші епископи, чортам за живота запродали ся, а нї один із них не турбує ся, анї розгадує, що там буде по смерти, а лише веселять ся та всего вживають у-сить!

Утихомиряв ся потім Ястржомб і ще дужше проти Бога лютував, що аж сам хрест під лїсом істяв, образи з дому повикидав, тай до фіґури Ченстоховської брав ся, аби її рознести, бо вона йому орати перешкоджала; ледви його від сего жінка відвела скавулїнєм та просьбами.

Тай так роки плили за роками, мов та бистра вода, богатства росли незвичайно, а з ними й значінє, що навіть сам король заїжджав до него, у двір запрошував тай межи своїх комірників саджав.

Гороїжив ся тим Ястржомб, виносив ся над инших, біднотою помітав, усякої чесности збув ся, що вже нїзащо мав увесь сьвіт.

Дурень! не тямив чим то прийде ся заплатити за се...

---

*) Нїмців. — М. П.

Аж нарештї й прийшла година порахунку. Господу Йсусови вже не стало терпцю тай попусканя для запеклого грішника...

Надійшов час суду тай кари.

Найперше звалили ся на него тяжкі хороби тай не попускали ся анї на те млї-око.

Потому левентарі впали на пошесть.

Потому грім іспалив усї будинки.

Потому гради вибили збіжя.

Потому челядь від него втїкла.

Потім же прийшлй такі посухи, що все згоріло на попіл, деревина пісхла, води висхли, земля потріскала.

Потому покинули його геть люде тай біда сїла на поріг.

А він хорував тяжко, тїло йому кусниками відпадало, кости порохнявіли.

Марно скавулїв за поратівлею до Михалка тай його діявольських камратів: навіть Лихий не порадить, коли над ким зависне рука Божого гнїву!

Тай чортам уже було байдуже про него: їхнїй був, то аби швидше сконав, дули йому в ті страшенні рани, аби дужше горіли.

Одно змилуване Господне могло його спасти!

Якось пізно в осени прийшла ніч така війна, що вихор зірвав дах із хати тай повиривав усї двері й вікна, враз же злетїла ся цїла гурма чортів і нуже танцювати коло вуглів, та пхати ся із вилами у середину, бо Ястржоб уже. конав...

Жінка боронила його, як могла, сьвятим образом заступаючи, ба посьвяченою крейдою значучи пороги та вікна, але вже увявала з великої турбації, аби не вмер без Тайн і помиреня з Богом; то хоть і забороняв, такий був іще тої послїдної години запеклий, хоть і Лихо пе-

решкоджало, влучила пору тай полетїла на плєбанїю.

Але ксьондз лагодив ся кудись у дорогу, тай до безбожника йти не хотїв.

— Що Господь Бог покинув, чорти взяти мусять, нїчо там уже по минї... — тай поїхав на карти до двора.

Заплакала гірко з фрасунку, вклякла перед оттою фіґурою Ченстоховською, та тим хлипом кервавим, тим горем сердешним скавулїла за змилуванєм.

Ізмилосердила ся над нею Сьвята Панянка тай промовила:

— Не плач, жінко, вислухані твої просьби...

Тай сходить до неї з вівтаря, як стояла, в короні золотій, в тім плащі синім, засїянім звіздами, з рожанцем коло пояса... сіяюча добротою... Пренайсьвятїща тай на зірницю досьвітну похожа... Жінка впала перед нею на лице...

Підняла її сьвятими ручками, обтерла ті сльози жалібливі, притулила до серця тай каже чутливо:

— Веди до хати, може тобі що пораджу, слугине вірна.

Оглянула хорого, тай зажурило ся вельми серце милостиве.

— Без ксьондза не обійде ся, я лише жінка тай такої моци не маю, яку Йсус дав ксьондзам! Лайдак він, за нарід не дбає, найгірший пастир, відповість за се люто, але він один має міць розгрішувати... Сама піду по того костомаху до двора... На-ж тобі рожанець, борони ним грішника, поки не прийду.

Але як тут було йти?... ніч темна, вітер, дощ, болотище, кусень дороги, а до того чорти скрізь виробляли збитки.

Не злякала ся нїчого Паня Небесна, нї!... лиш одягла ся на плюту в хустку тай пішла в ту темряву...

Дійшла до двора страшенно втомлена тай перемокла до нитки; застукала, просючи покірно, аби ксьондз ішов борзо до хорого, але він, доглянувши, що то якась бідолашка тай такий собачий час на дворі, казав повісти, що рано приїде, тепер йому нї-коли, тай грав собі далї, пив та барашкував із панами.

Мати Божа лише зітхнула болїзно над його нечесністю, тай зробивши, що зараз появила ся золота карита, цуґи, льокаї, перебрала ся на паню старостину тай увійшла на покої.

Розуміє ся, що ксьондз зараз поїхав охітно тай у чвал.

Приїхали іще на час, але вже смерть сидїла на порозї, а чорти силоміцю добували ся до хлопа, аби його вхопити живцем, поки ксьондз над'їде з Господом Ісусом; тілько, що боронила його жінка рожанцем, ба образом двері притикаючи, ба отченашем, ба тим імям Господним.

Висповідав ся Ястржомб, за гріхи жалував, Бога перепрошував, розгрішінє дістав тай зараз у ту мить Богови духа віддав. Сама Найсьвятїща замкла йому очи, поблагословила жінку тай каже переляканому ксьондзови:

— Ходи зо мною!...

Не міг іще поміркувати ся, але пішов, роззирає ся перед хатою, а тут анї карити, анї льокаїв, лиш дощ, болото, пітьма тай смерть ідуча за ним троп у троп... Злякав ся дуже тай нуже бігти за Панянкою д' капличцї!

Дивить ся, а тут Вона вже в плащі та в коронї, обступлена ангельськими хорами, вступає на вівтар, на давне місце.

Пізнав вам тодї Царицю Небесну, страх його взяв, упав на колїна, рикнув плачем тай протяг руки за змилуванєм.

А Панянка сьвята глянула на него гнївно тай каже:

— Віки оттак цїлі переклячиш за гріхи, поплачеш, поки відпокутуєш...

У камінь зараз обернув ся тай так уже лишив ся, лише ночами плаче, руки протягнені тримає, змилуваня чекає тай уже від вік віків оттакечки клячить.

Амінь!...

До нинї оглядати можна ту фіґуру в Домброві під Пшеборжем: під косцьолом стоїть на вічну тямку й осторогу грішникам, що кара за зле нїкого не мине.

. . . . . .

Довга та глибока мовчанка впала на всїх, кождий розважував почуте, тай кождий повен був сьвятої тишини, дива, доброти тай ляку.

Тай що тут і казати в таку пору, коли душа людська розлїзе ся, мов те зелїзо у вогнї, натухне почутєм та яснощами, що лиш її ткнути, тай готова звіздяним дощем розпорскнути ся тай веселкою розсунути ся між землею та небом.

Тривали в тишинї, поки остатні підпали не стали в них пригасати.

Матїй витяг флєтик і став на нїм перебирати та тягнути стиха тою нутою чутливою та перебірною, мов би хто роси сипав по тім павутиню, а Сохова засьпівала „Під захист Твій“. Привторяли їй істиха.

А потім поволи зачали побалакувати про се й те, як звичайно.

Молодь зачала між собою пересьмівати ся, бо Тереска жовнярка завдавала парубкам утїшні загадки, а що хтось уповів, що Борина вже вернув ся із суду тай пє тепер у коршмі зі своєю компанїєю, то Яґуся завила ся тихо тай вийшла, не кличучи навіть Юзки, а за нею й Антек висунув ся крадькома, здогонив її ще в сїнях коло порога, схопив міцно за руку тай

повів до других дверий, на подвірє, а відти садом за стодоли.

Майже не завважено їх виходу, бо Тереска голосно кликала:

— „Без тїла, без душі, а під периною ся рушить?“ Що то є?

— Хлїб, хлїб, кождий знає! — кликали, куплячи ся коло неї.

— Або се: „Гонять гостї по липовім мостї?...“

— Решето та горох!

— Кожда дитина за такі загадки знає.

— То кажіть инші, мудріщі!

— „В сорочцї ся на сьвіт родить,
А по сьвітї голе ходить?“

Довго відгадували, аж Матїй сказав, що то сир, а сам завдав таку загадку:

— „Липове дерево весело сьпіває
А кінь на баранї хвостиком кивае“.

З трудом догадали ся, що се має значити скрипку.

Тереска-же сказала ще труднїщу:

— „Без рук, без ніг, без голови й живота,
А куди вберне ся, скрізь собі продува'

Вітер се мало значити; зачали ся за се сварити, пересьмівати ся тай чим раз утїшнїщі загадки казати, аж хата розтрясла ся гамором та веселощами.

Тай ще довго в ніч оттак посполу забавляли ся.

XI.

... Убігли в сад, хильцем пересунули ся попід нависле галузє, тай швидко, трівожно, мов би сполошені оленята, вибігли за стодоли, в обсмерклі снїги, в ніч беззвіздну та в незглиблену тишину перемерзлих піль.

Пропали в ночи; щезло село, вмовк раптом гамір людський, пірвали ся й найслабші від-

гуки житя, що забули швидко про все та ймивши ся за стани, притулені до себе міцно, клуб о клуб, нахилені трохи, радісні та перелякані, мовчучі та повні розсьпіваня, летїли з усїх сил, в увесь сей сьвіт, синявою заснований тай мовчанкою.

— Яґусь!

— Що?

— Чи є ти?

— Та як нї!...

Лиш тілько сказали, часом поставкуючи, аби відітхнути.

Спирало їм голоси трівожне битє сердець тай могутний крик радощів притаєних; заглядали в себе раз по раз, очи пересьвічували ся обопільно, немов палкі, нїмі блискавки, а вуста падали на себе з громовою міцю тай з таким голодним, пажерливим вогнем, що потикали ся з раюваня, духу не ставало, мало серця не розпукли; земля вступала ся з під ніг, летїли мов би в вогненну пропасть тай роззираючи ся слїпими від жарів очима, схаплювали ся швидко із мїсця тай знову бігли, анї знаючи куди й кудою, аби далї, хоть би в саму найглибшу ніч, аж туди в ті звиті ковтуни тїний...

Іще гін... іще два... далї... глибше... аж усе щезло з очий, тай увесь сьвіт, тай сама тямка про него, аж геть ісчезли в забутю, немов би в снї ненагаднім, а лиш душами баченім, немов би в тому снї чудовому, сненому на яву там, у Клембовій хатї, що йно, що поринали ще в сьвітляній смузї тихих, містичних повідок, що повні ще були тих див тай з'яв, що ще ті переснені казкові сили стрясали на їх душі чудовий оцьвіт чарів, трівог сьвятих, з'умінь найглибших, захоплень тай невтишних туг!

Були вповиті ще в чарівну веселку чудес тай мрій, що плили мов би з танцем тих див, викликаних що йно, казковими країнами йшли,

крізь ті надлюдські сцени, всї ставаня, всї чудеса, найглибшими кругами з'умінь та вчарованьь. Яви хитали ся у тїнях, по небі блукали, виростали з кождим поглядом очий, серцями плили, аж иноді притаювали віддихи, завмирали з трівоги тай присталі до себе, онїмілі, залякані, вдивляли ся в безодну, замотану глибину мрій, аж розцвитали ся їм душі у квітку з'умінь, у пресьвяту квітку віри та молитовних захоплень, що падали на саме дно дива тай нетями.

А потім, вертаючи ся в тямку, довго блукали з'умілими очима по ночи, не знаючи добре, чи є ще між живими, чи не сон се все, не мана!...

— Не боїш ся, Яґусь, що?

— Таже пішла би-м за тобою в увесь сьвіт, на смерть! — шепнула з міцю, тулячи ся до него завзято...

— Чи ждала-ж ти мене? — запитав ся трохи згодя.

— Якже! Хто лиш у сїни увійшов, то аж мене знимало... по те-ж я лиш пішла до Клембів... по те... гадала-м, що не діжду ся...

— А, як я увійшов, то вдалась, що мене не бачиш...

— Дурний... чи мала-ж я дивити ся, аби що зміркували! але мене так у серединї стисло, що мало не впала-м зі стільчика... аж воду пила-м на ствережїнє...

— Наймилїща моя!

— Сидїв ти ззаду, чула-м, але бояла-м ся поглянути на тебе, бояла-м ся промовити... а серце то менї так товкло ся, так било ся, що люде чути мусїли... Сусе! мало-м не кричала з радощів!...

— Міркував я, що тебе у Клембів застану тай разом вийдемо...

— Домів хотїла-м бігти, та всилував-єсь...

— Чи не хотїла-сь, Яґусь, що?

— Гале... нераз гадала-м, аби таке стало ся, нераз...

— Гадала-сь так! Гадалась! — шептав страстно.

— Хиба-ж би нї, Антосю! та раз-у-раз, раз-у-раз... Там за перелазом не добре...

— Правда... тут нїхто нас не сполошить... Самі-сьмо...

— Самі!... тай така пітьма... тай... — шептала, кидаючись йому на шию тай обіймаючи його з усеї сили шалу та любови...

. . . . . .

Не віяло вже полями; лише часами вітер перегортав мягоньким подувом тай, мов би тим пестячим шепотом, перехолоджував розпечені лиця. Не було звізд ярких нї місяця, небо висїло низько, збовдурене грузькими та пошматованими рунами хмар, мовби те стадо бурих волів залягло пусті та голі паренини, а далї мерехтїли гей би крізь сїрі, розлїзлі дими, що сьвіт цїлий здавав ся витканий із мраки, дрожачої скрізь темряви та збуреного колоту.

Глибокий, варівкий та ледви чутний шум дрожав у повітрю, плив мов би від лїсів, затоплених у ночи, або від хмар, із тих диких заглубин, із котрих раз по раз вифуркували стада білих облаків, утїкаючих бистро, мов би ключі весняного птаства, гонені половиками.

Ніч була темна тай болїзно збурена, глуха та повна чудного руху, повна ляку, несхоплених дрожань, трівожних пошумів, притаєних появ та раптових ставань річий непояснимих та страхітних; часами, раптом, із під звалів темряви виблискували привидні блїдощі снїгів, ба якісь ледові, вохкаві, ропячі поблиски повзли вужовими скрутками крізь тїни, ба знову ніч немов прижмурювала вії, смерки впадали чорним, непроглядним ливнем, тай сьвіт увесь пропадав, що очи, не можучи вхопити ся нїчого, зсували

ся безсильно в саму глуб переляку, тай душа деревіла, привалена глухою мертвотою могили, та иноді роздирали ся запони тїний, пукали мов би громом розпорені, тай крізь страхітні заглубини хмар видко було в глибинах ґранатові поля узвізджeного, тихого неба.

То знов із піль чи від хатів, із неба чи із затоплених далечин, зовсїм не знати відки, дрожали розпорскані, повзучі, не то голоси, не то поблиски, не то якісь ізгублені відгуки, привиди звуків тай річий давно вмерлих, та блукаючих по сьвітї, плили жалібним танцем тай щезали не знати де, як ті вмерлі звіздяні сьвітлощі.

Але вони осліпли на все, буря в них ісхопила ся тай росла, змагаючи ся що млї-око, перевалювала ся із серця в серце потоком пекучих та невисловлених похотей, блискавкових поглядів, болїзних дрожань, раптових несупокоїв, цїлюнків пекучих, слів попутаних, безладних тай осяйних, мов дикі метаня громів, смертних онїмінь, чутливостей, тай враз такого чару, що душили ся в обіймах, роздавлювали ся до болю, просто дерли ся кігтями, немов хотячи вирвати із себе нутра тай скупати ся в роскошах муки, а застелені більмами очи не бачили вже нїчого, навіть самих себе.

Тай вхоплені любовною вихорою, осліплі на все, збожеволїлі, обезтямлені, стоплені з собою мов дві горючі віхи, несли ся в ту ніч непроглядну, в пустиню тай глуху самотину, аби віддавати ся собі на смерть, до дна душ, пожирані віченним голодом тривaня...

Не могли вже говорити, лише безтямні крики рвали ся їм десь аж із самих печінок, лиш шепоти здавлені, пошматовані та стрілкі як вирини вогню, слова блудні тай обпиті шалом, погляди жгучі до шпіку — погляди поблїдлі божевілєм — погляди гураґанів бючих на себе, аж

переняла їх така страшенна дрож похоти, що счепили ся з диким скавуліїнєм тай упали... безтямні зовсїм...

Увесь сьвіт заколесував тай упав із ними в вогненні западнї...

. . . . . .

— Вже мене розум відходить !...
— Не кричи... тихо, Яґусь...
— Коли мушу... скажу ся, або що !
— Мало менї серце не розпукне !
— Згорю... пробі, пусти... дай відітхнути...

. . . . . .

— О Сусе... бо вмру... о Сусе !...
— У сьвітї єдина...
— Янтось ! Янтось !...

. . . . . .

. . . Мов тоті соки, живучі тайно під землею, будять ся з кождою весною, розпружують ся безсмертною похітю, пруть до себе крізь ізвали сьвіта, з країв землї пливуть, аж віднайдуть ся, пропадуть у собі тай у сьвятій тайнї зачнуть, аби потому стати ся з'умленим очам : весняною порою, або квіткою, душею людською або пошумом зеленої деревини...

Так і вони перли ся до себе крізь довгі туги, крізь дни печалі, крізь сїрі, довгі, пусті дни, аж віднайшли ся тай з однаковим, непереможним криком похотей упали собі в обіймы, счіпляючи ся так могутно, мов тоті сосни, коли їх буря вирве тай розторощені кине на себе, що обіймають ся роспучно, усею міцю тай в смертній боротьбі гойдають ся, змагають ся, хитають ся, поки посполу в холодну смерть упадуть...

А вкривала їх ніч тай обпряла, аби стало ся, що призначено...

. . . . . .

Перепелиці почали скрикувати ся десь у темрявах, та так то близько, що чути було йдуче цїле стадо; йшов швидкий шелест, немов би крил підниманих до лету тай бючих о снїги, ба окромі, холодні голоси розривали тишину, а від села, видко недалекого, схаплювали ся придавлені та міцні піяня когутів.

— Пізно вже... — шепнула трівожно.

— Ще далеко до півночи, піють на відміну.

— Відлига буде.

— Розуміє ся, снїг замяк.

Заяцї десь-то близько, немов за каменем, під котрим сидїли, почали бекати, перегоняти ся та грати ся, гей би на весїлю, тай цїлою громадою перелетїли попри них, аж відскочили перелякані.

— Парують ся, юхи, та так то слїпнуть, що на чоловіка не вважають. До весни йде.

— Гадала-м, що якась дика зьвірюка.„

— Тихо-ко, причакни! — шепнув переляканим голосом.

Припали до каменюки мовчки. З розбіленої снїговими поблисками темряви, почали виринати якісь-то тїни, довгі та повзучі... посували ся поволи... хильцем, ба счезали геть, немов під землю западали ся, що лиш очи сьвітили, гейби ті червячки-сьвітюхи в гущавинї; було може ледви з пів гона від них, переволїкли ся швидко тай геть ісчезли в темряві, коли се раптом почув ся короткий, болїзний, смертний заячий бек, потім гострий тупіт, шум харкотїнь, якесь страхітне клекотїнє, хрупканя торощених костей, грізний воркіт, тай знову мовчанка глибока та варівка настала навкруги.

— Вовки роздерли заячика.

— Що то нас не вислїдили!

— Від вітру сидимо, то й не занюхали.

— Бою ся... ходїм уже... холод мене пройма̀є... — здригнула ся.

Обгорнув її собою тай розгрівав такими цїлюнками, що обоє швидко забули про ввесь сьвіт, обіймили ся кріпко в пояс тай пішли якоюсь доріжкою, котра їм сама встелила ся під ноги; йшли, похитуючи ся важко, рухом деревини вкритої надстатком оцьвіту тай гойдаючої ся стиха в бжільнім жужжіню...

Мовчали та лише шум поцїлюнків, зітхань, страстні поклики, глухий воркіт захоплень, радісне битє сердець, укрили їх немов дрожачим жаром весняних піль: були гей ті обквітчані весною розлоги, затоплені в сьвітлянім побренькуваню радощів; бо так-же само розцвитали ся їм очи, так само дихали спечним подихом піль, розжарених у сонїшній пожежі, тремтїнєм трав ростучих, дрожанєм тай поблиском потоків, здавленим криком птиць; серця дуднїли в одно з тою сьвятою землею, а погляди падали мов той тяжкий, плїдний яблінковий оцьвіт, а слова тихі, рідкі, важкі, виринали з самого коріня душі, мов осяйні гони деревини в маєві зоріня, а віддихи були як ті подуви пестячі пухом рун, а душі мов той день весняний, розсонїшнений, мов ті збіжа струнки, повні жайворонкових цьвірінькань, поблисків, пошумів, улискуватої зеленини та непереможних радощів істнованя...

То мовкли раптом тай ставали, западаючи ся в темрявах якогось ісчезаня, як коли хмара застелить сонце тай сьвіт утихне, засмеркне ся тай в жалощах та страху счезає на млї-ока...

Але швидко піднимали ся з онїмінь, радощі бухали в них пожаром, весїльний тон дзвинїв у душах, обкрилював міцю такого щастя тай так ірвав до піднебесного лету, що анї знаючи вибухали страстним, геть безтямним сьпівом...

Хитали ся в такт голосів, що мов би били веселковими крилами тай звіздяним, розпеченим вирином звуків розсипали ся в ніч обмерлу тай пусту.

Не знали вже нїчо, йшли притулені до себе та безвільні, лиш пяні тою надлюдською мі-цю почутя, що їх несла у надсьвіти тай рвала ся піснею безладною, запутаною, майже без слів.

...Пісня дика тай збурена плила рвучким потоком із сердець ісповенених тай била в сьвіт увесь побідним криком любови...

...тай мов вогненна купина горіла у хаосї смерків тай нічного колоту...

...ба била иногдї немов важким, розторощуючим воркотом від, ізриваючих ледові окови...

...ледви чутним, дзенькливим та солодким пошумом дзвонила, гей хвиля збіж хитаючих ся в сонцї...

...пукали золоті ланцюги тягарів, розсипували ся на вітер, тай об'иржавлені, волїкли ся тяжко загонами, що були лише криками ночи, иногдї хлипанєм безсильним, кликанєм сирітським, голосом погибелї й жаху...

...тай у могильній тишинї вмирали.

Але небавком, як налякані птицї схаплювали ся д' сонцю скаженим летом, серця надзвучали такою могутністю підлету та счезненя в усїм, що вибухали осяйним гимном захопленя, молитовною піснею всеї землї, безсмертним криком істнованя.

. . . . . .

— Яґусь! — шепнув з'умілим голосом, мов би завважуючи її коло себе.

— Таже се я! — відповіла якосьто слїзно тай тихо.

Найшли ся на доріжцї, ідучій здовш села, за стодолами, але вже по Бориновім боцї.

Коли се Яґна стала плакати.

— Що таке тобі?

— Або я знаю?... та так мене щось іздавило, що самі сльози льлють ся.

Зажурив ся дуже, сїли під якоюсь стодолою на стримлячих вуглах, пригорнув її міцно тай обіймив раменами, що мов дитинка припала йому до грудий, задивила ся десь у себе, та сльози скапували їй з очий, мов та роса з квіток; обтирав їх долонею, ба рукавом, але все плили...

— Боїш ся?

— Чого-ж би! лише така тишина в минї росте, мов би смерть коло мене стояла, а так мене щось ізнимає, так ізносить, що ‘нтого неба вчепила би-м ся тай з тими хмарами полетїла у сьвіт.

Не відповів, замовкли обоє, присмеркло в них раптом, якась тїнь упала на душу тай скаламутила ясні тонї тай пронизла чудно болїзною тужливістю, що ще дужше рвали ся до себе, дужше шукали в собі якоїсь опори, дужше перли крізь себе в якийсь бажаний сьвіт...

Вітер завіяв, деревина захитала ся трівожно, обсипуючи їх мокрим снїгом; хмари спялені, важкі почали раптом розпадати ся тай тїкати в ріжні боки, а тихий, роздрожаний зойк повіяв по снїгах.

— Треба бігти домів, пізно вже — шепнула, піднимаючи ся трохи.

— Не бій ся, ще спати не сплять, чути голоси на дорозї, певно розходять ся від Клембів.

— Бражанки лишилам-м при доєню, ще собі ноги корови поломлять.

Утихли, бо якісь голоси почули ся близше тай минули; але десь із боку, мов би на тій самій доріжцї, заскрипів снїг, тай якась тїнь висока замихтїла так виразно, що схопили ся на рівні ноги.

— Хтось там є... лише притаїв ся під плотом.

— Привидїло ся тобі... часом за хмарою такі тїни йдуть.

Довго наслухали, роздивляючи темряви.

— Ходїм ув оборіг, там буде тихіще! — шепнув горяче.

Обзирали ся трівожно раз за разом, поставкуючи з іспертим духом тай наслухаючи, але тихо було навкруги тай мертво; то підійшли хильцем, обережно д' оборогови тай всунули ся в глибоку яму, чорнїючу тут же над землею.

. . . . . .

Потемнїло знов на сьвітї, хмари счепили ся в гущавину непроглядну, блїді сьвітлощі погасли, ніч мов би прижмурила вії тай впала в глибокий сон, вітер промайнув без слїду, тишина війнула ще глибша тай варівкіща, що чути було дрожаня деревини обвислої під снїгом тай далекий, далекий булькіт води, падучої на млинські колеса, а довго згодя снїг знову заскрипів на стежці: вже добре чути було тихі, обережні, гей вовчі кроки... Якась тїнь відорвала ся від стїн і пригорблена посувала ся по снїгах, чим раз то близше, виростала, задержувала ся що млї-око, тай знов ішла... звернула за оборіг від поля, приповзла майже під яму тай наслухала довго.

Потім пересунула ся д' перелазови тай щезла під деревиною.

Не вийшло й Богородице Дїво, як знову показав ся, тягнучи за собою величезний сніп соломи, став на млї-око, послухав тай скочив д' оборогови, приткав снопом диру... тріснув сїрник, тай вогонь у-мить розблис по соломі, затріпав ся, тисячею язиків блис тай трохи згодя бухнув кервавою хустиною, захоплюючи всю стїну оборога...

Борина-же пригнений, страшний мов труп чатував із вилами в руках.

. . . . . .

Вони-ж зараз поміркували, що робить ся: кріваві блиски стали протискати ся в середину тай дим деручий заповнив яму, схопили ся з криком, бючи ся в стїни, не відаючи виходу, збожеволїлі зо страху тай ледви дихаючі, аж Антек якимось чудом попав на заткавку, попер усею міцю тай разом із нею впав на землю, але поки підняв ся, старий скочив на него тай пробив вилами до землї, не попав добре, бо Антек ісхопив ся тай поки старий повторив, гримнув його кулаками в груди тай утїк в увесь сьвіт!

Кинув ся тодї старий ід оборогови, але вже й Яґни не було, лиш майнула навперед него тай щезла в ночи, то став русти збожеволїлим, безтямним голосом:

— Горить! горить! — тай бігав із вилами довкола оборога, що мов лихий видавав ся в кривавих поблисках, бо вогонь обхопив уже ввесь оборіг тай з шумом мечучи ся, шипячи, бив у гору страшенним стовпом поломінеї та димів.

Люде стали надбігати, крики пішли по селї, хтось ударив у дзвін, трівога засїпала серця, а поблиск ріс тай пожар вогненною скатертю повівав на всї боки тай порскав дощем іскор на будинки, на все село.

XII.

Що дїяло ся в Липцях по тій достопамятній ночи, се й найпершому головачеви не лехко було би затямити усе тай оповісти; бо так заворушило ся в селї, як у тім муравлиску, коли в него який пустяк палицею штовхне.

Що йно розвидло ся яко-тако, тай люде очи з нічного померку протерли, а вже кождому було квапно на погорілище, то не один отченаш іще в дорозї говорив, а біг бігцем мов би на той ярмарок.

День був підняв ся важкий тай так перемрачений, що хоть уже пора була на велику ясність, а темнїло ще, мов у зорінє, бо снїг почав валити мокрими пластами тай закрив сьвіт розтрясеною, склистою та перемоклою скатертю, але нїхто на плюту не вважав, сходили ся з усїх боків тай цїлими годинами стояли на погорілищі, пораджуючи стиха про вчерашне, та стрижучи вухами, аби чого нового дочути ся.

То й гомін чинив ся не малий, бо чим раз більше надтягало народу, що купи вже стояли в оплітках, повно було в подвірю, а вже просто глотою товпили ся коло оборога, що лиш червонїло на снїгах від жіночої вгортини.

Оборіг був геть іспалений тай розвалений, що лише два стовпи стриміли з погорілї, обсмалені як головнї, на хлївах же тай шопі дахи позривано до самих зрубів тай розкинено, що вся доріжка тай поле навкруги, з на якого пів гона, занесені були обпаленим пошитєм, потрісканих латами, перепаленою соломою тай на пів ізвугленим деревом і всякою спалениною.

Снїг ішов без перерви тай поволи вкривав усе склистим покривалом, а місцями таяв від притаєних жарів, а деколи з порозвалюваних куп сїна виринали смуги чорного диму тай бухала блїда, тріскуча поломінь, то зараз кинули ся на неї хлопи з гаками, душили деревлянниками, били палицями тай привалювали снїгом.

Що йно були розволїкли таку розітлїлу купу, коли се котрийсь, либонь чи не Клембів хлопець, вигріб гаком якусь обпалену шматину тай підняв високо.

— Яґусїна хустка! — верескнула кепкуючи Козлова, бо вже-ж добре знали, що сталo ся.

— Поштортайте-ко, хлопцї, може найдете там іще які штани!...

— Гале! винїс цїлі, хиба що міг загубити на дорозї.

— Дївчата вже шукали, хтось їх перебіг.

— Коби Ганцї віднести — балакали, вибуваючи сьміхом.

— Тихо будьте, пискачі! але, на іграшку зібрали ся та зуби шкірити муть із чужого нещастя! — крикнув розсерджений солтис. — До дому, баби! чого тутечки стоїте? Вже-сьте досить намололи язиками — тай кинув ся, розгоняти.

— Зась вам до нас! пильнуйте свого, кол-сьте на се встановлені! — крикнула Козлова так міцно, що солтис лиш подивив ся на неї, плюнув тай пішов у подвірє, а нїхто навіть не рушив ся з місця, баби-ж почали собі деревлянниками підсувати хустку, обзирати, та щось по-тиху та зо страхітєм оповідати.

— Таку треба із села прогнати коцюбою, як чарівницю! — сказала в голос Кобусова.

— А вже-ж! без неї те все! без неї! — приговорювала Сїкоржина.

— А вже-ж! але Господь Ісус беріг, що все село не пішло з димом! — шепнула Сохова.

— Бо й правда, що чудо, дїйсне чудо!

— Тай вітру не було тай в пору завважали.

— А хтось у дзвін ударив, бо село було в першому снї.

— То-дї медведники йшли з коршми тай перші побачили.

— Мої ви кохані! але їх сам Борина зловив ув оборозї тай що йно розігнав, а тут і вогонь бухнув. Міркувала-м учера в Клембів, що щось буде, скоро разом забрали ся.

— Давно вже, бачу, сторожив за ними.

— Якже! казав мій хлопець, що вчера ввесь час ходив по дорозї перед Клембовою хатою тай мав їх на оцї — говорила під носом Кобусова.

— Отже видко, що без злість Антек підпалив.

— Хиба-ж не грозив?

— Все село за се знало.

— Мусїло ся сим іскінчити, мусїло! — договорювала Козлова.

Тай в другій ґрупі старших господинь шептали всячину, лиш тілько, що тихіще та важнїще.

— Старий-дї так ізбив Яґну, що лежить хора у мами... знаєте?...

— Якже! зараз до дня, повідали, прогнав ії, скриню за нею викинув тай усю лудину — докинула мовчуча доти Бальцеркова.

— Не кажіть аби-чого, була-м що йно у хатї, скриня стоїть на своїм місцї — пояснювала Плошкова.

— Але, вже на весїлю ворожила-м, що так і скінчить ся — похопила голосно.

— Що то дїє ся, мій Сусе! що дїє ся! — йойкнула Сохова, хапаючи ся за голову.

— Ано що, до криміналу його возьмуть тай тілько!

— Справедливо йому се належить ся: все село могло погоріти!

— Таже-м уже спала порядно, а тут Лука, що лїтав із медведниками, бубнить у вікно тай кричить: „Горить!“ Сусе, Маріє! в вікнах червоно, немов би хто підпалом шиби обвалив, то ми вже зо страху геть міць відняло... а тут дзвін бє... люде кричать!... — оповідала Плошкова.

— Скоро лише сказали, що Борина горить, зараз мене тякло, що се Анткова справа, — перебила їй котрась.

— Тихо будьте, кажете, як би-сьте на очи бачили!

— Бачити не бачила-м; але скоро так усї повідають...

— Іще в мясницї верзла про се сям-там Яґустинка...

— Нехибно возьмуть його в диби тай посадять у криміналї.

— Та що йому зроблять? чи бачив хто? є на се сьвідки, що? — завважила Бальцеркова, бо процесниця була сильна тай на праві знала ся.

— А не зловив же його старий?...

— Зловив, але на чім иншім, а хоть би й бачив підпал, то сьвідчити не може, бо батько-ж тай у гнїву з собою жили.

— Судів се справа, не наша, але хто-ж винуватий перед Богом тай людьми, як не тота сука, Яґна? що? — підняла знов гострий голос Бальцеркова.

— Правда! Розуміє ся! така безличність, такий гріх! — шептали по-тихіще, збили ся в купу тай зачали одна почерез одну випоминати їй гріхи.

Балакали чим раз голоснїще тай чим раз завзятїще судили Яґну, виговорювали тепер усе, що лиш було тай не було, що лиш котра коли зачула, або й сама вигадала на неї; всї давні врази тай зависти зашипіли в душах, що мов той камінний град летїли в неї прізвища, вигадки, погрози, лихі й ненависні слова, збентежена злість, що як би так явила ся тепер, то нехибно з кулаками кинули би ся на неї.

Хлопи-ж у другій купі радили супокійнїще; але не мѐньше завзято повставали на Антка, гнїв поволи обхоплював усї серця, збентеженє глибоке, люте гойдало товпою, блискало в очах громами, що не один кулак протягав ся грізно,

готовий упасти, не одно тверде слово мов камінь забренїло, що навіть Матїй, котрий його зразу боронив, дав покій, а лиш нарештї сказав :

— Розум йому відняти мусїло, коли на таку річ важив !

Але на се скочив розлючений коваль тай став представляти господарям, що Антек давно грозив підпалом, що старий уже здавна знав про се тай цїлими ночами пильнував.

— А що він се зробив, то присяг-бим, а в тім є сьвідки, зізнають тай мусить бути кара на таких ! мусить ! Хиба-ж не змовляв ся все із парубками, не бунтував проти старших, не підмовляв на лихе ? знаю я й з котрими, знаю, навіть дивлю ся на них, слухають мене тепер тай ще сьміють боронити такого ! — верещав грізно. — Зараза з такого на все село пливе, зараза, то до криміналу, на Сибір його, палицями затовчи, як собаку скажену, бо не досить образи божої, аби з рідною мачохою... А тут іще підпалює ! Чудо лише, що все село не пішло ! — викрикував завзято, видко мав у тім якусь-то шпекуляцію.

Зміркував се Рохо, стоячий із Клембом на боцї, тай сказав :

— Міцно стаєте проти него, хоть іще вчера пили-сьте з ним у коршмі.

— Воріг менї кождий, котрий цїле село міг повести на дїдів !

— А дїдич то вам не воріг ! — докинув поважно Кломб.

Заверещав їх, закричали й инші, а коваль кидав ся між люде, юдив, до пімсти кликав, несотворені річи вигадував на него, аж і нарід, досить уже збентежений, скаламутив ся до дна тай заклекотїв, зачали голосно кликати, аби привести палїя, вкувати в кайдани тай до уряду повести, а инші, горячіщі, вже обзирали ся за бу-

ками тай хотїли бігти, витягти його із хати тай так випарити, аби цїле житє попамятав!... Найдужше напирали ті, котрим нераз Антек ребра счислив палицею...

Рейвах підняв ся, крики, клятьби, погрози тай такий заколот, що нарід заклекотїв тай метав ся, мов та гущавина, бита вихорою, тай став хитати ся, бити мов хвиля у плоти, перти д' воротям тай на дорогу протїкати — марно війт скочив утихомиряти, марно солтис тай що старші представляли та толкували, голоси їх пропадали в пекольнім вереску, вони-ж самі, схоплені розгоном, ішли разом з иншими, нїхто анї слухав анї вважав на їх бесїди, кождий ірвав ся, метав ся, кричав з усїх сил, що немов якась біснуватість понесла всїх вихорою пімсти...

Коли се Козлова стала пропихати ся на перед тай кричати під небеса:

— Обоє винуваті, обоє притягти тай покарати на погорілищі!...

Баби, особливо-ж комірницї тай уся бідота, взяли втор із нею тай з криком нелюдським, розчепірені, безтямнісїнькі дерли ся побіч неї на чоло крізь гущавину скаженїлим, гудячим потоком; підняв ся вереск і виск у вузьких оплітках, бо всї-ж у-раз тисли ся, всї кричали, всї замахували ся кулаками, пропихали ся з міцю, що лиш очи блищали грізно та попутаний дикий гомін бив від них мов булькіт збурених від, мов той голос загального гнїва, що захопив усї серця поломінню — товпили ся чим раз міцнїще тай швидше, коли се ті на передї йдучі стали кликати:

— Ксьондз із Господом Ісусом іде! ксьондз!

Товпа заторгала ся мов би на привязи, захитала ся тай гримнула на дорогу, ставала, розпадала ся на бризки, вмовкала, тай раптом і вмовкла зовсїм тай упала на колїна тай похилила голі голови...

Бо ксьондз надходив від косцьола із Господом Ісусом; Ямброжи йшов із засьвіченою лїхтарнею на передї тай придзвонював...

Пройшов швидко, що видїв ся вже мов би за обмерзлою шибою в тім густім, снїговім туманї — коли почали піднимати ся з землї.

— До Филипки йде, так-дї перемерзла вчера в лїсї, що вже від зоріня ледви дихає, кажуть, що вечера не діжде.

— Кликали його й до Бартка з тартаку...

— Заслаб?

— Якже, не знаєте? дерево його так-то придавило, що певно вже нїчо з хлопа не буде... — шептали, позираючи за ксьондзом.

Кілька господинь рушило за ним в асистї тай цїла гурма хлопцїв полетїла на попереки ставом ід млинови, решта же стояла безрадно, мов те стадо овець, коли їх раптом собака зжене, гнїв десь подїв ся, тай розгін моци порс, гомін умовк, то роззирали ся по собі немов пробуджені зо сна глибокого, переступали з ноги на ногу, чіхали ся в голови, щось не щось бовтали, а що не одному встидно ставало, то лише спльовував, шапку натискав тай хильцем перебирав ся з громади, котра мов та вода розливала ся по дорозї тай счезала поволи розтїкаючи ся по оплїтках та хатах. Одна Козлова, не вважаючи на все, кричала голосно тай грозячи Яґнї й Анткови, але бачучи, що її всї відступили, накляла, аби собі влекшити злість, посварила ся з Рохом, котрий їй слова правди сказав тай пішла на село, то врештї лишило ся людий мало богато, та ті, що наглядали над погорілею тай дбали, аби в разї віднови вогню дати підмогу.

Лишив ся в подвірю й коваль, але такий розлючений подїєю, що мовчав, крутив ся неспокійно, зазирав у закутки тай ув-одно прогоняв Лапу, котрий усе за ним погавкував тай добирав ся...

Борина-ж не показав ся анї раз за ввесь той час, казали, що закопав ся в перини тай спить, одна лиш Юзка, з запухлими від плачів очима, визирала перед хату на нарід тай знов ховала ся, то сама Яґустинка обходила господарство, але й стара була нинї мов оса куслива тай неприступна, як нїколи, що бояли ся її питати, бо так відповідала, мов би хто кропиви полизав.

В само-ж полудне приїхав писар із полїцаями тай стали описувати погорілю та дошукувати ся причин пожежі, то вже-ж, що й решта народу розскочила ся на всї боки, аби, бува', не потягли до сьвідченя.

Дороги раптом опустїли майже геть-то, правда, що й снїг валив раз-у-раз, і навіть іще мокріщий, бо поки ткнув землї, топив ся тай грузькою млакою вкривав усе, в хатах натомісць кипіло гей в вуліях, бо в Липцях того дня зробило ся мов сьвято несподїване, мало хто що робив тай тямив про що, то де-не-де корови рикали при пустих жолобах, а лише радили скрізь, часто хтось перемикав ся із хати в хату, баби лїтали з язиками, новини кружили мов ворони з комена на комен, а в вікнах і перед дверми, ба в оплїтках визирали розцїкавлені лиця чекаючі, чи повезуть Антка полїцаї!

Цїкавість і нетерплячка росли з години на годину, а не знати було нїчо певного, бо що трохи хтось улїтав задиханий тай казав, що вже до Антка пішли, а другі присягали, що полїцаїв побив, вирвав с: із пут тай в увесь сьвіт пішов, а инші знов що инше плели.

Та лиш се було правда, що Вітек лїтав до коршми по горівку тай що з комена Боринового сильно курило ся, міркували з того, що якусь-то страву для полїцаїв ладять.

А вже над самий вечір приїхала війтова брика з писарем тай полїцаями, але без Антка!

З'умінє й розчарованє невстачі обхопило село, бо всї-ж були певні, що його закованого в кайдани повезуть до криміналу, марно заходили в голову та міркували, що старий зізнав до протоколу, знав про се лиш війт та солтис, але сї не хотїли нїчого казати, то цїкавість ізросла незвичайно тай снували ся здогади чим раз инші тай зовсїм неймовірні...

Ніч поволи зробила ся темна тай досить тиха, снїг був перестав іти тай брало мов би на приморозок, бо хоть бурі хмарищі переганяли по небі, але де-не-де, в високих прірвах, блисла виіскрена звізда тай гострий подув істискав трохи розмяклі снїги, що хрупали під ногами, по хатах блимали сьвітла тай люде куплячи ся по тїсних кімнатах, перед ватрами, втихомиряли ся по цїлодневних зворушенях, не перестаючи про те снувати здогади й допущеня!

Бо вже-ж матерії не хибувало, бо коли Антка не взяли, то не він підпалив, значить: хто? — Не Яґна-ж! нїхто би сему не повірив; не старий, така гадка анї повстала кому в голові!

То й блудили на-помацьки, не можучи нїяким чином найти виходу з утомної загадки... В усїх хатах балакали про се, та нїхто правди не дізнав ся, лиш тілько з тих мірковань вийшло, що гнїв до Антка минув, умовкли навіть його вороги, а приятелї, як Матїй, підняли знов оборонні голоси, але натомісць ізняла ся люта неохота до Яґни тай доходила аж до грози страшного, смертного гріха. Жінки взяли її на язики тай так переволїкали між собою, не мов би по тім гострім терню, не полишаючи цїлого навіть кусника шкіри! Дістало ся при тім і Домінїковій немало, дістало ся... ба ще й більше кидали ся на неї в злости тому, що нїхто не знав, що з Яґною дїє ся, бо стара проганяла цїкавих від порога, мов тих улазливих собак.

Але одно, що згідно тай однаково всї чули, се глибоке спочутє для Ганки, над котрою щиро милосердили ся тай жалували сердешно, ба навіть Клембова тай Сїкоржина зараз із вечера пішли до неї з добрим словом, узявши щось-не-щось у вузлики.

Оттак минув той день на довго памятний, на взавтра-ж усе вернуло ся до давного, цїкавість пригасла, гнїви остигли, зворушенє втихомирило ся тай упало, кождий знов вернув ся до своєї колїйки, похилив голову під ярмом тай нїс долю, як Господь Бог приказав — без нарїканя тай терпляче.

Розуміє ея, що балакано сям і там про ті подїї, та чим раз рідше й байдужнїще, бо кождому близші й перші власні журби та турботи, які кождий день окроме приносить.

Прийшов марот тай настали часи просто невидержні, дни були темні, сумні та так-то пройняті плютою, дощами, ба мокрим снїгом, що трудно було вихилити ся за хату, сонце мов би десь затратило ся в тих низьких, зеленавих затопах хмар, що й на те млї-око не розблискувало — снїги поволи таяли або підмяклі, загружені зеленїли ся від плюти гей би плїсню оброслі, вода стояла в борознах тай заливала низи й обійстя, ночами же брали приморозки, що трудно було вдержати ся на обледжених дорогах та переходах.

Через такий собачий час, хутше й забуто про пожар, тим більше, що нї Борина, нї Антек, нї Яґна не дразнили собою людських очий, то впали в безпамять, як той камінь на дно, що лиш вода иногдї стягне ся над ним, зморщить ся, поломить ся, розколесить ся, зашумить тай знов тече спокійно.

Так минуло пару день, аж до остатного, запустного Вівтірка.

А що останки були півсьвятцем, то вже з самого ранку немалий рух учинив ся по хатах, бо припрятувано трохи в кімнатах, а майже з кождого дому поїхав хтось у місточко за всячиною, головно-ж по мясо або бодай по той кусень ковбаси чи сала, лише біднота мусїла контентувати ся селедцем узятим на борг у Жида та картофлею з сілю.

У богачів, то вже від самого полудня смажено пампушки, то не вважаючи на плюту, по всему селу розволїкли ся запахи перепаленого смальцю, праженого мяса тай инші, ще більше дразнячі слину смаки.

Медведники волочили ся знов від хати до хати зі своїми чудаками, то раз-у-раз, а все в иншім боцї, бухали гамірливі голоси хлопців.

У вечір же, по вечері, зробили музику в коршмі, на котру, хто живий і рухав ногами, пішов, не вважаючи на дощ зо снїгом, який від самого смерку йшов.

Забавляли ся з усего серця, тим більше, що се-ж послїдний раз перед великим постом. Матїй грав на скрипцї, до втору йому перебирав на флєтику Пєтрик, Боринів парубок, а прибубнював Яcько Пшевротний.

Гуляли жваво, як мало коли, тай до пізна, аж поки дзвін на косцьолї не вдарив на знак, що то вже північ тай мясницям кінець; зараз же вмовкли музичні голоси, перестали танцювати, допили поквапно фляшки та порції тай нарід тихо розходив ся, лишив ся сам Ямброжи, несогірше напилий, бо своїм звичаєм став перед коршмою висьпівувати.

Лише в хатї Домінїкової блищало сьвітло до пізна, повідали, що до других курий, бо сидїв там вийт із солтисом тай згоду робили між Яґною та Бориною...

Село вже давно спало, тишина обхопила

сьвіт, бо дощ якось із півночи перестав, а вони ще радили...

. . . . . .

Лише в Антковій хатї не було тишини, анї спокійного сна, анї веселих останків.

Що там дїяло ся у Ганчиній душі за ті довгі дни тай ночи, від тої мінути, коли її в час пожару стрітив перед хатою тай силою приневолив вернути ся, се хиба один Господь Бог знає, але сего нїяке людське слово не виповість.

Розуміє ся, що ще тої самої ночи дізнала ся про все від Веронки.

То завмерла в нїй душа від муки тай лежала мов той труп голий, своєю смертю страшенний. Перші два дни майже не рушала ся від пряслицї, прясти не пряла, лише рухала безвільно руками, як той чоловік у смертній спячцї, задивлена пустим, випеченим зором у себе, в ті холодні завії сумів, у ті жалібні глибини пекучих слїз, кривд та несправедливостей, що нї спала за той час, нї їла, нї знала добре, що навкруги дїє ся, навіть дїточих плачів нетямна нї себе, аж ізмилувала ся над нею Веронка тай зайняла ся дїтьми й старим, котрий до того захорував по тім ходї в лїс тай лежав на припічку, постогнуючи стиха.

Тай Антка як би не було, виходив у зорінє та вертав ся пізно в ночи, не вважаючи на неї нї на дїтий, а в тім не могла перемогти себе бодай на те одно слово до него, не порадила, таку запеклу мала душу з жалю тай мов би в камінь істуглу.

Аж третого дня якось-то пробудила ся; одерзнула ся немов зо сна страшного, але так ізмінена, що мов би зовсїм инша підняла ся із тої мертвоти, лице мала сїре, спопелїле, з'оране зморщками, постаріла ся на роки, та так ости-

гла, що мов би її хто з дерева вирізав, лиш очи горіли бистро та сухо, тай вуста сцїплювали ся міцно, при тім обпала геть із тїла, що шматє висїло на нїй мов на колї.

Зняла ся знов до житя, але й у нутрі пе ремінена, бо хоть давну душу мала мов би зітлї лу на порох, то в серцї почула якусь чудну, невідчувану давнїще міць, неподатливу силу житя тай боротьби, горду певність, що переможе тай возьме верх над усїм.

Припала зараз до дїтий поплакуючих жалібно, вгорнула їх собою тай мало не задушила в цїлюнках тай враз із ними бухнула довгим, солодким плачем, аж се їй зробило полекшу тай вернуло зовсїм до памяти.

Впорядкувала швидко хату тай пішла до Веронки дякувати за добре серце тай перепрошувати за давні провини, згода швидко настала, не дивувала ся сему сестра, лише того не могла зміркувати, що Ганка не жалувала ся на Антка, не пімстувала, не нарікала на долю, нї, мов би ті річи вмерли давно тай упали в нетяму, тілько, що врештї сказала твердо:

— Так тепер чую ся, як удовиця, то розуміє ся, що вже сама мушу подбати про дїти тай про все.

Тай швидко, ще того дня над вечір пішла в село до Клембів тай инших знакомиць, аби дізнати ся, що там із Бориною дїє ся... бо добре-ж затямила собі його слова сказані тодї, на розстаню.

Але не пішла зараз до него, прочекала ще пару день, бо вагувала ся вказувати ся йому перед очи так хутко по всїм.

Аж у другу Середу, в Попєлєц, не ладячи навіть і снїданку, вгорнула ся, яко мога найлїпше, дїти дала під Верончину опіку тай збирала ся виходити.

— Куди се ти збираєш ся так рано? — запитав ся Антек.

— До косцьола, Попєлєц нинї — відповіла нерадо й обминаючи.

— Не зладиш і снїданку?

— Йди собі до коршми, Жид тобі ще поборгує! — вирвало ся їй не-хотячи.

Схопив ся на рівні ноги, мов би його хто буком уперіщив, але, не вважаючи на се, вийшла.

Не бояла ся вже тепер його криків анї злости, немов чужим і так далеким їй видав ся, аж сама сему дивувала ся, а хоть иноді дрожало в нїй щось, немов остатна поломінь давного милуваня, немов підпал той привалений сумами тай розтоптаний, гасила його в собі навмисно, силою пригадок тих непереболених нїколи кривд.

Акуратно й люде виходили до косцьола, коли навернула на тополеву дорогу.

Днина зробила ся чудно ясна й погідна, сонце сьвітило від самого сходу, нічний, порядний приморозок іще був не розтопив ся у відлизї, зо стріх капало низками блискучих пацьорок, а следоватїлі води по дорогах та ровах сьвітили мов зеркала, об'инеєна-ж деревина роз'іскрювала ся в сонцї, горіла тай мов би тою срібною пряжею летїла на землю; чисте, голубе небо, повне молошних, малих хмарин, іграло в сонцї немов розцвилий ленів лан, коли в него стадо овець улетить тай так-то припаде, що ледви їм білі хребти видко, повітрє протягало чисте, морозисте та таке сьвіже, що чоловік любо ним дихав. Повеселїв увесь сьвіт, улискували ся калабанї тай михтїли золотими поблисками висклені снїги, по дорогах дїти ховзали ся завзято тай покрикували радісно, де-не-де-же старий який вистоював під стїною на сонцї, навіть собаки погавкували радісно, перегоняючи

стада ворон волочучих ся за жиром — а чудова, пересонїшнена застїль заливала ввесь сьвіт погідною ясністю тай майже весняним теплом.

У косцьолї натомісць обвіяв Ганку проймавий холод тай глибока, молитовна мовчанка, тиха служба божа вже правила ся перед великим вівтарем, нарід у набожній тямцї, розмолений залягав гущавиною середну наву зальляту потоками сьвітла, та все ще надходили припізнені.

Але Ганка не пхала ся до людий, пішла в бічну наву зовсїм пусту та таку засмерклу, що лиш де-не-де жовтїли ся позолоти з ледовими, скупими смугами сьвітла, хотїла лишити ся сама одна з власною душею та Богом, уклякла перед вівтарем Унебовзятя, поцїлювала землю, розпрістерла руки тай вдивлена в солодке лице Матери Милостивої поринула в молитві.

Аж тут вибухла жалями, під тими сьвятими ніжками Потїшницї, зложила перекрівавлену ранами душу в покірности найглибшій та впованю безмежнім і чинила сповідь сердешну. Перед Матїрю тай Панею всего народу каяла ся з усїх провин, бо вже-ж що грішна була, скоро її так Господь Ісус покарав, грішна!

„Таже не прихильна для других, таже гороїжлива над инші, та сварлива, та нехлюя, таже любила й з'їсти добре, тай полїнувати ся, таже в службі Божій недбала — грішна була“— кричала в собі розпеченим, обплилим кервою жалем каяня, що мало серце їй не трісло, тай молила змилуваня, за Анткові тяжкі гріхи й провини, жебрала милосердя тай товкла ся в сердешній просьбі, мов та птиця, що перед смертю тїкає й б з крильцями у шиби, тріпоче ся, півкає жалібно, аби її вратувати...

Плач нею стрясав тай перепалювала жара просьб і молень, з душі немов відчиненою ра-

ною плив потік молитов тай плакань, що мов би ті кріваві жемчуги розсипали ся по холодній підлозї.

Служба скінчила ся тай увесь нарід у каяню, а часто густо і з плачем підходив до вівтаря, схиляючи покірно голови під попіл, котрим ксьондз із голосною покаянною молитвою посипував приклякаючих.

Ганка, не чекаючи кінця сеї попільної врочистости, вийшла на сьвіт, дуже чуючи ся покріпленою на силах тай уповаючою вже зовсїм на поміч Божу.

З піднятою головою відповідала на здоровканя тай ішла серед цїкавих поглядів незлякана, сьміливо-ж, хоть і з дрожанєм, повернула в Боринові оплітки.

Мій Боже, тільченний час ногою тут не ступила, а лиш мов та собака все обходила з-далеку тай жалібно, то й обгортала тепер люблячим зором дім тай будинки, плоти тай кожну деревинку блищачу в инею та так тямливо, мов би їй із серця виросла, з її керви була.

Розсьміяла ся її душа розрадуванєм, що готова була цїлювати ту сьвяту землю, а що йно вступила перед ґанок, Лапа до неї кинув ся з таким радісним скавулїнєм, аж Юзка визирнула в сїни стаючи зачудована, не вірючи власним очам.

— Ганка! Пробі! Ганка!

— Та я-ж, я, не пізнаєш чи що? Тато дома?

— Таже є в хатї, є... а таки-сьте прийшли... Ганка!... — тай розплакала ся дївчинище, цїлуючи її по руках, як ту матїнку рідну.

Старий же, почувши голос, сам вийшов на зустріть тай завів у хату, в ноги йому впала з плачем ізворушена його видом тай пригадками

бючими з кождого закутка сеї любої хати. Швидко втихомирила ся, бо старий став випитувати ся за дїти тай зі спочутєм жалував її тай її змізерованя, оповідала все, не втаюючи нїчого, лише перелякана зміною в нїм, бо постарів ся дуже, схуд на віхоть тай міцно похилив ся, тілько лице лишило ся давне, ще завзятїще тай грізнїще.

Розмовляли довго, анї раз не згадуючи нї Антка нї Яґни, берігли ся обоє тикати сих достиглих болячок, коли-ж у яку годину потім Ганка збирала ся виходити, старий казав Юзцї понакладати у вузлики, що лиш було можна, аж Вітек мусїв те завезти на самотужцї, бо би сама не двигла, та ще на відходї дав їй пару золотих на сіль тай сказав:

— Приходи-ж частїще, хоть би й що днини, не знати що зі мною стати ся може, то вважай на дім, Юзка навидить тебе.

З сим і пішла, розгадуючи по дорозї над батьковими словами, що навіть мало звертала уваги на оповіданє Вітка, котрий шептав їй, що вїйт із солтисом що дня приходять тай до згоди з Яґною старого пруть, що навіть до єґомостя господар ходив із Домінїковою, котра вчера до пізна в ночи радила зо старим, тай так-то плїв, що лише знав, аби їй підхлїбити ся.

В хатї застала ще Антка, направляв собі чобіт під вікном, навіть не глянув на неї, аж побачивши Вітка тай вузлики, обізвав ся злісно:

— Була-сь, бачу, по прошенім!

— Коли зійшла-м на старицю, то й з милосердя людського жити мушу.

Коли-ж Вітек вийшов, вибух гнївом:

— Казав-єм тобі, псякров, аби-сь до батька не ходила!

— Сам мене закликав, то-м пішла, сам мене здарував, то-м узяла, з голоду мерти не буду, анї дїтям не дам, коли ти за се не дбаєш!

— Віднеси се зараз, не треба менї нїчо від него! — закричав.

— Але менї треба тай дїтям!

— Кажу тобі, віднеси, бо сам йому віднесу тай у горло всаджу, най задушить ся своєю добрістю! чуєш, бо за двері все викину!

— Стрібуй, кини бодай, то побачиш! — гаркнула, хапаючи за маґлівницю, готова боронити до впадку, така грізна та роз'юшена, що подав ся взад ізбитий з пантелику сим ненадїяним опором.

— Дешево тебе купив, окрайцем хлїба, як ту собаку! — воркнув мрачно.

— А ти ще дешевше нас і себе продав, бо за Яґнїну кицьку! — викрикнула не надумуючи ся, то звив ся мов би пхнутий ножем, але Ганка мов би сказила ся раптом, зальляли її спогади кривд, то бухнула напрасним ісповененим потоком випоминок тай жалїв вічно таєних, не дарувала йому вже нїчого, не забула анї одної провини, анї одного лиха, та лиш била в него завзятістю, мов тими цїпами, що якби могла — вбила би на смерть отсеї мінути!...

Злякав ся її скаженїлости, засїпало ся йому щось у грудях, ісхилив ся тай не знав що сказати, злість його напала тай гіркий пекучий сором так йому зальляв душу, що вхопив шапку тай утїк із хати.

Довго не міг поміркувати ся, що їй стало ся, лише як та собака споневіряна гнав кудись навперед себе, геть без памяти — як зрештою що дня...

Від тої страшної мінути пожару, витворювало ся в нїм щось лячне, що мов би геть сказив ся в собі. На роботу не ходив, хоть мельник присилав по него пару раз, лиш волочив ся по селї, в коршмі посидькував тай пив, снуючи чим раз то крівавіщі замисли пімсти тай не бачучи

вже нїчого поза те — то йому навіть байдужні були помови за підпаленє батька.

— Най менї се до очий котрий скаже, най важить ся! — сказав Матїєви в коршмі тай на голос, аби люде чули.

Продав Жидови остатну яловицю тай пропивав її з товаришами, бо скомпанував ся з найгіршими з села, приставали до него такі, як Бартек Козьол, Филип ізза води, Франек мельниччук тай ті що найгірші Ґульбасові повішенники, котрі все були перші до всякої роспусти тай раз-у-раз по селї волочили ся мов вовки, дивлячи ся, що би вхопити ся дало тай нести Жидови на горівку, але йому все одно було, які вони, аби лиш коло него компанували ся, бо баки йому сьвітили, мов собачки в очи зазираючи, що хоть часом і побив, але півкватирки густо ставляв тай оберігав перед людьми.

Тай виробляли разом такі бреверії по селї, напастованя тай біятики, що день-у-день ходили на него жалоби до війта, ба навіть і перед єґомостя.

Перестерігав його Матій, але пусто, марно й Кломб із чистого приятїльства заклинав, аби встаткував ся тай до погибели не йшов, марно йому представляв — Антек анї послухав, анї дав собі що говорити, забував ся чим раз дужше, ще більше пив тай уже всему селови грозив.

Тай так котив ся в ту якусь загибіль, мов би з того стрімкого горба, не вважаючи нї на що тай нї на кого, а село не перестало пильнувати його, бо хоть за те підпаленє ріжне ріжні балакали, але бачучи що виробляє, обурювали ся чим раз дужше, а що при тім і коваль під'юджував нишком, то поволи відкараскували ся від него навіть давні приятелї, обминали його на-далеки, перші голосно знимаючи ся на него — розуміє ся, не дбав про се, пімстою заслїплений,

бо сим-же лише дихав, роздуваючи її в собі мов підпал, аби поломіню бухнув.

А до того, як на злість усїм, із Яґною не перестав, коханє його там до неї тягло, чи що инше, Бог його знає — в Домінїкової стодолї сходили ся, розуміє ся, потай матери, тілько що їм Шимек помагав радо, певний за те Анткової підмоги при женїню з Насткою.

Яґусь виходила до него нерадо, все під острахом, бо мов би в нїй ізблїдло коханє по чоловічих гушманцях, від чого носила ще болючі слїди, але так само бояла ся й Антка, бо заповів грізно, що як не вийде д' нему на кождий заклик, то він середо-дня при всїх, прийде до хати тай спарить її ще дужше як Борина.

Розуміє ся, хто через кого согрішить, тому ся до него не спішить, але що грозьбою неволив, то виходила рада нерада.

Та не довго се тривало, бо якось зараз у Четвер попєльцевий прилетїв у коршму Шимек, відтяг його в кут тай сказав, що що-йно Яґну погодили зо старим тай уже до него перенесла ся.

Мов би його колом перевалив по тїмю, так його запаморочила ся новина, бо ще-ж учера смерком бачив ся з нею тай ані слівцем не згадала.

— Таїла передомною! — погадав; мов би йому хто живого вогню насипав у серце, що ледви діждав ся вечера тай побіг.

Довго колесував коло батькової хати, назирав і вижидав коло перелаза, навіть не показала ся, так сим розлютив ся тай ізнахабив ся, що вирвав якийсь кіл і ввійшов ув обійстє, готовий на все, рішений іти хоть би в хату — вже був на ґанку тай навіть за клямку брав, але в остатну мінуту відкинуло його щось

від дверий, пригадка батькового лиця стала йому в очах із такою міцю, що подав ся взад затрівожений, задрожав увесь із переляку, не годен був перемогти ся, лише тихо, полохливо, хильцем понїс ся назад.

Не міг потім порозуміти чого злякав ся, що з ним стало ся, зовсїм як тодї над ставом.

Але й дальших днїв не міг із нею побачити ся, хоть цїлі вечери вистоював коло перелаза та притаював ся, як вовк.

Не стрітив її навіть у Недїлю, хоть довго чатував перед косцьолом.

Отже загадав іти на вечірню, певний, що її там зустрітить тай найде якийсь спосіб побалакати.

Спізнив ся трохи, бо вечірня вже зачала ся, косцьол був повен та так засмерклий, що лиш під зводами сїріли останки дня, низом же, в темрявах, де-не-де розтлїлих поломіню свічечок, мурашкував нарід тай шумів мов ріка, похитуючи ся д' великому вівтареви, рясно осьвітленому, пропхав ся аж до крати тай роззирав ся незавважно, але не зуздрів Яґни анї нїкого від батька, натомість часто ловив цїкаві погляди впялені в себе тай чув, що звертають увагу, бо хтось-не-хтось пошептував до сусїда, вказуючи крадькома на него.

Сьпівали вже гірки жалї, бо се-ж була перша Недїля посту. Ксьондз убраний у комжу сидїв із боку вівтаря з книжкою в руках і раз-у-раз позирав на него гостро.

Орґани гудїли проймаво а ввесь нарід сьпівав ув один голос, инодї-ж уривали ся голоси, стихали орґани тай з хорів, мов десь із під неба, чув ся плаксивий, уриваний голос орґанїстого, читаючого розмірковуваня муки Господа Йсусової.

Антек же нїчого не чув, бо поволи забув по що прийшов тай де є, пройняли його ті сьпіваня наскрізь тай обснували пестливою, гойдаючою нутою, що чудно вслаб у собі, сонливість його вгортала тай глибока тишина, що западав тай мов би летїв кудись у якісь-то сьвітлощі, а що стямив ся тай отворив очи, стрічав ся з очима ксьондза, котрий на него все позирав, бовищий був над инших і вже з-далеку видний, а так вертїв, аж Антек відвертав отяжілу голову тай знову забув про все; пробудив ся раптом:

Висить на хрестї Господь, Творець неба,
Плакати за гріхи людськії треба".

Загудїв косцьол, що мов би з одного, непонятного якогось горла, вирвав ся крик тай бухнув такою жаліблівою міцю, таким переплаканим зойком, аж мури стрясли ся, нарід ісхопив ся з колїн, заметушив ся тай розгримів ся всїма враз голосами, всею душею сьпівав тай усїм покаянним плачем.

Пересьпівали та довго ще по косцьолї товкли ся йойкливі, болїзні відгуки та шуми хлипань, зітхань тай горячих молитов.

Набоженство тягло ся ще досить довго, але вже був зовсїм отямлений. Відійшов його сон, лише якийсь тяжкий, непереможний сум учепив ся душі тай так її розпирав, що як би не встид, не здержав би тих слїз, які тисли ся в очи, то вже хотїв вийти не чекаючи кінця, коли се раптом орґани вмовкли, ксьондз став перед вівтарем тай почав говорити науку.

Люде зачали пхати ся на перед, що нї гадки було вийти, навіть рушити ся не міг, припертий до крати; тишина обхопила косцьол, що кожде слово ксьондза чути було виразно. Розказував про муку Йсусову, а коли скінчив, став напоминати грішників, грізно вимахуючи руками а дивлячи ся що трохи на Антка, котрий просто

него стояв, лише трохи низше тай не міг відорвати очий, мов би прикований тай наврочений палаючими позирками ксьондза...

В скупленій тай заслуханій гущавині вже схаплювали ся плачі, вже де-не-де жальне зітхнене чуло ся, ба сьвяте слово Сус задзвинїло йойком, а ксьондз говорив чим раз міцнїще тай грізнїще, ріс, бачить ся, в очах усїх, велитнїв, блискавки метав очима, знимав руки тай слова його падали на голови мов камінє тай мов розпечене залїзо припікали серця — бо став чвяхати тай випоминати всї провини тай переступи, яких допускали ся: а запекліть у гріхах, нетяма заповідей Божих тай ті вічні сварки, біятики, пянства — говорив же так горяче, що затрясли ся душі в муцї своєї грішности, розплакали ся жалями всї серця тай мов би дощ росистий зашуміли плачі тай здохи покаянні — а ксьондз раптом похилив ся д' Анткови тай величезним голосом кликав про синів відродків, про підпалювачів рідних батьків, про звідників тай грішників таких, котрих не мине вогонь вічний ані людська кара.

Злякав ся ввесь нарід, утих раптом таючи дух у грудях, усї очи мов той громовий град упали на Антка, бо розуміли-ж кого ксьондз випоминає, а він стояв випрямлений, блїдий мов полотно тай ледви дихаючий, бо сї слова летїли на него з гуком, мов би ввесь косцьол валив ся, лиш обіздрив ся немов за поратівлею, але простір робив ся навкруги, доглянув залякані тай грізні лиця, відсуваючі ся мимохіть як від заповітреного, а ксьондз уже кричав всїм голосом тай виклинав його та до покути кликав, а далї звернув ся до всего народу, протяг руки тай кликав, аби берігли ся такого розбишаки, аби відправляли такого від вогню, води тай їди, аби й від стріхи прогоняли, як паршивий гріх, бо за-

ражує все тай валяє, коли-ж не поправить ся, каяти ся не буде — то аби вирвали його мов кропиву тай геть викинули на погибіль.

Антек відвернув ся раптом тай поволи йшов до виходу, люде йому вступали ся з дороги, то мов би вулицею раптом ізробленою переходив, а голос ксьондза біг за ним тай чвяхав його до живої крови.

Якийсь розпучний крик ісхопив ся на косцьолї, але не чув, лиш ішов просто навперед себе, швидко, аби не впасти трупом із муки, аби втїкти з тих сїпаючих очий, від того страшного голосу.

Вихопив ся на дорогу тай, анї знаючи куди, полетїв у тополеву дорогу, д' лїсам, поставкував иногдї заляканий тай слухав голосу, котрий йому все дзвинїв у вухах мов дзвін тай так бив тяжко, що мало голова не трісла.

Ніч була темна тай вітряна, тополї пригинали ся із шумом, що инодї якась галузка бацькала його по лицю, ба знов утихало тай дрібний, прикрий, мартовий дощ затинав у лице, але Антек не вважав нї на що, біг мов би блудний, а переляканий тай повен несказаної грози.

— Вже гірше й бути не може! — шепнув нарештї, стаючи. — Справедливо говорив! Справедливо!

— Сусе мій, Сусе! — зарув раптом хапаючи ся за голову, бо в ту мить не мов провидїв тай порозумів свої провини тай гріхи, то просто нелюдський сором засїпав його душею тай розривав її на кусники.

Під якимось деревом сидїв довго, задивлений у ніч тай заслуханий у тихе, трівожне тай страшне якесь гудїнє деревини.

— Через него все, через него! — почав кричати тай обхопило його мов божевілє гнїву тай ненависти, встали всї давні жалї тай усї ди-

кі змисли пімсти заклекотїли в нїм тай перевалювали ся, як отті хмари женучі по небі.

— Не дарую! Не дарую! — завила в нїм давна завзятість, що гостро рушив назад у село.

Косцьол був уже замкнений, у хатах сьвітило ся а по дорогах сям і там іздибував людей стоячих купками тай радячих щось не вважаючи на дощ і холод.

Пішов до коршми, заздрів крізь вікно, що там чимало людий, але не завагував ся тай увійшов гостро тай мов би нїколи нїчо, підійшов до найбільшої купи тай хотїв здоровкати ся зо знакомицями; котрийсь йому там руку подав, але решта відсунула ся живо на всї боки тай зачали поквапно виходити.

Поки се завважав, лишив ся сам у коршмі; дїд якийсь сидїв перед коменом тай Жид за шинквасом.

Порозумів, що то він розігнав усїх, але проковтнув і се тай казав дати горівки, лише що поклав порцію недопиту тай вийшов поквапно.

Лазив блудом навкруги ставу тай позирав уважно на пруги сьвітел, що хлюпали де-не-де із вікон на снїг перемяклий і влискували ся у водї вкриваючій лїд.

Ізмяк знов у собі тай несказана тяжінь ізвалила ся йому на серце, почув ся таким одиноким, ізнужданим тай нещасливим, таку потребу чув вижалувати ся тай увійти між людей, посидївши хоть би перед якою ватрою, що до першої з берега хати пішов — до Плошків.

Були всї, але на його вхід ісхопили ся перелякані, навіть і Стахо не знав що сказати.

— Мов би зарізав-єм кого, так дивите ся! — сказав тихо тай пішов до других, до Бальцерків, але й ті приймили його ледовато, бов-

тали щось-не-щось, а нїхто навіть сїсти не просив.

Заглянув іще сям і там, і скрізь було те саме.

То мов би для проби остатної, аби собі не оощадити нїякого болю тай приниженя, пішов до Матїя, не було його дома, лише стара Ґолембова, просто з місця роззявила на него рот, накляла тай мов того пса прогнала з хати.

Анї слівцем не відповів, анї гнївом не спалахнув, бо відійшла його всяка злість і помірковане, що з ним дїє ся. Поволїк ся в ніч, обходив став, ба поставкував де-не-де тай дивив ся на село, пірнене у смерки, значне лише по сьвітельцях вікон, дивив ся зачудований, немов його у-перше бачив, обступало його навкруги припалими до землї хатами, загороджувало його звідусїль, що мовби рушити ся не міг тай вирвати ся з тих-о плотів та садів та сьвітел. Не міг поміркувати ся, лише чув, що якась непереможна міць бере його за горло тай до землї пригинає, в ярмо нахиляє тай проймає непонятним ляком.

Із глибокою трівогою позирав на розблислі вікна, бо йому видало ся, що його сторожать, що дивлять ся за ним тай неперерваним ланцюгом ідуть на него, стискають тай вяжуть у пута, що вже рухати ся не міг, анї кричати, анї тїкати, то припав під якесь дерево тай скаламучений до дна слухав, що від домів, із усїх тїний, із піль, із під самого неба, падуть на него гострі, погибельні слова тай увесь нарід іде на него.

— Справедливо! Справедливо! — шептав з найглибшою покорою, повнотою покаянного серця, смертним ляком перейнятий тай тою могутною міцю села.

Сьвітла поволи гасли одно за одним, село засипало, лише дощ терусив тай тріпав у похилену деревину, а часом собака десь загавкала

тай тишина страхітна обгортала сьвіт, коли се Антек отямив ся зовсїм тай схопив ся на ноги.

— Справедливо говорив... свою правду казав... але я свого не дарую... аби-м іскапав, не дарую, псякров!...

Крикнув завзято, грозячи кулаками всему селови тай усему сьвітови!...

Натис шапку тай пішов до коршми.

XIII.

На весну мало ся; рядом непірваним ішли вже ті розкислі дни мартові, що пора вчинила ся геть собача, розмякла, холодна тай перемрачена; що дня падали дощі зо снїгом, що дня йшли такі закрутнї та плюти, що на сьвіт поглянути було гляба; що дня грузькі, сковтунені темряви товкли ся по полях тай так придушували всякі сьвітлощі, що мрачні, важкі смерки висїли над землею від зоріня до ночи, иноді-ж, коли з бурих затоп визирнуло сонце, то ледви на те Богородице Дїво, що поки душа втїшала ся ясношами тай кости почули тепло — вже нові смерки розтрясали ся над сьвітом, нові вихри заводили, нові плюти та завії йшли, аж день не один видавав ся мов та собака заваляна, болотом обтечена тай з холоду скавуліюча.

Вритило ся се народови, що й не висловити, лише тим кождий кріпив ся тай втїшав ся, аби ще яку неділю видержати або й дві, тай весна цїлком переможе тай за все заплатить, але тимчасом хляпкало раз-у-раз, невидержно, протїкало крізь дахи, де-не-де затинало крізь стїни тай вікна, льляло ся з усїх боків, що вже не можна було дати собі ради з водою, бо валила з піль, повно її було по ровах, а дороги влискували ся мов ті потоки бистрі, затоплювала оплітки тай стояла грузькими калабанями в обійстях, а що снїг що дня більше таяв тай ішли без'устанні дощі, земля швидко відмерзала тай пускали леди, то вже мі-

сцями при боцї приполудневім, робило ся таке болотище, що мусїли класти перед хатами дошки або мостити переходи соломою.

Ночи-ж так само були тяжко витерпні, гуркітливі, задощені тай так темрявами пройняті, що вже нераз бачило ся, мов би на віки погасли всякі сьвітлощі; навіть із вечера мало в котрій хатї топили, йшли спати смерком, так час уритив ся, лише тілько, що там, де збирали ся прядїльниці, яснїли шибки тай бринїли стиха посьпівувані Гіркі Жалї тай инші жалібні пісні про муку Господню, а вторував їм вітер, дощі тай шум деревини товчучої ся у плоти.

То й не дивниця, що Липцї немов пропали в тих розтопах, бо ледви-ж міг розізнати хати від піль перемяклих тай задощеного сьвіта, ледви їх доглянув у тих бурих мрачищах, припалі до землї, обмоклі, почорнїлі тай геть ізнуждані, а що вже поля, сади, дороги тай небо, то одною синьою затопою видїли ся, що не знати було, де їй початок а де кінець.

Лють притім була прикра тай до живого проймаюча, то й мало коли доглянув кого на дорогах, лише дощ тріпав, вітри промітали, деревина трясла ся тай сум віяв усїм сьвітом, пустка була навкруги тай тишина в цїлім селї, мов би вимерлім, лиш тілько було живих голосів, що там якась худібка зарикала коло пустого жолоба, ба кури запіяли в ряди-годи або гусаки відсаджені від гусий, сидячих на яйцях, розкрикували ся по подвірях!

А що дни були чим раз довші, то й більше мерзило ся людям, бо нїхто роботи нїякої не мав, пару робило на тартаку, пару звозило з лїса дерево для мельника, а решта волочила ся по хатах, висидькувала в сусїдствах, аби якось той день переволїк ся — а який-такий, що старівнїщий, брав ся ладити плуги, ба борони, ба иншу потріб господарську способив на весну, до

рілї пригожу, лише не жваво се йшло тай тяжко, бо всїм рівно докучали плюти тай турботи проймали серце, бо озимини люто терпіли від тих закрутень, що вже місцями на низших полях видїли ся геть вимерзлі, ба неодному кінчила ся паша тай голод зазирав в обори, де знов картофля показала ся переморожена, инкуди хороби загнїздили ся в хатї, а до богатьох передновок добирав ся.

Бо не в однїй уже хатинї лиш раз у день варили їсти, а сіль за одиноку омасту мали — то й все частїще тягли до мельника брати той який кірчик на крівавий відробок, бо здирець був лютий, а нїхто покладного гроша не мав, анї що вивести в місточко, другі-ж то й до Жида в коршму йшли скавуліючи, аби лише на борг дав ту пушку соли, яку кварту крупів, або й той хлїба бохонець.

Уже-ж, сорочка не рядить, як живіт воркотить.

А народу потрібуючого було тілько, зарібків же нїяких і нї в кого, господарі самі не мали що робити, дїдич як був завзяв ся, що нї одному Липчакови гроша заробити в лїсї не дасть, так і не попустив, не вважаючи на просьби, хоть усею громадою до него ходили, то вже-ж, що й біда у комірників тай що біднїщих господарів робила ся така, що добре стояв неодин тай Богу дякував, коли мав хоть картофлю із сілю тай ті гіркі сльози на приправу.

То вже-ж, що з тих усяких усячин родили ся в селї вічні бідканя, суперечки, та сварки, та біятики, бо нарід-же терпів, ходив зажурений, непевний завтрого, затроєний трівогою, то лиш шукав оказії, аби на других ізвалити з наддатком те, що його в нутрі їло — то й без се аж хати трясли ся від сплетень, сварок та перепалок.

А, немов на той діяволський причинок, ізвалили ся ріжні хороби на село, як се зрештою звичайно буває перед весною, в нездорову пору, коли вонячі випари бють із розмерзаючої землї, то й найперше впала віспа, мов той половик на гусята тай душила дитинята, беручи десь-не-десь і старшенькі, що навіть двоє війтових, наймолодших, не відратували спроваджені дохтори, тай повезли їх на цвинтар, а потім фебри тай горячки, ба й инші хоробищі звалили ся на старших, то що друга хата хтось йойкав, на ксьондзову обору дивив ся тай змилуваня Божого визирав — аж Домінїкова не могла настатчити лїкувати, а що притім і корови зачинали телити ся тай декотра жінка также злягла, то скрутня в селї ставала чим раз більша тай заколот іще наростав.

Без оттакі справи нарід бурив ся в собі тай чим раз нетерпеливіще визирав весни, бо всїм-же видїло ся, що най лише снїги спливуть, земля розмерзне тай просхне, сонце пригрієе, аби можна вийти з плугом на рілї, то й біди тай турботи скінчать ся.

Але всїм видїло ся, що весна вільнїще надходить отсего року нїж иншими роками, бо разу-раз ільляло ся тай земля вільнїще пускала тай води лїнивіще спливали, а ще гірше, що корови ще не лїнили ся тай волос міцно сидїв, що значило, що зима подержить довше.

То як лиш настала яка сухіща година тай сонце засьвітило, зараз кишіло перед хатами, люде з задертими головами тужно перезирали небо, вимірковуючи, чи то не на довшу відміну йде, старі-ж вилазили під стїни нагрівати заціплі кости, а що було дїтий, усї бігали з верескомпо дорогах, мов ті лошата, випущені на першу траву.

Тай що то в таку пору було радощів, весїля, сьміхів!

Увесь сьвіт займав ся поломіню від сонця, горіли сьвітлощами всякі води, рови були мов би їх хто розтопленим сонцем наповнив по береги, дороги-ж видавали ся немов із топленого золота зроблені, леди на ставі, перемиті дощами, поблискували як та цинівка, чорняво, навіть деревина іскрила ся від необсохлої роси, а поля поборознені потоками, лежали ще онїмілі, чорні, мертві та вже немов дихаючі теплом тай сповенені весною тай повні поблисків тай булькітливих голосів від, а сям і там нестоплені снїги ярили гострими білощами, мов ті полотна розстелені до біленя; небо посинїло, розкрили ся далечини прихмарені трохи, немов обсновані павутинєм, що око йшло на-скрізь тай летїло ген, на поля неосяжні, на чорні лїнії села, на окрайки лїсів, у ввесь той сьвіт дишучий радощами, а повітрєм ішли такі любі, весняні подихи, що в серцях людських уставав радісний крик, душі рвали ся, у сьвіт несло, що кождий би летїв в те сонце, як ті птиці, що надтягали відкись зі сходу тай купали ся в чистім повітрю; кождий рад вистоював перед домом тай рад балакав навіть з ворогами.

Мовкли тодї сварки, пригасали суперечки, доброщі проймали серця тай веселі покрики летїли по селї, переповняли доми радощами тай дрожали цьвірінькливими голосами в теплім повітрю.

Відчинювали на розтвір хати, відбивали вікна, аби впустити в кімнати трохи повітря, жінки вилазили на приспи з куделями, навіть дитинята виносили в колисках на сонце, а з відчинених обір чули ся раз по раз тужливі порики худібки, конї рзали рвучи ся з вуздениць на сьвіт, гуси-ж утїкали з яєць тай перекрикували ся з гусаками по садах, когути піяли по плотах, а собаки мов божевільні гавкали по дорогах, уганяючи вкупі з дїтьми по болотї.

Нарід же поставкував ув оплітках тай прижмурюючи від облисків очи, позирав радісно на село талапаюче ся в сонцї, що лише шиби грали вогнями, жонота розмовляла по сусїдськи, крізь сади, що голоси йшли на все село, повідали собі, що хтось уже чув жайворонка, що й плиски бачили на тополевій дорозї; ба знов котрийсь зуздрів на небі, високо під хмарами ключ диких гусий, то швидко пів села вибігло на дорогу дивити ся, а другий потім розповідав, що й журавлї вже впали на лугах за млином. Не вірили сему, бо ще-ж лише марот добігав до половини! А котрийсь, либонь чи не Клембів хлопець, принїс першу первісночку тай лїтав з нею по хатах, то обзирали тоту блїду квіточку з глибоким дивом, немов ту найбільшу сьвятощу тай дуже дивували ся!

Так отте звідне тепло чинило, що вже людям видїло ся, що весна зачинає ся, що швидко з плугами рушать на поля, тому з тим більшою трівогою позирали на хмаряче ся раптом небо, та з глибоким сумом, коли сонце сховало ся тай холодний вітер повіяв, поблиски згасли, сьвіт потемнїв тай дрібний дощ почав сїкти!... А з вечера мокрий снїг так почав валити, що може в які два отченаші прибілив знов усе село й поля...

Все вернуло ся до давного так хутко, що в нових днях дощів, закрутень та болотної таляпавки, не одному видїло ся, що тамті сонїшні години були лише сном, хутко переспаним.

Ув оттаких то справах, радощах, сумах та тугах, минав час народови, — то вже-ж не диво, що Анткові дїльця, Боринове житє чи там які инші сторії, або смерти чиї тай що друге, мов те камінє падали на дно памяти, бо кождий-же мав доста свого — що ледви порадив.

А дни минали незадержно,наростали, мов ті води пливучі з моря величезного, що анї їм по-

чатку анї кінця не виміркувати, йшли та йшли, що ледви чоловік отворив очи, ледви оглянув ся, ледви щось-не-щось вирозумів, а вже новий смерк, нова ніч, уже нове зорінє та день новий тай турбації нові, тай так у колесо, аби лише по волї Божій стало ся!

Котрогось-то дня, чи не в само середопістє, час ізробив ся ще гірший, нїж коли, бо хоть лиш терусив дрібний дощ, але люде чули ся так-то зле, як нїколи доси, лазили по селї мов би спутані, позираючи жалібно на сьвіт заткаий хмарищами так густо, що дерли ся напухлими черевищами о деревину. Сумно було, мокро, тай холодно, тай так темняво на сьвітї, що плакати хотїло ся з туги непереможної, нїхто вже нинї не сварив ся тай не перемовляв ся, кождому рівно було все, бо кождий лиш за тихим закутком дивив ся, аби лягти тай нї про що не тямити.

День був мрачний, як той погляд хорого, що ледви очи розжмурить і щось-не-щось пізнає, тай знов паде у смерк хорібний, бо що-йно передзвонили полудне, потемнїло раптом, підняв ся глухий вітер тай бив враз із дощем у почорнїлі хати.

На дорогах було пусто тай тихо від людий, лиш вітер із шумом перемітав по болотї, ба дощ хлюпотїв, немов би хто тим зерном важким метав на розтрясену деревину та почорнїлі стїни, ба знову став боров ся з пукаючими ледами, бо раз за разом троскіт чув ся та лоскіт тай води з криком вихлюпували на береги.

В такий то день, якось саме над-вечір, пішла по селї новина, що дїдич рубає хлопський лїс.

Нїхто сему зразу не вірив, бо скоро доси не рубав, то якже, тепер би, в половинї марта, коли земля відмерзає тай деревина соки тягти зачинає, рубати мав?

Ішла, розуміє ся, в лїсї робота, але кождий знав, що коло обтїсуваня дерева.

Який там дїдич уже був то був, але за дурня нїхто його не мав.

А лише дурень у мартї спускав би дерево на будівлю...

Тай навіть не знати хто таку новину розголосив, а про те заклекотїло в селї, що лише двері тріскали тай болото розлїтало ся під деревлянниками, так бігали з сею вісткою по хатах, поставкували з нею по дорогах, ісходили ся в коршмі міркувати тай Жида перепитати, але жовток юха відпекував ся тай присягав, що нїчо не знає, то вже де-не-де й крики знимали ся, тай те лихе слово падало тай заводи бабські чули ся, заворушенє-ж росло незвичайно, нетерплячка та злість і трівога враз опанували ввесь нарід.

Аж старий Кломб запорядив, аби перевірити сю новину, тай не вважаючи на плюту, пхнув кінно своїх хлопців у лїс на перевідини.

Довго їх не було видко назад, не було хати, аби з неї хтось не визирав під лїс на стежки, куди поїхали, але й добре смеркло ся, а вони ще не вернули ся, на все-ж село впала тишина зворушена тай силоміцю придавлювана тай грізна дуже, бо злістю, мов ті дими гризучі, обсновували душу, бо хоть іще нїхто не довіряв цїлком, але всї були певні потвердженя сеї зловіщої чутки, то який-такий лише кляв, дверима тріскав тай пішов на дорогу визирати, чи не вертають ся...

Козлова-ж під'юджувала нарід, що лиш могла, бігала з виском тай де лиш хотїли дати вуха, притверджувала, клинучи ся на всї сьвятощі, що на власні очи ствердила, що вже з доброго пів волока хлопського лїса вирубали, покликуючи ся на Яґустинку, з котрою була сильно скомпанувала ся остатними часами, — розуміє

ся, що стара притакувала, дуже рада всякому заколотови, а назбиравши притім ріжних новинок по хатах, пішла з ними до Боринів.

Власне були там що йно засьвітили лямпу в челядній хатї, Юзка з Вітком оббирали картофлю, а Ягуся ввихала ся коло вечірного обходу, старий же прийшов трохи пізнїще, Яґустинка стала йому все розказувати живо тай з добрим наддатком.

Не обізвав ся на се, лиш Яґнї сказав:

— Возьми лопату тай біжи поможи Пєтрикови, треба воду спустити із саду, бо може влїзти в ями... Кивай же ся швидче, коли кажу! — крикнув.

Яґна щось замимрала напротив, але так на неї люто писок роззявив, що побігла скоком, він же сам те-ж пішов у подвірє назирати, та раз по раз чув ся його ґнївний голос у стайнї, ба в оборі, ба коло ям, аж у хатї було чути.

— Чи він усе такий ґнївний? — запитала ся стара, беручи ся топити в печи.

— А все — відповіла Юзка, наслухаючи трівожно.

Тай дїйсно так було, бо з дня полагоди із жінкою, на що так хутко пристав, аж сему дивували ся, перемінив ся не до пізнаня. Всїгди був твердий тай не легко податливий, але тепер то вже геть у камінь перемінив ся. Яґну до дому приймив, нїчого їй не випоминав, але мав її тепер геть за дївку тай так її шанував тай гонорував. Не помогло їй придобрюванє, анї краса, анї злости, анї тотї нїби надутя тай ґнївки, котрими то жінки чоловіків воюють, зовсїм йому чужа була а не шлюбна жінка, то навіть уже не дивив ся, що вона вирабляє, хоть добре знав про її сходини з Антком.

Навіть не сторожив її тай мов би зовсїм не дбав за неї. Якось у пару день по згодї поїхав у місто тай аж на другий день вернув ся;

повідали собі в вухо, що в реєнта якісь записи робив, а инші ще пробовтували стиха, що певно запис Яґусї відобрав. Розуміє ся, що нїхто правди не знав, окрім Ганки, котра в таких ласках у батька тепер була, що з усїм перед нею звірював ся тай радив ся, але вона і тої пари з рота не пустила нї перед ким, що дня заглядала до старого, а дїти, то вже майже не виходили з хати, що нераз і спали разом із дїдиком, бо так їх навидїв!

Борина-ж мов би подужував від тої пори, ходив по давному просто тай гордо на сьвіт позирав, лише так розлютив ся в собі, що за будь що гнївом бухав тай важкий був для всїх, просто нестерпний, бо на чім руку свою поклав, то вже-ж що до землї мусїло угнути ся тай так бути, як хотїв, а нї, то фора зо двора!

Розуміє ся, кривди не робив нїкому, але й доброти посполу не сїяв, нї, добре се чули сусїди. Керму взяв у свої руки тай не попускав анї на отченаш, комори пильно беріг, а кешенї ще дужше, сам усе видавав тай люто сторожив, аби добра не марнували, для всїх дома був твердий, але вже особливо для Яґусї, бо нїколи-ж того ласкавого слова їй не дав, а так нагоняв до роботи, як того лїнюха коня тай нї в чім не попускав, що не було й дня без суперечок, а часто густо й ремінь бував у роботї, або й що твердше, бо й у Яґну влїз якийсь лихий тай метав нею на-проти.

Бо корити ся корила ся, силував її, то й що-ж було дїяти, чоловічий хлїб, чоловіча воля, але на прикре слово мала своїх десять, на кождий же крик піднимала такий вереск, таке пекло виробляла, що на все село розносило ся. Тай пекло кипіло в хатї раз-у-раз, мов би собі обоє в нїм уподобали, борючи ся в злости всею міцю, поки хто кого переможе, а нї одно вступати ся перше не хотїло.

Марно Домінїкова хотїла мирити тай згоду спрягти між ними, не могла перемогти завзятя, анї жалїв, анї кривд, які їм у серцях наростали.

Боринове милуванє минуло ся, як та торічна весна, про котру нїхто не тямить, а лишила ся сама жива тямка її зради тай крівавлячий встид тай холодна, невмолима злість; у Яґнї те-ж душа значно змінила ся, зле їй було, тяжко тай так-то прикро, що й не висловити: провин своїх іще не міркувала а кари чула болючіще, нїж инші жінки, бо то й серце мала чутливіще тай хована була пестливіще, тай уже в собі була далеко делїкатнїща від инших.

Тай мучила-ж ся, мій Сусе, мучила!

Розуміє ся, що робила старому все на злість, не попускала без мусу, боронила ся як могла, але те ярмо й так чим раз тяжше тай болючіще пригинало її шию, а поратівлї не було нї відки. Кілько-ж то раз хотїла вертати ся до матери — стара не приставала, грозячи ще, що силоміцю відошле її чоловікови, на воловоді...

То й що-ж мала дїяти з собою? що? коли не могла жити, як инші жінки, що то й парубків собі не жалують і втїхи нїякої тай радо терплять домашне пекло, що дня бють ся з чоловіками тай що дня вкупі спати йдуть помирені

Нї, не могла сего, мерзило ся їй житє чим раз більше тай якась несказана туга розростала ся в душі, та чи знала за чим?

За лихо платила лихом, се правда, але в собі була перелякана в-одно, покривджена дуже тай так розжалоблена, що нераз переплакала цїлі довгі ночи, аж подушка була мокра, а нераз отті дни сварок, суперечок так їй остогидали, що готова була тїкати хоть би в увесь сьвіт.

Але куди-ж піде, куди?

Навкруги стояв сьвіт отворений, але такий страшний, такий непройнятий, такий чужий тай глухий, що завмирала з боязни, як та птичка, коли її хлопці зловлять і під горнець усадять.

То й не дивниця, що з того всего горнула ся до Антка, хоть його любила немов лише зо страху та роспуки: бо тодї по тій страшній ночи, по втечі до матери, щось-то пукло в нїй тай умерло, що вже не виривала ся до него всею душею, як уперед, не бігла на кождий заклик із бючим серцем та радощами, а лиш ішла немов із мусу неволеня, тай без те, що в хатї погано було тай скушно, тай без те, що на-вкірки старому, тай без те, що їй видїло ся, що верне ся те давне, велике милуванє — але на днї глибокім серця ріс їдкий мов трійло жаль до него, що все те, що її постигає, ті суми, розчарованя, те все тяжке житє, се через него; тай той іще болючіщий, тихіщий тай нїколи не висловлюваний жаль, що він не той, якого в собі вмилувала — дикий, сїпаючий жаль невдачі й розчарованя. Уже-ж їй видїв ся давнїще якимось иншим, таким, котрий у небо піднимав умилуванєм, ізневолював добрістю тай був понад усе на сьвітї найлюбіщий, а такий инакший від инших, що геть нї на кого не похожий увівсїм — а тепер видїв ся їй такий самий, як і другі хлопи, навіть гірший, бо його більше бояла ся нїж Борини, бо її страшив мрачністю своєю тай терпінєм, та лякав завзятістю. Бояла ся його, видавав ся їй дикий та страшний, мов той розбишака з лїсів; якже, сам ксьондз випімнув його в косцьолї, все село відступило, люде пальцями вказували, як того найгіршого; била від него якась-то гроза смертного гріха, що нераз-то, слухаючи його голосу, завмирала з переляку, бо видїло ся їй, що лихий є в нїм тай цїле пекло навкруги; робило ся їй тодї

так-то страшно в душі; як тоді, коли єґомосць нарід напоминає тай муками страшить!

Анї їй на гадку не прийшло, що й вона винувата тих його гріхів, де там! Коли часом роздумувала, то лише про його відмінність, не могла так ясно розбирати, але чула її міцно, що тратила чим раз більше серце до него, що деревіла йому нераз в обіймах, мов би громом раптом ударена, позволяла ся брати, бо якже спирати ся такому смокови... а притім молода-ж була, керви горячої, міцна, а він мало не душив обіймаючи, то не вважаючи на все, що гадала, віддавала ся йому так само могучо, тим метом землї жадної вічно теплих дощів тай сонця, лише що вже нї раз душа її не падала йому в ноги з тої втїхи нездержної, нї раз не заморочувало її почутє такого щастя, що то аж до порога смерти веде любо, нї раз не забувала ся вже цїлком, нї; думала тоді за дім, за роботу, тай за те, аби старому що нового на-вкірки зробити, а часом, аби як найшвидше її пустив тай пішов собі.

Власне теперечки снувало ся їй се все по голові, спускала води від ям на подвірє, робила не-хотя, лише на росказ, позираючи пильно за голосом старого тай дошукуючи ся його в подвірю; Пєтрик робив завзято, що лиш гуркала груда та болото викидуване, а вона хиба тілько, аби лиш чути було, що робить, а скоро старий пішов до дому, натягла хустину на голову тай обережно прокрала ся за перелаз, під Плошкову стодолу.

Вже там Антек був.

— Таже жду на тебе з годину — шептав, попрікаючи.

— Міг-єсь не ждати, коли тобі було куди инде треба! — воркнула нерадо, роззираючи ся навкруги, бо ніч була досить видна, дощ пере-

став, лише холодний, сухий вітер потягав від лїсів тай з шумом бив у сади.

Пригорнув її до себе міцно тай зачав цїлювати в лице.

— Горівка йде від тебе, мов з куфи! — шепнула, відхиляючи ся з огидою.

— Бо-м пив; смердить тобі вже мій рот?

— Гале, лиш за горівку-м гадала! — сказала мякше тай тихіще.

— Був-єм і вчера, чому-ж єсь не вийшла?

— Холод був такий, тай роботи-ж маю немало.

— Правда, тай старого мусиш пестити тай периною вкривати! — засичав.

— А вже-ж! хиба-ж се не мій чоловік! — кинула твердо й нетерпляче.

— Яґна, не дразни!

— Як тобі не подобає ся — не приходи, плакати по тобі не буду.

— Прикро тобі вже виходити до мене, прикро...

— Якже, бо лиш на мене гуру-буру, як на ту собаку...

— Вибач менї, Яґусь; атже свого маю тілько, що й не дивниця, як чоловікови вирве ся те яке тверде слово! не зі злости-ж, нї — шептав покірно тай обіймивши її, тулив до себе сердешно, але пруга була, надута тай коли віддала цїлюнки, то мов би з мусу, тай коли відповіла те яке слово, то лиш так, аби щось говорити, а все роззирала ся, хотячи вже вертати ся.

Чув він се добре, чув, то мов би йому кропиви наклали за пазуху, так те запекло, аж шепнув з боязким попріком:

— Перше не квапило ся тобі так...

— Бою ся, всї в хатї, можуть мене шукати...

— Розуміє ся, перше то хоть би й на всю нїч не бояла-сь ся, перемінила-сь ся геть...

— Не плети, що мала-м ся перемінити...

Примовкли, обіймаючи ся міцно, часом тиснули ся до себе горячіще, спрягані раптовою похітю, шукаючи своїх вуст жадібно, схоплені спільною хвилею пригадок, почутєм вин роблених супроти себе, жалем над собою, милосердєм, глибокою жадобою пірненя в собі — але не могли, бо душі відбігали від себе далеко, не находили слів пещених тай ціlючих, бо в серцях кипіли гіркі врази, такі живі, що мимохіть розплїтали ся їм рамена, холоднїли до себе тай стояли, мов ті студені стовпи, що лиш серця їм били стукітливо а на губах плели ся слова чулости тай потїхи, які хотїли собі сказати, тай не могли.

— Чи любиш-же мене, Яґусю? — шептав тихо.

— Хиба-ж я раз тобі казала, хиба-ж не виходжу до тебе, коли лиш хочеш... — відповіла ввиляючи, присуваючи ся до него клубом, бо жаль якийсь істискав її душу тай наповнив очи сльозами, що захотїло ся їй плакати перед ним та перепрошувати, що вже його любити не може, але він се зараз поміркував, бо той голос упав йому ледом на серце, аж затряс ся ввесь із болю тай злість повна попріків тай жалїв нездержних зальляла йому серце.

— Циганиш, як та собака; всї мене відступили, то й тобі квапно за другими. Милуєш мене, розуміє ся, як того пса лихого, котрий укусити може тай від котрого відогнати ся трудно! розуміє ся! Провидїв-єм тебе на-скрізь, знаю я тебе добре тай відаю, що якби повісити мене хотїли, то перша би-сь тороків не жалувала, як би вкаменувати, то перша би-сь кинула в мене... — говорив хутко.

— Янтось! — йойкнула перелякана.

— Тихо, поки своє кажу! — крикнув грізно, піднимаючи кулаки. — Правду кажу. Коли-ж до сего дійшло, то менї вже все одно, все!

— Летїти би менї, кличуть мене! — вигикувала, хотячи тїкати, дуже перелякана, але схопив її за руку, що анї дрогнути не могла, тай хрипливим, лихим, повним ненависти голосом говорив:

— А се тобі ще скажу, бо своєю дурною головою не міркуєш, що коли-м на такі пси зійшов, то й через тебе, через те, що-м тебе любив, розумієш, через те! За що-ж то мене ксьондз випімнув тай прогнав з косцьола, як розбишаку? за тебе! За що-ж то все село мене відступило, як паршивого? за тебе! Витерпів-єм усе, перенїс-єм, навіть і на те не пімстував-єм, що тобі старий моєго, рідного ґрунту записав тільченно!... А тобі вже мерзить ся зо мною, вививаєш ся, як той вюн, циганиш, тїкаєш, боїш ся мене тай дивиш ся на мене, як усї, мов на того душогубця тай найгіршого!... Иншого тобі вже треба, иншого, рада би-сь, аби парубки за тобою вганяли, як ті пси на весну, ти!... — кричав загонисто, тай ті всї кривди, злости, якими годував ся від давна, якими лише жив, звалював на її голову, її винував за все, її проклинав за те, що перетерпів, аж нарештї не стало йому голосу тай така його злість ісхопила, що кинув ся на неї з кулаками, але стямив ся в остатну мінуту, лише пхнув її на стїну тай швидко пішов.

— Сусе мій, Янтосю! — крикнула з міцю, порозумівши раптом, що стало ся, але не навернув ся, кинула ся за ним розпучно, забігала дорогу тай вчепила ся йому за шию, то її відорвав від себе, мов пявку, кинув на землю тай без одного слова полетїв, вона-ж упала з плачем страшенним, мов би ввесь сьвіт над нею валив ся.

Аж у добрих пару отченашів прийшла трохи до себе, не можучи ще вирозуміти всего, те лиш чула страшенно, що стала ся їй кривда, стала ся їй така страшна несправедливість, що серце розпукало з болю, душила ся в собі тай хотїло ся їй кричати з усїх сил, на ввесь сьвіт — що невинувата, невинувата!

Кликала за ним, хоть уже й кроки його втихли, кликала в усю ту ніч — марно.

Глибоке, тяжке каянє, тай той сердешний жаль, тай страх глухий, важкий, страшенний, що може він уже не верне ся тай те коханє давне раптом воскресле, звалили ся на неї тяжким, твердим тягарем невтишних сумів, то вже нї на що й не вважаючи, рула у голос ідучи до хати...

На ґанку наскочила на Клембяка, котрий лиш упхав голову в хату тай крикнув:

— Хлопський лїс рубають! — тай далї полетїв.

У-мить ся вістка розільляла ся по селї, бухнула мов пожар, обгортаючи всї серця журбою тай гнївом лютим, що вже двері не зачиняли ся, так бігали по хатах із новиною.

Розуміє ся, річ була велика для всїх тай така грізна, що все село притихло раптом немов би грім ударив, ходили полохливо, на пальцях, говорили по-шепки, важучи кожде слово, роззираючи ся трівожно тай наслухаючи притаєно, нїхто не кричав, нїхто не заводив тай нїхто пімстою не метав, бо кождий чув отсеї мінути, що се не переливки а справа така, на котру бабські виски не порадять, а лише мудрі помисли тай та поспільна постанова.

Вечір уже був пізний, але сон усїх відлетїв, неодні вечерю відбігли, забували за вечірні обходи, забували геть за себе, а лише плели ся по дорогах, поставкували в оплітках, ба над ста-

вом, і шепоти тихі, трівожні, притаєні дрожали в сумерках мов те жужжінє бжіл.

Тай пора була тихіща, дощ перестав, навіть прояснило ся трошечки, по небі летїли хмарищі стадами, низом-же потягав морозистий вітер, що земля стала стинати ся в груду тай обмокла, чорна деревина приблїдла инеїючи, голоси-ж, хоть і придушені, йшли виразнїще.

Коли се рознесло ся, що декотрі господарі зібрали ся тай валять до війта.

Якось-то пройшов Вінцьорек із кривим Ґжелею, пройшов Цабан Михайло з Франком Билицею, стриєчним Ганчиного батька, пройшов Соха, пройшов Валєк криворотий, Вахнїк Йосиф, Сїкора Казимір, ба навіть старий Плошка — лише Борини нїхто не зуздрів, але казали, що й він пішов...

Війта дома не було, бо зараз із полудня поїхав до канцелярії, то вже всї разом, усею купою, пішли до Клемба, тиснуло ся за ними доста людий, ба бабів, ба дїтий, але зачинили двері, нїкого вже не пускаючи в середину, Клембяк же, Войтек, мав наказано наглядати по дорогах тай коло коршми, чи де полїцай не покаже ся...

Перед домом же, в оплітках, ба навіть на дорозї збирало ся чим раз більше народу, кождий був цїкавий, що там старшина врадить, а радили довго, лише що нїхто не знав, що тай як? бо лише крізь вікна видко було їх сиві голови, в півколесї похилені до печи, в котрій горів вогонь, а з боку стояв Кломб, щось їм балакав, похиляв ся низько тай раз-у-раз бив кулаком о стіл.

Нетерплячка-ж росла в чекаючих із мінути на мінуту, аж нарештї Кобус, ба Козлова, ба й парубки декотрі зачали шуміти тай голосно повставати на радників, що нїчо не врадять доброго для народу, бо їм лише за самих себе йде,

що готові ще з двором погодити ся а решту на погибіль дати...

Кобус уже був так розсердив ся вкупі з комірниками тай иншою біднотою, що вже явно підмовляв, аби не вважаючи на радників, за себе подумати, своє врадити, щось постановити, та швидко, поки час, поки тамті їх не продадуть...

Явив ся на се Матїй тай зачав накликувати до коршми, аби там вільно порадити ся, а не як ті собаки під чужим плотом погавкувати...

Попало се в серце народови, бо всею гурмою рушили до коршми.

Жид уже сьвітла гасив, але мусїв відчинити тай з трівогою дивив ся на валячу ся товпу, входили мовчки, супокійно займаючи всї лавиці, столи тай закутки, бо нїхто не пив а лиш купили ся густо, пораджуючи стиха тай ждучи, хто тай з чим перший виступить...

Не хибувало скорих до першенства, лише що ще кождий вагував ся виступити тай на других оглядав ся, аж Антек вирвав ся, в середину скочив тай гостро, з місця зачав пімстувати на двір...

Але хоть усїм попав просто в серце, мало хто притверджував, бокували від него, дивили ся на него зизом, нерадо, навіть відвертали ся плечима, бо то ще надто живо памятали ксьондзові випоминки тай ті його грішні дїльця, не вважав на се, а що його швидко понесла загонистість тай мов би дике, бійкове божевіле обгортало, то з усеї сили кричав у кінцї:

— Не дайте ся, хлопи, не вступайте ся, не даруйте кривди! Нинї вам узяли лїс, а як боронити ся не будете, то завтра готові протягти кігтї по землю, по хати, по худобу! Хто-ж їм заборонить! хто їм іспротивить ся!...

Заворушив ся раптом нарід, воркіт глухий пішов по хатї, товпа загойдала ся напрасно, роз-

блисли дико очи, сто кулаків у-раз вирвало ся над голови тай сто грудий заруло враз, мов би громами:

— Не дамо! Не дамо!— гудїли, аж коршма затрясла ся від моци.

На се й чекали передовики, бо зараз Матїй, Кобус, ба Козлова, ба потім і другі, кинули ся в середину тай нуже кричати, нуже пімстувати та юдити... то швидко коршму зальляли верески, грозьби, проклони, тупаня, битє кулаками в столи тай гукливий, лютий гамір загнїваного народу.

Кождий кричав своє, кождий лютував, кождий що инше радив, то метали ся завзято, мов ті собаки в сїнях зачинені, котрих нї-кому на сьвіт випустити тай пускати на ворогів... То й заворуха люта вчинила ся, крики тай запереки, бо нарід роз'юшив ся тай кривдою своєю сїпав у нутрі, а на одно згодити ся не міг, бо не було такого, котрий би міцю своєю всїх перепер тай до пімсти повів...

Купами товпили ся а в кождій був якийсь пискач, котрий верещав найголоснїще тай пімстував, крізь гущавину-ж увихали ся передовики, кидаючи, де треба було, те слово гостре, що вже нарештї один одного не чув, бо всї враз горлали.

— Пів лїса поклали, а такі вам дуби, що в пять хлопів не обійме!

— Клембяк бачив, Клембяк!

— Витнуть і решту, витнуть, не будуть вас просити дозволу! — заскреготїла Козлова, пропихаючи ся до шинквасу.

— Все нарід кривдили, як лиш могли!

— Коли-сьте такі дурні барани, то най вас загонять, куди хочуть!...

— Не дати ся, не дати ся! Громадою йти, розігнати, лїс відобрати!

— Обезвічити кривдників!

— Обезвічити! — верескнули враз тай знов кулаки підняли ся грізно, крик бухнув величезний тай вся товпа закипіла ненавистю та пімстою, коли-ж утихло, Матїй кричав коло шинквасу до своїх:

— Тїсно всїм, мов у тій сїтці, бо двори скрізь, із усїх боків, гей ті стїни стискають село тай душать, хочеш корову попасти за селом — у двірське зараз застрягнеш; коня випустиш — двірське за межею; каменем кинути не можна, бо в двірське впаде... та зараз займуть, зараз суди, зараз кари!

— Правда! правда! Ливада добра, два покоси дає — двірська, розуміє ся; найлїпше поле — двірське, лїс — усе двірське! — притакували.

— А ти, народе, на пісках сиди, лайном огрівай ся тай змилуваня панського жди!

— Відобрати лїси, відобрати землю! Не дати своєго!

Довго так-о кричали, мечучи ся в ріжні боки, пімстуючи тай люто грозячи, а що радили голосно тай дуже горяче, то неодному треба було напити ся горівки для покріпленя, другі-ж пиво для прохолоди пили, а третим нагадали ся недоїджені вечері, то покрикували на Жида за хлїбом та селедцями...

Коли-ж собі під'їли тай підпили, простигли міцно з завзятя тай зачали поволи розходити ся, нїчо не постановивши.

Матїй же враз із Кубусом тай Антком, котрий уже ввесь час на боцї держав ся та щось-то своє міркував, пішли до Клемба тай заставши ще господарів, посполу з ними врадили щось на завтра тай тихо розійшли ся по хатах.

Тай ніч уже була пізна, сьвітла погасли в хатах, тишина впала на село, що лиш десь-недесь собака гавкнула, або вітер зашумів, що

перемерзла деревина товкла ся в сумерках о себе, немов би вороги, а потім довго та трівожно шуміла. Приморозок узяв порядний, плоти побіліїли від инею, але якось зараз із-півночи, звізди сховали ся, потемнїло тай зробило ся на сьвітї мрачно, страшно якось... Увесь нарід лежав у снї, але сон був тяжкий тай горячковий, бо раз-у-раз ісхоплював ся плач дїтий, ба хтось будив ся в потах тай такім чуднім ляку, що отченашем душу кріпити мусїв; де знов гуканя якісьто спати не давали, що схаплювали ся дивити ся чи не злодії; не один же кричав з просонку, кажучи потім, що мара його душила; ба десь собаки завили так жалібно, що серця блїдли з трівоги, страхітних віщувань тай побоювань...

Ніч волїкла ся довго й тяжко, обпрядуючи душу трівогою, несупокоєм тай страшними снами, повними мар і горячкових привидів.

А скоро лиш зазоріло, що сяк-так розіднїло тай який-такий очи розжмурив тай важку, сонну ще голову підносив, Антек побіг на дзвінницю тай зачав бити в дзвін, мов би на пожар...

Марно йому боронив Ямброжи посполу з орґанїстим, кляв їх, хотїв навіть бити тай своє робив з усеї моци.

Дзвін же бив поволи, безперестанно та так-то мрачно, аж страх упав на серця, то люде затрівожені, перелякані вибігали на пів-одягнені питати ся що стало ся, тай лишали ся вже перед хатами мов би закаменїлі, так заслухані, бо дзвін усе бив тай гудїв мрачним, великим голосом, аж земля дрожала, аж перелякане птаство тїкало д' лїсам, а нарід перетрівожений хрестив ся тай скріпляв ся в собі, бо вже-ж і Матїй, Кобус тай другі бігали по селї, лускаючи колами у плоти тай кричучи:

— На лїс! На лїс! Виходи, хто живий! Під коршму! На лїс!...

То й на глум одягали ся, що не один іще в дорозї дощіпав ся тай отченаш кінчив тай біг бігцем під коршму, де вже стояв Кломб із декотрими господарями...

Закишіли швидко дороги, оплітки, обійстя, закипіли раптом усї хати, дїти зняли немалий вереск, жінки кричали крізь сади, метушня настала така, біганина, мов би горіло у селї...

— На лїс! Хто лиш має з чим, косу то косу, цїпи, коли, сокири, а брати!

— На лїс! — сим криком трясло ся повітрє тай гудїло все село.

День уже зробив ся порядний, та тихий був, ясний, замрачений іще тай морозистий, деревина стояла в инею мовби в павутиню, дороги хрупотїли під ногами слабими грудками, води стяли ся, що повно було замерзлих калабань, мов того потрісканого скла, в нїздрях вертїло гостре, сьвіже повітрє та таке слухливе, що по всему сьвіту йшли тоті крики та гомін.

Але притихало поволи, бо завзятість переймала серця тай якась люта, певна себе, неподатлива міць закаменила душі тай обгортала їх у таку гостру повагу, що мовкли несьвідомо, поринаючи в собі.

Товпа все росла, зайняли вже увесь майдан перед коршмою аж по дорогу, стоючи густо, плече в плече, та ще приходили припізнені.

Здоровкали ся мовчки, кождий ставав де попало, обзирав ся навкруги тай чекав терпляче на старшину, котра пішла по Борину.

Перший-же був у селї, то йому належало ся нарід повести, без него нї один господар не рушив би ся.

То й стояли терпляче та тихо, мов той лїс ізбитий у гущавину тай заслуханий у голоси, які з него йдуть, тай у ті булькоти потічків, що десь поміж коріньцями пливуть... лишиноді те яке слово перелетїло, ба чийсь кулак вихопив ся

вгору, ба чиїсь очи спалахнули бистріще, ба баранячки захитали ся міцнїще, ба чиєсь лице почервонїло дужше, тай знов нерухоміли, що видавали ся мов ті снопи, повкладані біля себе густо.

Коваль надлетїв, перепихав ся крізь товпу тай зачав нарід відводити, страшити, що за загадуване все село піде в кайдани тай пропаде, а за ним мельник повторяв те саме, але нїхто не дивив ся на них анї не слухав — бо знали-ж добре, що оба дворови вислугують ся тай свій мають інтерес у перепинюваню.

Тай Рохо прийшов тай слїзно представляв подібно — не помогло.

Аж нарештї й ксьондз надлетїв тай став своє правити — не послухали, стояли непорушно, навіть нїхто шапки не зняв, нїхто його в руку не поцїлював а хтось навіть голосно крикнув:

— Платять йому, то править!

— Проповідю кривди не заплатить! — докинув хтось глумливо.

А так дивили ся мрачно тай завзято, що ксьондз розплакав ся, раз-у-раз на всї сьвятощі заклинаючи, аби стямили ся та до домів розійшли ся, але не скінчив, бо прийшов Борина тай увесь нарід до него відвернув ся.

Матїй, блїдий мов стїна тай гострий, що аж мороз ішов від него, але очи горіли йому як вовкови, йшов випрямлений, хмарний та певний себе, знакомиці здоровкав махом тай очима по людях водив, розступали ся перед ним, роблячи вільний перехід, а він вилїз на колоди, лежачі перед коршмою, та поки промовив, зачали в товпі кричати:

— Ведїть, Матїю! Ведїть!

— На лїс! На лїс! — верещали другі.

Аж як утихло, похилив ся, простер руки тай став великим голосом кричати:

— Народе христіянський, Поляки справедливі, господарі та комірники! кривду нам усїм заподїяно, кривду рівну, якої нї стерпіти нї подарувати! Двір лїс наш рубає, двір нїкому з наших роботи не давав, двір раз-у-раз на нас наступає тай на пропадок веде! Бо й не стямити анї тих кривд, тих фантовань, тих шкід та доїдань, які ввесь нарід терпить! Подавали-сьмо до суду — що йому хто зробить! Їздили-сьмо з жалобою — марно. Але перельляло ся, рубає наш лїс! Чи позволимо-ж ми на се, що?

— Нї, нї! не дати! Розігнати, обезвічити, не дати! — кричали, а лиця сїрі, хмарні, сумні, розблисли раптом мов би громами, сто кулаків замихтїло в повітрю тай сто гірл заруло, а гнїв потряс серцями.

— Наше право, а нїхто його нам не признає; наш лїс, а рубає його! То й що-ж ми, сироти, дїяти мемо, коли нїхто на сьвітї за нас не дбає а всї кривдять, що?... Народе любий, люде христіянський, Поляки, се кажу вам, що ради иншої вже нема, лише самі мусимо добра свого боронити, всею громадою йти тай лїса рубати не дати! Усї ходїм, хто йно живий, хто йно ногами рухає, всїм селом, усї, як один! Не бійте ся нїчого, люде, не бійте ся, наше право, то й наша воля тай правда наша, а всего села вкарати не вкарають!... За мною, люде, збирати ся духом, за мною. На лїс! — ревкнув міцно.

— На лїс! — відверескнули всї враз, настала метушня, товпа загойдала ся, розпукла ся тай з криком кождий біг бігцем домів способити ся, що зняло ся горячкове, квапне ввиханє, перебираня, запряганя, витяганя саний, ирзанє коний, верески дїтий, проклони, ба жіночі плачі, що лиш село трясло ся від приготов, а може в які два отченаші, вже нарихтовані валили на тополеву, де ждав Борина в санях із Плошкою, Клембом тай що першими.

Поставали в ряди, як кому попало, хлопи, парубки, жінки, ба й дїти старшенькі рушили; хто був саньми, хто кінно, хто возом, а решта, майже все село, пішки вибрала ся тай збила ся в гущавину, немов у той загін довгий, шумячий збіжем, перерослий червіню жіночих одеж, над котрим лише трясли ся коли несогірші, ба ґралї заржавілі, ба цїпи, а сям і там, мов блискавка, замихтїла коса, так мов би на рілю тяг нарід, лише що не було сьміхів, жартів тай весїля. Стояли тихо, замрачені, гострі, готові на все, а коли вже настав час, Борина встав у санях, обкинув нарід очима тай крикнув хрестячи ся:

— В імя Отца і Сина і Духа сьвятого! Амінь, у дорогу!

— Амінь! Амінь! — привторили, а що власне зателенькала сиґнатурка, видко ксьондз із службою виходив, то хрестили ся, знимали шапки, били ся у груди, а який-такий зітхнув жалібно, тай рушали супокійно, міцно тай мовчки тай майже всїм селом, лише коваль причак десь ув оплїтках, перекрав ся до хати, скочив на коня тай почвалав бічними дорогами до двора, Антек же, котрий був від самої появи батька сховав ся у корчму, скоро рушили, взяв від Жида фузію, сховав її під кожух тай побіг ід лїсам на попереки полями, навіть не обзираючи ся за громадою...

А нарід рушив жваво за Бориною, що їхав по переду.

Тут же за ним тягли Плошки, кілько їх було з трьох хат, зо Стахом по переду, нарід був не гарний, але пискатий, шумний тай дуже в себе вповаючий.

А за ними Сохи, котрих вів солтис.

А треті були Вахнїки, хлопи дрібні, сухі, але завзяті, мов оси.

А четверті йшли Ґолемби, Матїй їх вів, не богато їх було, лише що значили за пів села, бо самі забіяки неподатливі тай рослі, мов дубє.

А пяті Сїкори, присадкуваті мов пні, жилаві тай воркітливі.

А далї Клембяки тай инша молодь, висока, буйна, сварлива тай на всякі бійки ласа, котру вів Ґжеля, війтів брат.

А вкінцї Билицї йшли, Кобуси, Прички, Ґульбаси, Пачесї, Бальцерки, тай хто би їх там усїх затямив.

Ишли міцно, аж земля трясла ся, мрачні, тверді, та грізні, мов та градова хмара, що лиш поблискує, здуває ся громами, глухне, та ось-ось упаде тай увесь сьвіт розтолочить.

А за ними несли ся плачі, верески тай заводи облишених.

. . . . . .

Сьвіт був іще змертвілий від нічного холоду, повен сонної глухоти тай оповитий у студені та склисті мраки.

Тишина залягала лїси, холод потягав гострий, тай слабий поблиск зір обчервонював вершки тай сипав ся де-не-де на блїді снїги.

Лише на Вовчій долинї гриміли гуки валячої ся раз по раз деревини, битє сокир і пронизуючий, скрегітливий виск пил.

Валили лїс!...

Поверх сорок хлопа працювало від самого зоріня, мов би те стадо жонв упало на лїс, причепило ся до деревини тай кувало так завзято й люто, що дерева падали одно за одним, поруба росла, потяті велитнї лежали покотом мов лан істолочений, а лиш десь-не-десь, мов ті тверді ріпяхи, стриміли стрункі насїнники, похиляючи ся важко, мов матери, жалібно плачучі за побитими, десь-не-десь шелестїли сумно недотяті корчі, ба якась деревина — небога, котрої барда не схопила, диготїла трівожно — а скрізь, на скатертях потоптаних снїгів, немов на тих смертних одїялах, лежала побита деревина, купи галузя, мертві вершки тай могутні колоди, на обдерті

та почетвертовані трупи похожі, потоки-ж жовтого триня розслизали ся в снїгах, немов та жалібна кров лїса.

А навкруги над порубою, мов над відчиненою могилою, стояв лїс ізбитою, високою тай непрохідною гущавиною, мов ті приятелї, свояки та знакомицї, що стали похиленою товпою та в трівожній мовчанцї, зо здавлюваним криком розпуки, наслухають падаючих у смерть тай дивлять ся заціпенїлі на невмолиму кішню.

Бо рубачі йшли наперед безперестанку, розвели ся в широку лавицю тай поволи, мовчки, всаджували ся в лїс, от-як непереможний, що мрачною, високою стїною до купи збитих пнїв заступав їм дорогу, та так-то вкривав величезністю, що счезали геть у тїни конарів, лише барди блискали в сумерках тай били невтомно, лише свист пил не переставав анї на мінуту, а що трохи деревина якась хитала ся тай раптом мов та птиця зрадливо схоплена у сильця, відривала ся від своїх, била галузем і з смертним зойком падала на землю — а за нею друга, трета, десята...

Падали сосни величезні, вже зі старости обзеленїлі, падали ялиці, немов у згрібні капоти вдягнені, падали й дуби бурі, бородами сивих мохів оброслі — мов ті старцї, котрих громи не перемогли тай сотки років не сторощили, а барди на смерть повели, тай тілько иншої, підлїщої деревини, — та хто се висловить кілько, тай якої падало!

Лїс мер із зойком, дерева падали тяжко, мов ті хлопи в бою стиснені та перті одні почерез одних, неподатливі, кріпкі, лише що биті міцю непереможною, що анї Сусе крикнути не крикнуть і враз усею лавою хилять ся тай у холодну смерть падуть.

Лиш зойк ішов по лїсї, земля дрожала раз-у-раз від валених дерев, барди гатили без

устанку, скрегіт пил не переставав, а свист галузя, не мов той здох остатний, продирав повітрє.

Тай так ішли години за годинами, а чим раз нові пороги дерев завалювали поруб тай робота не вгавала.

Сороки скреготали, вішаючи ся по насїнниках, ба иноді стадо ворон перелїтало з карканєм понад те поле смерти, ба зьвір який висував ся з гущавини, ставав на краю тай довго водив ісклистими очима по збитих димах ватер, по падаючих деревах, а зуздрівши людий, із криком утїкав.

А хлопи рубали завзято, вжираючи ся в лїс, мов ті вовки, коли стадо здогонять, а воно зібє ся в купу тай заціпенїле смертно, побекуючи, жде, поки остатна овечка не впаде під зубищами.

Коли се, по снїданку, як сонце підняло ся на тілько, що иней став іскапувати а золоті па вуки сьвітла повзли лїсом, зачув хтось далекий гомін.

— Люде якісь ідуть цїлою громадою — сказав котрийсь, притуливши вухо до дерева.

Тай дїйсно гомін був чим раз то близший тай виразнїйщий, що швидко почули ся окромі покрики тай глухий лопіт богатьох ніг, а не минуло й Богородице Дїво, як на доріжцї, йдучій від села, замерехтїли сани, котрі швидко вскочили на порубу, стояв у них Борина, а за ним кінно, возами тай пішки, висипувала ся густа товпа жоноти, хлопів тай підростків, а все те, піднявши лютий крик, почало перти на рубачів.

Борина зіскочив із саний тай побіг по переду; за ним же, хто де лише примістив ся, летїли другі: хто був із буком, хто знову грізно вимахував вилами, дехто цїп держав міцно в руках, инший косою поблискував, а ще инший із

простою галузою, а як жінки, то просто з кігтями та вереском, а всї метнули ся на переляканих рубачів.

— Не рубати! Вара від лїса! Наш лїс, не позволяємо! — верещали враз, що нїхто й не вирозумів, чого вони хотїли, коли се Борина став коло струпешілих тай гукнув, аж на ввесь лїс ляснуло:

— Люде з Модлицї! люде з Ржепок тай відки-сьте ще є, слухайте!

Притихло трохи, а він знов кликав:

— Заберіть, що ваше, та йдїть із Богом, рубати забороняємо, а хто би не послухав, з усїм народом мати ме дїло!...

Не впирали ся, бо гострі-ж лиця, буки, вила, цїпи тай тілько народу розгнїваного, готового до бійки, проймало страхом, то зачали зговорювати ся, скрикувати ся, барди за пояси втикати, пили збирати тай купити ся з гнївним воркотом, особливо Ржепчаки, бо шляхта-ж була тай від вікiв у сусїдських сварках із Липчаками, то проклинали голосно, тріскали бардами, грозили, але хотя-не-хотя, вступали ся силї, нарід же кричав грізно, наступав на них тай випихав у лїс.

Инші-ж розбігли ся по порубі гасити ватрища тай валити повкладані сяжнї, а баби з Козловою на передї, зуздрівши халаші з дощок на краю поруби, полетїли туди, тай нуже їх розривати та розтягати по лїсї, аби й слїду не лишило ся.

Борина-ж, коли рубачі вступили ся так легко, скрикував господарів тай підмовляв їх, аби всею громадою тепер до двора йти тай заповісти дїдичеви, аби не важив ся лїса рушити, поки суди не віддадуть, що хлопське. Та поки зговорили ся, поки виміркували що робити, аби було як найлїпше, баби підняли крик тай стали без ладу тїкати від халашів, бо кільканацять коний вискочило з лїса тай їхало їм за потилицями.

Двір звіщений, приходив рубачам на підмогу.

На чолї парубків їхав ржондца, вскочили на порубу гостро тай зараз із місця дігнавши жоноту, зачали її прати нагайками, а ржондца, хлоп мов тур, бив перший тай кричав.

— Злодії! Вошивці! Нагайками їх! У воловоди, до криміналу!

— Купою, купою, до мене, не давати ся! — верещав Борина, бо нарід уже розлїтав ся переляканий, але на сей голос задержували ся в місцї, не вважаючи на нагайки, що прали неодних уже по головах, бігцем, заступаючи руками голови, бігли д' старому.

— Буками псубратів! Цїпами в конї! — кричав роз'юшений старий тай схопивши якийсь кіл, перший кинув ся на двірських, а прав куди попало, за ним же, мов той лїс вихорою гнїву пройнятий, збили ся хлопи плече в плече, цїп коло цїпа, вила коло вил і з величезним криком кинули ся на двірських, пражучи чим хто лиш міг досягнути, аж задуднїло, мов би хто горох на підлозї вилущував.

Зняли ся верески нелюдські, проклони, рзанє штовханих коний, зойки ранених, глухі та часті вдари колів, хроплива вовтужня та дикі покрики побоєвища.

Двірські боронили ся порядно, матїркували тай били не гірше від хлопів, але стали врештї мішати ся тай подавати ся взад, бо конї, биті цїпами, ставали дуба тай з ирзанєм повертали ся взад, коли се ржондца, бачучи що дїє ся, потис свого буланого тай скочив у цїлу купу народу, д' Боринї, але лиш тілько його було видко, бо тут же заскрипіли цїпи тай кількадесять біяків упало на него, а кількадесять рук ухопило його з усїх боків, тай істягло з коня, що мов той корчик, рийкою підважений, вилетїв у повітрє тай упав у снїг, під ноги, що ледви його Борина

захистив тай заволїк безтямного в безпечне місце.

Змотало ся тодї все раптом, як коли вихор ударить ненадїйно в копи, закрутить, що лиш один нерозізнаний клубок учинить ся, котить ся полем тай перевалює по загонах; крик підняв ся страшенний тай такий заколот, такий закрут, що вже нїчо не було видко, лише спутані купи, валяючі ся по снїгах, лиш кулаки валячі скажено, а часом, якийсь виривав ся з купи тай тїкав мов біснуватий, але вертав ся швидко тай з новим криком, з новою скаженістю, кидав ся до бійки...

Прали ся по одному тай купами, водили ся за горлянки ба за чуби, місили ся колїнами, шматували ся до живого мяса, а перебороти ся ще не могли, бо двірські позіскакували з коний, невступаючи ся анї на крок, тим більше, що приходила їм раз-у-раз підмога, бо рубачі перейшли на їх бік тай порядно підпирали, перші Ржепчаки гурмою та мовчки, мов ті лихі собаки, кинули ся помагати, а вів усїх побережник, котрий в остатну мінуту появив ся, а що хлоп був як бик, силач, голосний на околицю, а притім загонистий тай свої справи з Липцями маючий, то перший кидав ся, сам один на цїлі купи, розбивав голови кольбою фузії, розгоняв тай так то прав, що най Бог боронить.

Пішов на него Стахо Плошка, аби його придержати, бо вже нарід зачав перед ним утїкати, то його вхопив за горлянку, обкрутив над собою тай гепнув на землю, мов той вимолочений сніп, аж Стахо впав без памяти. Скочив на него котрийсь із Вахнїків тай морснув його цїпом десь у плече, але дістав на відлїв кулаком між очи, що лиш розпрістер рамена тай з тим словом Сусе гримнув на землю.

Нарештї вже й Матїй не видержав тай кинув ся на него, але хоть хлоп був міцю одному

Анткови рівний, не видержав й отченашу, побережник його переміг, ізбив, у снїгу обкатуляв тай до втеків присилував, а сам пішов на Борину, котрий у цїлій купі тягав ся за чуби із Ржепчаками, але поки до него дібрав ся, обпали його з вереском баби, схопили кігтями, вперіщили ся в кудли, спутали та пригнувши до землї водили ся з ним мов ті кундлї, коли вівчарську собаку обпадуть, зубищами за шкіру ймуть тай мечуть ся із ним ба в сей ба в той бік.

Але вже під той час і нарід перемогав, ісчепили ся тай помішали ся, мов те листє, кождий свого ймив, душив та катулькав ся з ним по снїгу, а баби наскакували з боків тай дерли за волосє.

Вереск був уже такий, заколот, кипінє, що свій свого ледви пізнав, але нарештї перемогли двірських, вже кілька їх лежало покрівавлених, а инші, змаргані, ослаблі, хильцем тїкали в лїс, лиш рубачі боронили ся останками сил, ба навіть де-не-де просили змилуваня, але що нарід був роз'юшений на них ще більше, нїж на двірських, бо розгорів, як та віха на вітрі, то просьб не слухав тай нї на що не вважав — лише прав з усею скаженістю.

Покидали буки, цїпи, вила та счепили ся на міць, хлоп із хлопом, кулак на кулак, сила на силу, давили ся так, душили, роздирали, катулькали ся по землї, що вже примовкли верески, а лиш тяжкі харчіня, проклони та сїпанину чути було.

Такий судний день ізробив ся, що й висловити гляба!

Люде майже показили ся, завзятє ними металo тай гнїв піднимав, особливо-ж Кобус із Козловою видїли ся скажені геть, що аж страх було на них дивити ся, так були обкрівавлені, побиті, а про те кидаючі ся на цїлі купи.

Так не давали ся ще, та з чим раз більшим криком Липчакам, що вже зачинали ся нагінки на тїкачів тай битє в десятьох одного, коли побережник обігнав ся нарештї від бабів, але люто потурбований, тай через се ще скаженїщий, зачав іскрикувати своїх, а зуздрівши Борину, скочив на него, схопили ся попід пахи, обплели ся руками, мов медведї, тай, нуже бороти ся, та замахувати, та бити в деревину, бо вже були вивели ся в лїс.

На се власне надлетїв Антек, іспізнив ся дуже, то став край лїса, аби вхопити трохи повітря тай зараз побачив, що з батьком дїє ся.

Повів кругом половичими очима, нїхто на них не дивив ся, усї були в такій бійцї, в такій сумішцї, що й одного лиця не розізнав, то подав ся взад, хильцем перебрав ся д' Боринї тай став на кілька кроків за деревом.

Побережник перемогав, тяжко йому йшло, бо вже був люто змарганий, тай старий держав ся кріпко, власне впали на землю, катулькаючи ся, мов ті два пси та товчучи ся в землю, але чим раз частїще старий був на сподї, шапка йому злетїла, що лиш той сивий лоб підскакував по коріню.

Антек іще раз обіздрив ся, витяг із під кожуха фузію, причак тай перехрестивши ся несьвідомо, цїляв у батькову голову... та, поки спустив курок, оба схопили ся на ноги, Антек те-ж підняв ся тай фузію приклав до ока — та не стріляв, напрасний, страшенний ляк істис йому так серце, що ледви дихав, руки йому дрожали мов у пропасниці, здрігнув ся ввесь, ув очах йому потемнїло тай так закрутило ся в голові, що стояв довгенько не знаючи зовсїм, що з ним дїє ся, коли се почув ся короткий, страшенний крик:

— Ратуйте, люде!... Ратуйте!...

Власне побережник в ту мить тріснув Борину кольбою по голові, аж кров бризнула, ста-

рий-же лише закричав, зняв руки вгору тай упав колодою на землю...

Антек отямив ся, кинув фузію тай скочив до батька; старий лише харчав, кров заливала йому лице, голову мав розчереплену майже на половину, живий був ще, але вже очи заходили йому мракою тай копав ногами...

— Тату! Мій Сусе! Тату! — верескнув страшенним голосом, ухопив його на руки, притулив до грудий та став під небеса кричати:

— Тато! Вбили його! Вбили! — вив, мов та сука, коли їй дїти потоплять.

Аж кілька людий що найблизчих, почуло тай прибігло на поратівлю; поклали побитого на галузє тай стали снїгом обкладати йому голову тай ратували, як лише могли. Антек же сїв на землю, сїпав ся за волосє тай кричав безтямно:

— Вбили його! Вбили!

Аж гадали, що йому раптом у голові попсувало ся.

Коли се втих, нагадав собі раптом усе тай кинув ся на побережника зо страхітним криком тай з таким божевілєм ув очах, що побережник налякав ся тай став тїкати, але чуючи, що його той здогоняє, відвернув ся раптом тай стрілив майже просто йому в груди, та не попав його якимось чудом, лиш тілько, що лице обсмалив, а Антек упав на него громом.

Марно боронив ся, марно виривав ся, марно з роспуки тай смертного страху змилуваня просив — Антек ухопив його в кігтї, як той скажений вовк, іздушив за горло, аж гортанка захрустїла, зняв його вгору тай товк ним о дерево доти, доки остатної пари не пустив.

А потім мов би обезсебив ся, що вже не знав, що робить, кинув ся в бійку, та там, де з'явив ся, серця холонули, люде тїкали зо страхом, бо лячний був, замурзаний кервою батько-

вою тай своєю, без шапки, з позлїплюваним волосєм, синий мов труп, страшенний якийсь тай так надлюдсько міцний, що майже сам один ізмордував тай побив ту решту спірних, аж мусїли його врештї втихомиряти тай відривати, бо вбивав би на смерть...

Бійка скінчила ся тай Липчаки, хоть і змордовані, покалїчені, обкрівавлені, наповняли лїс радісним гомоном.

Жонота перевязувала що тяжше ранених тай переносила на сани, а було їх не мало: Клембяк один мав руку зломану, Єндрих Пачєсь ногу перевалену, що ступити не міг тай ревів під небеса, коли його переносили, Кобус же був так побитий, що рушати ся не міг, Матїй живу кров віддавав тай на хребет нарікав, тай инші попацили несогірше, що майже не було нї одного, котрий би цїлий вийшов, але що взяли верх, то й на біль не вважаючи, покрикували весело та голосно, тай забирали ся домів.

Борину поклали на сани тай везли поволи, боячи ся, аби в дорозї не вмер, без тямки був, а з під шмат усе добувала ся кров, заливаючи йому очи тай усе лице, блїдий був, як полотно, тай похожісїнький на труп...

Антек ішов коло саний, задивлений переляканим зором у батька, піддержував йому голову на вибоїнах тай раз-у-раз бовтав тихо, просючо, жалібно:

— Тату! Пробі, тату!...

Люде йшли без ладу, купами, як кому лїпше було, а лїсом, бо серединою дороги їхали сани з пораненими, який-такий йойкав тай постогнував, а решта сьміяла ся голосно, покрикуючи весело тай шумно. Зачали розповідати собі всячину, та хвалити ся перевагою тай кепкувати з поборених, де-не-де вже й сьпіванки зачали розливати ся, хтось знов гукав на ввесь

лїс, аж лунало, а всї були пяні тріюмфом, що не один потикав ся на деревину тай шпотав ся в леда який корінь...

Мало хто чув побитє тай утому, бо всї серця розпирала несказана радість побіди, всї повні були весїля тай такої сили, що най би хто спротивив ся, на порох би втерли, на ввесь сьвіт би сїпнули ся.

Ишли твердо, голосно, галасливо, котячи яркими очима по тім лїсї, котрий хитав ся над головами, шумів сонливо тай сипав на них росистий опад инею — мов тими сльозами кропив.

Коли се Борина втворив очи тай довго дивив ся в Антка, немов собі невірячи, тай глибока, тиха радість розсьвітила йому лице, рухнув вустами кілька раз тай із найбільшою натугою тепнув:

— Чи ти-ж се, синку?... Чи ти-ж се!..

Тай знов омлїв.

[Кінець другої частини].